

A BIOETIKA HÁROM FAJTÁJA

Céлом a modern bioetika három válfajának, ezen keresztül pedig fejlődése három stádiumának elkülönítése és felvázolása. Ennek során különbséget teszek a *filozófiai bioetika*, a *sci-fi bioetika* és a *tudományos bioetika* között. Mindezzel együtt átfogó képet kívánok nyújtani a bioetika újabb történetéről, jelenlegi állásáról, valamint az általam kívánatosnak tekintett jövőbeli kilátásairól. Meggyőződésem, hogy az itt bemutatásra kerülő hármast felosztás alkalmas lehet arra, hogy a bioetika, azaz az élet-tudományok, a biotechnológia és a medicina fejlődésére adott legszélesebb körű etikai reflexió, illetve a vonatkozó jogi kérdések helyénvaló taglalására megfelelő fogalmi és szemléleti keretet biztosítson. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy egyéb megkülönböztetések is hasznosak lehetnek. Ez alatt elsősorban az elméleti és klinikai bioetika között tett általános distinkciót értem. Ugyanakkor azt gondolom, hogy ez a fontos különbségtétel a bioetika általam felvázolt valamennyi fajtáján belül elvégezhető. Szeretném leszögezni továbbá, hogy mindhárom megközelítésnek megvan a maga fontos hozadéka. Éppen ezért a bioetika egyes fajtáinak leírásakor kitérek azok erőnyeire és hátrányaira egyaránt. Alapvetően úgy vélem, hogy egy korszerű bioetikai és orvosjogi szemlélet kialakításához mind a három felfogás szükséges. Ezzel együtt is végső konklúzióm az lesz, hogy a mai bioetikát jórészt meghatározó, sci-fi szcenáriókon alapuló gondolkodásmód elégtelennek tűnik arra, hogy igazán komolyan és hatékonyan nyúljunk hozzá a szakmai és laikus köröket egyre inkább foglalkoztató problémákhoz, ehelyett inkább a tudománykutatáson (*science studies*) alapuló megközelítés integrálását szorgalmazom. A bioetika lényegét tekintve mélyen interdiszciplináris kutatási terület. Ahhoz, hogy valóban az lehessen, elkerülhetetlen a kurrens tudományos eredmények nagyobb mértékű ismerete és az azok kifinomultabb részletei iránti fokozottabb érzékenység. Azt gondolom, írásom fő mondanója a modern bioetika valamennyi égető kérdéséről illetően releváns lehet, így a génetikával, a reprodukív medicina új lehetőségeivel, az őssejt-kutatással, a neuroetikával vagy a nem emberi állatok morális státuszával kapcsolatban egyaránt. Ennek megfelelően tanulmányom végén röviden kitérek e területek néhány konkrét központi problémájára.

A FILOZÓFIAI BIOETIKA

A bioetikus Dale Jamieson egy írásában érzékletesen szemlélteti a hatvanas évek filozófiai irányultságát és hangulatát Amerikában. Személyes beszámolója szerint a hatvanas–hetvenes évek angolszász filozófiáját jórészt szemantikai problémák uralták.¹ Az akkori filozófia szakos amerikai hallgatókat valódi érdeklődésük azonban egészen más irányba húzta. Ez az érdeklődés alapvetően a gyakorlati, elsősorban etikai kérdések iránt nyilvánult meg (így például a vietnami háború jogosságával kapcsolatban). Ebből az új attitűdből fejlődött ki az az új gondolkodásmód, amelyet ma gyakorlati vagy alkalmazott filozófiának nevezünk. Ennek az intellektuális tendenciának a fő képviselői közé olyan filozófusok tartoztak, mint John Rawls, Robert Nozick, Judith Jarvis Thomson vagy Peter Singer. A két vonatkozó kutatási terület, mely akkoriban újra, talán a filozófiatörténetben minden korábbinál élesebben az érdeklődés homlokterébe került, a politikai filozófia és (részben ezzel összefüggésben) a gyakorlati etika, ezen belül a bioetika volt.

A bioetika kialakulásához természetesen más tényezők is hozzájárultak, mint például a biológiának a tudományok között mutatkozó meghatározó szerephez jutása, a biotechnológia fejlődése, ezek révén az új medikális eljárások által felvetett etikai dilemmák, a környezeti tudatosság, az állati viselkedés tudományos kutatásának felismerései vagy a társadalmi igazságosságra való fokozottabb érzékenység. A gyakorlati filozofálás újabb történetében kitüntetett szerepet játszott a *Philosophy and Public Affairs* című periodika 1971-es elindulása. A lap első számában jelent meg Judith Jarvis Thomson *A Defence of Abortion* című klasszikus cikke,² melyben a szerző az abortusszal kapcsolatos morális intuíciónkat a híres hegedűművész gondolat kísérettel tette és teszi továbbra is próbára. E folyóirat harmadik számában látott napvilágot Peter Singer mára szintén klasszikusnak számító, *Famine, Affluence, and Morality* című írása,³ melyben a fizikai távolságnak az etikai döntéseinkben játszott szerepét kérdőjelezi meg. A lap második évfolyamában jelent meg Michael Tooley cikke, amelyben az abortusz morális elfogadhatóságával kapcsolatban régóta meghatározó szempontként megjelenő potencialitás argumentum gyengeségeire mutat rá.⁴ Ma aligha képzelhetnénk el olyan (legalábbis történeti érzékenységgel bíró) bioetikai be-

vezető művet, melyben ne jelenne meg hivatkozás e szövegekre.

Ami a hetvenes évek gyakorlati etikájával kapcsolatban a leginkább szembeötlő, az a gondolat kísérletek központi szerepe az érvelésben. A gondolat kísérletek fontos szerepet játszanak a természettudományokon belül is, de a filozófiában különös jelentőségük van, lévén a filozófiai érveléseknek többnyire nem létezik olyan lehetséges igazolási bázisuk, mint a tudományos hipotéziseknek. Ténylegesen a filozófiai gondolkodás autonómiája éppen ezen a ponton ragadható meg. A filozófia – a filozófusok jelentős részének meggyőződése szerint – speciálisan szubsztantív viszonyban áll a gondolat kísérletek nyújtotta lehetőségekkel. A bioetika azon fajtájának, melyet filozófiai bioetikának nevezek, legfőbb sajátossága a gondolat kísérletekre való hivatkozás és hagyatkozás. Nem nehéz belátnunk, hogy a modern bioetika kialakulásában és kezdeti fejlődésében az így felfogott filozófiai bioetika meghatározó szerepet játszott. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a bioetika klasszikus korszakának domináns képviselői az angolszász filozófiai tradícióból táplálkozó, annak jellegzetes módszertani eszköztárát alkalmazó filozófusok voltak.

A gondolat kísérletek filozófiai argumentációkban játszott szerepe az egyes fogalmakkal és elméleti pozíciókkal kapcsolatos intuíciónk tesztelése. Dennett kifejezésével élve: a gondolat kísérletek egyfajta intuíciónk pumpákként működnek.⁵ A gondolat kísérletek különösen hatékony eszközök a többnyire reflektálatlanul elfogadott álláspontok konzisztens képviselhetőségének próbára tételére, azáltal, hogy extrém helyzetekre is kiterjesztik az azokból logikusan levezethető következményeket. Amennyiben álláspontunkat egy merőben szokatlan helyzetben is tarthatónak véljük, az megerősíti előzetes intuíciónkat, amennyiben viszont találunk olyan képzeletbeli szcenáriót, melyben az következetesen nem tartható, az a kiindulási pozíció realisztikusabb körülmények közötti elfogadhatóságát is megkérdőjelezi. Míután a gondolat kísérletek célja egy adott elmélet következetes tarthatóságának tesztelése, az adott szituáció valóságos teljességében érdektelen. Ténylegesen a legabszurdabb, legvalóságostlenebb szituációk kieszelése éppenséggel kívánatosnak mondható, amennyiben ezek képesek a leginkább kikökönteni bennünket gondolkodásunk megszokott medréből és rávenni minket arra, hogy kritikusabban viszonyuljunk bevett előfeltevéseinkhez. A filozófiai gondolat kísérletekre jellemző abszurditás és valóságostlenség tehát nem gyengeséget jelent, pont ellenkezőleg, ebben rejlik lényegi erejük.

A filozófiai gondolkodásban a gondolat kísérletek gyakorlatilag a kezdetektől jelen vannak, az antik fi-

lozófiában éppúgy fellelhetők, mint a középkori (Isten fogalma kitűnő eszközt kínált az absztrakt filozofálásra) vagy újkori filozófiai rendszerekben. Az egyre inkább nyelvcentrikussá váló és a fogalmi analízisekre koncentráló újabb filozófia számára pedig elsődleges eszközzé léptek elő a metafizikán, az ismeretelméleten, a művészetfilozófián és az etikán belül egyaránt. A gyakorlati vagy alkalmazott etika újabb kori felvirágzásának időszakában (a hatvanastól a nyolcvanas évekig) a filozófia más területein alkalmazott, gondolat kísérletekre épülő módszertan rendkívül meghatározó szerepet játszott. A gondolat kísérletekre koncentráló filozófiai bioetika mind a mai napig jelentős szerepet tölt be a bioetikán belül, mind a klasszikus gondolat kísérletek folyamatos újraértelmezése, mind újak bevezetése révén.

A következőkben megemlítek néhány gondolat kísérletet, mely kulcsszerepet játszott a hatvanas és nyolcvanas évek közötti bioetikai gondolkodásban. Philippa Foot 1967-ben dolgozta ki a megengedhető gyilkosság kérdésre vonatkozó erkölcsi intuíciónk tisztázására a később sokan (elsősorban Judith Jarvis Thomson) által továbbfejlesztett villamoskocsi (*trolley*) argumentumát.⁶ Foot azt firtatja, hogy ártatlan emberek megölését vagy az azok halálához való hozzájárulást milyen körülmények között tarthatjuk elfogadhatónak, és ebben milyen szerepet játszik a szándékoltóság. Gondolat kísérletében egy elszabadult villamoskocsi szerepel, mely bizonyosan megölné öt ártatlan embert, viszont a váltó átállításával elérhetnénk, hogy a kocsi más pályára terelése révén csupán egy (szintén ártatlan) ember haljon meg. Gyilkosok leszünk ezáltal vagy nem? Thomson említett cikkében hasonló témát boncolgat, nála a tét az abortusz elfogadhatósága a személyes testi autonómiához való jog fényében. Híres gondolat kísérletében egy ártatlan embert hoznak olyan kényszerű helyzetbe, hogy testét egy (szintén ártatlan) hegedűművész életben tartására használnák fel. Az általa az abortusszal analógnak tekintett szituációban morális problémaként az merül fel, hogy megengedhető-e testi autonómiánk visszaszerzése az egyébként szintén ártatlan zenész életének kioltása révén.

Peter Singer 1972-ben (említett cikkében) arra keres választ, hogy a fizikai távolságnak van-e meghatározó szerepe erkölcsi kötelességeinket illetően. Gondolat kísérletében arra hívja fel a figyelmet, hogyha elfogadjuk, hogy csekély áldozat révén kötelességünk megmenteni a szemünk láttára haldokló embertársunkat, akkor az a tény, hogy ugyanez az ember több ezer kilométer távolságra van tőlünk, nem feltétlenül jelent eltérő megítélést. James Rachels 1975-ben egy képzeletbeli szituáció felidézése révén világított rá a passzív és az aktív eutanázia között tett morális

különbségtétel gyengeségeire.⁷ Érvelése szerint valaki tevélegesen megölése vagy egy halálos veszélyben lévő, ám megmenthető személy meghalni hagyása között nincs éles különbség. A bioetikán belül oly sokat elemzett gondolatkísérletek felsorolását hosszan folytathatnám, nem beszélve az itt bemutatott esetek különböző módosított verzióiról és újraértelmezéseiről. A továbbiakban ehelyett inkább egy, a gondolatmenetemet illetően különösen hasznosnak ígérkező esetet mutatnék be, melyhez a későbbiekben is visszatérek a bioetika egyes fajtáinak összehasonlítása kapcsán.

Michael Tooley korábban szintén említett cikkében a következő gondolatkísérletet fejt ki, demonstrálandó az abortusz körüli vitákban gyakran felmerülő potencialitás argumentum konstraintív jellegét. A kérdés az, hogy a különböző fejlődési stádiumban lévő emberi lények (zigóták, embriók, magzatok, gyermekek) morális státuszát mennyiben befolyásolja az a lehetőség, hogy ezekből a struktúrákból és organizmusokból megfelelő feltételek mellett teljes morális autonómiát élvező emberi személyek fejlődhetnek. Tooley amellet érvel, hogy a morális státusz megítélésében a tényleges pszichológiai képességek számítanak, a pusztá potencialitás kevésbé vagy egyáltalán nem. A gondolatkísérletében felvázolt forgatókönyv szerint a jövőben megtalálnak egy olyan szert, melyet kismacskákba fecskendezve elérhetnénk, hogy azok egy felnőtt emberéhez hasonló pszichológiai adottságokra tegyenek szert. Ha elképzelünk egy ilyen szituációt, vajon komolyan gondolnánk-e, hogy az a tény, hogy rendelkezésünkre áll egy ilyen szer, azt kellene eredményezze, hogy a szerrel nem kezelt kismacskákat is egy felnőtt, mentálisan ép emberével megegyező morális státusszal ruházzuk fel. Tooley úgy véli, hogy ez intuíciónkkal ellenkezik, ebből kifolyólag pedig megkérdőjeleződik a potencialitás érv plauzibilitása a fejlődés korai szakaszaiban lévő emberi lények esetében is, azaz az abortusz elfogadhatóságát illetően helytelen erre az egyébként intuitív vonzó argumentumra hivatkozni.

Látnunk kell, hogy Tooley gondolatmenete nem a kismacskákról szól, nem állítja azt, hogy egy ilyen csodaszer előállítására akár ma, akár a jövőben valószínű lenne, egyszerűen fantáziánk kiterjesztése révén próbálja tesztelni etikai intuíciónk tarthatóságát. Tooley argumentumának tehát semmi köze az utóbbi években kibontakozó neuroetikához. A tudomány és a biotechnológia tényleges lehetőségei teljesen irrelevánsak az érvelés szempontjából. Látnunk kell ugyanakkor azt is, hogy Tooley gondolatkísérlete maga is számos tudományos előfeltevésre támaszkodik, miként minden etikai teória. Így feltételezi, hogy a

macskák, az emberek és a mentálisan ép felnőtt emberek különböző mentális képességekkel rendelkeznek, ezek a képességek biológiai adottságok és az agyi működésekhez köthetők. Ez számottevő különbséget jelent a többi említett, gondolatkísérleteken alapuló érvelésmenethez képest. Ugyanakkor ezen előfeltevések részletei nem bírnak különösebb jelentőséggel a gondolatkísérlet, illetve a kérdéses etikai problémák (abortusz és gyermekgyilkosság) megítélését illetően.

A főként gondolatkísérletekre hagyatkozó filozófiai bioetika legfőbb sajátosságai pontosan megragadhatók Tooley érvelésében. A filozófiai bioetika a gondolatkísérletek révén elsőrangú eszközre talál filozófiai reflektálóképességünk kiélesítéséhez és morális intuíciónk teszteléséhez. Tudományos ismereteinket és biotechnológiai lehetőségeinket ellenben nagyrészt ignorálja. A fogalmi és elméleti tisztázások révén egy olyan, konzisztensen vállalható, racionális etikai koncepció kialakítását veszi célba, mely valamennyi logikailag ekvivalens szituációban megállja a helyét. További fontos szempont, hogy a filozófiai bioetika morális gondolkodásunk terén elkötelezett a filozófia autonómiáját valló nézet iránt, azaz azt feltételezi, hogy etikai problémáinkat absztrakt fogalmi és teoretikus analízisek révén oldhatjuk meg leginkább, határozott elkülönülést fenntartva az empirikus és gyakorlati realitás, illetve az etika szférái között.

Összegezésként megállapíthatjuk, hogy *a)* a filozófiai bioetika meghatározó szerepet játszott és játszik továbbra is a bioetika kialakulásában és fejlődésében, illetve általában a filozófusok gyakorlati kérdésekre való érzékenységének fokozódásában. Egyetlen történetileg érzékeny bioetikai megközelítés sem tekinthet el ettől a tényről.

b) A gondolatkísérletek kitűnő eszközül szolgálnak morális intuíciónk tisztázásához, az azokra való reflektáláshoz és tarthatóságuk teszteléséhez. A képzeletbeli szituációk felvázolása elvonja figyelmünket a reális helyzettől, ami sok esetben felszabadítóan hathat lehet gondolkodás módunkra.

c) A filozófiai bioetika rámutat az etikai kérdések önálló szinten, a természettudományokétól eltérő módszertani elvek alapján való megvitatásának szükségességére.

Hátrányai közé tartozik, hogy *a)* jórészt érzéketlen marad az élettudományok, a biotechnológia és a medicina fejlődésével és az ezáltal felmerülő újabb erkölcsi dilemmákkal szemben. Mindez jelentősen behatárolja hatáskörét. Mint a példaként felsorolt klasszikus gondolatkísérletek is mutatják, közülük a legfontosabbak az erkölcsileg megengedhető gyilkosság és a meghalni hagyás eseteire korlátozódnak.

Mindez felveti azt a kérdést, hogy a filozófiai bioetika mennyiben tekinthető egyáltalán *bioetikának*.

b) A képzeletbeli szituációkra való koncentráció jelentős mértékben gátját képezi a bioetika lényegi sajátosságának tekinthető interdiszciplináris és gyakorlati jelleg erősödésének. Ennek eredményeként a bioetika e fajtájának legfőbb hátránya a diszciplináris szegregáció és az, hogy mind a kérdéses tudományterületek és az azok gyakorlati alkalmazásában érdekelt szakemberek, mind a laikus többség irrelevánsnak vagy éppen arrogánsnak tekinthetik. Akik valaha is tanítottak mondjuk orvostanhallgatóknak bioetikát, pontosan tudják, milyen ellenérzéseket váltanak ki az irrealisztikus gondolat kísérletek. Ahelyett, hogy segítenének tisztázni a legfontosabb etikai problémákat, sok esetben sajnos éppen az ellenkezőjét érik el – eltávolítják a hallgatókat a bioetikai érdeklődéstől. A magam részéről feltétlen hódolattal viszonyulok a filozófia említett gyakorlati fordulatához és meghatározó képviselőihez, de azt azért nehezen állnám meg, hogy ne jegyezzem meg: utólag visszatekintve a hatvanas–hetvenes évek gyakorlati vagy alkalmazott filozófiájára, elfoghat minket a csodálkozás, hogy ugyan miféle filozófiai gondolkodáson belül gyakorolhattak az itt említett gondolat kísérletek annyira mélyre ható áttörést a gyakorlati filozofálás irányába.

c) Az utóbbi években a gondolat kísérletek, illetve a filozófiai intuíciók konklúzív erejével, ezzel együtt pedig az ezekre hagyatkozó filozófiai megközelítés autonómiájával kapcsolatban jelentős kifogások merültek fel. Ma egyre több filozófus véli úgy, hogy filozófiai intuícióink nem dönthetik el egyszer s mindenkorra a megválaszolásra váró kérdéseket, e helyett inkább szisztematikus (a kulturális, nemi, társadalmi és ismereti háttért illető) különbségeket mutató, a társadalom- és természettudományok eszköztárával vizsgálható természeti/kulturális jelenségek intuíciói.⁸ A kísérleti filozófia elnevezés alatt futó újabb kutatási programok célja jórészt ezeknek a filozófiai intuícióknak a naturalista feltárása.⁹

d) A filozófiai bioetikát a naturalista törekvések más irányból is alááshatják. Az erkölcsi döntéseink vagy éppen a racionalitásunk kognitivisták megközelítései azt sugallják, hogy etikai meggyőződéseink korántsem mutatják azt a szisztematikus elrendezést, melyet a filozófiai bioetika hívei feltételeznek.¹⁰

e) Egyéb filozófiai megközelítések is kínálnak olyan alternatívákat, melyek az etikai racionalizmus szigorúbb változataihoz képest eltérő koncepciókat vázolnak fel morális vélekedésrendszerünk kialakulására (lásd például az erényetikát vagy Rorty elméletét a szolidaritásról).

Ha a filozófiai bioetikáról azt állítottam, hogy a gyakorlati vagy alkalmazott etika kezdeti stádiumában játszott döntő szerepet, akkor az általam sci-fi bioetikának nevezett megközelítésről és történeti stádiumról mindenekelőtt azt mondanám el, hogy megítélésem szerint napjaink bioetikáján belül ez a fajta gondolkodásmód képezi a meghatározó szemléletmódot. A sci-fi bioetika számomra olyan tudományos eredményekre való etikai reflexiót jelent, mely a legújabb tudományos felismerések végletekig vitt lehetőségével kapcsolatban vet fel etikai dilemmákat és ezekre próbál megfelelő megoldásokat kínálni. Voltaképpen arról van szó, hogy a biotechnológia legújabb ígéreteire támaszkodva próbálunk meg a közeli jövőben a biológia, a biotechnológia és a klinikai orvoslás területén többé-kevésbé reálisan felmerülő etikai dilemmákra megnyugtató válaszokat adni. A sci-fi bioetika ily módon alapvetően egy olyan morális hozzáállást jelent, amely kellő elővigyázatossággal próbál viszonyulni a kurrens tudományos felismerések jövőbeli kilátásaihoz. Definíció szerint a sci-fi bioetika a legújabb biomedikális tudományos felfedezésekből extrapolálható gyakorlati eljárásokra való etikai reflexiót jelenti.

Vegyük példaként a molekuláris biológiának és a genetikának az utóbbi évtizedekben a figyelem középpontjába kerülő, nagy csinnadrattával beharangozott eredményeit. Sándor Judit *Genomika és jog* című kitűnő áttekintő tanulmányában¹¹ részletesen taglalja a molekuláris biológia, a genetika és az ezzel összefüggő orvosi vonatkozásokkal kapcsolatos morális elveket és jogi szabályozásokat. Tanulmányában felsorolja a genetika kilátásaival kapcsolatos, már a nyolcvanas–kilencvenes években megfogalmazott nemzetközi etikai és jogi irányelveket. Mindazonáltal elismeri, hogy „egyelőre nem sokat tudunk kezdeni genetikai tulajdonságainkkal”. A kérdés itt természetesen az, hogy a molekuláris biológia és konkrétan a Humán Genom Projekt által nyújtott információk miként érthették el azt, hogy még mielőtt a gének ontogenetikusan fejlődésben játszott oksági szerepét világosan tisztázták volna, már határozott nemzetközi jogi szabályozásokat léptettek életbe „az emberi méltóság tisztelete, a testi integritás védelme, a genetikai diszkrimináció tilalma, a tájékoztatáson alapuló döntés elve” és egyéb kérdések, mint például a genetikai információ szabadalmaztathatósága terén. Korábbi példa kedvéért visszanyúlhatunk a hetvenes években kibontakozó rekombináns DNS-vitához. Jóllehet e meglehetősen élénk vita lezajlásának időszakában (a maihoz képest is) meglehetősen kezdetleges ismeretekkel rendelkezünk a DNS fejlődésben betöltött sze-

repét, illetve egyáltalán a gének mibenlétét illetően, ambiciózus tudósok és bioetikusok meglehetősen könnyű szívvel vázoltak fel a géntechnológiával kapcsolatos jövőbeli scénáriókat és dolgoztak ki az ezek alkalmazása során esetleg szükségessé váló etikai és jogi szabályozórendszereket. A rekonbináns DNS-vita kitűnő példáját nyújtja annak a törekvésnek, hogy a modern bioetika miként próbál lépést tartani a kurrens tudományos kutatási tendenciákkal, egyszersmind arra, hogy miként előzi meg azokat a reális megvalósításokat illetően.¹² Ugyanez mondható el újabban a neuroetikával kapcsolatban, mely sok tekintetben mutat hasonlóságot a génetikával. A korszerű agyi képalkotó és neurotechnológiai eljárások (beleértve a pszicho/neurofarmakológiai eszközöket is) számos lehetőséget nyújtanak agyi/mentális folyamataink tudományos kutatására és esetleges mesterséges befolyásolására. Idegtudományi szempontból viszont számos kifogás merül fel a neurotika jelenlegi elképzeléseivel kapcsolatban.

A sci-fi bioetika újdonsága és meghatározó jegye a filozófiai bioetikához képest az, hogy a tudományos felfedezésekhez próbál igazodni, az azok lehetséges következményei által felvetődő etikai problémákra igyekszik megoldást nyújtani. A sci-fi elnevezés jogosultsága abból fakad, hogy jóllehet tudományos tendenciákra és azok gyakorlati alkalmazási lehetőségeire reflektál, leginkább mégis azok meglehetősen bizonytalan jövőbeli kimeneteleit veszi számításba. A bioetika e fajtáját nevezhetnénk akár futurista bioetikának is. Felmerül például annak elvi lehetősége, hogy genetikai vagy agyi tulajdonságaink és folyamataink nagyjából mai fogalmi eszközeinkkel valaha tudományosan csaknem teljeséggel felmérhetők és biotechnológiailag módosíthatók lehetnek, a sci-fi bioetika pedig azonnal kész kifinomult etikai irányelveket kidolgozni az ez által felmerülő szituációkra. Az új tudományos áttöréseket bemutató közleményekben se szeri, se száma a különböző fenotipikus jellegeinket meghatározó gének vagy sajátos pszichológiai jellegeinkért felelős agyterületek azonosításáról szóló beszámolóknak. Amennyiben ezeket a felismeréseket tudományosan reális kilátásoknak tekintjük, a bioetika magától érteendő feladata az ezekből adódó biotechnológiai lehetőségekkel való számvetés.

A tudományos-fantasztikus irodalom és filmkészítés meghatározó ismérve az, hogy fantáziánkat az éppen csak körvonalazódó tudományos felismerésekre alapozva mozgatja meg és azoknak a közeli

vagy távolabbi jövőben megvalósuló szélsőséges (többnyire negatív) kilátásait elénk vetítve kényszerít minket arra, hogy a tudomány eredményeivel kapcsolatos erkölcsi intuíciónkat mérlegeljük. Jóllehet a meg nem valósult futurista scénáriók (és nem vitás, a többségük ebbe a körbe sorolható) visszatekintve éppoly érdekesek lehetnek, mint amelyek tényleges bizonyosságot nyertek, kétségtelen, hogy egy sci-fi mű legfőbb erényét és vonzerejét az előrejelzéseknek az utólagos fejlemények tükrében való beigazolására jelenti. A jó sci-fi író jellegzetes erénye, hogy kora tudományos fejleményeiből és ígéreteiből jó érzékkel tapint rá azokra, amelyek a jövőben legalábbis komolyabb kérdésfelvetések szintjén valós dilemmák forrásai lehetnek. A legkiválóbb tudományos-fantasztikus szerzőket Jules Verne-től H. G. Wellsen, Karel Capeken, Aldous Huxley-n vagy Stanislaw Lemén keresztül Michael Crichtonig és William Gibsonig éppen ez a képesség jellemzi. Mindez aligha lenne elképzelhető jelentős tudományos ismerethátér és rendkívüli képzelőerő megmozgatása nélkül.

Ami itt számunkra mindebből elsősorban fontos, az az, hogy nem nehéz belátni: a sci-fi irodalom és filmkészítés, az új tudományos felismerések fontosságának hangsúlyozása és azok társadalmi reprezentációja, valamint az azokra adott etikai reflexió között nincs éles választóvonal. A modern molekuláris bio-

A SCI-FI BIOETIKA ÚJDONSÁGA ÉS MEGHATÁROZÓ JEGYE A FILOZÓFIAI BIOETIKÁHOZ KÉPEST AZ, HOGY A TUDOMÁNYOS FELFEDEZÉSEKHEZ PRÓBÁL IGAZODNI, AZ AZOK LEHETSÉGES KÖVETKEZMÉNYEI ÁLTAL FELVETŐDŐ ETIKAI PROBLÉMÁKRA IGYEKSZIK MEGOLDÁST NYÚJTANI.

lógia, genetika és idegtudomány felfedezéseitől és azoknak a napilapokban és ismeretterjesztő művekben való ábrázolásától, a sci-fi regényeken és filmekben keresztül egyenes út vezet a szép új világig, a cyberpunkig vagy Klónfalváig. Napjaink bioetikusai jórészt olyan elképzelések mentén fejtik ki álláspontjaikat, amelyek ma leginkább a tudományos fantasztikum hatáskörébe tartoznak. A bioetikusok bizonyos értelemben kényszer-

pályára kerülnek, hiszen bár jelentős részük tisztában van a sci-fi forgatókönyvek és a tudományos ismeretterjesztő művek leginkább hatásvadász jellegével, helyzetükből adódóan a tudományos ígéretnek társadalmi reprezentációjára is érzékenységet kell mutatniuk és, valljuk be, sokakat közülünk túlságosan is megbabonáznak a korunk szellemi életére jelentős befolyást gyakorló sci-fi fantáziák. Ennek a jelenségnek az egyik oka éppen a bioetika népszerűvé válása – a nagy támogatásokban részesülő tudományos kutatási programokkal kapcsolatos minél nagyobb hírverésben érdekelt tudósok mellett a tudományosan kevésbé tájékozott filozófusok és társadalomtudósok berkein belül is.

A filozófiai bioetika és a sci-fi bioetika viszonyát illetően érdemes lehet visszatérni Tooley kismacska gondolat kísérletéhez. Tooley-nál az agyi folyamatok mesterséges befolyásolása egyszerűen fantasztikumnak számít. Egy analóg tudományos-fantasztikus megközelítés vélhetőleg arra a tényre hívná fel a figyelmet, hogy a macskák idegrendszere nagy hasonlóságot mutat az emberi idegrendszer felépítésével és működésével, továbbá hogy a modern idegtudomány által kínált (agyi képpalkotó) eljárások révén egyre többet tudunk meg a fejlődő emberi agy különböző stádiumairól. Ráadásul a pszicho/neurofarmakológia mai lehetőségeit figyelembe véve akár azt is el tudjuk tudományos realitásként fogadni, hogy a jövőben nem emberi állatok agyát is képesek leszünk oly módon befolyásolni, hogy azok morális státuszát ennek fényében akár radikálisan újra kell gondolnunk. Készséggel elismerem, ez a kilátás alaptalan és erőltetett. Ugyanakkor látnunk kell, hogy az emberi agy fejlődésével kapcsolatban számos olyan tudományos felismerés és biotechnológiai eljárás lehetősége lát napvilágot, melynek jelentős kihatásai lehetnek az abortuszról és a gyermekgyilkosságról való etikai gondolkodásunkra. Az összehasonlítás révén azt tartom fontosnak, hogy míg a filozófiai bioetika gondolat kísérleteiben az agyi folyamatok manipulálásának lehetősége csupán módszertani szerepet játszik, addig a tudományos kilátásokhoz jobban igazodó sci-fi bioetikán belül ennél jóval komolyabban merülnek fel a kifejlődő emberi lények tulajdonságainak genetikai vagy neurotechnológiai módosítási lehetőségei.

A sci-fi bioetika bemutatásával kapcsolatos nézetimet a következő pontok mentén foglalnám össze. Az így felfogott bioetikai szemléletmód legsajátosabb tulajdonsága az, hogy a filozófiai bioetikához képest sokkal erősebben kötődik a tudományos realitáshoz, ez azonban nagyrészt néhány, napjainkban széles körű figyelmet magára irányító kutatási terület (így elsősorban a genetika és az idegtudományok) eredményeinek jövőbeli kilátásaira való koncentrálásban merül ki. A sci-fi bioetikán belül különböző fokozatokat különböztethetünk meg annak fényében, hogy a vonatkozó tudományos eredményeket illetően mennyire ereszti szabadjára fantáziáját, illetve mennyiben kötődik a tudomány jelenlegi állásához. Ennek megfelelően a sci-fi bioetikán belül felmerülnek a gondolat kísérletekhez nagyban hasonló módszertani elvek és olyan kifinomultabb megközelítések, melyek lényegesen érzékenyebbek a kurrens tudományos lehetőségek realitását illetően. Ezzel együtt is közös sajátosságuk, hogy elsősorban a jelen tudományos eredményeinek jövőbeli kiterjesztései által felmerülő etikai problémákat tartja szem előtt.

A másik, legalább ennyire sarkos konklúzióm az, hogy a mai bioetikát nagyrészt a sci-fi bioetika dominálja. A mai bioetikán belül ez a tendencia legtisztább formájában a génetikán és a neuroetikán belül érhető tetten. A génmanipuláció és az agyi folyamatok mesterséges befolyásolásának lehetősége mind a tudományos-fantasztikus irodalmat, a népszerűsítő tudományos beszámolókat, mind a bioetikát nagyban meghatározza. Bármennyire is próbáltam objektíven bemutatni a bioetika e felfogását, az eddigiekből nyilvánvalóvá válhatott, hogy alapvetően kritikusan viszonyulok hozzá. Mielőtt rátérnék erőnyeire és hátrányaira, leszögezném: gondolatmenetem fő konklúziója az lesz, hogy a mai bioetikát abban az irányban lehetne a leghatásosabb módon továbbfejleszteni, ha a filozófiai bioetikát és a sci-fi bioetikát (érdemeik elismerése mellett) egy tudományosnak nevezhető bioetikai szemlélettel váltanánk fel.

A sci-fi bioetika erőnyei közé tartozik, hogy *a)* a tudományos bioetikához képest sokkal érzékenyebb a kurrens tudományos felismerésekre és a realisztikusan előre jelezhető biotechnológiai lehetőségekre. Amennyiben a bioetika kifejezést komolyan vesszük, a bio előtag ilyen irányú előtérbe kerülése feltétlenül pozitív hozadéknak számít.

b) Alapvető irányultságát a mai tudományos felismerésekből racionálisan extrapolálható kihatásokra való etikai reflexió képezi, tehát az úgynevezett elővigyázatossági elv jegyében jár el. A bioetika elemi kötelessége előrevetíteni és megelőzni az élet-tudományok, a biotechnológia és a medicina elméleti és gyakorlati kilátásaiból fakadó etikai problémákat. Mostanra nyilvánvalóvá vált, hogy a tudományos fejlődés korántsem olyan ártatlan, mint amilyennek korábban gondoltuk, a tudomány nem tekinthető az általában vett társadalmi élet elszeparált területének, hanem annak szerves része, és nagy hibát követnénk el, ha megfelelő előrelátás híján csak akkor mérnénk fel az esetleges negatív következményeket, amikor azok már bekövetkeztek. Jó példáját nyújtják ennek az ausztráliai fajbetelepítések. Megfelelő elővigyázatosság mellett elkerülhető lett volna az őshonos fauna végzetes kipusztulása a nyulak, rókák vagy az óriás varangyok betelepítése révén. Tekintve, hogy a mai tudományokat jórészt a valószerűség határozza meg, a lehetséges kockázatok idejében való számbavétele minden bizonnyal tudományosan is releváns szempontként merülhet fel,¹³ ami alkalmas terepet kínálhat a bioetikának.

c) Jelentős hasonlóságokat mutat a tudományos-fantasztikus irodalommal és jelentős mértékben támaszkodik is arra. Alapvető jellegzetességükben megegyeznek: a jövőbeli kilátások etikai mérlegelését végzik. A sci-fi irodalom kiválóságainak számos

felismerése nyert (legalábbis a komolyabban vehető megvalósulási lehetőségeket illetően) utólagosan beigazolódtat. Michael Crichton *Az átprogramozott ember* című könyvében például már 1972-ben egy olyan bioetikai dilemmát vázolt fel az emberi agy elektronikus stimulációját illetően, mely mára a transzkraniális mágneses stimuláció révén gyakorlatilag klinikai rutinná vált (noha meglehetősen korlátolt a lehetőségek terén). André Maurois 1937-ben publikálta *A gondolatokasó gép* című kisregényét, melyben kísérteties pontossággal érez rá a modern neuroetika (igaz, szintén a jövőbe vetített) modern agyi képalkotó eljárás alapuló teljes neuroprofil kialakításának lehetőségére. A sci-fi irodalom és filmalkotás, illetve az ezzel szoros rokonságot mutató bioetika számos kérdésben alkalmas lehet arra, hogy idejében felvessen és jelenlegi etikai intuíciónk alapján megoldjon az újabb biotechnológia által felvetett etikai dilemmákat.

d) A sci-fi bioetikán belül megőrződik a filozófiai bioetika képzeletbeli szituációkon alapuló azon erénye, hogy a reális szituációktól eltekintve egyfajta fogalmi és elméleti analízist hajtszon végre, melynek célja a jelen szituációkban felvetődő etikai problémák konzisztens képviselhetőségének tesztelése. Míg azonban a filozófiai etika tisztán a fantasztikumra (azaz fantáziánk korlátlan erejére) hagyatkozik, addig a sci-fi bioetika a modern tudomány lehetőségeire korlátozódik. Ez azonban számos esetben felszabadító hatású is lehet, amennyiben a tudomány lehetőségei gyakorta tútesznek fantáziavilágunk kitalációin.

e) Számos esetben hatékonyabban mozgatja meg fantáziánkat, mint a filozófiai bioetika gondolatkísérletei. Ennek oka abban keresendő, hogy a tudományos fejlemények gyakran túlszárnyalják legélénkebb fantáziáinkat is. Ebből a szempontból azt mondhatjuk, hogy amennyiben a sci-fi bioetikát a filozófiai bioetikával vetjük össze, az előbbi képes lehet arra, hogy bizonyos etikai problémák kapcsán hatékonyabban tegye próbára morális intuíciónkat.

f) Talán legfontosabb erénye abban áll, hogy a bioetika népszerűségét minden korábbi és minden alternatív felfogáshoz mérten képes rendkívüli mértékben fokozni. Napjainkban egyszerre divatosak a sci-fi irodalmak és filmek, illetve a tudományt népszerűsítő beszámolók. Az emberek egyszerűen kíváncsiak arra, mi is folyik az elzárt tudományos laboratóriumokban, problémáik megoldását jórészt a tudományoktól várják, miközben a jövőt illető aggodalmaikat is a tudományos fejleményekre irányítják. Egy ilyen szituációban a bioetika felelőssége különösen fokozottá válhat. Mindez a bioetika népszerűsödését vonja maga után és azt, hogy mindennapi életünk részévé válik.

A sci-fi bioetika legfőbb hátránya a) a tudományos ismeretek szofisztikáltabb részleteinek figyelmen kívül hagyása. A bioetika e fajtája elsősorban a napi sajtóban és a tudományos ismeretterjesztő irodalomban megjelenő állítólagos tudományos áttörésekre támaszkodik, azaz főként a hatásvadász elemekből táplálkozik. Ennek egyik nyilvánvaló hátránya, hogy a részletekre érzékenyebb tudományos körök számára nem elég hiteles. A sci-fi bioetika jórészt csak felszínes kapcsolatban áll a kurrens tudománnyal, ami a bioetika elvileg kinyilvánított interdiszciplináris természetét csupán korlátozottan érvényesíti. A sci-fi bioetika ezáltal konzerválja a diszciplináris szegregációt; a bioetikuskok jelentős része egyszerűen nem veszi a fáradságot arra, hogy alaposabban elmélyedjen a kurrens tudományos problémákban. Guyer és Moreno erre a jelenségre utalva bélyegzi a jórészt tudományos-fantasztikus szcenáriókból kiinduló bioetikát *lusta* bioetikának.¹⁴

b) Ez a felszínesség egyrészt módszertani gyengeség, másrészt a bioetika hatáskörének indokolatlan beszűkülését jelenti. Mark G. Kuczewski kifejezésével¹⁵ élve a sci-fi bioetika jórészt a bioetika nagy média-visszhangot kiváltó, *szexi* témáival foglalkozik, úgy mint a genetika, az idegtudományok vagy az őssejt-kutatás és a klónozás etikai kérdései.

c) További szemléletbeli beszűkülésként értelmezhető az a tény, hogy a sci-fi forgatókönyvek egyik sajátos jellemzője és gyengesége a szelektív figyelem. Egy, a klasszikus tudományos-fantasztikus irodalomból vett példa kitűnően érzékelteti, mit is értek ez alatt. Stanislaw Lem 1963-ban megjelent, *Solaris* című regényében ugyan minden további nélkül vizionál egy lehetséges csillagközi expedíciót, az információhordozó eszközöket illetően azonban meglepően naiv elképzelések szintjén marad. Bárkiben, aki olvasta ezt a könyvet, bizonyára élénken él az a kép, ahogy az úrhajósok órákat töltenek az úrhajó részét képező hatalmas könyvtárban. Könyvtár a csillagközi utazások korában? Lem (bármennyire kiváló elme is) egyszerűen eltekintett minden további tényező fejlődésének lehetőségétől. A sci-fi bioetika gyengeségeként rovom fel, hogy többnyire hasonló sémát követ, és a tudományos eredményekből extrapolálható lehetőségeket mérlegelve gyakorlatilag megmarad a jelen állapotai között, beleértve a társadalmi viszonyokat és a morális meggyőződéseket is. A sci-fi megközelítések sajátossága éppen ezen a ponton ragadható meg leginkább: képzeljük el egy lehetséges technikai megoldást, és képzeljük el, hogy mi *itt és most* hogyan is vélekednénk erről. Ez azt a gyanút erősíti, hogy a sci-fi bioetika alapvetően nem sokban különbözik a filozófiai bioetikától, és elsősorban csak eszközként használja fel az elképzelt

tudományos-technikai jövőt jelen filozófiai intuíciónk tesztelésére.

d) Az érények között megemlítettem ugyan az elővigyázatosság fontosságát, de felhívnam a figyelmet arra is, hogy a megfelelő jövőbeli extrapolációkhoz a legmegbízhatóbb út a jelen tendenciák megfelelő mélységben való megértése. Miután – gondolatmenetem szerint – a sci-fi bioetika nem hatol elég mélyre a kurrens tudományos problémák komplexitásába, aligha tekinthetünk rá úgy, mint ami megbízható előrejelzésekkel szolgálhat.

e) A sci-fi bioetika további sajátos jellemzője, hogy a vizsgált kérdéseket többnyire hajlamos leegyszerűsítve, egyfajta fekete-fehér relációban vizsgálni, vagy lelkes elfogadás vagy automatikus elutasítás formájában. Ennek egyik következménye, hogy a bioetikusok vagy illuzórikus elvárásokat táplálnak vagy rémhíreket terjesztenek. Ez az attitűd számomra erősen felelőtlennek tűnik.

f) Az előző két ponttal összefüggő további hátránnyként említhető meg, hogy a mai bioetikai szakirodalommal vagy a jórészt ebből táplálkozó populáris bioetikával kapcsolatban könnyen felmerülhet annak gyanúja, hogy az idejekorán megkongatott vészhangok hosszú távú következménye az lesz, hogy amikor valóban bekövetkezik egy etikailag igazán veszélyesnek tekinthető szituáció, addigra a közvélemény jórészt immunissá válik. A túl korai etikai aggodalom könnyen vezethet egyfajta intellektuális habituációhoz vagy a farkast kiáltás effektusához, ami alkalmasint több kárt okoz, mint hasznot.

g) A sci-fi bioetika további szemléleti korlátjának tekinthető, hogy elsősorban a biotechnológiára fókuszál. Ebből kifolyólag sokat hezitáltam azon, hogy a bioetika e fajtáját technobioetikának nevezem el, ami nagyjából ugyanolyan helyénvaló elnevezésnek mutatkozik. A bioetika azonban sokkal több ennél. A klinikai gyakorlat, a közvetlen orvos-beteg kapcsolat által felvetett etikai problémák a sci-fi bioetika hegemoniája révén a háttérbe kerülnek.

h) Végül az egyik leginkább szembeötlő hátránya a mai bioetikát nagyrészt meghatározó sci-fi bioetikának a bioetika sajnálatos átpolitizálódása. A sci-fi bioetika azáltal, hogy jórészt csak a jelen problémáinak megoldására használja fel a tudományos eredményeket, kitűnő táptalajul szolgál a különféle politikai pozíciók érvényre juttatásához. Guyer és Moreno egyik legfőbb kifogása a sci-fi bioetikával szemben éppen az, hogy politikai csatározások színterévé teszi a bioetikát. A konzervatívok és a liberálisok eltérő módon viszonyulnak a biotechnológia kilátásaihoz. A kurrens bioetikai cikkek és könyvek jelentős részének tanulmányozása során könnyen kialakulhat bennünk egy olyan érzés, hogy szerzőik olyan fajta diszkusszióra korlátozzák magukat, melyben egyrészt

vannak a melldőngető „liberálisok”, akik a szabadgondolkodás nevében támadnak neki a begyepesedettnek vélt, aggodalmaskodó „konzervatívoknak”, megfelelő megfontoltság nélkül igent mondvá bármely felmerülő új medikális megoldásra (például Pence,¹⁶ Bailey¹⁷), másrészt pedig vannak azok a gyakorta csakugyan begyepesedett gondolkodású teoretikusok, akik valamiféle isteni elrendelés vagy természeti erő sejtelmes parancsai előtt leborulva vagy egyszerűen csak a biztonságos szkepticizmus jegyében utasítanak el bármely, az életünkre radikális kihatást gyakorolni képes újabb tudományos és orvosi fejleményt. Az azonban nyilvánvaló leegyszerűsítés, ha eleve ezen elvi pozíciók mentén határoljuk be az egyes álláspontokat. Ez a tendencia világosan érvényesül Nick Bostrom, a poszthumanista gondolat fő szószólójának egy újabb írásában,¹⁸ melyben nem csupán Leon Kassra és Francis Fukuyamára, de például Jeremy Rifkinre is könnyedén ráhúzza a biokonzervatív címkét, miközben bioliberalisnak nevez bárkit, akinek semmi fenntartása nincs az általa megálmodott összes jövőbeli embermódosító technológiai megoldással szemben. A bioetikai pozíciók politikai álláspontok mentén való elkülönítése sajnos távolról sem nevezhető inadekvátnak, ugyanakkor mindenképpen kerülendő, és kívánatos lenne az ebből a gondolati körből való kilépés. A szélsőséges elvi nézetek kialakítása egyszerre foglalja magába annak veszélyét, hogy fontos újabb tudományos és orvosi fejleményeket hagyunk kihasználatlanul, mint ahogy azt is, hogy lelkesültségünkől kifolyólag nem járunk el elég körültekintően azok szélesebb kihatásainak mérlegelésekor.

A TUDOMÁNYOS BIOETIKA

Tudományos bioetika alatt a tudománykutatás napjainkban kibontakozó tág megközelítésén alapuló bioetikai szemléletmódot értem. A tudománykutatás a tudományfilozófia, a tudománytörténet, illetve a tudás- vagy tudományszociológia integrációjaként fogható fel.¹⁹ Ennek az integrált megközelítésnek a lényege a tudomány mibenlétének, a tudományfejlődés elméleti és történeti modelljeinek, a tudomány társadalmi helyének és szerepének, valamint konkrét tudományos kérdésekkel kapcsolatos fogalmi és módszertani kérdéseknek az elemzésén alapuló, az egyes területek közös alapjaira támaszkodó, a tudományokkal folytonosságot mutató, azaz naturalizmussal elkötelezett elméleti feltárása. A tudománykutatás a modern tudományfilozófia harmadik fejlődési stádiumának tekinthető, amennyiben a XIX. század végén önálló filozófiai területté váló, elsősorban a logikai po-

zitivizmushoz köthető tudományfilozófia módszertani szigorúságát és stílusát próbálja ötvözni a hatvanas–hetvenes években (főként Kuhn klasszikus művének, *A tudományos forradalmak szerkezetének* 1962-es megjelenését követően) kibontakozó, a tudomány reális működését fokozottabban szem előtt tartó, ám módszertani fellazulásra hajlamos, a posztmodern tudománykritikákban kulmináló megközelítésekkel. Mindezt annak reményében, hogy a tényleges tudományos problémákat a tudományos eljárásokhoz igazodó módszertan alkalmazásával képes lesz a korábbiaknál hatékonyabb módon megvilágítani.²⁰

A tudománykutatás elképzeléseinek napjainkban irányadónak tekinthető megvalósulása a biológia filozófiáján belül ragadható meg.²¹ A biológia filozófiája a hatvanas–hetvenes években alakult ki és vált az új tudományfilozófia meghatározó területévé, annak a tendenciának a nyomán, mely szerint a tudományfilozófia a tudománnyal kapcsolatos általános problémák helyett egyre inkább az egyes tudományos diszciplínák speciális kérdéseire kezdett koncentrálni és azokkal szoros folytonosságot mutatni.²² Napjainkra a biológia filozófiáján belül a tudománytörténet, a tudományozóciológia szerves egységet alakított ki a tudományfilozófiával.²³ Mára nyilvánvalóvá vált, hogy ezek a területek nem választhatók el egymástól; tudománytörténet-írás érdemben éppúgy nem képzelhető el filozófiai és szociológiai tényezők lényegi bevonása nélkül, mint ahogy tudományfilozófia sem megfelelő történeti és szociológiai érzékenység nélkül. A bioetika szempontjából a biológia filozófiájának fejlődése több szempontból is releváns: *a)* A biológia filozófiája megközelítésmódját illetően korszerű mintát kínálhat a bioetika számára is (beleértve az orvosi szociológia, az orvosi antropológia és az orvoslás története és filozófiája vonatkozó elemeit). *b)* A bioetika és a biológia filozófiája között értelemszerűen természetes összefüggés áll fenn, amennyiben a biológia filozófiája érdeklődésének középpontjában olyan kérdések állnak, mint a génfogalom, a géneknek az ontogenetikus fejlődésben és az evolúciós folyamatokban játszott szerepe vagy éppen a mentális/agyi folyamatok biológiai értelmezése. *c)* A mentális folyamatok biológiai (naturalista) megközelítése révén a biológia filozófiája jelentősen árnyalhatja morális érzékünk mibenlétére vonatkozó nézeteinket. Az etika naturalizálására tett kísérletek tükrében tehát a biológia filozófiája jelentős kihatással lehet, mind szemléletmódját, mind a vizsgált kérdésköröket illetően. A bioetika és a biológia filozófiája közötti határvonal ténylegesen egyre inkább szűkül. Írásom egyik fő célkitűzése ennek a tendenciának az erősítése. A következőkben részletesebben is kitérek ezekre a kapcsolódási pontokra.

a) Napjaink bioetikája korábban vázolt diagnózisom szerint jelentős tudományos vákuumban létezik. Ennek hátrányait figyelembe véve hasznos lehet egy mélyebb tudományos megalapozottságra való törekvés szorgalmazása. Véleményem szerint ebbe az irányba a legfontosabb előrelépést az jelentheti, ha a bioetikát a tudománykutatáson belül értelmezzük. Egy ilyen lépés igazi értelmet adhat annak a meghatározásnak, hogy a bioetika az élettudományok, a biotechnológia és az orvostudomány fejlődésére adott széles körű etikai reflexiót jelenti. A tudománykutatás szemléletén belül a tudománytörténet, a tudományozóciológia és a tudományfilozófia szerves egységet alkot. A bioetikára nézve ez a megközelítés egyszerre jelenthet egy tudományos, a tudományos elméletekre és azok gyakorlati megvalósítására érzékeny, a megnevezésben szereplő *bio* előtagot és az *etika* utótagot egyaránt érvényesítő, a vonatkozó kérdéseknek a legújabb filozófiai és tudományos nézetek fényében való interdiszciplináris megvitatására alkalmas, minden korábbinál tágabb értelmezési keretet.

b) A tudománykutatás célkitűzései ma elsősorban a biológia és (ezzel jelentős összefüggésben) a pszichológia filozófiáján belül valósulnak meg. A bioetika kurrens témáit tekintve az e területeken elért eredmények különösen nagy jelentőségűek. A biológia filozófiájának egyik központi témáját ma a gének meghatározása, illetve egyáltalán a génfogalom alkalmazhatósága, a géneknek az ontogenetikus fejlődésben és az evolúciós folyamatokban betöltött szerepe képezi. Ezeknek a problémáknak az elméleti tisztázása nyilvánvaló kihatással van a bioetikusokat ma leginkább izgató kérdésekre. Véleményem szerint például nem taglalhatjuk kellő komolysággal a génetika problémáit anélkül, hogy ne lennénk tisztában a vonatkozó tudományterületek (ez esetben a molekuláris, a fejlődés- és az evolúcióbizológia), illetve az ezekre fókuszáló tudományfilozófia kurrens tendenciáival. Ugyanez mondható el a környezeti etikával, a nem emberi állatok morális státuszával, az idegtudományok vagy általában a biotechnológia fejlődésével kapcsolatban.

c) Az etika biológiai alapú naturalizálására tett újabb kísérletek jelentősen alakíthatják át szociális és morális érzékünkkel kapcsolatos felfogásunkat, aminek kétségtávolú meghatározó kihatása lehet a bioetikára is. A biológiai naturalizmus mai irányzatain belül egyaránt megjelennek a formális evolúciós teóriákra (például a játékelméletekre) alapuló megközelítések (például Ridle²⁴), a humánológiai felismerések fontosságát hangsúlyozó munkák (például Gruter²⁵), az evolúciós pszichológia kutatási módszereit alkalmazó elképzelések (például Wright²⁶), az erkölcsi érzékenység filogenetikai előzményeinek

feltárása (például de Waal²⁷), az újabb megismeréstudományi nézeteket tükröző felfogások (például Nichols²⁸), a kurrens idegtudományok eredményeire támaszkodó kutatások (például Tancredi²⁹) vagy éppen a biológiai irányultságú naturalista filozófiai etikai elméletek (például Rottshaefer³⁰). Mindehhez hozzávehetjük az evolúciós megközelítésekre is érzékeny kognitív szociálpszichológiai megközelítéseket is (például Doris és Stich³¹ vagy Nisbett³²). Az etika naturalizálása jelentős kihívást intéz az írásomban filozófiai bioetikaként aposztrofált gondolkodásmód azon centrális előfeltevésével szemben, mely szerint az etikával kapcsolatos természettudományos értelmezések alapvetően irrelevánsak, s helyettük egy objektivista és racionalista megközelítés képezheti az etikai gondolkodás kívánt autonómiájának forrását. Egy valóban tudományosnak tekinthető, naturalista elköteleződésű bioetikának döntő mértékben kell számot vetnie szemléletmódját és módszertanát illetően az itt felsorolt szempontokkal.

A formálisabb definíción túl szeretném a tudományos bioetikát konkrét példákkal is illusztrálni néhány, számomra mérvadónak számító könyv megemlézése révén, mintegy ízelítőt adva abból, hogyan is képzelem el a tudományosan érzékeny bioetikát. Lenny Moss kitűnő, az MIT Press Basic Bioethics sorozatában megjelent *What Genes Can't Do* című kötete³³ igen alapos elemzést nyújt a hagyományos és a köztudatban elterjedt génfogalom elfogadhatóságával kapcsolatban, kitérve e probléma bioetikai vonatkozásaira. Moss rámutat arra, hogy mai ismereteink fényében egy egységes génfogalom alapvetően tartahatatlan; a köztudatban elterjedt génfogalom használata helyett a génekről folytatott tudományos és bioetikai diskurzusokban disztinválunk kellene a különböző (a molekuláris és a fejlődésbiológiában, illetve a populációgenetikában használatos) felfogások között, s ezáltal számos félreértés tisztázható lehet.

Evelyn Fox Keller, a kitűnő fejlődésbiológus, illetve tudománytörténész és -filozófus kiterjedt munkássága során alapos elemzésnek veti alá genetikával kapcsolatos előfeltevéseinket és ennek tudományos és bioetikai kihatásait.³⁴ Keller legutóbbi, *Making Sense of Life* című könyvében részletesen taglalja azt a metaforarendszert, amely nagyrészt meghatározza a mai molekuláris biológia szemléletmódját, valamint – ezzel összefüggésben – a gének ontogenetikus fejlődésben betöltött szerepére vonatkozó közkeletű elképzeléseinket. Keller szerint az effajta tudománytörténeti és -szociológiai elemzések segítségünkre lehetnek annak megértésében, hogyan értjük félre a gének mibenlétét és jelentőségét. Jane Maienschein vezető tudománytörténész és a biológia mai filozófiájának meghatározó alakja *Whose View of*

Life? című könyvében³⁵ azoknak a kulturális-történeti hatásoknak ered a nyomába, melyek a reproduktív medicina, a klónozás, az őssejt kutatás és az embriókísérletek etikai megítélése terén éreztetik hatásukat. Nézete szerint a mai embriológia és fejlődésbiológia fényében ezekre az etikailag mélyen áthatott kérdésekre újszerű válaszokat kínálhatunk. Egy további példa lehet a tudományos bioetikára Marc Bekoff, etológus és tudományfilozófus *Minding Animals* című műve,³⁶ melyben a nem emberi állatok morális státuszával kapcsolatos vitához járul hozzá újszerű, a mai viselkedéskutatás és idegtudományok jelen állását tükröző szempontokkal.

A példaként felsorolt könyvek (amelyek listáját hosszasan sorolhatnám) nyilvánvaló bioetikai relevanciával bírnak és explicit bioetikai kitekintéseket foglalnak magukba. Ezzel együtt is elmondható, hogy e művek tanulmányozása során könnyen lehet olyan érzésünk, hogy talán nem is bioetikai írásokról van szó, hanem inkább elméleti tudományos vagy tudományfilozófiai tanulmányokról. Az én felfogásom szerint azonban e szerzők és műveik azt sugallják, hogy legfőbb ideje, hogy a bioetika mibenlétét alapvetően új módon fogjuk fel. Meggyőződésem, hogy a bioetika jövőjét a tudomány aktuális eredményeire és a tudományfejlődés tágran értelmezett meghatározó tényezőire való fokozott érzékenység jelenti. Mindez a bioetika hatáskörének radikális kiszélesedését is maga után vonja. Ennek a felismerésnek a lényege, hogy a bioetikának túl kell tennie magát azon a szerepen, mely szerint a tudományok nyilvánosan prezentált eredményeire való reflexióként fogható fel, és magába kell integrálnia azoknak a tényezőknek a kritikus elemzését is, melyek azok kialakulásában szerepet játszottak és játszanak. A bioetika nem csupán reflektál a vonatkozó tudományterületek fejlődésére, hanem aktív szerepet is játszik benne. A természettudományok nem légiures térben mozognak, hanem szociálisan, kulturálisan és történetileg mélyen beágyazottak. Egy tágran felfogott tudományos bioetikának elsőrendű feladata az e hatásokkal való számvetés.

Újfént visszatérve a bioetika egyes fajtáit illetően összehasonlítási alapul szolgáló Tooley-gondolat-kísérlethez, a tudományos bioetika ebben a kérdésben úgy járna el, hogy komoly megfontolások tárgyává tenné a macskák mentális képességeiről és az azokért felelős neurális mechanizmusokról való ismereteinket. Egy efféle felfogás letenne arról, hogy az egyes fajok specifikus mentális képességeit kvantitatív módon hasonlítsa össze. A *scala naturae* felfogás a mai evolúciós elmélet fényében reménytelenül elavulttá vált. Az egyes fajok adaptív tulajdonságai kizárólag azon sajátos evolúciós kihívások fényében ért-

hetők meg, amelyek evolúciós időtávlatban hozzájárultak azok kialakulásához.³⁷ Az etológus Peter J. B. Slater ezt a felfogást a következőképpen fogalmazta meg: „A patkányok nem egyszerűen nagy egerek, és még kevésbé kis emberek!”³⁸ E szerint alapvetően elhibázott minden olyan felfogás, amely arra tenne kísérletet, hogy egy adott fajba tartozó állat mentális képességeit egy adott fejlődési stádiumban lévő emberi lényéhez (zigóta, embrió, magzat, csecsemő, gyermek) mérje.³⁹ Egyszerűen nincs értelme az olyan kijelentéseknek, hogy egy kismacska mentálisan egy magzat szintjén áll vagy egy felnőtt elefánt egy hároméves gyermek szintjén. Ugyanakkor a morálisan relevánsnak tekinthető pszichológiai kritériumok révén (mint az érzőképesség, az emlékezet, a racionalitás, az éntudat vagy a tudatosság) továbbra is fontos szempontokként jelenhetnek meg mind az emberi, mind a nem emberi lények morális státuszának tisztázásában.⁴⁰ Csupán arról van szó, hogy ezeknek a kérdéseknek az eldöntésekor az eddigieknél sokkal kifinomultabban kell az állati viselkedés és elmék tudományosan realiztikus leírásaihoz viszonyulni.

A tudományos bioetika összességében jelentős elmozdulást jelenthet a filozófiai és a sci-fi bioetikához képest a tudományos eredmények komolyanvételét illetően. A tudományos bioetika egyrészt a tudományos értelemben reálisabb kihívásokra korlátozza magát, másrészt kitágítja szemléleti horizontját a tudományos kutatásokat meghatározó konceptuális és módszertani eszközök kritikus analízise irányában. Ezáltal képesnek mutatkozik arra, hogy egy igazán interdiszciplináris vállalkozássá váljon, melyen belül a *bio* előtag valódi tartalomra tehet szert. Ezen túlmenően a tudományos bioetika hatékonyabb hozzájárulásra lehet képes a mai tudományok, a biotechnológia és a medicina által felvetett etikai és jogi dilemmák megfelelő kezeléséhez. A továbbiakban a bioetika korábban tárgyalt fajtáit elemző fejezetekhez hasonlóan itt is kitérek a szóban forgó megközelítés eredményeire és hátrányaira.

A tudományos bioetika legfőbb erénye, hogy *a*) a kurrens tudományos eredményekhez sokkal szorosabban kapcsolódik a korábban taglalt bioetikai formákhoz képest. Ahelyett, hogy a napi sajtóban és a tudománynépszerűsítő irodalomban megjelenő tudományos áttörésekre alapozná etikai reflexióit, nemcsak hogy közvetlenül merít a tudományos kutatások szubtilisabb problémáiból, hanem aktívan közre is működik azok körültekintőbb működésében.

b) A tudományos bioetikát mély interdiszciplináris elköteleződés jellemzi. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a vezető tudósok számára komolyabban vehető partnerként jelenik meg, másrészt egy rendkívül hatékony

kontinuitást képez a tudományok és a tudományok filozófiai, történeti és szociológiai kutatása között.

c) A tudományos bioetika jelentősen kiterjeszti a bioetika hatáskörét. Ahelyett, hogy pusztán reflektálna bizonyos tudományos fejlődési irányokra, képes arra is, hogy fogalmi és módszertani elemzések révén tisztázzon olyan sarkalatos problémákat, amelyek a tudomány mély kulturális-történeti beágyazódottságának következtében tévútra vezethetik a kutatási irányzatokat.

d) A bioetikában fontos szempontként megjelenő elővigyázatossági elv tekintetében a tudományosan megalapozottabb megközelítés hatékonyabb lehet, amennyiben pontosabban képes előre jelezni a tudomány lehetőségeit, fejlődési tendenciáit és az ezek által a jövőben felmerülő bioetikai problémákat.

e) A tudománykutatás módszertani eszközeinek alkalmazásával (elsősorban a biológia filozófiáján belül nyert tapasztalatok révén) a filozófusok és természettudósok számára is vonzóbb és érettebb diszciplínává fejlesztheti a bioetikát, illetve az orvoslás filozófiáját.

f) A naturalista etika különböző lehetőségeinek komolyanvétele által a tudományos bioetika alkalmasnak ígérkezik arra, hogy a bioetika korábbi stádiumait jellemző filozófiai etikai megközelítésekhez képest realiztikusabb, intuitíve elfogadhatóbb és komplexebb keretek között értelmezze az élet-tudományok, a biotechnológia és a medicina által felvetett morális és jogi dilemmákat.

g) Lévéen a tudományos bioetika elsősorban a tudományos kutatásokkal kapcsolatos problémákra összpontosít, az ebbe az irányba tett elmozdulás sikeres lehet a bioetika depolitizálásában is.

De azért, hogy határozott kontinuitást képvisel a tudomány és az etika között, *a*) nagyban megnehezíti a határain belül tárgyalt problémák megértését a szükséges tudományos háttérrel gyakorta nem eléggé vagy nem megfelelő módon rendelkező bioetikusok számára. A bioetikai kérdéseket illetően releváns tudományterületek legújabb fejleményei nyomon követésének kívánalma nem feltétlenül lesz ínyére a bioetikusok jelentős részének. A tudományos bioetika a korábban említett lusta hozzáállás feladását igényli.

b) A bioetika és a vonatkozó tudományterületek komplexitásának feltárására való törekvés azt vonja maga után, hogy a tudományos bioetikai diskurzusok megértése cseppet sem lesz könnyebb, mint a tudományok legújabb érdemi felismeréseinek elsajátítása. Mindez a bioetika jelenlegi népszerűségére negatív hatást gyakorolhat mind a társadalomtudósok és filozófusok, mind a szélesebb közvélemény körében.

c) A tudományos bioetika továbbra is nagyrészt érzéketlen marad a klinikai gyakorlatban megjelenő

etikai kérdésekkel szemben. Jóllehet úgy vélem, hogy e kérdések szakszerű megoldásához a tudományos bioetika kínálja a legjobb kiindulópontot, az ezen a téren zajló kutatások látszólag talán a korábbiaknál is jobban eltávolítják a bioetikát az orvoslás napi gyakorlatától. (Meggyőződésem azonban, hogy ez csupán a felszínes szemlélő számára igaz.)

A TUDOMÁNYOS BIOETIKA NÉHÁNY ALKALMAZÁSI LEHETŐSÉGE

A következő fejezetben röviden felvázolok néhány olyan lehetőséget, melyben az általam tudományos bioetikának nevezett és leginkább előremutatónak tartott bioetikai gondolkodásmód máris számottevő hozzájárulást produkált és ahol a közeli jövőben a legnyilvánvalóbb további szempontok bevonására lehet képes. A tudományos bioetika reményeim szerint jelentős mértékben járulhat hozzá az elméleti és klinikai bioetikához, nagyrészt megváltoztatva annak arculatát és a tudományok között betöltött szerepét, illetve a medicina jogi vonatkozásaival kapcsolatos mai diskurzusokhoz. Példaként kitérek a génetikára, a reprodukív medicinára, a neuroetikára, a kockázatkommunikációra és a nem emberi állatok morális státuszára vonatkozó etikai és jogi kérdésekre.

Ami a modern genetika, molekuláris és evolúcióbizológia által felvetett etikai és jogi dilemmákat illeti, mindenekelőtt leszögezném, hogy ezeken a területeken az utóbbi években jelentős fejlődést tapasztalhatunk mind a bioetikai és jogi gondolkodást illetően, mind a vonatkozó tudományterületek terén. Annak magyarázatául, hogy e terület kritikus vizsgálatát veszem az első helyre, elsősorban az szolgálhat, hogy egyrészt napjaink bioetikáján belül a genetika eredményei által sugallt lehetőségek képezik a talán legtöbbet vitatott és legnagyobb nyilvános figyelmet magára irányító problémakört, másrészt a tudományos bioetikának nevezhető megközelítésen belül is a genetika kérdései képezik a legelőrehaladottabb kutatási tendenciákat. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy a tudományos bioetikán belül a génetika problémáinak elemzése jelenti a mértékadó irányvonalat. Mindezenelőtt szeretném leszögezni, hogy a kurrens bioetikán belül a gén fogalma, illetve a gének ontológiai fejlődésben és az evolúciós folyamatokban betöltött szerepe ma sokkal inkább ingtag, mint ahogy azt a népszerű bioetikai írások sugallják. Kezdhetjük azal, hogy maga a genetika fogalma is határozottabb körülírásra szorul: korántsem világos, hogy pontosan mely tudományos és bioetikai kérdések tartoznak e diszciplináris besorolás alá.⁴¹ További fundamentális

kérdés, hogy mai ismereteink fényében mit is értünk a gén fogalmán. Az utóbbi években egyre több olyan koncepcióval találkozhatunk, amely alapvetően kérdőjelezi meg nem csupán a bevettnek számító génfogalmat, hanem a génfogalom bármiféle, akár instrumentális módon való használhatóságát.⁴² A fő problémát az okozza, hogy a különböző területeken (molekuláris biológia, populációgenetika vagy fejlődésbiológia) dolgozó kutatók különböző módon használják a gén fogalmát (ami empirikus felmérések révén is igazolható⁴³), és távolról sem mutatnak konszenzust azt illetően, hogy végül is hány génünk van és ezek melyek is lennének.⁴⁴ A legminimálisabb következmény itt az, hogy bárkinek, aki ma génekről beszél, azt a fogalmi nehézségek szem előtt tartásával és előfeltevései explicit meghatározásával kell tennie. A modern genetika etikai kérdéseire illetően ezeknek a dilemmáknak nyilvánvaló hatásuk lehet.⁴⁵

A génfogalom mai bizonytalanságai szoros összefüggésben állnak a gének egyedfejlődésben betöltött szerepére vonatkozó fejlődésbiológiai felismerésekkel. A genetika problémáira fókuszáló bioetikusok jelentős része lelkes hívéül szegődött annak az elképzelésnek, mely szerint a Humán Genom Program eredményei belátható időn belül jelentős hatással lehetnek a medicina és emberi mivoltunk radikális manipulálhatósága lehetőségeire. Akadnak olyan, filozófiailag kiművelt bioetikusok is, akik egyenesen odáig mennek, hogy a HGP eredményeinek a szabadságra és a moralitásra vonatkozó fogalmainkat illető következményeit Kant úgynevezett kopernikuszi fordulatához hasonlítják.⁴⁶ A magam részéről e téren némi visszafogottságot javasolnék.⁴⁷ Az újabb felismerések leginkább arra hívják fel a figyelmet, hogy a gének ontogenetikus fejlődésben játszott szerepe sokkal bonyolultabb és sokkal kevésbé kitüntetett, mint ahogy azt korábban képzeltük. Keller ezt a felismerést a következőképpen sommázza: „Amint a Humán Genom Program eredeti céljai beteljesülésükhöz közelednek, azok, akik azt remélték, hogy a genom szekvenciájáról való tudásunk elegendőnek bizonyul az organizmus megértéséhez, kiábrándultak lehetnek. Ám e remények naivitásának kinyilvánításához és annak realizitikusabb módon való megértéséhez, hogyan fejlődnek, funkcionálnak és evolválódnak az organizmusok, a HGP hozzájárulása felbecsülhetetlen.”⁴⁸ Mai ismereteink szerint genetikai állományunk (genom) és ezen belül a gének ugyan rendkívül fontos szerepet játszanak fejlődésünkben, ugyanakkor sem tudományos, sem filozófiai értelemben nem élveznek privilegiált helyzetet, ami lehetővé tenné, hogy egyes fenotipikus tulajdonságainkat az értük *felelős* gének módosítása révén egyértelműen és könnyedén befolyásoljuk. Az ontogenetikus fejlődési folyamat során

számos más tényező is döntő hatást gyakorol, amelyek nélkül egyetlen biológiai tulajdonságunk sem fejlődhetne ki (és nem is csak összeadódó hatás révén).

A genetika problémáival foglalkozó elméleti tudósok és tudományfilozófusok többé-kevésbé egyetértenek abban, hogy e kérdéskört illetően elavultnak tűnik az a felfogás, mely szerint a gének klasszikus fogalmát minden további nélkül redukálhatnánk bizonyos molekuláris struktúrákra (vagy hogy pusztán molekuláris struktúrák vizsgálata révén azonosíthatnánk bizonyos tulajdonságokért felelős géneket). A genetikai források fejlődésben betöltött szerepét illetően ma leginkább három különböző tudományfejlődési stádiumot szokás megkülönböztetni: *a)* a molekuláris eszközökkel elkülöníthető gének azonosítására irányuló törekvések periódusát (klasszikus genetika); *b)* a genetikai állomány ontogenetikus fejlődéshez való komplex hozzájárulását hangsúlyozó genomikai megközelítést; illetve *c)* a különböző genomikus és extragenetikus források bonyolult interakcióját feltételező úgynevezett posztgenomikus gondolkodásmódot.⁴⁹ A posztgenomikus korszak a korábbiaknál határozottan árnyaltabb képet ad az ontogenetikus fejlődési folyamatokról, ami az újabb bioetikai diskurzusokban is egyre inkább érezteti hatását.⁵⁰

A posztgenomikai korszakot több, számos ponton konfliktusba kerülő, ám alapvető célkitűzéseit illetően azonos állásponton levő kutatási program képviseli. Így megemlíthetjük az *evo-devo* címke alatt futó különböző megközelítéseket (amelyek elsősorban a sejten belüli folyamatok megfejtesére irányulnak), az epigenetikus öröklődési folyamatokra összpontosító elméleteket vagy a legradikálisabbnak tekinthető, a genetikai és extragenetikus fejlődési források tág körét figyelembe vevő, az utóbbi évek biológiafilozófiáján belül igen népszerűvé váló úgynevezett *fejlődési rendszerek elméletét*. Ezek a megközelítések egyelőre jórészt kívül maradnak a bioetika látókörén, ami annak bizonyítéka, hogy akár a vonatkozó filozófiai területek között is szórványos a kommunikáció. A fejlődési folyamatok összetettebb aspektusainak figyelembevételével a genetika sokkal hatékonyabb vállalkozás lehetne mind a tudományos, mind a kurrens tudományfilozófiai elfogadhatóságot illetően.

A génetikával kapcsolatos további szempontként jelenhet meg a génekkel kapcsolatos fogalmaink, elképzeléseink és ezek társadalmi reprezentációi kritikus elemzése. Az utóbbi években számos tudományfilozófus és -történész mutatott rá arra, hogy a fejlődési folyamatok félreértelmezésében a molekuláris, az evolúciós és a fejlődésbiológia által használt nyelvezet és metaforika, illetve a genetikával kapcsolatos populáris reprezentációk nagyrészt felelőssé tehetőek

a gének kitüntetett fejlődési forrássá avatásának alapvetően téves tendenciájáért. Ebben a folyamatban kulturális, nemi szerepekkel összefüggő és tudománytörténeti hatások egyaránt fontos szerepet játszottak és játszanak.⁵¹ Nem túlzás azt mondani, hogy a gének korunk kulturális életének ikonjaivá váltak.⁵² A tudomány és a biotechnológia vonatkozásában laikus reményeink és félelmeink jórészt a genetika újabb eredményeivel állnak kapcsolatban. Mint korábban említettem, egy átfogó bioetikai megközelítésnek ezekre a tényezőkre is érzékenynek kell lennie, jelentősen kitágítva ezáltal a bioetika hatáskörét is. A vonatkozó tudománytörténeti és tudományfilozófiai aspektusok bevonása elkerülhetetlen hozzájárulásra képesek egy igazán körültekintőnek és tudományosnak tartható bioetika kifejlesztésében.

Mint korábban említettem, a genetika egyrészt meghatározó szerepet játszik a mai bioetikán belül, másrészt határai meglehetősen elmosódónak tekinthetők. A következőkben kitérnék a génetika egy sajátos alterületére, a reprodukív medicina bizonyos etikai és jogi kérdéseire, elsősorban a dajkaterhesség, a béranyaság, az ivarsejt-, illetve embrióadományozás, valamint az örökbefogadás témájára. Ezek a kérdések a hazai jogalkotáson belül különösen élénken vitatottak. Megítélésem szerint a tudományos bioetika lehetőségei új megvilágításba helyezhetik a vonatkozó etikai és jogi dilemmákat.

Kezdjük a dajkaterhesség/béranyaság problémájával. Ennek alkalmával a zigótát/embriót adó pár a kihordó anya tájékozott beleegyezésével jut a gyermekvállalás lehetőségéhez. A legfőbb etikai dilemmát ilyenkor az jelenti, hogy a megszülető gyermeknek voltaképpen ki is a biológiai anyja és az ily módon előálló meglehetősen furcsa (biológiai, pszichológiai és társadalmi szituációból fakadó) helyzetet miként lehet etikailag és jogilag értelmezni. Anélkül, hogy részletesen belebocsátkoznánk a felmerülő problémák összetett halmazába, felhívnam a figyelmet arra, hogy a kérdéses témák vizsgálatát nagyrészt a genetikáról való felszínes nézetek határozzák meg. A központi kérdés az, hogy kik is tekinthetők a megszülető gyermek *biológiai* szüleinek. A meghatározó megközelítés szerint a dajkaterhesség, a béranyaság, az ivarsejt- és embrióadományozás esetén a biológiai anyának a genetikai hozzájárulást biztosító személyt tekintjük (az apaság kérdése lényegesen kevesebb elméleti problémát vet fel). Mindez azonban a mai fejlődésbiológia fényében jelentős felülvizsgálatra szorul. Kijelenthetjük, hogy a biológiai szülőnek a zigóta genetikai állományát biztosító személlyel való azonosítása tarthatatlan fejlődésbiológiai koncepción alapul.

A biológiai hatásoknak a pusztá genetikai tényezőkre való korlátozása egyértelműen egy szűklátókörű genetikai determinizmus eredményének tekinthető. Az ontogenetikus fejlődésben a gének mellett számos más fejlődési forrás is döntő szerepet játszik, amelyek kétségtelenül biológiai hatások. Csúppán néhány példát említve, kitérnék arra, hogy bizonyos gének aktiválásában és a fejlődési folyamatok egyéb aspektusait illetően a kihordó anya hormonháztartása, immunrendszere, életmódja, táplálkozási szokásai megkerülhetetlen szerepet játszanak. A reproduktív medicina újabb lehetőségeinek azok az irányzatai, amelyek nem vesznek tudomást e tényezőkről, tudományosan megalapozatlannak tekintendők. A biológiai anyaság nem csúppán az előzetes genetikai állomány, hanem komplex fejlődési források biztosítását jelenti. A biológia legnagyobb botránya volna, ha a biológiai forrásokat kizárólag genetikai tényezőkkel azonosítanánk. A biológiai szülő fogalmát sokkal árnyaltabban kell meghatározni, mint azt a reduktivisták genetikai megközelítések sugallják. Sem a pusztá genomban, sem a zigótában vagy akár a fejlődésnek indult embrióban megtestesült fejlődési források nem merítik ki a biológiai anyaság fogalmát. Az anyaság folyamatos biológiai hozzájárulást jelent a fejlődő emberi szervezethez, akár az *in utero*,⁵³ akár a későbbi interakciókat illetően. Ennek a felismerésnek a fényében azt a következtetést vonhatjuk le, hogy azok az etikai és jogi megközelítések, amelyek az anyaság fogalmát elsődlegesen a genetikai állományhoz kötik (és azt is csak szűk értelemben), a korai fejlődéshez való meghatározó hozzájárulások figyelmen kívül hagyásával, nem megfelelő körültekintéssel közelítenek a dajkaterhesség, a béranyaság és a klónozás egyes etikai és jogi vonatkozásaihoz.

Az anyaság fogalma valószínűleg sokkal komplexebb elemzést igényel, melyen belül az egyes szereplők hozzájárulását inkább mennyiségi különbségek formájában ítélnék meg. Az úgynevezett kihordó anya nem pusztán mellékes szereplő, hanem döntő biológiai szerepet játszik a fejlődő magzat genetikai és extragenetikus tulajdonságainak kialakulásában. A biológiai és a kihordó anya között tett, etikailag is meghatározónak számító distinkció a modern fejlődésbiológia fényében alapos felülvizsgálatra szorul. Ha egy nő kihordja egy másik nő megtermékenyített petesejtjét, akkor a születendő gyermeknek bizonyos értelemben mindketten igazi biológiai anyjuk lesznek. Ez a szempont jelentős kihatással lehet a dajkaterhesség hazánkban is napirenden lévő etikai és jogi szabályozására. A releváns vitákban többnyire a genetikai szülőség jelentőségét, a kihordó és szülő anya gyermekhez fűződő pszichológiai kötődését, a szülők szándékát, illetve a megszületendő gyermek érdekeit veszik

számításba. Azt gondolom, hogy a fejlődési folyamat bonyolultsága fontos – ténylegesen megkerülhetetlen – további szempontot kínál a kérdéskör megnyugtató megoldásához. Mindez távolról sem jelenti azt, hogy ez a tényező egyértelmű megoldási lehetőségeket nyújtana. Egyszerűen azt állítom, hogy a vitás kérdések eldöntése az eddigieknél sokkal összetettebb szempontrendszer bevonását igényli.

Az utóbbi évek bioetikáján belül a leglátványosabb új fejleményt kétségkívül a neuroetika kibontakozása jelenti.⁵⁴ A neuroetika további kitűnő alkalmazási lehetőséget kínál a tudományos bioetika számára. Neuroetika alatt alapvetően két kutatási programot értünk: *a*) a kurrens idegtudományok és a klinikai neurológia fejlődésére adott etikai reflexiót (az idegtudományok etikája), illetve *b*) szociális és morális érzékünk idegtudományi eszközökkel való kutatását (az etika idegtudománya). A tudományos bioetika szempontjából mindkét kutatási területnek fontos jelentősége lehet. Kezdjük az idegtudományok etikájával. Ezen a területen a fő inspirációt egyrészt a modern agyi képalkotó eljárások (CT, SPECT, PET, MRI, fMRI), másrészt a neurotechnológia különböző lehetőségei (pszicho/neurofarmakológia, DBS, TMS stb.) jelentik. Az agyi folyamatok feltérképezésének és befolyásolásának akár a közeli jövőre kivetített ígéretei magukba foglalják egy átfogó neuroprofil kialakítását, azaz egyfajta gondolatolvasás lehetőségét és bizonyos agyi területekre lokalizált rendellenességek terápiás kezelését, valamint különböző kognitív és affektív teljesítményfokozó technikák alkalmazását. A neuroetikai irodalomban legtöbbet vitatott kérdések az e lehetőségek gyakorlati alkalmazásával kapcsolatos etikai dilemmák megvitatására irányulnak.

A neuroetika sok tekintetben a génetika mintájára jött létre. Ez egyszermind azt is jelenti, hogy a génetikával kapcsolatos problémák a neuroetikán belül is könnyedén felismerhetők. A bioetika különböző fajtáiról kialakított koncepciómon belül a legfőbb problémát oly módon értelmezem, hogy a neuroetika nagyrészt a sci-fi bioetika szemléletmódjának jegyeit hordozza magán. A neuroetika új, gyerekcipőben járó terület. Az előtte álló legfőbb kihívás az, hogy feltételezéseit mennyiben lehet képes összeegyeztetni az idegtudományok kifinomultabb eredményeivel, illetve a pszichológia filozófiája és az elmefilozófia koncepcióival. A neuroetika előfeltevéseit máris számos komoly teoretikus kritizálja. Az egyik fontos pont, hogy vajon reális lehetőségnek számít-e az egyes személyiségjegyek egyértelmű agyi lokalizációja. Az agyi képalkotó eljárásokkal végzett számos újabb eredmény sugallja azt, hogy illuzórikus az az elképzelés, mely szerint pontosan behatárolható agyi területek működéséhez kapcsolhatunk összetett mentális folya-

matokat. Hardcastle és Stewart a következőképpen fogalmazzák meg ezt a kifogást: „Az idegtudományon belül egy *elfogultság* az agyi funkciók lokalizálása és modularizálása. Az egysejt-elvezetési eljárások, a neurológiai deficitek és a képpalkotó eljárások valamennyien azt a galliánus nézetet erősítik, mely szerint a különböző agyterületek különböző dolgokat művelnek és ezek a dolgok meghatározott feldolgozási folyamatokra korlátozódnak. Ám mindez csak előítélet, nem egyéb. Az alapul szolgáló előfeltevések pedig nagyon is helytelenek lehetnek.”⁵⁵

A neuroetika ma népszerű kérdéseinek körültkintő tisztázásához minden bizonnyal további tudományos és filozófiai szempontok bevonása szükséges. A neuroetikán belül újra a középpontba kerülő terápia kontra teljesítményfokozás probléma szintén magán viseli a sci-fi bioetika gyengeségeit. Kétségtelen, hogy a rendelkezésre álló neurotechnológiai eszközök és ezek továbbfejlesztett verziói nagyban befolyásolhatják kognitív és affektív tulajdonságainkat. Ezek megfelelő etikai megítélése azonban az idegtudományok kifinomultabb részleteinek figyelembevételét igényli. A kognitív pszichológus és idegtudós Daniel L. Schacter⁵⁶ és a bioetikus Paul Root Volpe⁵⁷ egyaránt azt hangsúlyozza, hogy a kognitív és affektív folyamatokba való beavatkozás súlyos következményekkel járhat, lévén agyunk struktúrája sokkal bonyolultabb és evolúciósan kifinomultabb, mint-hogy egyszerű, ám drasztikus módszerekkel büntetlenül beavatkozhatnánk működésébe. Ami az etika idegtudományát illeti, ennek a kutatási területnek a fejlődése fontos szempontokkal járulhat hozzá a tudományos bioetikának az etika naturalizálására irányuló célkitűzéseihez. Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy mind az idegtudományok etikájának, mind az etika idegtudományának komolyan számot kell vetnie azokkal a filozófiai kifogásokkal, melyek szerint a pszichoneurológiai redukció súlyos problémákat rejt magában és hogy az agy strukturális és metabolikus elemzése nem feltétlenül jelent biztos utat a mentális folyamatok feltárásához.

A modern bioetika kialakulásában a nem emberi állatok morális státuszának kérdése központi szerepet játszott mind tartalmi, mind módszertani értelemben. A bioetika (azaz a hagyományos orvosi etikához képest tartalmilag tágabb és alapvető attitűdjét illetően különböző diszciplína) egyik legfontosabb újonsága ennek a témakörnek a lényegi bevonása. A hetvenes–nyolevanas évek állatfelszabadítási és állatjogi mozgalmi megfelelő reakciónak tűntek a korszak állati viselkedésre és kognícióra irányuló kutatási ered-

ményeire. Az állati viselkedésre, kognícióra, valamint az állatok affektív tulajdonságaira és agyi struktúráira irányuló kutatások azonban az utóbbi évtizedekben hihetetlen fejlődésen mentek keresztül. Mindez azt vonja maga után, hogy a korszerűnek tekinthető, a nem emberi állatok morális státuszára vonatkozó diskurzusoknak lépést kell tartaniuk az újabb felismerésekkel. A legfontosabb új kutatási tendenciák az állati tudatosságra, az állatok affektív képességeire (érzé- seikre és érzelmeikre), valamint az e tulajdonságokért felelős neurális mechanizmusokra és ezek evolúciós magyarázataira irányulnak. A bioetika olyan klasszikus képviselői, akik az állatok morális státuszát komolyan veszik (mint Peter Singer, James Rachels, Tom Regan, David DeGrazia vagy Bernard Rollin), jórészt a terepetológia és a kognitív etológia korábbi koncepcióiból indultak ki. A tudományos bioetikán belül az újabb eredmények nyomán követése alapvető kíváncsi, ami szoros interdiszciplináris együttműködések formájában valósulhat meg. Az állati elmék hagyományos bioetikai vonatkozású taglalása során a

legfőbb problémát az okozza, hogy a nem emberi állatok morális státuszát jórészt az emberi lényekre kialakított etikai kereteken belül, azok konzisztens kiterjesztésének céljával vizsgálják (azaz a filozófiai bioetika módszereivel – ez a tendencia leginkább Peter Singer műveiben mutatkozik meg). Az evolúciós elmélet friss eredményeit integráló újabb megközelítések ezzel szemben a speciális környezeti kihívásokra adott fajspecifikus mentális képességek heterogenitását hangsúlyozzák, miközben az összehasonlító kutatásokat sokkal kiterjedtebben értelmezik. Az állati elmék és azok bioetikai vonatkozásai értelmében megközelítései ma különösen jó példáját kínálják egy igazán interdiszciplináris, tág értelemben tudományos, a tudománykutatáson alapuló bioetikai megközelítésnek.⁵⁸ Az állati elme evolúciós vizsgálata az etika naturalizálási lehetőségein belül további fontos szempontokat képvisel.⁵⁹

Az általam elképzelt tudományos bioetikának egy további kitüntetett alkalmazási lehetőségét kínálja az utóbbi évek bioetikájának egyik slágertémáját képező kockázatkommunikáció. A mai orvoslással együtt járó statisztikai módszerek jelentősen hozzájárulnak ahhoz a modern tendenciához, hogy életünk kilátásait bizonyos kockázati tényezők bekövetkezéséről bizonytalansági faktorok viszonylatában kell értelmeznünk. A modern bioetika egyik legalapvetőbb elve a megfelelő tájékoztatáson alapuló beleegyezés, ami az orvoslás szűkebb hatáskörén belül alapvető betegjog is. A fő kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy miként érhetünk el

ILLUZÓRIKUS AZ AZ ELKÉPZELÉS, MELY SZE- RINT PONTOSAN BE- HATÁROLHATÓ AGYI TERÜLETEK MŰKÖDÉSÉ- HEZ KAPCSOLHATUNK ÖSSZETETT MENTÁLIS FOLYAMATOKAT.

olyan szituációt, amelyben a páciensek vagy potenciális páciensek csakugyan olyan tájékozott döntéseket hozhatnak, amelyek a valós kockázatok tényleges megértésén és mérlegelésén alapulnak. A mai tudományos medicina természetét figyelembe véve ez a kérdés különösen nagy kihívásként értelmezhető. Hogyan lehetséges megfelelő módon kommunikálni a jórészt valószínűségi formulákban megfogalmazott kockázatok az adatok manipulatív bemutatása nélkül? Egy ilyen konstelláció eléréséhez a következő feltételeknek kell teljesülniük: *a)* a tájékoztató szakértő (például orvos) valóban átlátja a valószínűségeken alapuló kockázatok; *b)* a tájékoztatás objektív és – amennyire ez lehetséges – kerüli a manipulatív, részrehajló elemeket; *c)* a tájékoztatott fél képes megérteni a közölt kockázatok.

A hatvanas–hetvenes években kibontakozó gondolkodás- és kognitív pszichológiai kutatások azt mutatták ki, hogy a valószínűségi formában megfogalmazott kockázati tényezők terén mind a szakértők, mind a laikusok szisztematikusan hibás eredményeket produkálnak. A később jelentkező evolúciós pszichológusok ezekből a felismerésekből jutottak olyan konklúzióra, hogy ebben az esetben vélhetően arról van szó, hogy az emberi evolúciós folyamat során kialakult kognitív mechanizmusaink egyszerűen alkalmatlanok arra, hogy valószínűségi formában megfogalmazott állításokat megfelelően értelmezzenek. Mentális folyamataink terület- és formátumfüggő specifikus adaptációk. Ha a kockázatok nem valószínűségi formátumban, hanem gyakoriságok viszonylatában fogalmazzuk meg (azaz nem százalékosan, hanem úgy, hogy X emberből hányat érint például egy bizonyos betegség), a kockázatok súlyosságának terén kísérleti alanyok (orvosok és pácienseik) messze jobb eredményeket mutatnak. A mögöttes koncepció szerint evolúciósan nem vagyunk felkészülve a valószínűségi formulák értelmezésére, miközben sokkal hatékonyabb mechanizmusokkal vagyunk felruházva ugyanezen adatok gyakoriságformátumban megfogalmazott verzióinak kezelésére. A bioetika tájékozott beleegyezéssel kapcsolatos elvének megvalósításához az evolúciós pszichológia felismerései elengedhetetlen segédeszközül szolgálhatnak. A neves evolúciós pszichológus, Gerd Gigerenzer *Reckoning With Risk* című, az utóbbi évek talán legeredetibbnek számító bioetikai művében⁶⁰ igen hasznos útmutatásokat kínál a kockázatok hatékony kommunikációjához és megértéséhez. Véleményem szerint az effajta empirikus felismeréseknek a bioetikába való bevonása jelentős előrelépést jelenthet normatív elveink érvényre juttatása terén.⁶¹

A tudományos bioetikát módszertani megközelítései természetesen alkalmassá teszik számos további kérdéskör kompetens megvitatásához, mint például

az őssejtkutatás etikai kérdései, a fogyatékossgal élők életminőségének javítása, a fenyegető új járványok (például madárinfluenza) kockázatának felmérése, egészségmegőrző és -fejlesztő programok kialakítása, a kiegészítő és alternatív gyógymódok szerepének felülvizsgálata a mai medicinán belül, a génmódosított organizmusok által képviselt veszélyek tisztázása, a környezeti filozófia és etika mai problémái vagy a közvetlen orvos-beteg viszonyban jelentkező klinikai etikai vonatkozások bizonyos elemei.

ÖSSZEZÉS

Írásom fő célkitűzése a bioetika három fajtájának, egyszermind három fő fejlődési stádiumának elkülönítése és körvonalazása volt. Ezen túlmenően konstruktív kritikát próbáltam megfogalmazni a modern bioetika klasszikus megközelítéseivel, illetve – elsősorban – a mai bioetikán belül uralkodó szemléletmóddal szemben, felvázolva egy olyan alternatívát, mely számomra a leginkább alkalmasnak tűnik arra, hogy idővel beváltsa a bioetikához fűzött komolyabb reményeket. Ezt a lehetőséget az általam preferált tudományos bioetikában vélem felfedezni. Írásomban megpróbáltam némi ízelítőt adni a tudományos bioetika természetéről, bár ezek a példák természetesen csupán időleges értékűnek tekintendők. Számomra a tudományos bioetika legfőbb vonzerejét az jelenti, hogy folyamatosan lépést tart az aktuális tudományos eredményekkel, és ennek megfelelően alakítja etikai álláspontjait. Napjaink bioetikájával kapcsolatban a legfőbb kifogásom az, hogy alapvetően tudományos vákuumban működik. Mindez önmagában nem feltétlenül válna a bioetika kárára, e gyengeségével együtt is érdekes intellektuális vállalkozás lehetne. Úgy vélem azonban, hogy a mai bioetika számos veszélyt rejt magában.

Az egyes fejezetek végén kifejtett hátrányok észben tartása mellett a mai bioetika előtt tornyosuló problémákat a következőkben összegezném: *a)* a bioetika ma uralkodó megközelítései szükségtelenül korlátozzák annak hatáskörét; *b)* a bioetika a diszciplináris szegregáció és ezzel együtt jelentősége csökkenésének veszélyével néz szembe; *c)* a bioetika a népszerű témák meglovagolása révén igen torzító hatást gyakorol a tudományok fejlődésére (jelentős anyagi támogatást csak a szélesebb nyilvánosságot is érdeklő témák kaphatnak, mely érdeklődés generálásában a bioetika élen jár).

Napjaink intellektuális életén belül a bioetikának igen számottevő befolyása van, ezzel együtt a felelőssége is nagy. A bioetika viszonylag új tudományterületnek számít, amely előtt számos különböző fejlődési pálya lehetősége áll nyitva. Az általam preferált út a

bioetika szorosabb kapcsolódása a kurrens tudományokhoz. A vonatkozó tudományfilozófiai területek bevonása alkalmasint a legjobb módja lehet a bioetika életben tartásának.⁶² Ezzel együtt is az a végső konklúzióm, hogy egy hatékony és progresszív bioetikai gondolkodás kialakításához a bioetika mindhárom általam vázolt fajtájának erőnyeit ki kell aknáznunk.

JEGYZETEK

1. Erről lásd Dale JAMIESON: *Singer and the Practical Ethics Movement*, in *Singer and His Critics*, ed. Dale JAMIESON, Oxford, Blackwell Publishers Ltd., 1999, 1–13.
2. Judith Jarvis THOMSON: *A Defence of Abortion*, Philosophy and Public Affairs, Fall 1971, 47–66.
3. Peter SINGER: *Famine, Affluence, and Morality*, Philosophy and Public Affairs, Spring 1972, 229–243.
4. Michael TOOLEY: *Abortion and Infanticide*, Philosophy and Public Affairs, Fall 1972, 37–65.
5. Daniel C. DENNETT: *Quining Qualia*, in *Consciousness in Contemporary Science*, eds. Anthony J. MARCEL, Edoardo BISIACH, Oxford, Clarendon Press, 1988, 42–77.
6. Philippa FOOT: *The Problem of Abortion and the Doctrine of Double Effect*, Oxford Review, 1967, 5–15.
7. James RACHELS: *Active and Passive Euthanasia*, New England Journal of Medicine, 1975/292, 78–80.
8. Shaun NICHOLS, Stephen P. STICH, Jonathan WEINBERG: *Metaskepticism. Meditations in Etno-Epistemology*, in *The Sceptics*, ed. Steven LUPER, Aldershot, Ashgate, 2003, 227–247; Carol GILLIGAN: *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge, Harvard University Press, 1982.
9. NEMES László: *Filozófiai intuíciónk mint kognitív korlátok. Kísérleti filozófia és kognitív tudomány, in Megismerésünk korlátai*, szerk. KUBINYI Enikő, MIKLÓSI Ádám, Budapest, Gondolat Kiadó, 2006, 279–282.
10. Stephen P. STICH: *Moral Philosophy and Mental Representation*, in *The Origin of Values*, eds. Michael HECHTER, Lynn NADEL, Richard E. MICHOD, New York, Aldine de Gruyter, 1993, 215–228.
11. SÁNDOR Judit: *Genomika és jog*, Magyar Tudomány, 2002, 615–625.
12. VENETIÁNER Pál: *A DNS szép új világa. A tudomány második bűnbeesése*, Budapest, Kulturtrade Kiadó, 1998.
13. David B. RESNIK: *Is the Precautionary Principle Unscientific?*, Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences, 2003, 329–344.
14. Ruth Levy GUYER, Jonathan D. MORENO: *Slouching Toward Policy. Lazy Bioethics and the Perils of Science Fiction*, The American Journal of Bioethics, 2004/4, 14–17.
15. Mark G. KUCZEWSKI: *Disability. An Agenda for Bioethics*, The American Journal of Bioethics, 2001/3, 36–44.
16. Gregory E. PENCE: *Re-Creating Medicine. Ethical Issues at the Frontiers of Medicine*, Rowman Littlefield Publishers, Inc., 2000.
17. Ronald BAILEY: *Liberation Biology. The Scientific and Moral Case for the Biotech Revolution*, Amherst, Prometheus Books, 2005.
18. Nick BOSTROM: *In Defence of Posthuman Dignity*, Bioethics, 2005, 202–214.
19. Werner CALLEBAUT: *Taking the Naturalistic Turn. How Real Philosophy of Science is Done*, Chicago–London, The University of Chicago Press, 1993; Werner CALLEBAUT: *Again, What the Philosophy of Biology is Not*, Acta Biotheoretica, 2005, 93–122 (a továbbiakban CALLEBAUT: *Again...*); David L. HULL: *The Professionalization of Science Studies. Cutting Some Slack*, Biology and Philosophy, 2000, 61–91.
20. CALLEBAUT: *Again...*; HULL: *I. m.*
21. HULL: *I. m.*; CALLEBAUT: *Again...*
22. NEMES László: *A biológia filozófiája: áttekintés*, Vulgo, 2000/1–2, 276–306.
23. HULL: *I. m.*
24. Matt RIDLEY: *The Origins of Virtue. Human Instincts and the Evolution of Cooperation*, New York, Viking, 1996.
25. Margaret GRUTER: *Law and the Mind. Biological Origins of Human Behavior*, SAGE Publications, 1991.
26. Robert WRIGHT: *The Moral Animal. Why We Are, the Way We are. The New Science of Evolutionary Psychology*, Vintage, 1995.
27. Frans de WAAL: *Jótermészetűek. A jó és a rossz eredete az emberben és más állatokban*, Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 2001.
28. Shaun NICHOLS: *Sentimental Rules. On the Natural Foundations of Moral Judgement*, New York, Oxford University Press, 2004.
29. Laurence TANCREDI: *Hardwired Behavior. What Neuroscience Reveals about Morality*, New York, Cambridge University Press, 2005.
30. William A. ROTTSCHAEFER: *The Biology and Psychology of Moral Agency*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
31. John DORIS, Stephen P. STICH: *Ethics*, in *Encyclopedia of Cognitive Science*, David CHALMERS, Macmillan Reference Ltd., 2001², 29–35.
32. Richard E. NISBETT: *The Geography of Thought. How Asians and Westerners Think Differently ... and Why*, New York, The Free Press, 2003.
33. Lenny MOSS: *What Genes Can't Do*, Cambridge–London, The MIT Press, 2003.
34. Evelyn Fox KELLER: *Refiguring Life. Metaphors of Twentieth Century Biology*, New York, Columbia University Press, 1995; Evelyn Fox KELLER: *Making Sense of Life. Explaining Biological Development with Models, Metaphors, and Machines*, Cambridge–London, Harvard University Press, 2002.
35. Jane MAIENSCHIN: *Whose View of Life? Embryos, Cloning and Stem Cells*, Cambridge–London, 2003.

36. Marc BEKOFF: *Minding Animals. Awareness, Emotions, and Heart*, Oxford University Press, 2002 (a továbbiakban BEKOFF: *Minding Animals*).
37. Sonja YOERG: *Clever as a Fox. Animal Intelligence and What It Can Teach Us about Ourselves*, Bloomsbury, 2001.
38. Peter J. B. SLATER: *Bevézetés az etológiába*, Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1987, 11.
39. Marc BEKOFF: *Strolling with Our Kin. Speaking for and Respecting Voiceless Animals*, New York, Lantern Books, 2000.
40. NEMES László: *Ember, állat gép: a kognitív tudomány evolúciója*, in *Az észleléstől a nyelvig*, szerk. PLÉH Csaba, KAMPIS György, CSÁNYI Vilmos, Budapest, Gondolat Kiadó, 306–323.
41. Tim LEWENS: *What is genetics?*, Journal of Medical Ethics, 2004, 326–328.
42. Raphael FALK: *The Gene – A Concept in Tension*, in *The Concept of the Gene in Development and Evolution. Historical and epistemological Perspectives*, eds., Peter BEURTON, Raphael FALK, Hans-Jörg RHEINBERGER, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 317–348; Paul E. GRIFFITHS, Karola STOTZ: *Do Genes Exist?*, Genomics Network, 2004, 6–7.
43. Paul E. GRIFFITHS, Karola STOTZ, Rob KNIGHT: *How Biologists Conceptualize Genes. An Empirical Study*, Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences, 2004, 647–673.
44. GRIFFITHS, STOTZ: *I. m.*
45. KAKUK Péter: *A génfogalom problémája és a génetika*, Fundamentum, 2006/1 23–31.
46. BOROS János, GUTTMAN András: *Genetizmus. Gének és társadalom*, Magyar Tudomány, 2004, 752–756.
47. NEMES László, MOLNÁR Péter, KAKUK Péter: *Több dolgok földön és egen. Válasz Boros János és Guttman András cikkére*, Magyar Tudomány, 1033–1038.
48. Evelyn Fox KELLER: *The Century of the Gene*, Cambridge, Harvard University Press, 2000.
49. Paul E. GRIFFITHS, Karola STOTZ: *Genes in the Postgenomic Era*, 2006, http://philsci-archive.pitt.edu/archive/00002641/01/Genes_postgenomic_era.pdf.
50. Tim LEWENS: *Development Aid. On Ontogeny and Ethics*, Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences, 2002, 195–217.
51. Evelyn Fox KELLER: *Making Sense of Life. Explaining Biological Development with Models, Metaphors, and Machines*, Cambridge–London, Harvard University Press, 2002; Richard DOYLE: *Beyond Living. Rhetorical Transformations of the Life Sciences*, Stanford, Stanford University Press, 1997; Jeremy RIFKIN: *The Biotech Century. Harnessing the Gene and Remaking the World*, New York, Penguin Putnam Inc., 1998; NEMES László, MOLNÁR Péter: *Gén, információ, reprezentáció*, in *A reprezentáció szintjei*, szerk., LÁSZLÓ János, KÁLLAI János, BERECSKEI Tamás, Budapest, Gondolat Kiadó, 2004, 275–290.
52. Dorothy NELKIN, M. Susan LINDEE: *The DNA Mystique. The Gene as a Cultural Icon*, University of Michigan Press, 2004.
53. Michael G. SARGENT: *Biomedicine and the Human Condition. Challenges, Risks, and Rewards*, Cambridge University Press, 2005.
54. *Neuroethics. Mapping the Field*, ed., Steven J. MARCUS, New York–Washington D. C., Dana Press, 2004; Michael S. GAZZANIGA: *The Ethical Brain*, New York–Washington D. C., Dana Press, 2005; *Neuroethics. Defining the Issues in Theory, Practice and Policy*, ed. Judy ILLES, New York, Oxford University Press, 2005; Walter GLANNON: *Neuroethics*, Bioethics, 2006, 37–52.
55. Valerie Gray HARDCASTLE, C. Matthew STEWART: *What Do Brain Data Really Show?*, Philosophy of Science, 2002, 72–82.
56. Daniel L. SCHACTER: *Az emlékezet hét búne. Hogyan felejt és emlékszik az elme?*, Budapest, HVG Kiadói Rt., 2002.
57. Paul Root VOLPE: *Treatment, Enhancement, and the Ethics of Neurotherapeutics*, Brain and Cognition, 2002, 387–395.
58. Jaak PANKSEPP: *Affective Neuroscience. The Foundations of Human and Animal Emotions*, Oxford–New York, Oxford University Press, 1998; Dale JAMIESON, Marc BEKOFF: *Reflective Ethology, Applied Philosophy, and the Moral Status of Animals*, Perspectives in Ethology, 1991, 1–47; NEMES László: *Filozófiai diskurzusok a nem-emberi állatokról*, in *Filozófiai diskurzusok*, szerk. LOBOCZKY János, Eger, EKF Líceum Kiadó, 113–134; BEKOFF: *Minding Animals*; Marc BEKOFF: *Animal Passions and Bestial Virtues. Cognitive Ethology as the Unifying Science for the Understanding the Subjective, Emotional, Emphatic, and Moral Lives of Animals*, Zygon, 2006, 71–104; Colin ALLEN: *Animal Pain*, Nous, 2004, 617–643.
59. WAAL: *I. m.*; Frans de WAAL: *Our Inner Ape. The Best and Worst of Human Nature*, London, Granta Books, 2005.
60. Gerd GIGERENZER: *Reckoning With Risk. Learning to Live with Uncertainty*, Penguin, 2003.
61. NEMES László: *Kockázatokról és mellékhatásokról: A kockázatkommunikáció elmélete és gyakorlata*, Disputa, 2004/4, 59–64.
62. Rachel A. ANKENY: *How History and Philosophy of Science and Medicine Could Save the Life of Bioethics*, Journal of Medicine and Philosophy, 2003, 115–125.

A GÉNFOGALOM PROBLÉMÁJA ÉS A GÉNETIKA*

Az új genetika megjelenése hihetetlen mértékű szabályozói és törvényhozói tevékenységet váltott ki világszerte az 1980-as és az 1990-es években, ami, úgy tűnik, az etikai vitákkal párhuzamosan hasonló lendülettel folytatódik a XXI. század első évtizedében is. A genetikával kapcsolatos kutatások és azok alkalmazási lehetőségei különféle aspektusainak szabályozására az ezredforduló óta eltelt öt év alatt hetvenöt nemzetközi dokumentum született: ezek a génterápia, a génszűrés, a gének szabadalmaztatása, a genetikai szűrések, a genetikai tesztek, a genetikai szolgáltatások, a farmakogenomika, a populációs genetikai kutatások és az összejtudományok problematikus voltára hívták fel a figyelmet, és egyben megkíséreltek útmutatást adni a vitás kérdésekben. Már csupán a nemzetközi szabályozások mögött álló tekintélyes intézmények, a dokumentumok és a deklarációk száma is arra utal, hogy a genetikára vonatkozó etikai és társadalmi problémák olyan sajátos kérdéseket vetnek fel és olyan komoly kihívásokkal szembesítenek minket, hogy indokolt a *genetika* speciális területként való meghatározása és a génekkel kapcsolatos sajátos szabályozások megalkotása. Az alábbiakban a genetikával kapcsolatos konkrét etikai és jogi problémák tárgyalását mellőzve csupán arra szeretnék rámutatni, hogy a genetika speciális területként való feltüntetése egyáltalán nem nyilvánvaló; számos probléma és szabályozás talán elkerülhető volna, ha ragaszkodnánk a gének emberi életben játszott szerepének realistább, visszafogottabb értelmezéséhez, melyben a genetikai technológiák és azok embereken való alkalmazásának lehetőségei a maguk korlátaival együtt jelenhetnének meg. Mindezt a génfogalom vizsgálatán keresztül remélem elérni, melynek az 1950-es évek környékén kialakuló egyik meghatározása mind a mai napig nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a géneket valamiféle biológiai monstrumokként képzeljük el.

Az új genetika megjelenése az 1960-as évek végén nemcsak sajátos etikai problémák szélesebb társadalmi vitákban való felbukkanását és egyre intenzívebb jelenlétét tette lehetővé, hanem egyben elindította egy olyan új diszciplínának a kialakulását és

intézményesülését is, melyet ma az angolszász országokban és egyre inkább tágabb nemzetközi szinten is bioetikának neveznek. A genetikára vonatkozó bioetikai diskurzus mára szinte áttekinthetetlen méretűvé terebélyesedett. Honnan ez a lázas igyekezet a genetika megfogalmazására, illetve a sejtett veszélyek megelőzésére? A genetikára vonatkozó bioetikai diskurzus önértelmezése szerint ennek a több évtizede tartó izgatottságnak az elsődleges oka a genetikának az élettudományokon belüli robbanásszerű fejlődésében keresendő, mely gyakorlati alkalmazási lehetőségeinek jelentőségét és a számos lehetséges morális megközelítést tekintve az etikai és társadalmi problémák tömegét szolgáltatja számunkra. A genetika társadalmi reprezentációjában olyan tudományos területként volt képes megmutatkozni, mely lényegileg érinti az emberi életet, a halált, az egészséget, a betegséget, az ember felépítését és identitását. Ebből a szempontból egyáltalán nem meglepő, hogy a genetika humán alkalmazási lehetőségei igen komoly társadalmi viták keresztüztüzébe kerültek az elmúlt három évtizedben és számos törvénykezési, valamint szabályozási következménnyel jártak. A genetikának az emberi létezés alapvetően érintő, sőt azt megváltoztatni is képes területként való megjelenése azonban csak akkor nyilvánvaló, ha a genetikai determinizmus ilyen vagy olyan formáját elfogadjuk, a gének életünkben játszott szerepét valamilyen genetikai determinista paradigma felől értelmezzük.

A genetikai determinizmus paradigmája komoly megerősítést kapott a molekuláris genetika 1960-as évekbeli tudományos áttöréseinek társadalmi fogadtatásával. A DNS kettős spirál struktúrájának leírása és a gének információhordozó tulajdonságainak, a fehérjeszintézisben játszott szerepének magyarázatai, valamint a közvetlenül a DNS-be történő technológiai beavatkozások gyakorlati lehetőségei és az így elért eredmények mind a genetikai determinista nézetek terjedéséhez vezettek. Egészen az 1990-es évekig úgy tűnhetett, hogy a genetikáról és a génekről a tágon értett bioetikai diskurzusban kialakított kép megfelel a kor tudományos tudásának, és a genetikai determinizmus egy enyhébb formájának értelmezési keretként történő elfogadása elkerülhetetlen. Má-

* A tanulmány elkészítését segítette az OTKA 042677. számú pályázata.

ra azonban, főként a molekuláris genetikai kutatások robbanásszerű elterjedésének és a Humán Genom Projekt során és azt követően felhalmozódó empirikus eredményeknek köszönhetően, egyre inkább úgy tűnik, hogy az, amit egykoron a génekről és legfőképp azok működéséről tudtunk, erős módosításra szorul, és ezzel együtt a genetikai determinizmus puha formája is problematikusává vált. Tömören úgy fogalmazhatnánk, hogy a genetikai determinizmus mindkét pillére, mind a klasszikus molekuláris génfogalom, mind pedig a molekuláris biológia központi dogmája felőrldött a kortárs kutatási eredmények fényében. A továbbiakban a génfogalom problémáját tárgyalva arra kívánok rávilágítani, hogy a génekről és a genetikáról alkotott koncepcióknak milyen hatások volt a tágon értett bioetikai diskurzusra.

A GÉN BEFOLYÁSOS MODELLJE

„A jellegek genetikai meghatározottságára vonatkozó egyszerű elképzeléseken alapul többnyire a bioetikusok gondolkodása arról, hogy mi az, amit a gének csinálnak és mindezt hogyan is teszik [...] Épp itt az ideje, hogy felülvizsgáljuk a »génétika« történetét 1953-tól kezdődően, szembe-süljünk saját gondolatainkkal arra vonatkozóan, hogy mit is jelent számunkra ma [Watson és Crick] 1953-as tanulmánya, hogy kritikával fogadjassuk a genetikai kauzalitásra vonatkozó, a végeletekig leegyszerűsített és haszontalan képzeteket, melyeket a múltból örököltünk.”²²

Watson és Crick 1953-as felfedezése meggyőzte a biológusokat a gének egységes materiális természetéről. A dezoxiribonukleinsav (DNS) strukturális jellegzetességei választ tudtak adni a genetikának a múlt század elejétől kezdve felhalmozódó összes alapvető kérdésére. Falk tömör magyarázata szerint: „A modell megengedte az önreplikációt; a számos és specifikus produktum kódolásához szükséges elegendő variabilitást tudott nyújtani; és oly módon tett lehetővé strukturális változásokat, hogy közben ne veszítse el ezeket az egyedülálló tulajdonságait.”²³ A gén a DNS-molekulán található materiális egységként lett meghatározható. A struktúrát és a funkciót egyesítő kiváltságos „mester” molekulaként jelent meg, és ekkor még úgy tűnt, hogy ígéretes jelentkezőként az élettudományok atomjává válhat, mely majd képes lesz egyesíteni a biológia különálló területeit. A DNS darabjaként meghatározható gén egy olyan modellt tett lehetővé, melyben a biológiai organizmusok komplex tulajdonságai redukálhatóvá váltak néhány biológiai makromolekula tulajdonságaira. A genetikai redukcionista paradigma ebben a klasszikus molekuláris génfogalomban alapozódhatott meg.

Crick első könyve, a *Molekulákról és emberekről*, 1967-ben jelent meg; a vékonyka kötet a washingtoni egyetemen tartott előadásorozatára épült.⁴ Itt tűnik föl popularizáló megfogalmazásban az a DNS-re, a génekre és azok működésére vonatkozó nézet, melyet a *molekuláris biológia központi dogmájaként* szokás emlegetni.⁵ Ez a gének struktúrájára és funkciójára vonatkozó modell képes volt jelentős félelmeket és nagy ívű reményeket kelteni, valamint egy hosszan tartó elméleti keretet biztosítani, melyen belül a következő évtizedekben kibontakozó, a genetikai lehetséges társadalmi és etikai problémáit boncolgató diskurzusok elhelyezkedhettek. A génfogalommal kapcsolatosan ez az a formula, melynek valószínűleg a leginkább sikerült széles körű ismertségre szert tennie a genetikai bonyolult világából. Crick egyszerű megfogalmazása: „Eszerint hát a gén egyszerűen a nukleinsav roppant hosszúságú molekulájának egy darabja. Az az információ, amely génné teszi, azzal a négybetűs kóddal van beleírva, amely nem más, mint a négyféle építőelem pontos sorrendje a nukleinsavnak ezen a bizonyos meghatározott részén. [...] Hát a gének mit csinálnak? A válasz egyszerű: a gének fő feladata az, hogy a fehérjemolekulák szintézisét irányítsák, mégpedig úgy, hogy mindegyik gén egy meghatározott fehérje szintéziséért felel. Ám a gén nem közvetlenül ellenőrizte ezt a folyamatot. Ehelyett először is egy csomó munkapéldány készül a génről hasonló anyagból, ugyancsak nukleinsavból, de ezúttal abból, melyet RNS-ként ismerünk. [...] Az RNS minden kis darabja aztán »üzenetként« szolgál, és az a rendeltetése, hogy valamely meghatározott fehérje szintézisét irányítsa. Az információáramlás iránya tehát a következő: DNS > RNS > fehérje.”⁶

A genetikába való bevezetésnek szánt kortárs tankönyvekben Crick popularizáló leírásával összhangban ma is találkozhatunk a klasszikus molekuláris génfogalommal. E szerint a gén funkcionálisan olyan DNS-szakaszként definiálódik, mely egyetlen fehérjét kódol, strukturálisan pedig nyílt leolvasási keretnek tekintik (*open reading frame*, ORF), mely meghatározza az adott fehérje aminosavsorrendjét. A fehérje kialakításának alapvető szakaszait nevezik transzkripciónak és translációnak. A transzkripció során az adott DNS-szakasz mintaként szolgál egy meghatározott hírvívő RNS (mRNA) előállításához. Ezután a hírvívő RNS mintaként szolgál a polypeptid szintéziséhez. A transláció során a kódonoknak elnevezett hírvívő RNS triplettek meghatározzák, mely aminosavak adódnak a növekvő polypeptid lánchoz, a start és stop kódonok pedig azt határozzák meg, hogy a transláció elkezdődjön vagy lezáruljon.

Az információ útvonala tehát *DNS > RNS > fehérje*, amely kiegészítve az „egy gén – egy enzim” doktrínával,

igen egyszerű kauzális viszonyt alkot ahhoz, hogy megerősítse abbéli vélekedéseinket, hogy – a fehérjékből épülnek fel a sejtek, a sejtekből az élőlények, és az így alkotott okozati sor végére – hinni kezdjünk abban, hogy minden visszavezethető a DNS-en elhelyezkedő génekre.

A klasszikus molekuláris génfogalomban megalapozódó, a gének működésére vonatkozó redukcionista paradigma világos egyszerűségével hihetetlen befolyással bírt a modern genetika társadalmi percepciójára, a laikusok gondolkodására és a különféle szakértői csoportok genetikára vonatkozó nézeteire, aminek külön erősítést adott az a tény, hogy az 1970-es évek végére a tudósok sikeresen alkalmazták a DNS közvetlen manipulációjának új technikáit. A Humán Genom Projekt sikeres befejezésének közeldetével pedig úgy tűnhetett, megtettük az első lépéseket egy olyan új korszakba, melyben biológiai világunk és az emberi természet adottságainak kontrollja korlátlan lehetőségeket nyújt számunkra. Az az egyszerű elképzelés jelent meg, hogyha a gének a DNS-en materiális egységekként vannak lokalizálva és képesek vagyunk tetszés szerinti változtatásokat előidézni kezünkben a teljes emberi géntérképpel, akkor olyan forradalom közepén találjuk magunkat, mely óvatosan fogalmazva is rendkívüli az emberiség történelmében. Ez a forradalmi hang nem ismeretlen, sokkal inkább tipikus a bioetikai diskurzusban. Egy igen gyakran idézett bioetikai könyvben az alábbi megfogalmazásban jelenik ez meg: „Ezzel a tudással példa nélkül álló kontrollt szerzünk az élőlények felett, magunkat is beleértve [...] Senki sem tudhatja az emberi életek megformálására vonatkozó jövőbeli hatalmunk határait – vagy hogy mikor is érjük el ezeket a határokat [...] Egy dolog azért biztosnak tekinthető: bármi is lesz technikai képességeink határa, bölcsességünk számára a lehető legnagyobb kihívás az új hatalmunkkal való megküzdés.”⁷⁷

Hasonló módon jelenik meg a genetika egy másik befolyásos bioetikai szerző könyvében: „A genetika az, ami újabban heveny és nehezen megfogható dilemmák új generációjával szolgál, melyek az új évezredben átalakítják majd az önmagunkról és a társadalomról való gondolkodásunk módjait. A genetika az, ami egyszerre teszi lehetővé, hogy önmagunkra vonatkozó tudásunk bővüljön, és napról napra szolgál saját magunk alakításának új lehetőségeivel, azaz forradalmat idéz elő a gondolkodásban, és legalább annyira az etikában. Az emberi történelemben először válunk felelőssé az emberi evolúció alakításáért. Először gondolkodhatunk nem pusztán annak meghatározásán, hogy ki éljen és ki haljon meg, hanem azon is, hogy milyenek is legyenek a jövőben az élők. Nemcsak a fenotípusos és talán felszínes jegyek, mint a szem, a haj és a bőr színe, a testfelépítés válnak

a genetikai manipuláció tárgyává, hanem talán olyan jegyek is, mint az intelligencia, az életkor, a betegségekkel szembeni immunitás, a fertőzések, szöveti sérülésekből történő gyógyulás és sok minden más is.”⁷⁸

A genetika lehetőségeinek ilyen forradalmi ábrázolásai arra a redukcionista paradigmára épülnek, melyben a DNS-en mint nyakláncra fűzött gyöngyök, szépen egymás mellett elhelyezkedő gének mindegyike egy-egy protein kialakításáért felelős. Ezek szerint a DNS-ben található az organizmusok tervrajza, mely utasításokat tartalmazó információként van beleírva a molekula kémiai struktúrájába. A DNS közvetlen manipulációjának fényében ez a modell valóban hatalmas lehetőségek és veszélyek elképzelésére adott okot. Amennyiben a klasszikus molekuláris génfogalomból indulunk ki, minden okunk megvan arra, hogy az evolúció új uraiként látva magunkat megrettenjünk a tudomány teremtette új horizonttól, de ha mégis kiderülne, hogy sem a klasszikus molekuláris génfogalom, sem pedig azok a leggyakrabban használt metaforák, melyeket a gének működése és az organizmusokban játszott szerepük leírására szoktak használni, nem megfelelőek, sőt sokkal inkább félrevezetőek, akkor mi lesz az etikai problematikával? Mi van akkor, ha a génekről alkotott nézeteink csupán egy késő modern mítoszhoz bizonyulnak? Milyen változást képzelhetünk el a tágan értett bioetikai diskurzusban akkor, ha a géneknek tulajdonított „képességek” és e képességek kontrollálása miatt a genetikusoknak tulajdonított képességek sokkal inkább a fantázia termékeinek mutatkoznak, mintsem a közeljövő adottságainak?

A KLASSZIKUS MOLEKULÁRIS GÉNFOGALOM FELBOMLÁSA

„...a gén terminus tulajdonképpen akadályt vált mind a biológusok, mind a laikusok számára, legalább annyira félrevezeti, mint informálja őket. Ennek következményeként a populáris reményeket és félelmeket úgy alakítja, hogy azok sokszor célt tévesztenek és természetlenek a közpolitikai viták hatékony tárgyalásánál, még azokban az esetekben is, ahol valós és sürgető ügyekről beszélhetünk.”⁷⁹

A klasszikus molekuláris génfogalom mára elvesztette egykor nyilvánvaló, egyszerű, tudományosan problémamentes jellegét. A géneknek tulajdonított robosztus tulajdonságok és az ebből származtatott lehetőségek hatalmas társadalmi sikert biztosítottak a genetika számára és számos etikai és társadalmi vitát hívtak életre. Míg a klasszikus fogalom abból nyerte igazi „erejét”, hogy a gén terminus jelölteként egy meghatározható DNS-darabra lehetett rámutatni, mely egyszerű kauzális kapcsolatban állt a fehérje termékkel, addig a génműködésre vonatkozó újonnan

megjelenő tapasztalatok fényében mind a kauzális kapcsolat egyszerűségét, mind materiális egységként meghatározódó identitását elvesztette.

Az 1970-es évektől kezdődően sorra jelentek meg azok az empirikus eredmények, melyek kihívást jelentettek a klasszikus molekuláris génfogalom számára. Ezek közül most csak néhányat említek, melyek annak három alaptulajdonságát érintették. A strukturális és funkcionális egységként felfogott DNS-en elhelyezkedő gének sem strukturális, sem pedig funkcionális értelemben nem alkotnak egységet, valamint a DNS-nek az organizmus kialakulásához szükséges egyedüli információhordozó státusza is egyre inkább kérdésessé vált.

A klasszikus molekuláris génfogalom egyik első kihívásának tekinthető a szabályozó gének fogalmának Jacob és Monod általi bevezetése 1961-ben, amit gyorsan követett a szabályozó gének biokémiai analízissel való beazonosítása. A szabályozó gének funkciója közvetlenül nem egy adott fehérje előállítására, hanem bizonyos enzimfehérjéket kódoló struktúrgének transzkripciójának irányítása. E szerint a DNS-en található gén konkrét aktivitása, tehát a fejlődésben játszott szerepe a transzkripció egységeken kívül álló elemektől függ. Bár a szerzőpáros szerint felfedezésük nincs ellentmondásban a klasszikus molekuláris génfogalommal, az „egy gén – egy enzim” doktrína egyszerűségét mindenképpen komplikálta. Ennél nagyobb problémát jelentett Roberts és Sharp felfedezése 1971-ben a később Gilbert által intronoknak nevezett DNS-szakaszokról, melyek jellemzők az eukarióta organizmusokra. Felfedezésük szerint az eukarióták fehérjét kódoló génei töredeztettek, a kódoló exonokat nem kódoló intronok szakíthatják meg, valamint léteznek úgynevezett átfedő gének, melyek kérdésessé teszik egy gén – egy enzim modellt. Az „*alternative splicing*” – a transzkripció igen gyakori folyamata – során a DNS-en található intronok különbözőképpen végbemenő kivágásával különböző leolvasási keretek (ORF) jönnek létre, melyek ennek következtében különböző fehérjetermékeket eredményeznek. Így egy adott DNS-szakasz több fehérje kialakításáért is felelős lehet, tehát a DNS-en lévő kódoló szakaszokat nem tudjuk definiálni azzal, hogy rámutatunk arra a fehérjetermékre, melynek szintéziséért az adott szakasz felel. Természetesen az „*alternative splicing*” során keletkező különböző kauzális folyamatok maguk is valamilyen szabályozás alatt állnak, de ezek az adott DNS-szakaszokon kívül találhatóak. Az „*mRNA editing*” egy másik olyan jelenség, mely bepillantást enged a szabályozott fehérjeszintézishez szükséges különféle kauzális faktorok

komplex interakciójába, erősen korlátozva a géneknek tulajdonítható kauzális szerepet.

A strukturális és funkcionális egységként felfogott a DNS-en elhelyezkedő gén egy további tulajdonságát is számos kritika érte. Az örökletes és az egyedfejlődéshez szükséges információ hordozójaként is megkérdőjelezhető kiemelt státusza. Bár a biológusok többsége, ha a laikusok számára kívánja megfogalmazni a molekuláris biológia fejleményeit, óhatatlanul a gének információhordozó tulajdonságára fog hivatkozni és az információ terminus használatát problémamentesnek fogja tartani, komoly nehézségekbe ütközünk, ha a genetikai információ fogalmát a kortárs biológiában használatos technikai terminusként kísérelnénk meg definiálni. Sarkar egyenesen pusztán metaforának tartja az információról szóló molekuláris biológiai beszédet: „A molekuláris biológiában nem létezik az »információ« világos, technikai képzete. Ez nem sokkal több, mint egy elméleti fogalomnak álcázott metafora [...] mely a molekuláris biológiában lehetséges magyarázatokról félrevezető képet nyújt.”¹⁰ Ez a gyakran elkövetett tévedés az, hogy a géneken kívüli tényezők szerepe leértékelődik, pusztán valami másodlagosként jeleníthető csak meg a biológiai folyamatok magyarázataiban. Mindazok felfogásában, akik elismerik ugyan az organizmusok fenotípusos jellegeinek kialakulásában a gének mellett más epigenetikai tényezők, környezeti faktorok és társadalmi, valamint kulturális hatások meglétét, a gének kauzális szerepe mégis kiemelt jelentőségű marad. Keller ezt azzal magyarázza, hogy a

A STRUKTURÁLIS ÉS
FUNKCIONÁLIS EGYSÉ-
KÉNT FELFOGOTT DNS-
EN ELHELYEZKEDŐ GÉ-
NEK SEM STRUKTURÁLIS,
SEM PEDIG FUNKCIO-
NÁLIS ÉRTELEMBEN NEM
ALKOTNAK EGYSÉGET.

géneket a genetikai program hordozójának, egyfajta aktív információhordozó entitásnak fogják fel.¹¹ Oyama szerint pedig azért értelmezik a genetikai kauzalitást determinisztikusan, mivel a fejlődésben játszott szerepük megítélésénél a gének valami fundamentális különbözőként állítódnak be az összes többi ismert és az organizmus kialakulásához nélkülözhetetlen materiális tényezőhöz képest: a gének *információt* adnak, míg az összes többi tényező pusztán *materiális* természetű.¹² A genetikai információra vonatkozó tudományfilozófiai vitára most csak annyiban utalnék, hogy mind az epigenetikai öröklődési rendszerekről szerzett tudásunk, mely arra mutatott rá, hogy mi mindent örököl egy organizmus a DNS-en kívül, mind pedig arra vonatkozó tudásunk, hogy pusztán a DNS-re szorítkozva mennyire kevés állapítható meg egy organizmus fenotípusos jellegeiről, arra mutathat rá, hogy a klasszikus molekuláris génfogalom információhordozó funkciója jól behatárolható korlátokkal rendelkezik.¹³

A génfogalom definiálásának nehézségei igen intenzív vitát váltottak ki főként a kortárs tudományfilozófia berkein belül, melyhez számos, molekuláris biológiával foglalkozó kutató is csatlakozott, de ennek részleteit most nélkülözhetjük.¹⁴ A bioetika gyakorlati orientációja szempontjából nekünk most az is elég, ha kijelenthetjük, hogy a klasszikus molekuláris génfogalom és a gének működésének belőle levont tulajdonságai a kortárs empirikus kutatások fényében inkább problematikus, mintsem modellértékű. A génekről alkotott modellünk félrevezető lesz, ha a klasszikus molekuláris génfogalmat követve azt képzeljük, hogy a gének a DNS-en szép sorban elhelyezkedő egységek, melyek információhordozó tulajdonságuknál fogva determinálják az organizmusok fenotípusos jegyeit. Ez a modell még akkor is félrevezető lesz, ha az emberi tulajdonságok kialakításában elismerjük a környezeti tényezők szerepét, tehát ha a genetikai determinizmus enyhébb formáját képviseljük. Ez persze nem jelenti azt, hogy a klasszikus molekuláris génfogalmat ki kellene törölni a tankönyvekből vagy hogy a belőle következő genetikai redukcionista nézetek alapján ne lehetne kutatási programokat indítani. Ezekben a kontextusokban indokolt a használata; problémássá akkor válik alkalmazása, ha a gének működésének ontológiai igazságaként fogalmazódik meg. Ahogy erre Levins és Lewontin is rámutatott, ennek legfontosabb előfordulási forrása az, hogy „összetévesztik a taktikaként felfogott redukcionizmust az ontológiai igazságként felfogott redukcionizmussal”.¹⁵ Egy adott kutatási projektben megfogalmazódó redukcionizmus metodológiai stratégiaként nem szükségszerűen problematikus. Akkor válik azzá és félrevezető nézetek forrásává, amint a gének és az élőlények közötti összefüggések ontológiai igazságaként jelenítik meg. Hasonlóan ehhez, a klasszikus molekuláris génfogalomról is elmondható, hogy tankönyvi használata akkor válik problematikus, ha a gének működésének univerzális modelljeként állítják be, mellőzve a gének működéséről adott ilyen leírás korlátait és a csatlakozó problémákat.

A GÉNETIKA TÉVEDÉSE

A génterápia, a genetikai információ, a genetikai tesztek és szűrővizsgálatok, az új reprodukív technikák mind olyan bioetikai, *genetikai* témák, melyek csak azért váltottak ki sajátos és heves vitákat és váltak sajátos kezelést, törvénykezést és etikai reflexiót igénylő problémává, mert a gének és a gének működésének az emberi organizmusban betöltött szerepét a klasszikus molekuláris génfogalom felől, egyfajta genetikai determinista paradigmából kiindulva értel-

mezték a bioetikusok. A genetikai determinizmus elméleti kerete nélkül a *genetika* mint olyan és a genetikából származó számos etikai és társadalmi probléma külön-külön is azt kockáztatja, hogy megfosztassanak igazi gyakorlati tétjüktől, és a genetika e kérdései elvesztik súlyukat és komolytalan sci-fi spekulációkként jelennek meg, vagy pedig speciális státuszukat elvesztve különféle részproblémákra bomlanak le.

Az embereken alkalmazott génsébeszet körül kibontakozó etikai vita azon a feltevésen belül mozgott, hogy a betegségek gyógyításának ez az új technikája a genetika rohamos fejlődése miatt hamarosan elérhető lesz, sőt ha egyszer a betegségekért felelős géneket sikeresen kicserélhetjük, akkor bizonyos előnyösnek tartott tulajdonságainkat is előállíthatnánk génsébeszeti úton. A tudomány ígéreteinek ügyeiben bizonytalanabb vagy szkeptikusabb szerzők a megvalósulás idejének meghatározása nélkül is alkalmasnak vélték a problémafelvetést arra, hogy a számba vehető etikai argumentumokat figyelembe véve morálfilozófiai reflexió tárgyává tegyék a felmerülő etikai problémákat. A kibontakozó etikai vita alapvető kérdése és egyik legfontosabb distinkciója az volt, hogy elfogadható-e a genetikai manipuláció terápiás, illetve képességfejlesztési célú alkalmazása embereken. A másik pedig az ivarsejteket és a csak testi sejteket érintő beavatkozások közötti morális különbségtévesztés, mely kérdésben az etikai konszenzus számára a testi sejteket érintő terápiás beavatkozások a leginkább elfogadhatók, míg a felosztásból következő maradék három lehetőség etikailag problematikus maradt így vagy úgy. A vitában felmerülő kérdések etikai mérlegelését mellőzve csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a közreműködő bioetikai szerzők túlnyomó többsége a kérdésfelvetés elfogadásával implicit módon hozzájárult a genetikai determinista nézetek támogatásához azáltal, hogy lehetségesnek tartotta ezeknek a beavatkozásoknak a széles körű gyakorlati megvalósulását. Voltak szerzők, akik e hitüknek kifejezést is adtak, mint például annak a tankönyvnek a szerzői, akik a következő megfogalmazással éltek a vita bemutatásakor: „...bár a génsébeszet és a génterápia még korai gyermekkorát éli [...] Mindazonáltal a technikák radikális fejlődésével [a betegségeken kívül] az emberi élet más, genetikailag meghatározott tulajdonságai is befolyásolhatóvá válnak, mint a haj-, a bőr- és a szemszín, a nem, vagy akár még olyan dolgok is, mint az intelligencia, a zenei képességek és a sporthoz szükséges készségek.”¹⁶ Az embereken végzett génterápiás beavatkozások viszont több tudományos problémával és megválaszolandó kérdéssel szolgáltak a kutatók számára, mintsem gyakorlati sikerrel vagy legalábbis az elméleti kereteiket megerősítő tapasztalattal.¹⁷ A génterápiás beavatkozásoknak a kez-

detekben tulajdonított széles körű lehetőségek és radikálisan új terápiák, valamint az a génsébszeti beavatkozásokról alkotott sci-fi vízió, mely szerint az alkalmas lesz a képességefejlesztés új tárházát nyújtani, egyelőre csalókévan bizonyultak, és csak a klasszikus molekuláris génfogalom, valamint a gének működéséről alkotott leegyszerűsítő elképzelések adnak egyfajta racionális támaszt annak a hitnek, mely szerint egy szinte korlátlan lehetőségeket nyújtó orvosi technikával állunk szemben. Az embereken végzett génmanipuláció korlátai nem csupán technikai jellegűek, melyek majd idővel megoldódnak – mondjuk egy-két évtized, és leküzdjük a kezdeti nehézségeket –, hanem a géneknek nevezett molekuláris entitásoknak az emberi organizmus kifejlődésében játszott kauzális szerepe korlátaiból fakadnak.

A genetikai szűrések, az újabban egyre nagyobb számban a piacra kerülő géntesztek és a genetikai tanácsadás genetikai témái morális és társadalmi jelentőségét az adja meg, hogy mit is gondolunk a genetikai információról. A genetikai információhoz kötődő etikai és társadalmi problémák felbukkanása és konceptualizációja – melynek tengelyében a genetikai információ lehetséges diszkriminatív következményei állnak – a génekről alkotott olyan elképzeléseken nyugszik, melyek leginkább a klasszikus molekuláris génfogalomhoz köthetők. A klasszikus molekuláris génfogalomban megalapozódó köznapi elképzelések, melyek egyébként a szakmabeliek és a bioetikusok idevonatkozó nézeteit is uralják, a genetikai információt valami speciálisnak képzelik, mely e szerint rendkívüli szabályozásokat és kezelést igényel. A genetikai információnak egyetlen olyan tulajdonsága sincs, mely ne lenne felmutatható más orvosi-egészségügyi információk esetében is. A genetikai információ rendkívüli kezelését egyetlen dolog indokolja: a gének, a genetika és a genetikai információ társadalmi reprezentációja. Az viszont kérdéses, hogy helyesen járunk-e el, amennyiben egy kimondottan gyakorlati orientációjú, a társadalom vitás etikai kérdéseivel foglalkozó diszciplína képviselőiként kritikátlanul átvesszük a genetikát övező társadalmi nézeteket. Ilyennek tekinthető az a genetikai információra vonatkozó hit, mely szerint az egyén DNS-éből kiolvashatók a betegségei és a betegségekre való hajlamai, és így az egyén jövőbeli egészségi státuszára vonatkozó előrejelzést tesz lehetővé. A genetikai információról való ilyen vélekedések fokozzák a diszkrimináció lehetőségét, és az etikai vitákon túl számos nemzetközi és nemzeti szabályozás is emiatt próbál fokozott védelmet és speciális kezelést biztosítani a genetikai információnak.¹⁸ Az emberi jogok elkötelezett védőinek ez a gyakorlata csak a genetikai információ társadalmi reprezentációjából kiindul-

va tarthatja indokoltnak a speciális kezelést, mellyel háttérbe szorítja azt a kérdést, hogy mi az, amit valójában megtudunk, ha valakinek a géntesztjéből ismerjük a DNS-én található szekvenciákat. Közpolitikai stratégiaként is problematikus a genetikai információ speciális védelme, mivel az emberi jogok védelmezőinek jó szándéka ellenére visszaigazolja a genetikai információt és a géneket övező félrevezető társadalmi elképzeléseket.¹⁹

A klasszikus eset, amikor nem tévedünk nagyot, ha arról beszélünk, hogy egy materiális egységként elképzelt génbe „be van írva” egy bizonyos tulajdonságunk, a monogenetikus betegségeknél valósul meg. Ezeknél az igen ritka, a teljes populáció csekély részét érintő betegségeknél egy jól meghatározható DNS-szakasz hibája szükségszerűen valóban az adott betegségeknek a fejlődési szakasz vagy az életkor valamely pontján történő megjelenését idézi elő. Ezekben az esetekben többnyire egy az egyhez megfelelés áll fenn egy materiális egységként leírható gén és a fenotípusos jelleg között, de természetesen a környezeti hatások itt is bizonyos korrekciókat hajthatnak végre a fenotípuson, a betegség súlyosságát, megjelenési formáját befolyásolva (például phenylketonuria, PKU). A bioetikai diskurzus egyik nagyon komoly hibája abból fakad, hogy ezekkel a nem reprezentatív esetekkel úgy bánt, mintha azok paradigmaticusak lennének, mintha olyan modellt nyújtanának, mely segíthetne eligazodni a genetika terjedő alkalmazásai nyomán felmerülő etikai és társadalmi problémák között.²⁰ A monogenetikus betegségek példaként való használata – ami igen jellemző a bioetikai szerzőkre – viszont éppen a gének működéséről és életünkben játszott szerepéről alkotott félreértéseknek nyújtanak masszív támasztékot ahelyett, hogy kivételes esetekként bemutatva őket segítségükkel rávilágíthatnánk a géneknek a fejlődésben, az emberi tulajdonságok kialakításában játszott korlátaira vagy akár az egyedfejlődés biológiai folyamatainak komplexitására.

Az UNESCO első, kimondottan a genetikára vonatkozó, 1997-ben elfogadott deklarációja, mely tagadhatatlanul fontos témákat érintve összhangban van az emberi jogok védelmének eszméjével, az emberi genom és az emberi jogok kérdéskörében kísérel meg ajánlásokat megfogalmazni.²¹ Ez az első olyan nemzetközi dokumentum, mely a genetikát fundamentálisan új területként határozva meg, egyfajta globális választ kíván adni a genetikát övező etikai, társadalmi és jogi kérdésekre.²² A dokumentumot olvasva a bioetika nemzetközi jogi kontextusából ismerős témák sorakoznak egymás után, mint a tájékozott beleegyezés, az adatok bizalmas kezelése stb. Az egyik legalapvetőbb szándéka szerint a deklaráció meg kívánja óvni az emberi genomot a helytelen manipulá-

cióktól, melyek a következő generációk fizikai integritását és identitását veszélyeztethetik. Konkrét, a bioetikai irodalomban hevesen tárgyalt problémákban kíván eligazítást nyújtani: Hogyan tárolandó a genetikai információ? Hogyan közlendő a személyre vonatkozó genetikai információ? Hogyan előzhető meg a genetikai információ diszkriminatív használata? Megengedhető-e a gének szabadalmaztatása? Jogunk van-e embereket klónozni? Összeegyeztethető-e a génsébeszet az emberi méltósággal? A kérdés csak az, hogy valóban szükséges-e ezeknek a genetikára vonatkozó speciális dokumentumoknak a megalkotása. Nem lehet-e már meglévő deklarációkból és különböző emberi jogi forrásokból levezetni a kívánt védelmet és a szükséges ajánlásokat? Erre a kérdésre valószínűleg igennel válaszolnánk, amennyiben el tudnánk tekinteni a genetikai sci-fi szcenáriójától, mely makacs módon kötődik a bioetikai diskurzushoz.

A genetikára vonatkozó bioetikai irodalom egyik sokat idézett darabja a *From Chance to Choice: Genetics and Justice* című többszerzős könyv, mely igen figyelemreméltó módon próbál érvelni amellest, hogy a bioetikusoknak miért érdemes elfogadniuk a genetikai forradalmi áttöréseket ígérő, sci-fibe hajló jellemzését. Még akkor is, ha ezzel vállaljuk a génmánia megerősítésének kockázatát, és ha esetleg évtizedek múlva a genetikai problematika által feltételezett sci-fi szcenárión való töprengés inkább mosolyt fakasztó hóbortnak tűnik majd. A szerzőcsapat szerint jobban járunk, ha egyfajta cselekvéspárti etikai pozíciót elfoglalva elfogadjuk a genetikai jövőbeli alkalmazásai egészen valószínűtlennek tűnő megjelenítéseit is, mintsem merő szkepticizmusból vagy közömbösségből elkerülnénk az etikai ügyek tárgyalását, visszautasítva annak lehetőségét, hogy a tárgyalt problémák később tényleg megvalósulnak. Buchanan és kollégái álláspontja, mely a genetikai által majd a jövőben előálló etikai és társadalmi problémákhoz való előrefutást legitimálja, joggal nevezhető szűklátókörűnek. Amennyiben már ismertek számunkra a genetikai túlzott társadalmi reprezentációjának lehetséges veszélyei – mint például a genetikai betegség fogalmának megalapozatlanul tág értelmezése, ahogyan az az eugenikai mozgalom virágzásának vagy a fajhigiéniai ideológia tombolásának idején történt –, akkor az elővigyázatosság elve nem csupán a tudomány jövőbeli fejlődésének problémájával kapcsolatosan indokolt. Ugyanígy elővigyázatosnak kellene lennünk a genetikai társadalmi reprezentációjával kapcsolatban is. Tehát mérlegelnünk kellene azt is, hogy megéri-e a sci-fi jelenetek felől értelmezni a genetikával kapcsolatos kortárs problémákat, amivel jelentősen hozzájárulhatunk a génre vonatkozó elképzelések burjánzásához a társadalomban. A bioetikáról sokszor említik, hogy

képtelen utolérni a tudomány rohamos fejlődését, ezért csak utána kullog, utólagosan próbál bizonyos szabályozásokat megalkotni, utólag kísérli meg a tudományos fejlődés káros következményeit megakadályozni. Ezt az utólagosságot a genetikai esetében sokan megengedhetetlennek, túlzottan kockázatosnak vélték, és ezért inkább előrefutva túlmentek azon a területen, melyet a tudomány jelenlegi eredményei és jelenlegi alkalmazási lehetőségei határolnak be.

A jelenünket érintő gyakorlati problémaként lehetne beszélni például arról, hogy az elmúlt két-három évtized genetikára vonatkozó bioetikai diskurzusában eluralkodó futurisztikus spekuláció fényessége elhomályosítja az orvoslás, a kutatás és a kortárs biotechnológiai alkalmazások valódi problémáit. Míg Huxley irodalmi víziójának követőiként a különféle szakértői bizottságok, nemzeti parlamentek és nemzetközi intézmények azon törik a fejüket, megengedhető-e, és ha nem, akkor hogyan kontrollálhatók az új genetikának az emberi természetbe történő beavatkozásai, közben gyakran elsikkad a biotechnológiának nem a jövőbeli, hanem a jelenlegi alkalmazásaiból fakadó etikai problémák megvitatása és kellő figyelemben részesítése. Példaként az *in vitro* fertilizációs (IVF) eljárásokat és a preimplantációs genetikai diagnosztikát (PGD) övező vitára mutathatnánk rá, melyben a szabadpiaci eugenika jövőbeli kibontakozásának veszélyeire hívták fel a figyelmünket, és igen kiterjedt diskurzus bontakozott ki arról, hogy ennek a gyakorlatnak milyen etikai és politikai következményei lehetnek a modern társadalmak jogi berendezkedéseire vonatkozóan. Az IVF ilyen Huxley-féle olvasatai elfedték azokat a jelenleg is releváns, az IVF gyakorlatához kötődő problémákat, melyek egyelőre sokkal inkább érintik társadalmunkat és az új eljárások potenciális igénybevevőit, mint a *posztumán* jövődönkre vonatkozó, kétes plauzibilitású elképzelések. Ilyen sürgetőbb etikai kérdésként adódik például az, hogy terápiának tekinthetjük-e az IVF-et alacsony sikerességi rátája ellenére, vagy indokoltabb lenne embereken végzett kutatásként meghatározni státuszát. Sokkal égetőbb kérdés az, hogy megfelelőnek tekinthető-e az IVF-ben részesülő személyek tájékoztatása. Fel vannak-e készítve a jelentkező párok a többnyire évekig tartó próbálkozásokra és az igen gyakori kudarokra? Simonstein az izraeli mesterséges megtermékenyítési eljárások gyakorlatát vizsgálva arra mutatott rá, hogy a „beleegyezésüket” adó nőket igen gyakran félretájékoztatják és félrevezetik az IVF-ben való részvételük fontos részleteit illetően.²³

Huxley-nak igaza volt, mondja Fukuyama a biotechnológiai forradalom következményeiről írt könyvében, és épp ezért kell azt az alapvető értelmezési keretet elfogadnunk a genetikai jövőjét illetően, melyben „a legkomolyabb veszély az a lehetőség, hogy megvál-

toztatja az emberi természetet, és ezáltal a történelem »posztthumán« korszakában találjuk magunkat”.²⁴ Fukuyama víziója is a genetikai determinista elképzelésekkel terhes, melyeken belül elképzelhetővé válik az emberi lény kívánatos tulajdonságainak előállításá olyan beavatkozások által, melyeket a géneknek nevezett molekulákon keresztül valósíthatunk meg.²⁵

Habermas is az emberi természet géntechnológiai megváltoztathatóságának vízióján belül maradva közelíti meg a genetika emberen való alkalmazásai körül kibontakozott etikai vitát. Írásában a jövőben kibontakozó, piaci alapokon működő pozitív eugenika lehetőségével számolva a biotechnológia két problematikus következményét hangsúlyozza. Egyrészt azt, hogy a genetikailag programozott személyek *valószínűleg* nem lesznek képesek saját élettörténetükre úgy tekinteni, mint aminek ők maguk a szerzői. Másrészt *valószínűleg* nem tekinthetnek önmagukra úgy, mint akiket születésüknél fogva feltétel nélküli egyenrangúság illet meg a korábbi generációkhoz való viszonyukban. Tehát nem az emberi természetbe való beavatkozásokat „ítéli el”, hanem a genetikai beavatkozások által a személy önértésében, identitásában okozott valószínűsíthető károk szempontjából tartja problematikusnak a genetika embereken való alkalmazásait. Feltételezése szerint azok az emberek, akiknél genetikai beavatkozást, manipulációt, *programozást* hajtottak végre mások, elvesztik annak a lehetőségét, hogy magukat autonóm lényekként gondolják el. Saját sorsukban és életük szerzőségében osztozniuk kell valakivel, ami megakadályozza őket abban, hogy az életükért viselt felelősség hordozóját csak önmagukban láthassák. Márpedig ez megakadályozhatja őket abban, hogy morális ágensekként, emberi jogokkal megilletett személyekként létezzenek.

Habermas csupán saját érveinek ismétlésével tudott válaszolni azokra az ellenvetésekre, melyeket Nagel, McCarthy és mások fogalmaztak meg álláspontjának kritikájaként, a következő kérdést szegezve a német filozófusnak: miért is jelentene bármiféle különbséget az interperszonális kapcsolatainak hálózatán belül létező morális személy számára az, hogy genetikai öröksége a partnerként egymást választó szülők szeszélye által és a természet munkája által határozott-e meg, vagy egy tervező döntései által, akinek preferenciái ugyancsak kívül esnek befolyásának hatókörén? A morális cselekvőként létező személyek azok, akik önmagukat és másokat felruhazzák az autonóm élet vezetésének képességével és számítanak a szolidaritásra, valamint egymás kölcsönös tiszteletére. Ezek szerint a morális rend sokkal inkább szimbolikusan jön létre, és maguk a résztvevők állítják elő újra és újra. Nagel és társai joggal teszik fel a kérdést: hogyan is sérthetné valaki morális státuszát annak a

ténynek a tudata, hogy genetikai állományába mesterséges beavatkozás történt? Mire sikerül élettörténetünk során több-kevesebb sikerrel autonóm lényekként elgondolnunk és elfogadtatnunk magukat, addigra számos olyan beavatkozás, terv alapján végzett ténykedés van a hátunk mögött, melyeket mind „idegen” kezek követtek el. A genetikai beavatkozások az emberi lényen tett más orvosi és egyéb beavatkozásokhoz nagyon is hasonlóan sajátos korlátokkal rendelkeznek az eredményesség tekintetében. Habermas feltételezett károkat elszenvedő jövőbeli személyei, akik nem tudnak majd „boldogulni” azzal a ténnyel, hogy biológiai adottságaikon genetikai beavatkozásokat végeztek és ezáltal megfosztatnak etikai önértésüktől, olyan személyek kell hogy legyenek, akiknek teljesen mindegy, mik is azok a gének és mire képesek. Ezek a képzelt személyek olyasvalamit gondolnak a génekről, amivel gyakran találkozhatunk a gének társadalmi reprezentációjában, a klasszikus génfogalom sztereotípiaként történő alkalmazásaiban és azokban a félrevezető metaforákban, melyek a genetikát övező diskurzust uralják. A gén mint az élet tervrajza, a gén mint információ, a genetikai beavatkozás mint programozás mind ide sorolható. Habermas képzelt károsultjai nem a genetika fejlődésének, genetikai ismereteink bővülésének és összetettebbé válásának áldozatai, hanem annak a génfogalomnak, mely egykori tudományos kontextusát elhagyva immár különálló életet él társadalmunkban.

Habermas rosszul ítéli meg a genetika által a jelenünket ért kihívásokat, ami abban is tetten érhető, ahogy a múlt század elején kibontakozó eugenikai mozgalom genetikai diskurzusa és a jelenünk társadalmi vitáiban központi szerepet betöltő új genetika diskurzusa közötti párhuzam tarthatatlanságát leírja: „Természetesen a ma jelentkező probléma [összehasonlítva a múlt századi eugenikával] már nem a társadalmi darwinisták biológiai meglátásainak túlzott általánosításaiból ered, hanem az orvosi és gazdasági célokat követő biotechnológiai fejlődésre alkalmazandó »szociomorális« korlátozások elgyengüléséből.”²⁶ Amennyiben sikerül visszafogottabban értelmezni a genetika kortárs eredményeit és a genetikától elvitatható sci-fi scénárió jelenlegi plauzibilitását, úgy nagyon is hasonló problémával nézünk szembe, mint a múlt századi eugenika kapcsán. Annak legalapvetőbb forrásai ugyanis a gének életünkben játszott szerepéről alkotott túlzó elképzelések és a tudományos eredmények vulgárizáló értelmezéseinek széles körű társadalmi elfogadottsága, mint ahogyan azt ma is tapasztalhatjuk a génmánia virágzásában.

A még meg nem született személy kívánatos biológiai adottságoktól függő tulajdonságainak kialakításához a gének „jelenleg” egyáltalán nem írhatók le olyan

entitásokként, melyek megváltoztatásával, manipulációjával az előre eltervezett, tetszés szerinti eredményeket érhetnénk el. A patkányokon végzett úgynevezett *knock out* kísérletek abból nyerik jelentőségüket, hogy az emberhez hasonlóan bonyolult biológiai felépítésű élő organizmusokban lehetett tesztelni a DNS-be való beavatkozások következményeit. Ezekben a kísérletekben olyan DNS-szakaszokat „hallgattattak el”, illetve cseréltek ki más szakaszokra, melyek funkciójával kapcsolatban már rendelkeztek valamelyest megalapozott feltevésekkel. Ezek a kísérletek inkább meglepetést eredményeztek, mintsem a gének működéséről alkotott korábbi vélekedéseink igazolását.²⁷

A génétika makacs ragaszkodása ahhoz az elképzeléshez, mely szerint a gének és az emberi természet között valamiféle szoros kapcsolat áll fenn, és így a génekbe történő beavatkozások mint az emberi természetbe, az egyének biológiai adottságaiba való beavatkozások radikálisan új lehetőségét nyitnák meg előttünk, a genetikai determinizmus kifejeződésének tekinthető. Ilyen módon alkalmatlanná válik arra, hogy az egyébként igen izgalmas és olykor kimondottan fontos filozófiai kérdések tárgyalására okot adó sci-fi színterek helyett a genetika tudományos vívmányait és jelenleg is elérhető alkalmazásait a maguk jól meghatározható korlátaival együtt legyünk képesek elgondolni.

JEGYZETEK

1. HumGen: International Database on the Legal, Social and Ethical Aspects of Human Genetics; www.humgen.umontreal.ca.
2. Richard ASHCROFT: *The double helix 50 years on: models, metaphors, and reductionism – Bioethics should update its conception of the gene*, *Journal of Medical Ethics*, 2003, 29, 63.
3. Raphael FALK: *The gene: A concept in tension*, in *The Concept of the Gene in Development and Evolution*, eds. Peter BEURTON, Raphael FALK, Hans-Jörg RHEINBERGER, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 320.
4. Francis CRICK: *Molekulákról és emberekről*, Budapest, Magvető Kiadó, 1986 (a továbbiakban CRICK: *Molekulákról...*).
5. Francis CRICK: *Central dogma of molecular biology*, *Nature*, 8 Aug 1970, 227 (258), 561–563.
6. Francis CRICK: *Molekulákról...*, 50–51.
7. Allen BUCHANAN, Dan W. BROCK, Norman DANIELS, Daniel I. WIKLER: *From Chance to Choice – Genetics and Justice*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, 1.
8. John HARRIS: *Introduction: The scope and importance of bioethics*, in *Bioethics*, ed. John HARRIS, Oxford, Oxford University Press, 2001, 20–21.
9. Evelyn Fox KELLER: *The Century of the Gene*, MA, Cambridge, London, Harvard University Press, 2000, 148.
10. Sahotra SARKAR: *Biological Information: A Sceptical Look*

- at Some Central Dogmas of Molecular Biology*, in *The Philosophy and History of Molecular Biology: New Perspectives*, ed. Sahotra SARKAR, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1996, 187–232.
11. Evelyn Fox KELLER: *Refiguring Life: Metaphors of Twentieth Century Biology*, New York, Columbia University Press, 1996.
 12. Susan OYAMA: *The Ontogeny of Information*, Durham, NC, Duke University Press, 20002.
 13. Eva JABLONKA, Marion J. LAMB: *Epigenetic Inheritance and Evolution: The Lamarckian Dimension*, Oxford, New York, Tokyo, Oxford University Press, 1995; Andrew O. M. WILKIE: *Genetic Prediction: What are the Limits?*, *Studies in the History and Philosophy of Biology and the Biological Sciences*, 2001, 32, 4, 619–633.
 14. *The Concept of the Gene in Development and Evolution*, eds. Peter BEURTON, Raphael FALK, Hans-Jörg RHEINBERGER, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
 15. Richard LEVINS, Richard LEWONTIN: *The Dialectical Biologist*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1985.
 16. *Ethics and Genetics Study Pack II. at the The Center for Social Ethics and Policy*, School of Law, University of Manchester, 2004.
 17. Alain FISCHER, Marina CAVAZZANA-CALVO: *Whither Gene Therapy?*, *The Scientist*, 2006, 20, 2, 36.
 18. Jon BECKWITH, Joseph S. ALPER: *Reconsidering genetic antidiscrimination legislation*, *Journal of Law, Medicine, & Ethics*, 2001, 29, 140–148.
 19. KAKUK Péter: *Forradalmi? Rendkívüli? A genetikai információ és a diszkrimináció problémája*, *Beszélő*, 2005, 10, 12, 78–90.
 20. Martin I. de MELO: *Firing up the nature/nurture controversy: bioethics and genetic determinism*, *Journal of Medical Ethics*, 2005, 31, 526–530.
 21. Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights, 1997; http://portal.unesco.org/shs/en/ev.php-URL_ID=1881&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html.
 22. Roberto ADORNO: *Seeking Common Grounds on Genetic Issues: The UNESCO Declaration on the Human Genome*, in *Society and Genetic Information: Codes and Laws in the Genetic Era*, ed. Judit SÁNDOR, Budapest–New York, CPS Books, CEU Press, 2003, 105.
 23. Frida SIMONSTEIN: *The Medicalization of Reproduction and Woman as Human Subjects for Research*, Lecture given at the International Conference on Science, Law and Ethics, Israel, Haifa, May 29 – June 2, 2005.
 24. Francis FUKUYAMA: *Poszthumán jövődönk*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2003, 14.
 25. Jürgen HABERMAS: *The Future of Human Nature*, UK, Cambridge, Polity Press, 2003, 79.
 26. *Uo.*, 21.
 27. Michel MORANGE: *The Misunderstood Gene*. MA, Cambridge, UK, London, Harvard University Press, 2001.

A TEST HALHATATLANSÁGA

BIOETIKAI ÉS JOGI DILEMMÁK A XXI. SZÁZADBAN

Amikor megemlítettem egy holland kollégámnak, hogy a test „halhatatlanságáról” írok éppen egy esszét, ő udvariasan kijavított: „Mármint a lélek halhatatlanságára gondolsz, ugye?” Igyekeztem megmagyarázni neki: nem érzem magam arra felkészültnek, hogy teológiai értekezésre szánjam rá magam, hanem inkább, szűkebb szakterületemnél maradva, az emberi jogok és a bioetika egy sajátos új kérdésköréről szeretnék írni. Mikor elmagyaráztam, hogy őssejtvonalokról, halhatatlan sejtvonalak előállításáról, évtizedekig fagyasztott ivarsejtekről, a biobankokban ki tudja, mennyi időre tárolt biológiai és genetikai mintákról, több ezer éves biológiai mintákra hagyatkozó népességtörténeti tanulmányokról, elhunytak szövetmintáiról és azok szabadalmaztathatóságáról írnék inkább, lassanként felengedett és érdeklődést mutatott a téma iránt. Az aztán végképp megnyugtatta, hogy azt is jeleztem: inkább szimbolikus, mintsem konkrét jelentőséget vélek felfedezni a transzplantációk, az őssejtkutatások és a biobankok iránt napjainkban mutatkozó fokozott kutatói és fogyasztói érdeklődésben, illetve kereskedelmi érdekekben. Azt már készséggel maga is elismerte, hogy a témakör kimeríthetetlensége és szüntelen újrafogalmazása a jog és etika művelői számára „halhatatlanná” teszi a test és a test alkotórészei bioetikai problematikáját. Lassanként elfogadta, hogy bizonyos értelemben nemcsak az *élethatár* kérdései (abortusz, eutanázia, agyhalál) tartoznak ma már a bioetika tárgykörébe, hanem a *testhatár* kérdései – helyesebben a testtől elkülönült emberi testalkotó elemek feletti rendelkezési jog (sejtvonal, sejt, ivarsejt, DNS, szövet, információ, szelekció, rendelkezési jog) zavarba ejtő határvitái – is igazi bioetikai kérdések.

A hagyományos orvosetika még a mester és tanítvány, illetve az orvos és beteg kapcsolatának etikai szabályait igyekezett megragadni, leírni, kodifikálni.¹ Az orvos és a beteg viszonyának legfontosabb etikai elemei eleinte a titoktartást és a beteg ártalmaktól való megóvását² hangsúlyozták.³ A helyzet a betegek jogainak elismerésével változott meg gyökeresen, elsősorban az egyéni autonómia határainak szélesebb értelmezésével. De még a múlt század hatvanas éveitől megélnékülő emberi jogi mozgalmak ha-

tására kibontakozó folyamatban is testi-lelki integritásában védendő *egységes személyként* áll a páciens az etikai gondolkodás középpontjában. A transzplantáció volt talán az első olyan rendkívüli orvosi beavatkozás, amely esetén már értelmezni kellett a test feletti rendelkezési jog határait, a csonkítással járó, de gyógyító célú rendelkezést a donor esetében.⁴ A transzplantáció problematikája azonban eltörpül mindazoknak az azóta keletkező orvosi és kutatási lehetőségeknek a megjelenésével, amelyek révén a testen kívüli embriók, szervek, szövetek, sejtek, ivarsejtek, a DNS kutatása, felhasználása megannyi etikai és jogi problémát teremtett. Ezek az új eljárások kiterjesztik a test feletti rendelkezéssel kapcsolatos, illetve az alapvetően személyhez fűződő jogokhoz fűződő etikai dilemmák körét. Annak igényét vetik fel, hogy az emberi méltóságot áttételesen is értelmezzék, azaz ne csak közvetlenül a gyógyítás során, hanem az emberi szövetekből nyerhető információ, az egyénnel kapcsolatba hozható tény vagy következtetés felhasználásakor is a személyiség védelmének képe lebegjen a jogalkotó előtt. Ugyanakkor úgy vélem, a test alkotórészei feletti gyakorolt rendelkezési jog etikai alapjai közvetlenül nem is az emberi méltóság tiszteletére támaszkodnak, hanem sokkal inkább az e szövetekben, szervekben hordozott és az egyénre vonatkozatható információk (például a DNS) feletti önrendelkezési igényekkel állnak szoros kapcsolatban. A biotechnológia információs piacán ezek az adatok, információk értékesíthető javakat, sőt profitot hozó kutatásokat, szabadalmakat is jelenthetnek. Két egymástól eltérő világ áll itt egymással szemben: a bioetika emberi méltóságból, önrendelkezésből és a haszon szerzés tilalmából táplálkozó normarendszere, és egy másik: a piaci érdekek teremtette felhasználói világ, amelyre elsősorban a tisztességes verseny szabályai és a szellemi alkotások joga vonatkozik. A két normarendszer közötti határ valahol a testi önrendelkezés és a test alkotórészeinek felhasználása között húzható meg. Így most is, mint annyiszor a bioetika történetében, az emberi test és a személyiség viszonyában keresendő e probléma gyökere. E probléma örök, miként a testből előállított „halhatatlan” sejtvonalak⁵ is.

ÉLETHATÁR – TESTHATÁR

A biológiai, genetikai mintáink tárolása, a biobankok létrehozása és az őssejtek kutatása megváltoztatta a testi önrendelkezés jogi határait. Bizonyos esetekben az egyén halála után is keletkezhetnek jogviták, például a szövetmintákkal kapcsolatban. Ezáltal a test és a személyiség filozófiai viszonyában új kérdések alakultak ki, ilyen például az, hogy a biológiai test határainak kitolódását (rendelkezés a fagyasztott *in vitro* embriók, ivarsejtek, szövetek, sejtek, sejtvonalak felett) mennyiben tudják követni a személyhez fűződő jogok.

A bioetikai és az ehhez szorosan kapcsolódó, emberi jogi alapokra épülő orvosbiológiai jog⁶ művelői számára közös dilemmát jelent az, hogy meddig terjed és miként biztosítható az egyéni önrendelkezési jog az emberi eredetű biológiai minták esetében. Bár számos biometriai adathordozó szolgálhat személyazonosításra – az ujjlenyomatokat erre a célra már a XX. század elejétől alkalmazták Angliában,⁷ de Ausztriában és Magyarországon is –, az információk feldolgozására és gyors továbbítására képes információs technológia, valamint a genom program lényegesen kiterjesztette a biológiai szövetminták alkalmazási körét és a potenciális visszaélés lehetőségét is. Talán nem túlzás azt mondani, hogy a bioetika tanításában szinte mindennél elterjedt, Tom L. Beauchamp és James L. Childress által kidolgozott etikai alapelvek újraértelmezésére is szükség lenne ahhoz, hogy a bioetika ezen új problémái megközelíthetők legyenek az etikai vitákban, a jogalkotási, a közpolitikai és az akadémiai igényű polémiákban.⁸ Mit jelent például a szövetminták felhasználásánál vagy az őssejtkutatásoknál az igazságosság elve?⁹ A széles hozzáférést vagy éppenséggel a tanulmányozott páciensek sokféleségét, a kisebbségek bevonását a kutatásba? Továbbá kiterjedjen-e az önrendelkezés, ha a gyógykezelés céljából eltávolított és tárolt szövetmintán később kutatást végeznek, vagy ha a szövetmintán szabadsalom jön létre? Pontosan mit is jelent itt a „ne árts” elve? És még sorolhatnánk.

Az abortusz és az eutanázia kérdése az élet határait feszegeti, míg a biobankok és a genetikai kutatások – leegyszerűsítve – a test határait firtatják. Míg a mesterségesen fenntartott élet, a transzplantációk, az őssejt-beültetések az élet határait igyekeznek kitolni, a testhatár kérdései jelentkeznek akkor, amikor ivarsejteket, embriókat, őssejteket, köldökzsínórvért vagy genetikai anyagmintát tárolunk akár magunk, akár mások érdekei miatt, akár kutatási célból. A „testen kívüli test” feletti rendelkezési jog gyakorlása a biológiai minták esetében valamiféle információs önrendelkezésen nyugszik. A tárolt minta, ha nem anonim, a testtől elválva is fontos egészségügyi információkat hordoz, adott esetben olyan fontosságúakat, amelyek-

nek az illetéktelen személy tudomására jutása súlyos hátrányokkal járhat az egyénre nézve. Azt hiszem, az, hogy a korábbi, a testi integritásra összpontosító etikai gondolkodásmód megváltozott, elsősorban a molekuláris biológiának, illetve az ugrásszerűen megnövekedett biotechnológiai szabadalmaknak tudható be. Korábban ugyanis egy műtét vagy más beavatkozás révén eltávolított szövet vagy egy vérvizsgálat után a kémcsőben visszamaradt vér legtöbbször haszontalan volt,¹⁰ így igazából sem az orvost, sem a páciensét nem foglalkoztatta igazán, mi is történik az esetleg tartósított, tárolt mintákkal. A helyzet azonban pár évtizede döntően megváltozott, mert egyre inkább nyilvánvaló, hogy a szövetdarabka vagy a vérminta hasznos információt is hordoz – ráadásul nemcsak epidemiológiai, kutatási, de kereskedelmi értelemben is.

A testhatár és az ebből adódó önrendelkezés problémái természetesen akkor jelentkeznek a legmarkánsabban, ha a tárolás egy bizonyos fázisában a tárolt ivarsejtből saját utódot vagy az eltett őssejtből, genetikai anyagmintából valamilyen saját vagy családtag számára hozzáférhető terápiát szeretnénk. A testen kívüli (*in vitro*) test feletti rendelkezési jog gyakorlása a genetikai adatok esetében valamiféle információs önrendelkezésen nyugszik. Az ivarsejtek és az embriók esetében reprodukciós jogok sérülhetnek, ha például a nem megfelelő fagyasztás, tárolás következtében az utód világra jövetelének a lehetősége is megsemmisül. Ha viszont az embrió tévedésből vagy gondatlanságból más szülőhöz kerül, származásmegállapítási viták adódnak, s az utód identitása, családi státusza sérülhet. A szövet, sejtek, de különösen az embriók és ivarsejtek tárolása esetén egyre inkább jelen van a jövő biztosításának szándéka, a terápiás reménybe való befektetés. Nem ritka, hogy a páciens a tudományos vagy technikai lehetőségnek előre szavazott bizalmat.

A jövőbeni technikai lehetőségbe vetett remény beteljesülhet, ez sokszor beigazolódott már: leginkább az ivarsejtek képzeletbeli időóráját sikerül átállítani, akár évtizedekkel is megnövelve az ivarsejtet adó személy reprodukciós korát. Háborús időkben a katonák ma már előre gondoskodnak arról, hogy spermiumuk lefagyasztása révén a háború után is apák lehessenek. Az iraki háborút megelőzően is sok amerikai katona kereste fel ilyen céllal a spermiumbankokat.¹¹ Bár egyelőre még jóval kevesebb sikerrel kecsegtet és nagyságrendekkel drágább, de a petesejt fagyasztását is egyre több nő megkísérli, abban reménykedve, hogy a biológiai óra így megállítható lesz.

Néha valóban akár évtizedekkel előre is bebiztosítható a reprodukció. Egy angol férfi például lefagyasztott spermiumának köszönhetően a fagyasztás után huszonegy évvel, 2002-ben egészséges újszülöttnek örülhetett.¹² A fiatal donor saját részére fagyasztotta le

a hímvarsejteket, mert tizenhét éves korában herékben szenvedett. Mivel a kezelés része volt a hímvarsejteket veszélyeztető sugárkezelés is, ezért döntött a tárolás mellett. Később, negyvenévesen, bár tünetmentes volt nem sikerült gyermeket nemzenie, ezért kérte felvételét az IVF (mesterséges megtermékenyítés) várólistára. Kérelmét elfogadták, így az azóta alkalmazott új eljárás, az ICSI (intracytoplazmás spermiuminjekció) jóvoltából sikerült élettársával saját gyermeket nemzeniük. A fagyasztás idején az ICSI még nem volt bevett eljárás, így a tárolás idején valóban csak a jövőbeli sikerben bízhatott az akkor súlyosan beteg fiú. Világszerte egyre több embrió fogan meg az apa halála után, amennyiben a férfi még életében saját reprodukciója céljából spermiumot helyezett letétbe. Ilyenkor persze számos jogi, etikai probléma is felvetődik, mivel ezekre a gyermekekre nem vonatkoznak a klasszikus fogantatási vélelmek, hiszen a vélelmezett fogantatási időn jóval túl születtek, ezért az apaság megállapítása is jóval bonyolultabb. A generációugrás pedig, vagyis amikor a szülő már nagyszülő korú, a gyermekvédelemmel foglalkozókat aggasztja.

Ma egy szülésnél egyre többen gondolnak arra, hogy a köldökzsinórvér lefagyasztásával a gyermek számára hasznos őssejteket biztosítsanak. Teszik ezt sokan abban a reményben, hogy mire a gyógykezelés esedékessé válik, addigra az őssejtkutatások is olyannyira előrehaladnak, hogy a lefagyasztott őssejt felhasználásával biztosítható lesz a gyógykezelés. Ilyen értelemben a lefagyasztással az utódok kezelési lehetőségei növekedhetnek. E lépéssel egy bizonytalan jövőbeni kezelési esélyt vásárolnak meg a szülők előre.

A köldökzsinórvér-bankok, az őssejtvonalak igen nehézkes és botrányoktól sem mentes létrehozása is erre épül – „ki tudja, egyszer talán terápiás eszközként használható lesz” alapon. Nyilvánvaló, hogy ezek az eljárások a reményvétel esetei, és nem működtethetők pusztán a klasszikus terápiás etikai elvek mentén. Szükség van a fogyasztói modellre, hiszen a páciens itt nemcsak a gyógyítás kockázatát vállalja, de gyakorlatilag előre befektet a tudományos-technikai fejlődésbe.

A tájékoztatás nyilván nem lehet teljes körű, csupán az esélyek latolgatásán alapszik, melynek tekintetében igen eltérők vagyunk. Van, akinek elegendő az a hír is, hogy kutatások folynak az adott területen, másoknak több biztosíték kell ahhoz, hogy egy jövőbeni új technikai lehetőségbe előre befektessenek.

JOGI STÁTUSZOK – ETIKAI KÉRDÉSEK

Míg a jog kötött, azaz vagy dologi jogi vagy személyhez fűződő kategóriái miatt kénytelen e státuszok-

ban, definíciókban gondolkodni, úgy vélem, a bioetikának jóval szélesebb körben kellene foglalkoznia a tárolt emberi szövetek, ivarsejtek, DNS-minták feletti rendelkezési jog határaival és az egyes rendelkezési jogok következményeivel.¹³

A jogi normák elsősorban a személyiséget védik és csak közvetve a testet. Az idevonatkozó jogi és etikai normák, amelyek a mi felfogásunk szerint az emberi méltóság tiszteletéből eredeztethetők, eleve feltételezik a test integritását, így kapcsolhatók a személyiséghez, következésképpen az emberi méltósághoz. Ezért tilos a kínzás, a megalázó bánásmód, és ugyanezért nem szabad élő emberen kutatást végezni a beleegyezése nélkül, vagy néhány évtizede ugyancsak emiatt tilos megfelelő információ és hozzájárulás nélkül emberen műtétet végezni.

A test felett csakis az egyén rendelkezhet; halála után az adott jogrendszerrel függően vagy letétbe helyezett nyilatkozata alapján, vagy *opting out* rendszerben az egyén hozzájárulása hiányában is szövetek, szövetek emelhetők ki transzplantációs vagy diagnosztikai célokra.¹⁴

Ez alapján azt is mondhatjuk, hogy jogi értelemben nincs közvetlen hozzáférés az emberi test részeihez, illetve csakis az egyén személyiségi jogainak betartásával és ezek gyakorlása révén, mintegy közvetett módon. Ez persze azt a következtetést is megengedi, hogy jogi értelemben tulajdonképpen kétféle testről beszélhetünk. A testi integritás védelme sok esetben az emberi méltóság, a személyhez fűződő jogokon keresztül valósul meg, míg amikor testi szövetekről beszélünk, az egyén közvetlenül rendelkezik felettük.

A test egyes alkotórészeinek terápiás felhasználásától meg kell különböztetni a test hasznoszerzésért való használatát. Az Európában kialakult etikai konszenzus szerint (legalábbis az ovidói konvenció alapján) a donorok nem kérhetnek ellenértéket ilyen formában adott testi „kontribúciójuk” után. A konvenció 21. cikke szerint ugyanis „az emberi test és részei mint ilyenek nem képezhetik hasznoszerzés forrását”.¹⁵

Mások, elsősorban amerikai bioetikusok és jogászok nem értenek egyet ezzel a kategorikus tilalommal, és úgy tartják, jelentős különbség van az emberi test egészének és a test egyes részeinek áruvá válása között. Azok az érvek, amelyeket az egész emberi test feletti tulajdonjog erkölstelenségére hoznak fel, nevezetesen, hogy a személyhez fűződő jogok jogellenes korlátozását jelentené a tulajdon elismerése, álláspontjuk szerint nem alkalmazhatók a szövetek, szövetek kommercializációjával szemben. A státuszvitáktól függetlenül is a szövetek, szövetek felhasználása valószínűleg egyenlőtlen helyzetbe hozná a szegénységük miatt vagy más oknál fogva sérülékeny embercsoportokat, sőt kizsákmányolásukhoz, kihazs-

nálásukhoz vezetne. Talán nem meglepő, hogy emiatt az európai etikai és jogi szemlélet egyenesen a rabszolgasággal rokonítja a pénzért szerv- és szövetaományozásra vállalkozó helyzetét.

További különbség tehető azon az alapon is, hogy miként válik áruvá egy szövet. Ha a szerv, szövet emberi testből való eltávolítása eredendően gyógyászati célokat szolgál, tehát például egy rákos betegség miatt kerül műtetre sor, utóbb azonban az orvosi team felfedezi, hogy a kiemelt szövetnek, szerveknek további kutatási és kereskedelmi hasznosítása is lehetséges, akkor azt másként kell megítélni, mint a szervkereskedelmet, amely eleve arra irányul, hogy terápiás érdektől függetlenül jusson jogtalanul szervekhez, szövetekhez.¹⁶

A magyar polgári jogi gondolkodás szerint az emberi test egésze nem lehet birtokba vehető dolog, és ezért tulajdonjog tárgya sem, de a leválasztott, önálló, élettelenné vált részek már lehetnek dolgok. A magyar Büntető törvénykönyv 1998-as módosítása óta az emberi test tiltott felhasználásának büntetést követi el az, aki emberi gént, sejtet, ivarsejtet, embriót, szervet, szövetet, halott testét vagy annak részét jogellenesen megszerez, vagyoni haszonszerzés végett forgalomba hoz vagy azzal kereskedik.¹⁷

EMBERI SZÖVETEK ÉS BIOTECHNOLÓGIAI TALÁLMÁNYOK

A személyhez fűződő jogok, a kutatási szabadság, a szabadalmi jogok, illetve más kereskedelmi érdekek között bonyolult összefüggéseket lehet ma már felfedezni. Az Egyesült Államokban a múlt század nyolcvanas éveitől változott meg gyökeresen a helyzet, amikor a szövetségi szabályozás feloldotta a korábbi tilalmat, és egyenesen a biotechnológiai cégek nagyobb bevonására sarkallta a kutatókat. Talán itt ragadható meg leginkább a bioetika iránti érdeklődés meglehetősen szűk területre való korlátozódása. Míg az embriók státusza vagy az abortusz körül rendszeresen komoly politikai csaták dűlnak, a kommodifikáció egyes állomásaira csak igen későn reagált a bioetika. Sheila Jasanoff szerint ez annak köszönhető, hogy a politika a társadalmi interakciók kimenetelére figyel, így a politikai viták mindig a végponton megjelenő engedő vagy tiltó törvények körül bontakoznak ki.¹⁸ Jóval kisebb az érdeklődés a biotechnológia mai rendszerét erősen formáló szabadalmaztatható biotechnológiai találmányok iránt, holott a későbbi státuszvitát, sőt a „természetes vagy mesterséges” vitáját is komolyan alakította a háttérben a kereskedelmi jog fejlődése ezen a területen.

Pedig az emberi test szövetei, sejtjei az egyén gyógykezelése után is, sőt akár a beteg halála után is szolgálhatják a tudományos kutatást és gyógyítást. Erre az egyik korai amerikai példa a Hagiwara-eset volt. 1981-ben Kaliforniában egy japán vendégkutató, Hideki Hagiwara felajánlotta az egyetem kutatóinak, hogy méhnyakrákban szenvedő édesanyja nyiroksejtjeit használják fel sejtvonallétrehozására. A felajánlott nyiroksejteknek köszönhetően a rák gyógyításában igen fontos antitesteket hoztak létre. Mint sok hasonló esetben, itt is vita alakult ki a kutatók és a család között, amelyet peren kívül rendeztek a felek. Így az elhunyt beteg nevét viselő szabadalomra a Hagiwara család Ázsiában kizárólagos jogot szerzett.¹⁹

Ugyancsak az emberi testből eltávolított szövetek és az ennek nyomán szabadalmaztatott találmány körül bontakozott ki a Moore kontra Regents of California eset (1990). Moore a Trans-Alaska vezeték építésénél dolgozott, amikor megbetegedett. Súlyos, úgynevezett szőrössejtes leukémiát állapítottak meg nála. Szerencsére Moore apja orvos volt, így tudta, hogy kihez irányítsa fiát, és a UCLA orvosi centrumának orvosához, dr. Golde-hoz került. Golde sokfajta diagnosztikai vizsgálat után azt tanácsolta, hogy távolítsák el a beteg jelentősen megnagyobbodott lépét. Moore a műtétet követően, 1976 és 1983 között is számos alkalommal utazott Seattle-ből Los Angelesbe további vizsgálatokra. Betegsége miatt az átlagosnál jóval több T-lymphokint termelt, és ezért sikeresen állítottak elő úgynevezett halhatatlan sejtvonalt. Moore állítása szerint fogalma sem volt arról, hogy orvosai milyen jelentős kutatáson dolgoznak, gyanúja csupán akkor ébredt fel, amikor egy olyan beleegyző nyilatkozatot akartak vele aláírni, amely szerint ő és örökösei is lemondanak arról, hogy jogokat szerezzenek bármely, a vérből vagy csontveléjéből létrehozott sejtvonalon. Moore először a „nem egyezem bele” rovatot karikázta be, s akkor fogott gyanút, amikor orvosai telefonon igyekeztek őt a nyilatkozat megváltoztatására rábíni. A jog és az etika szoros kapcsolatát mutatja, hogy az eset egyik legdöntőbb momentuma a beteg tájékoztatása körül bontakozott ki.

A Moore-esetben egy orvoscsoporthoz hozta a „Mo” sejtvonalt és szabadalmaztatta is 1984-ben. Moore nem tudta, hogy valójában mi történt a tőle levett vérről és a testéből eltávolított szövetekkel. Az orvosok nem fedték fel, hogy nemcsak gyógyítási, de kutatási és kereskedelmi érdek is vezérelte őket.²⁰ Bár végül Moore nem osztozhatott a szabadalmaztatott találmány révén befolyt összegben, de a bíróság szerint tájékoztatást kellett volna kapnia arról, hogy orvosai egyúttal kutatáson és találmányon dolgoznak. Az ügy nyomán óriási vita alakult ki a szakirodalomban a test alkotórészeinek státuszáról.²¹ Ez az amerikai jogra

épülő eset a világ számos országában szolgált zsinórmértékül az emberi testből eltávolított alkotórészek szabadalmaztathatóságának problémáira.

Egy ritka genetikai betegség, az úgynevezett Canavan-betegség esetében egy fokozottan érintett csoport, az askenázi zsidó gyermekek szülei nemcsak szövetmintákkal, de anyagilag is támogatták a betegség megismerését célzó kutatást. Nagy megdöbbenést okozott körükben, amikor kiderült, hogy a kutatócsoport szabadalmaztatta a kutatás eredményeit, sőt az így létrehozott genetikai tesztért fizetniük kell. Ezért 2003-ban a szövetmintát szolgáltató csoport keresetet nyújtott be Dél-Floridában.²² A felperesek álláspontja szerint az orvosok nem adtak megfelelő tájékoztatást, megtrévesztették a pácienseket, eltitkolták előlük a kereskedelmi hasznosítást, és az orvos-beteg közötti bizalmi viszonyt is megsértették. Ezen túlmenően jogalap nélküli gazdagodásnak tekinthető a kutatók szabadalomból származó bevétele. A bíróság a kereset szinte valamennyi elemét elutasította, kivéve a jogalap nélküli gazdagodást.

A fenti esetek azt példázzák, hogy az egymástól függetlenül kialakult bioetikai és kereskedelmi jogi szemlélet a szövetminták gyűjtésétől a szabadalmaztatható találmányig a valóságban néhol nehezen elválasztható, egységes folyamatban jelentkezik a páciensek számára. A páciensek érdekeltek a gyógyulásban, sőt az új technológiák hozzáféréseinek felgyorsításában is; hozzájárulásukkal szinte vélelmezik, hogy a teljes folyamat az ő érdekükben történik. A bioetika figyelme csak igen későn támadt fel a szabadalmak iránt, de a Moore-esetet ma már a legtöbb bioetikai kurzuson tanítják.

Európában az egyik legnehezebb jogi kérdésnek sokáig az emberi gének szabadalmaztathatósága tűnt. Közben Észak-Amerikában a liberálisabb szabályoknak köszönhetően gyorsasági versenyben születtek a genetikai szabadalmak. Ezen a helyzeten az sem változtatott sokat, hogy az UNESCO az emberi génállományról és az emberi jogokról szóló egyetemes nyilatkozatában már 1997-ben sietett kimondani, hogy az emberi génállomány szimbolikus értelemben az emberiség közös örökségét képezi.

A kezdeti európai fintorgás és hosszas jogalkotási vajúadás után született meg az európai 98/44. számú irányelv a biotechnológiai találmányok jogi oltalmáról. Alkalmazását nagymértékben megnehezíti, hogy a szakemberek számára is nehezen értelmezhető szakaszokat is tartalmaz. Az 5. szakasz szerint az emberi test egyes részeinek, alkotóelemeinek felfedezése, ideértve a gén részleges szekvenálását (a génsorozatok megállapítását) is, nem lehet szabadalmi oltalom tárgya. Ugyanakkor e paragrafus második pontja szerint ha az emberi test egyik alkotóelemét a testtől el-

különíthetővé teszik vagy technikai úton, akár génszekvenálás útján előállítják, akkor ez már szabadalmaztatható találmány lehet. Tehát a *felfedezés* és a *találmány* közötti keskeny ösvény dönti el, mely esetekben lehet az új genetikai ismeretekből anyagi hasznot húzni. A direktíva 6. szakasza szerint nem szabadalmaztatható az emberi klónozási eljárás, az emberi ivarsejtes génmódosítás, valamint az emberi embriók ipari és kereskedelmi felhasználása.

Ma már úgy tűnik, hogy az elsődleges genetikai információkhoz való hozzáférés joga nem összeegyeztethetetlen a szabadalmaztatással. Azaz kettévált a genetikai információ és az erre az adatra épülő genetikai találmány jogi sorsa. Ezzel pedig megnyílt az út afelé is, hogy az élen járó genomikai és biotechnológiai cégek a genomikából jelentős haszonra is szert tehessenek.

BIOBANKOK: TÁROLT SZÖVETEK ÉS SEJTMINTÁK

A nemzetközi szakirodalomban általában olyan biológiai mintagyűjteményeket értenek biobank²³ alatt, amelyek meghatározott célból, például genetikai kutatás céljából jöttek létre és az érintett személyről is tartalmaznak információt (így például személyes adatot, kódot vagy egyéb ismertetőjegyet is tárolnak a biológiai mintával együtt). Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága 2006. március 15-én elfogadta „Az emberi eredetű biológiai mintákon végzett kutatásokról” szóló ajánlást.²⁴ Az ajánlás szövegezéséből nyilvánvaló, hogy a biológiai szövetmintákra is vonatkoznak az emberi jogi normák, így az ajánlásban szerepel az emberi méltóság, az önazonosság és a diszkrimináció tilalma is. Az ajánlás tervezete a biobankok közül csak a lakossági biobankokat definiálja. „Lakossági biobank”²⁵ alatt az ajánlás készítői olyan biológiai mintagyűjteményeket értenek, amelyek az alábbi ismérvekkel rendelkeznek:

- a) a gyűjtés lakossági mintavételen alapul
- b) alapítása vagy későbbi funkciója szerint arra jött létre, hogy többfajta jövőbeni kutatási célt szolgáljon
- c) olyan biológiai mintákat tartalmaz, amelyekhez személyes adatokat (geneológiai, orvosi és életmódbeli adatokat) kapcsolnak, és ezeket rendszeresen karbantartják
- d) a biológiai mintákat rendszerezett módon gyűjtik és bocsátják rendelkezésre.

Bár a biobankok etikája még nincs teljesen kidolgozva, máris sok, egymástól eltérő filozófiára épülő jogszabály jött létre az elmúlt években. Az egyik első, már genetikai kutatásokra épülő biobank, az izlan-

di genetikai adatbázis működtetését világszerte sok kritika érte.²⁶ A merőben új adatgyűjtés felkészületlenül érte a szigetlakókat, ráadásul az orvosi jognak és etikának sem voltak komoly tradíciói az országban. Talán ezért történhetett meg, hogy a jogszabálytervezetet maga a programban érdekelt cég készítette, amelyben a géndonorok beleegyezése feltételezett volt, azaz csak kifejezett tiltakozás esetében lehetett az adatgyűjtésből kikerülni.²⁷ Az egészségügyi adatbázisról szóló törvényt végül is többszöri átirás után 1998-ban terjesztették az izlandi törvényhozás elé.

Az izlandi modell egyik problémás eleme a feltételezett beleegyezés alkalmazása volt, mert nem kérték a páciensek kifejezett egyetértését, azaz vélelmezték a kétszáz-hetvenezer szigetlakó hozzájárulását a program megkezdésekor. A genetikai szempontból viszonylag homológoknak tekintett szigetlakók genetikai adataira a DeCode Genetics Inc. tíz évre jogot szerzett. Igaz, cserébe a Hoffmann–La Roche 200 millió dollárt investált a DeCode-ba, és ígérvényt tett arra is, hogy a genetikai kutatások során keletkező gyógyszer-szabdalmakért gyógyszerkészítményeket ad Izlandnak.

A tapasztalatokból okulva Észtországban²⁸ és Lettországban előzetesen, még a modellkísérlet előtt törvényben szabályozták az adatvédelem és a géndonorok legfontosabb jogait.²⁹ Észtországban már a 2000-ben elfogadott emberi génkutatási törvény³⁰ is részletesen szabályozta a géndonorok jogait, noha a genomprogram első része csak 2002. szeptember 9-én indult. E törvény szerint a géndonor önkéntes beleegyezése révén vesz részt a programban.³¹ A donornak joga van tudni genetikai adatát, kivéve, ha azt családfakutatásra kívánja felhasználni. A géndonornak joga van visszavonni a hozzájárulást addig, amíg a mintát, illetve az egészségügyi adatot nem kódolták.

A Tartuban működtetett központ egy cukrászsüteményeket készítő egykori üzem helyén jött létre. Logisztikája részletesen kidolgozott, háromszori kódoláson keresztül viszik be az adatokat, a minták biztonságát számos garancia szolgálja. A programban részt vevő háziorvosokat kiképezték a speciális adatvédelemre. Észtország a figyelem középpontjába került, biotechnológiai és gyógyszercegek jelentek meg finanszírozóként. Az észt genomprogramot elsősorban magáncégek finanszírozták, de később egyre inkább előtérbe került az állami támogatás is. A magáncégek gyorsan megtérülő befektetést láttak a „génpiacban”.

A szomszédos Lettországban a genomprojektet már 2001 januárjában el akarták indítani. A fő cél itt egyrészt a monogénes genetikai betegségek, másrészt meghatározott multifaktorális betegségek vizsgálatának, illetve etnogenetikai kutatásoknak a beindítása volt. Az emberi génkutatási törvényt végül 2002. jú-

nius 13-án fogadta el a lett parlament. A genomprogramban való részvétel az észt törvényhez hasonlóan itt is önkéntes és tájékoztatáson alapuló. A géndonorok írásos, egységes tájékoztatást kapnak a kutatás céljáról, kockázatairól, a résztvevők jogairól. A genomprogram kezelője minden mintának külön kódot ad, a beérkezés után azonnal. Valamennyi személyes adatot kód helyettesíti. A géndonornak joga van megismerni a róla keletkezett adatokat, és ezzel kapcsolatban joga van genetikai tanácsadásra. A géndonor bármely pillanatban visszavonhatja hozzájárulását. A projektet tíz évre tervezik. Az izlandi, észt és lett biobankok elsősorban az adatvédelem jogi normáit igyekeztek szem előtt tartani, a bioetika viszonylag kevés előzetes figyelmet kapott.

A québeci CartaGene projekt ötlete már a kilencvenes évek végén megszületett. Itt a népességet reprezentáló minta létrehozására törekedtek, és ötven ezer fő, huszonöt és hetvenöt év közötti felnőttek mintáit kívánták összegyűjteni. Az írásbeli hozzájárulás követelményei mellett a projekttel kapcsolatban nyilvános konzultációt is szerveztek.

A brit biobank koncepciójának kialakításakor komoly szempont volt a társadalom viszonyának felmérése a genetikai mintavételhez. Az első társadalmi konzultációra 2000 tavaszán, a másodikra 2002 januárjában került sor. Az önkéntes résztvevőknek elmondták, hogy az adatbankokhoz feltehetően kereskedelmi cégek, így például biztosítók, biotechnológiai és gyógyszercegek is hozzáférhetnek majd, és ha az adatok felhasználása révén nyereség keletkezik, ez nem jelenti azt, hogy a géndonor tulajdonosi jogokat gyakorolhat e tekintetben. Az Egyesült Királyság biobankja az egyik legnagyobb volumenű gyűjtemény. Célja, hogy multifaktorális betegségek tanulmányozásához nyújtson genetikai adatbázist. A mintavétel ötszázezer, negyvenöt–hatvankilenc éves önkéntesen történik, tőlük levett vér- és vizeletmintát tartalmaz, valamit a donorok fizikai jellemzőit is.³² Ezen kívül az önkéntesek nyilatkozata tartalmazza a beleegyezésüket abba, hogy tőlük harminc éven keresztül egészségügyi adatokat gyűjthessenek (kohort adatgyűjtés).

Ahhoz, hogy egy ilyen nagyszabású vállalkozás működjön, óriási anyagi forrásokat kellett mozgósítani: a 61,5 millió fontot a Wellcome Trust, a Medical Research Council és az egészségügyi minisztérium biztosította. A brit biobank független etikai és igazgatási testületet is működtet.³³

Egy ausztrál biotechnológiai cég, az Autogen 2000 novemberében bejelentette, hogy a tongai egészségügyi minisztériummal kötött megállapodást egy genetikai adatbank létrehozásáról. A cég etikai irányleveket dolgozott ki és tett közzé az interneten és számos szak-

mai lapban.³⁴ Az alapelvek között az előzetes tájékoztatás, az önkéntes részvétel, a tájékoztatáson alapuló beleegyezés, a helyi szokások tisztelete, a biológiai minták biztonsága és titkossága is szerepelt. Hiányzott viszont a dokumentumból, hogy vajon ezen elvek megsértése esetén milyen szankciók szabhatók ki. A jó szándék ellenére a tervet végül is nagy idegenkedéssel fogadták, és ebben nagy szerepe volt a Csendes-óceáni Térség Egyházi Tanácsának. Ez utóbbi ugyanis olyan nyilatkozatot tett közzé, amelyben kifogásolta, hogy a kutatásban érintett személyek morális tulajdonát sérti a kereskedelmi hasznosítás. Az is kifogásolható volt szerintük, hogy az etikai irányelvek csupán egyéni beleegyezést kértek a mintavételhez, de nem szerepel sehol a család és a közösség.

Napjaink egyik legújabb genetikai adatbankja, a skót biobank tizenötezer felnőtt korú skót önkéntes részvételén alapul. A tervek szerint viszonylag gyakori betegségek genetikai hátterének kimutatását célzó vizsgálatsorozat készül. E kutatás érdekessége, hogy a programba belépő első önkéntes személy és családja vállalta a nyilvánosságot, és nagy lelkesedéssel adtak hangot annak a reményüknek, hogy a családjukban előforduló betegséget sikerül majd gyógyítani. A skót vizsgálat első fázisa 6,2 millió fontba kerül. Az önkéntesektől nemcsak genetikai mintát vesznek, de a vizsgálati alanyokat kikérdezik étkezési szokásaikról és életmódjukról is.

Úgy tűnik, szinte valamennyi biobanknak számos etikai és kulturális kifogással kellett szembesülnie a kezdeti tudományos lelkesedés után. Az is nyilvánvaló, hogy a biológiai minták gyűjtése a legtöbb esetben önmagában nem elegendő, és szükséges a géndonor egészségügyi mutatóinak követése is.

A Humán Genom Projekt emberi számos nemzeti genomprogram vagy genetikai program beindítását ihlette világszerte. Az izlandi és észti biobankok a homológ populáció genetikai mintáinak összevetését tartották szem előtt, mert úgy vélték, hogy az azonos jellemzőkkel rendelkező kisebb populáció mintái kutatási célokat szolgáló komoly adatbankot hozhatnak létre. A 2002-ben indult úgynevezett HapMap Project³⁵ ezzel ellentétes filozófiára épült: nem a genetikai azonosságra, hanem a genetikai variációkra helyezte a hangsúlyt. A kutatási konzorcium tagjai között igen eltérő helyzetű országok vesznek részt: Nigéria, Japán, Kína és az Egyesült Államok.

A biológiai minták sorsa iránti fokozódó érdeklődés azt támasztja alá, hogy az emberek test feletti önrendelkezési jogaira, illetve sajátos testi szövetek feletti rendelkezésére hatással vannak a médiumokban sugallt tudományos lehetőségek. Ami korábban csupán a kutatók számára hátrahagyott biológiai anyag volt, az egyre inkább az egyénnel kapcsolatba hozha-

tó információvá válik. Kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy a tudomány csapdába került. Ahhoz ugyanis, hogy a genetikai kutatásokhoz és a biobankok létesítéséhez szükséges tekintélyes pénzügyi erőforrásokat megszerezzék, szükség van egyfajta optimizmust sugárzó *public relations* tevékenységre, a gének mindenhatóságának érzékeltetésére és a közeli diagnosztikai és terápiás lehetőségek hangsúlyozására. Ezzel párhuzamosan azonban természetesen nemcsak az emberek érdeklődése és hajlandósága fokozódik e kutatások támogatására, hanem egyúttal a felértékelődött szövetminták, sejtek számukra is egyre fontosabbnak lesznek. Ezért bár korábban a testtől elvált alkotórészek feletti rendelkezési jog csak szűk keretek között érvényesülhetett, a terápiás és üzleti lehetőségeket felismerve a páciensből tudatos szövetdonor, sőt a biotechnológiai vállalkozásba fontos biológiai aportot vivő, érdekelt személy válhat.

A biobankot szabályozó törvényekből, az azokról folytatott vitákból az tűnik ki, hogy az emberek ma már aktívabb részvételt követelnek a genetikai kutatásokban. Nem akarnak pusztán nyersanyagok lenni, úgy érzik, ők is részesei a tudománynak, és az előnyökben is osztozni kívánnak. Az egyéni rendelkezési jogok kiterjesztése a testtől különvált szövetekre, sejtekre számos logisztikai és etikai, jogi problémát okozott a kutatóknak. Például: ha szabályos a beleegyező nyilatkozat és megfelelő a tájékoztatás, akkor utána egy teljesen más kutatásban miként használható fel a nem anonim minta? Ugyanakkor ha igaz az, amit a genetikai kutatások mindig is sugalltak, nevezetesen, hogy a DNS egyedi, akkor teljes anonimitásról nehéz lenne beszélni. Ráadásul nem egyértelmű, hogy mi jó a géndonornak. Míg adatvédelmi szempontból megfelelő az anonimitás, addig ha egyszer megsemmisítik a személyes adatokat, akkor egy kórhózzal is tartalmazó genetikai diagnózis esetén nem figyelmeztethető az egyén, ezáltal a kutatásból nem származik semmilyen előny.

KINEK A TULAJDONA?

Bár a szövetmintát szolgáltató donor vagy páciens jogi értelemben nem osztozik a kutató-üzletemberrel a szövetmintából létrejött találmány díján, etikai szempontból aggályos lehet, ha mondjuk az őslakosokon vagy távoli kontinenseken folyó kutatás előnyeit kizárólag a más országban szabadalmat jegyző kutatócsoport élvezi. Ezt felismerve a nemzetközi kutatásokban is egyre gyakrabban felvetődik az *előnyök megosztása* azal a csoporttal, amely anyagmintát szolgáltatott a biobank számára. Ennek különösen az őslakosokon végzett vizsgálatok és az erre épülő gyűjtemények ese-

tén van jelentősége. Az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO) 2005. október 19-én fogadta el A bioetika és az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát. A nyilatkozat 15. cikke rendelkezik az előnyök megosztásáról: „Bármely tudományos kutatásból és annak alkalmazásaiból származó előnyt meg kell osztani a társadalom egészével és az egész nemzetközi közösséggel, különösen a fejlődő országokkal. Ezen elv alkalmazása során az előny a következő formák bármelyikeként értelmezhető: a) speciális és fenntartható segítség, valamint elismerés a kutatásban részt vevő személyek vagy csoportok számára; b) minőségi egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés; c) új diagnosztikai és terápiás eszközökkel vagy a kutatásból származó termékekkel való ellátás; (d) egészségügyi szolgáltatás támogatása; (e) tudományos és technológiai ismerethez való hozzáférés; (f) kapacitásfejlesztés kutatási célból; (g) a Nyilatkozat elveivel összhangban levő más előnyök.”³⁶

Mivel a genetikai kutatások inkább piaci, mint valós népegészségügyi igényeken alapulnak, különösen igaz rájuk az a máig érvényes megállapítás, mely szerint az orvosi biológiai kutatások kilencven százaléka a világ népességének tíz százalékát érintő egészségügyi problémákra irányul.³⁷ Az előnyök megosztása ezért legtöbbször nemzetközi méretekben vetődik fel, és korrekciós elvként is szolgálhat olyan esetekre, amikor a találmányok oltalma nem megfelelő intézmény, vagy amikor az egyik országból származó genetikai mintákat más országban kutadják és hasznosítják.

A genetikai információ gyűjtésének lehetősége megnövelte ugyan a biobankok iránti keresletet, de korántsem igaz, hogy a genetikai kutatások előtt ne léteztek volna olyan adatbázisok, amelyek a lakosság széles rétegeinek egészségügyi jellemzőit gyűjtötték különböző kutatási célokból.³⁸ Így például az amerikai NHANES tanulmány³⁹ 1966-tól nyolcvanötezer ember egészségügyi jellemzőit kutatta. Elsősorban az étkezés, a reprodukció, a mentális és fizikai egészség feltérképezése volt a cél, de vér- és vizeletvizsgálatokat is végeztek, és a vizsgálatba gyermekeket is bevontak.

Függetlenül a jog kategóriáitól, az emberek az egyes társadalmakban (és tegyük hozzá: különböző korokban) feltehetően másként gondolkodnak arról, hogy kinek van tulajdonjoga a testtől elválasztott szervek, szövetek, testrészek felett. Az Egyesült Királyság egyik igen tekintélyes etikai testülete, a Nuffield Council 1995-ben felmérést végzett a műtéten átesett betegek körében. A műtét során eltávolított szerv, szövet a válaszadók huszonhét százaléka szerint a kórházé, huszonhét százaléka szerint senkié, húsz százaléka úgy gondolta, hogy a patológiai laboratóriumé, és csupán tíz százaléka adta volna a rendelkezési jogot a betegnek.

Az esetek mind-mind arra hívják fel a figyelmet, hogy az egyén egyre inkább jogot formál arra, hogy a szöveteiből, sejtjeiből származó információt vagy akár magát a szövetmintát továbbra is valamilyen formában rendelkezési joga alatt tartsa. És itt valószínűleg nemcsak annak van jelentősége, hogy ezek a korábban csupán jelentéktelennek ítélt szövetdarabkák tárgylemezek között várták, hogy majd esetleg kutatást végeznek rajtuk, hanem annak is, hogy időközben először a betegek információs önrendelkezése, majd ennek következtében a testen kívüli önrendelkezési jogok e területen is megerősödtek. Az, hogy a DNS-minták nemcsak a kutatásban, de komoly anyagi előnyökkel kecsegtető kereskedelmi célú projektekben is szerepet kaphatnak,⁴⁰ nyilvánvalóan maga utána vonta a fokozottabb kontroll iránti igényt. Ezek után a géndonorok, szövetdonorok a továbbiakban joggal feltételezték, hogy a terápiás érdekek mellett komoly kutatási, sőt kereskedelmi érdekek is vezethetik az orvosi csapatot.

Az új technikák társadalmi vonatkozásairól etikai vitákat, konzultációkat kell rendezni. Nálunk egyelőre inkább pragmatikus és tudománypárti szemlélet terjedt el, legalábbis ez tűnik ki a legutóbbi felmérésből. A 2005 júniusában megjelent Eurobarométer⁴¹ néhány magyar vonatkozású adatának elemzéséből látszik, hogy az élet célján és értelmén kevésbé elmélkednek Magyarországon, mint például Cipruson. Továbbá arra a kérdésre, hogy a tudomány és technika területén megszülető döntések a kockázatok és előnyök felbecslésén vagy etikai szempontokon alapuljanak-e, a magyar válaszadók kiemelkedően magas arányban a kockázatok és előnyök elemzése mellett foglaltak állást. Ugyanakkor abban a kérdésben, hogy a biotechnológia mennyiben fogja pozitívan befolyásolni az életünket az elkövetkezendő húsz évben, a magyar válaszadók voltak a legoptimistábbak, ugyanis hetvennégy százalékuuk vélte úgy, hogy a biotechnológiának a jövőben pozitív hatása lesz az emberek életére.

AZ ÖNRENDELKEZÉS HATÁRAI ÉS A GENETIKAI INFORMÁCIÓ

A családtagok, sőt elhunyt családtagok egészségügyi jellemzőit egyre gyakrabban tartja „genetikainak” a közvélekedés. Ez többféle módon érintheti az egyes családtagok helyzetét. Aki tudja magáról, hogy esetleg genetikai betegséget hordoz, sokat tanakodik azon, vajon elmondja-e ezt a többi családtagnak. Van, aki úgy érzi, hogy az ő kíváncsiságára magával ránthat másokat is, így inkább nem akarja tudni, mit rejtenek számára genetikai „lottószelvényei”. Egy észrt

tanítványom utalt arra, hogy ikertestvérével úgy döntöttek, inkább egyikük sem vesz részt az észti genomkutatásban, mert tudják, hogy egyikük genetikai lelete érintheti a másikat is. A szakirodalom ismeri a „jólléti büntudat”⁴² kifejezést is, ez pedig arra vonatkozik, amikor a családban előforduló betegségek nem minden családtagot érintenek, s akiket nem, azoknál büntudat alakul ki, mert a genetikai anomália esetükben közösséghez tartozást is jelent.

Az egészségügyi tevékenységről az elmúlt évtizedekben kialakult normák egyre inkább az individuális tájékoztatási modellt követik. Ez azt jelenti, hogy cselekvőképessége esetén csak az érintett beteg kap tájékoztatást, és még a családtagok is csak a beteg kifejezett felhatalmazása alapján tájékoztathatók. A biobankokban tárolt minták és a genetikai információ azonban, úgy tűnik, ismét felveti a családtagok tájékoztatásának jelentőségét.⁴³ Vannak ugyanis olyan betegségek, amelyek rutinszerű szűrésére viszonylag kevesen gondolnak. Akkor azonban, ha egy családban kimutatható az elváltozás, már kellő ok van arra, hogy a szűrővizsgálatokat, a megelőzést más családtagok is komolyabban vegyék, különösen, ha a betegség örökítő jellegű.⁴⁴ A genetikai ismeretek bővülésével feltehetően egyre több betegség esetében jöhet majd szóba az orvos figyelmeztetési kötelezettsége a családtagokkal szemben.⁴⁵

A Munro kontra Regents of University of California ügyben például a kaliforniai Fellebbviteli Bíróság az alperes orvost felelősnek mondta ki azért, mert elmulasztotta a Tay-Sachs-vizsgálat elvégzését. A Safer kontra Pack ügyben⁴⁶ a bíróság szerint az orvos felelős az elmulasztott információért, ha az ismerten örökletes betegség miatt kezelt páciens rokonait nem figyelmezteti a kockázatra. A Pate kontra Threlkel⁴⁷ ügyben a floridai Legfelső Bíróság szintén megállapította az orvos figyelmeztetési kötelezettségét a páciens gyermekeivel szemben.

Az utód nemének a születés előtti megválasztására irányuló eljárások a nemhez kötötten örökítő megbetegedések felismerésére vagy a megbetegedések kialakulásának megelőzésére végezhetőek. Az embrió genetikai jellemzői a születendő gyermek várható betegségének megelőzése, illetőleg kezelése céljából változtathatók meg, a cél szerint feltétlenül szükséges mértékben és módon.⁴⁸ Míg a súlyos magzati károsodás és az anya sorozatos vetéléseinek elkerülése sokak számára méltányolható cél lehet, az embrió meghatározott tulajdonságainak preferálása merőben más megítélés alá esik. Nemcsak az eugenikai jellegű döntések sokasodnának meg így, de a szülők is merőben új szerephez jutnának. A szülő ezáltal ugyanis nemcsak meddőségi és genetikai problémáira kereshet orvoslást a reprodukív medicina ré-

vén, de mintegy tervezője is lesz saját gyermekének.⁴⁹ Ez utóbbi lehetőség sokak számára elfogadhatatlan annak ellenére, hogy nem külső, például eugenikai szempontok döntenek el ezeknek a vizsgálatoknak az igénybevételét, hanem egyéni döntésen alapulnak. Jürgen Habermas szerint ez a liberális eugenika.⁵⁰ Amennyiben a szülő számára megengedett, hogy meghatározott tulajdonságokkal rendelkező utódot hozzon létre, az egy olyan, korábban nem ismert interperszonális kapcsolatot teremt a szülő és a gyermek között, amely megváltoztathatja a generációk egymással való kapcsolatát is. A szülő nemcsak genetikai és kihordó szülő lesz, hanem alkotóvá is válik, ezáltal új jogokat és felelősséget is szerez. Nem véletlen hát, hogy a témában több nemzetközi és nemzeti etikai bizottság is állást foglalt már.⁵¹

További jogi és etikai kérdés, hogy milyen érdek igazolhatja a test terápiai felhasználását. Például megválasztható-e az embrió bizonyos tulajdonsága szerint, hogy élő, de beteg testvérenek például csontvelőültetés révén segítséget nyújtson?⁵² Ez az eljárás azt feltételezi, hogy testen kívüli megtermékenyítés révén több embrió közül olyan tulajdonságokkal rendelkezőt választanak beültetésre, amely valamely meghatározott biológiai tulajdonságánál fogva alkalmas arra, hogy beteg idősebb testvérén megszületése után segítsen. Ezekben az esetekben nem a haszonszerzés tilalmának európai elve sérül, hanem a meghatározott testi tulajdonságokkal rendelkező élet tudatos létrehozása az emberi méltóság tiszteletét árnyékolja be. Az egyik híres életmentő testvér,⁵³ Nash bébi⁵⁴ esetét kommentálva Susan Wolf azt is felveti, hogy bár a legtöbb esetben a köldökzsinórvér elegendő segítséget nyújthat az újszülött beteg testvérenek, fennáll annak veszélye is, hogy ha ez a beavatkozás mégsem sikerül, akkor a meghatározott tulajdonságai révén kiválasztott, életmentő testvér élete végéig „potenciális donor” marad.⁵⁵ Egy nemrégiben készült amerikai közvélemény-kutatás szerint⁵⁶ ezt a szelekciót többen fogadják el, mint a születendő gyermek nemének meghatározására irányuló szelekciót.

A GENETIKAI INFORMÁCIÓK ÜZLETI FELHASZNÁLÁSA

A bioetika hatósugara egyelőre nem terjed ki a genetikai információ származásmegállapítási, munkajogi, biztosítási és egyéb üzleti felhasználásának eseteire. Olyan ez, mintha egy klinikumban dolgozó orvosra vonatkozó normák ugyanazon cselekvéssor esetében is teljesen eltérők volnának például a biztosítási orvosra irányadó etikai normáktól. Jogi értelemben ért-

hető a különbségtevés, a kétfajta tevékenységnek mégis van közös orvostikai tartalma. Például a biztosítási orvostól is elvárható, hogy ne csak a kockázatokot mérje fel, de adott esetben tájékoztassa az ügyfelet, ha betegségre utaló jelet talál nála.

A gyakorlatban azonban sokszor egyáltalán nem könnyű egymástól elhatárolni a különböző célból gyűjtött egészségügyi adatokat. Ha például a munkáltató több dolgozója részére köt életbiztosítást, akkor a biztosító magatartásából a munkáltató könnyen következtethet a dolgozó egészségi állapotára anélkül is, hogy megszerezne azok egészségügyi dokumentációját. Ha mondjuk harminc dolgozó közül hármát a biztosító nem kíván biztosítani, vagy csak emelt díjazásért, holott a biztosítandó személyek életkora önmagában nem indokolná a kedvezőtlenebb elbírálást, akkor könnyű kitalálni, hogy három dolgozónál komoly egészségügyi kockázat áll fenn. Márpedig ez a tény közvetve befolyásolhatja a munkáltatót a dolgozó foglalkoztatásában. Kérdés, milyen etikai elvek szerint tevékenykedjen egy ilyen jogviszonyban a munkáltató által megbízott orvos vagy a biztosító orvosa.⁵⁷

Sok országban virágzó iparág a magáncélból végzett genetikai vizsgálat. Ezek egyik fontos területe a származásmegállapítás. A biológiai származás kérdésének előtérbe kerülése a testben hordozott egyéni és családi genetikai információk felülértékelését jelzi.⁵⁸ A származásmegállapítás bizonyossága, az esetleges posztumusz bizonyítás és a családi kapcsolatok felkutatásának lehetősége is jelentősen megnövekedhet, ha családjogi vitákban is használják majd a genetikai bizonyítékokat. Ez önmagában még érthető is, ha azonban ez a genetikai családi kapcsolat túlhangsúlyozásához vezet, az járhat olyan veszélyekkel, hogy a nem biológiai családi kötelékek leértékelődnek. A titokban gyűjtött DNS-minták vizsgálata a magánszektorban is sérti a jogi és bioetikai alapelveket.

A genetikai származásmegállapítás igénybevétele olyannyira ellenállhatatlan, hogy néha még a kegyeleti jogokkal szemben is előnyt élvez. Az apaság megállapítására, a genetikai azonosításra jóval a halál beállta, sőt a temetés után is sor kerülhet. Ismert példa erre Yves Montand *post mortem* genetikai vizsgálata, amelyet egy francia bíróság egy származás-megállapítási ügy során rendelt el.⁵⁹

A példákban nyilvánvaló, hogy a genetikai adat komoly hatással lehet az egyén életmódjára, életvezetésére, egészségére, gyermekvállalására. Etikai és jogi szempontból az a fő kérdés, hogyan őrizhető meg az ezen értékes adatok feletti rendelkezés mások jogainak és törvényes érdekeinek sérelme nélkül és a kutatási szabadság tiszteletben tartása

mellett. Az önrendelkezés és az igazságosság etikai elvét kell itt egyidejűleg értelmezni, de sajátosan új helyzetben.

A genetikai információk sok esetben fontosak a társadalom számára is, hiszen betegségek kialakulásának, kezelésének jobb megértését, eredményességét növelhetik. Nemcsak az orvosi biológiai kutatásokban hasznosítható ez az ismeret, de a genetikai kutatások az archeológia,⁶⁰ a populációtörténet, az antropológia számára is hasznos szempontokat szolgáltathatnak. Még ha többet is tudunk majd az egyes betegségek genetikai hátteréről, a betegségekre való hajlamról,⁶¹ az még egyáltalán nem növeli arányosan a terápiás lehetőségeket is. Vagyis az információk szaporodása egyelőre megelőzi az azok nyomán hozható reális döntési alternatívák növekedési ütemét. Ez az egyenlőtlenség szintén kihívást jelent a bioetika számára.

Tudnunk kell, hogy a biobankok és a genetikai kutatások révén biológiai „átláthatóságunk” egyre nő. Fontos információk nyerhetők rólunk és családjainkról halálunk után is, hiszen bár testünk elpusztul, a szövetminták *post mortem* tanulmányozása még lehetséges. Testi-genetikai „emberismeretünk” kétségkívül sok előnnyel jár majd, de ha egyéniségünket megfosztjuk a genetikán kívüli minden tulajdonságától, emberi és kulturális kapcsolataitól, akkor a genetikai redukcionizmus csapdájába kerülhet a tudomány. Mint minden új tudományos paradigma, a genetikai „jellemzőknek” a társadalmi kontextusból való kiemelése is épp ezért veszélyeket rejt magában. Ez azonban csak a többoldalú értelmezési folyamat szükségességére mutat rá, és nem kérdőjelezi meg a genomikai kutatások fontosságát.⁶² Nemcsak e kutatások társadalmi hatásainak felmérése, de maga az értelmezés is multidiszciplináris tartomány, melyben az érintett természettudományos területek mellett a tudományfilozófiai, az antropológiai, a jogi és a bioetikai megközelítés is fontos szerep kap.

A BIOLÓGIAI SZÖVETMINTÁK FELHASZNÁLÁSÁNAK PROBLÉMÁI

Az egyik legfontosabb kérdés, hogy a bioetika normái mennyiben terjednek ki a biológiai szövetminták és a hozzájuk kapcsolódó személyes, valamint genetikai adatok biotechnológiai, jogi és kereskedelmi felhasználásának területeire. Véleményem szerint szektortól függetlenül továbbra is az alapelvek között kell szerepelnie az *emberi méltóság tiszteletének*. A biobankok létrehozása és különösen a genetikai adat kezelése során, függetlenül a felhasználás végcéljától, mindvégig tekintettel kell lenni arra a szimbolikus értékre,

amelyet a szövetminta és az abból képzett genetikai adat megtestesít. Az egyén soha nem redukálható genetikai jellemzőinek összességére. A személynek joga van az önmeghatározásra és joga van személyiségének összetett kulturális és csoporthagyományokon alapuló tiszteletére.⁶³

A „ne árts!” elve és az adatvédelem egyaránt megköveteli a biobankban tárolt személyes és genetikai adatok fokozott védelmét, hiszen ezeknek az adatoknak már a kialakuló terápiás lehetőségek megjelenése előtt is komoly tudományos jelentőségük van. Éppen ezért a szövet- és sejtdonoroknak biztosítani kell azt a jogát, hogy amennyiben nem kívánják megismerni genetikai adataikat, élhessenek a „nem tudás jogával”.

Az autonómia és a magánélet védelme a biobankok esetében csak fokozott garanciák mellett valósulhat meg, és speciális szabályok vonatkoznak az egyén információs önrendelkezési jogára is. Az eredetileg diagnosztikai vagy terápiás céllal felvett genetikai adat nem használható fel automatikusan más célra. A személyiség nem azonosítható a szövetmintával és az abban hordozott, leképezhető genetikai vagy más adattal. A minta nyérése során közvetlenül, a későbbi tárolás, felhasználás során pedig közvetve azonban a személyiség védelme is jelen van az adatvédelem, a titoktartás normáin keresztül, ezért a bioetikai normákat nem lehet felfüggeszteni a szövetfelhasználás későbbi fázisaiban sem. A bioetikának tehát reflektálnia kell a sejtek, szövetek közvetlen gyógyításon kívüli felhasználására is.

A BIOLÓGIAI EMBERÉRTELMEZÉS CSAPDÁI

Társadalomtudósok kételkedése magyarázható azzal, hogy a Humán Genom Projekt utáni génszámolási viták sematikus módon jelenítették meg az ember és más élőlények közötti genetikai különbségeket. Nyilván sokakban nem a genetika relevanciája erősödött meg, sokkal inkább annak a mindennapi emberi percepcióval való összeegyeztethetlenségét sugallták a hangoztatott számok. Senki nem érzi ugyanis magát harmincöt százalékban narcisznak vagy akár kilencvennyolc százalékban csimpánznak.⁶⁴ A bioetika művelői közül sokan hívják fel a figyelmet arra, hogy az összejutatók, a biobankok és a genetikai kutatások talán túlon túl is nagy figyelmet kaptak, míg azok a továbbra is meglévő klasszikus bioetikai témák, melyek a föld népességének javát érintik, mintha kikerültek volna a figyelem középpontjából.

Sejtek, szövetek szintjén nem ragadható meg az ember; olyan ez, mintha egy táj szépségét valaki az

ott fellelhető kövek mikroszkopikus vizsgálatával próbálná megítélni. A szépség érzékeléséhez túl közeli, túl aprólékos a megfigyelés, s ezért talán épp a lényeg nem látjuk. A témakörbe tartozó példát is említve arra, hogy a túlságosan közeli optika akár etikai torzításhoz vezethet, eszembe jut az is, amikor a reprodukció etikai jogi kérdéseivel foglalkozó kurzuson levetítettem a készítése idején fantasztikus technikai teljesítménynek számító, Lennart Nilsson által fényképezett, *Az élet csodája* című filmet.⁶⁵ E hihetetlenül bravúros fényképtechnikával készült filmben a női testben fejlődő embriót lehetett látni a megtermékenyítés mozzanatától kezdve. Egy nagyon fontos elem, maga a nő viszont nem jelent meg egy pillanatra sem, mintegy „leamaradt” a filmről. A tudományos aprólékosággal elkészített film így etikai szempontból hiányos maradt, s ezt diákjaim is azonnal észrevették, s főként a diáklányok felháborodva hiányolták azt a személyt, akinek a testében a tudományos „csoda” végbemegy, akinek a szervezete alkalmazkodik a terhességhez és végül megszüli a magzatot. A film akaratlanul is a nő elhanyagolhatóságát, értéktelenségét sugallta. Csupán a spermium kalandos utazása, a megtermékenyítés és a magzat fejlődése látszott, majd a születés után felsíró újszülött képpel zárult a film. A film képei, mint egy alagútban játszódó autós üldözési jelenetben, valahol „bent” játszódtak, csak ez nem egy sötét alagút, hanem egy élő női test, amelyhez tartozik egy személy, aki mindvégig rejtve maradt.

Talán szükségszerűvé válik, hogy egyszer molekuláris szinten, majd aztán ismét emberléptékűen is értelmezni kell egy biológiai jelenséget. De van egy másik értelmezési hibalehetőség, ami nem is annyira a megfigyelés optikájának következménye, sokkal inkább a sejtek, szövetek „genetikai beszédességéből” és ezen üzenetek társadalomtudományi, etikai értelmezéséből fakad. A „genetikai üzenet” ugyanis nem azonos az emberi élettel vagy a személyiség teljességével. Nem védhetjük teljes emberként a parányi sejtet (és itt most nem feltétlenül az abortuszvitákra gondolok), mert akkor épp a személyiséget tévesztjük szem elől. Így például a műtét után csonkolt, de újra teljes életet élő személynek a műtét során eltávolított szövetei nem azonosak vele, bár genetikai szempontból sokat árulhatnak el egykori befogadjójukról.

Morális értelemben még a csaknem azonos biológiai másolatok, a klónok sem azonosak egymással. Ráadásul nemcsak azért, mert más neveltetésük, soruk lehet, hanem azért sem, mert még a biológiai másolatok sem teljesen egyformák. Ha a klónozás veszélytelen eljárás volna (egyelőre kétes kimenetelű kísérletsorozatról van inkább szó), akkor a fennmara-

dó etikai kifogásoknak – véleményem szerint – nem a *genetikai közelséget* kellene célba venniük (molekuláris biológusok szerint még maguk a klónok sem teljesen azonosak egymással genetikailag), hanem sokkal inkább a *klónozási eljárás célját*. Így például emberi jogokat sértő genetikai redukcionizmus azt gondolni, hogy egy elhunyt gyermeket biotechnológiai eszközökkel pótolni lehet. Ha hasonlítana is a később született gyermek elhunyt testvéreire, nem ugyanaz a személy, és súlyos tévedés lenne őt pótemberként, az elhunyt pótlásaként felfogni. Ugyancsak elfogadhatatlan, ha valakit szervalkatrészek pótlására hoznak létre; ez az emberi élet és méltóság megsértésének legmeggrázóbb példája lenne. A reprodukciós klónozásról szóló vitában tehát nyilvánvaló a tudományos (kockázatos eljárás, közel azonos egyedek létrehozása) és az etikai ellenérvek (eszközzé tesz, méltóságot sért) különbözősége.

Ami a népességtörténetet, a népvándorlások nyomán követését célzó genetikai vizsgálatokat illeti, úgy hihetnénk, hogy mivel régi, fosszilis mintákról van szó, ezek bizonyosan nem sérthetnek személyes érdekeket. Mégis úgy tűnik, hogy a genetikai népesség történetét sokan évszázadokon keresztül megőrzött hagyományaik és eredetmítoszaik megsemmisítőjének látják, ha a hagyomány esetleg nincs szinkronban a népességtörténet genetikai olvasatával.⁶⁶ Az emberi csontok genetikai vizsgálatával ugyanis több ezer évre visszamenőleg követhető nyomon a föld népeinek vándorlása. Jelenlegi ismereteink szerint a „mitokondriális” Éva valahol Afrikában élt.

Úgy tűnik, hogy míg a hagyomány és a kultúra története átértelmezhető, addig a tudomány ítélőszéke ellen nincs fellebbezés. Pedig a tudománytörténet szükségképp tele van tévedésekkel, aránytévességekkel, de ez, úgy látszik, mégsem volt elégséges ahhoz, hogy egy éppen uralkodó természettudományos paradigma erejét és a közvéleményre ható, véleményformáló szerepét legalábbis árnyaltan értékeljük. Magyarországon különösképpen elterjedt a természettudomány csallhatatlanságába vetett hit, míg a társadalomtudományokkal szemben komoly bizalomhiány figyelhető meg.

Az egyes emberek és embercsoportok biológiai jellemzőinek és kultúrájának kutatása teljesen más megközelítést igényel. A szociológusok, antropológusok többsége szerint a két aspektus még csak nem is folytonos, hanem komplementer, legfeljebb egymást részben átfedő két külön kategória. Így az amerikai kulturális antropológus, Alfred Kroeber szerint sincs folytonosság az emberi cselekedetek biológiai, organikus aspektusai, illetve a kultúra és a társadalom által kondicionált összetevői között.⁶⁷ Ezért „különbséget kell tenni a biológiai átöröklés és a kulturális el-

sajátítás között. Hasonlóképpen a biológiai egyedfejlődés során létrejött organizmus és a kulturális evolúció által létrehozott szuperorganikus kultúra is egymástól független törvényeknek engedelmeskedik.”⁶⁸

Úgy tűnik, még várat magára az a megfelelő testértelmezés, amely egyrészt elismeri a testi információk felértékelődését, másrészt pedig eleget tesz az emberi személyiség jogos elsőbbségi igényeinek is.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A szövetek, sejtek, sejtvonalak egyre nagyobb mértékű kutatási és kereskedelmi felhasználása, úgy tűnik, mind gyakrabban kap jogi méltatást. Ugyanakkor a jog ezen új kihívásokra egyfajta kettősséggel reagál: egyrésztől támaszkodik a személyhez fűződő jogokra, az adatvédelemre, a betegtájékoztatás normáira, másrésztől alkalmazza a szellemi alkotások tulajdonjogára vonatkozó szabályokat is.⁶⁹ A bioetika eddig igen kevésbé reagált az emberi szöveteket, sejtmintákat kísérő fokozott kereskedelmi érdeklődésre, holott a bioetikai elvek ezen új területekre való vonatkoztatása Európában sem várthat magára sokáig. A bioetika, különösen az európai, ovidói rendszer alapján működő etika sem hagyhatja figyelmen kívül az egyre inkább előtérbe kerülő kereskedelmi hasznosítások problematikáját. Úgy tűnik, hogy bár az amerikai bioetikai gondolkodásban a szabadalmaztathatóság szabja meg a gondolkodási kereteket, a gyógyításon kívüli kutatási és kereskedelmi szándékokról itt is fel kell világosítani a szövetet szolgáltató pácienset. Ezt éppen az orvos-beteg kapcsolat sajátos bizalmi jellege miatt tartják fontosnak. Európában az adatvédelmi normák szigorúsága folytán elsősorban annak van etikai szempontból jelentősége, hogy a testi szövet, sejt mennyiben rendelkezik az egyénnel kapcsolatba hozható információval. Ha igen, a tájékoztatás és az önrendelkezés hagyományos normáit kell itt is alkalmazni. A két szemlélet egy ponton összeér: a megfelelő tájékoztatáson alapuló beleegyezésben, amely a bioetika és az emberi jogi normák talán legjelentősebb közös hozadéka.

A biobankok, genetikai kutatások, tárolt sejtjeink és szöveteink talán átrajzolják biológiai építőanyagaink bioetikáját. Sejtjeink, szöveteink nemcsak fájdalmas műtetet, de egyre inkább reményt, esélyt, izgalmas kutatásokat jelentenek. De ezek a kutatások is rajtunk, velünk esnek meg, még akkor is, ha meg sem jelentünk a kutatólaboratóriumban. Bár testünk így sem válik halhatatlanná, biológiai információi generációkon át üzennek majd.

JEGYZETEK

1. KOVÁCS József: *A modern orvosi etika alapjai*, Budapest, Medicina Könyvkiadó, 1997, 18.
2. A tiltásnak a tradicionális orvosi etikában elterjedt formája (*primum non nocere* – elsősorban ne árts!) érdekes módon a hippokratészi esküben nem szerepel. Mégis ez az elv tekinthető a tradicionális orvosi etika legfontosabb elvének (Uo., 97).
3. *Bioethics*, ed. John HARRIS, Oxford, Oxford University Press, 2001, 1.
4. Jean-René BINET: *Droit et progrès scientifique; science du droit, valeurs et biomédecine*, Paris, Presses Universitaires de France, 2002, 17.
5. Angolul: *immortal cell lines*.
6. Orvosbiológiai jog (angol elnevezéssel: *biomedical law*). A szakirodalom nem egységes a kifejezés használatában. Az orvosbiológiai beavatkozások teljességével foglalkozó jogterület, így nem pusztán az orvos-beteg jogviszonyban felmerülő jogi kérdések, de az embergyógyászaton kívüli rendhagyó beavatkozások, kutatások jogalkotási, jogértelmezési és jogelméleti kérdésfelvetései is ide tartoznak, mint például a klónozás, az összehasonlító génképzés elemzésének jogi vonatkozásai, szellemi alkotások jogi oltalma. A biomedicinális, tehát orvosbiológiai jog támaszkodik a bioetika által felvetett kérdésekre is. Lásd *Jogi lexikon*, szerk. LAMM Vanda, PESCHKA Vilmos, Budapest, KJK–Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó, 1999.
7. Francis GALTON: *Finger Prints*, London, Macmillan, 1892.
8. Tom L. BEAUCHAMP, James F. CHILDRESS: *Principles of Biomedical Ethics*, New York, Oxford University Press, 2001⁵.
9. Ruth R. FADEN, Liza DAWSON, Alston S. BATEMAN-HOUSE, Dawn MUELLER AGNEW, Hilary BOK: *Public Stem Cell Banks. Consideration of Justice in Stem Cell Research and Therapy*, Hastings Center Report, November–December 2003, 33 (6), 13–27.
10. Hasonlóan vezeti le a megnövekedett önrendelkezési jogokat Christopher Scott PENNISI: *More on Moore. A Novel Strategy for Compensating the Human Sources of Patentable Cell-Line Inventions Based on Existing Law*, Fordham Intellectual Property, Media & Entertainment Law Journal, Spring 2001, 747.
11. Kristine S. KNAPLUND: *Postmortem Conception and a Father's Last Will*, Arizona Law Review, Spring 2004, 46, 91.
12. *Coming of age: baby born from 21-year old frozen sperm*, The Guardian, 5 May 2004.
13. A jogi dogmatikai megközelítést összefoglaló műre példaként lásd GYÖNGYÖSI Zoltán: *Az élet és a test feletti rendelkezések joga*, Budapest, HVG Orac, 2002.
14. Magyarországon a közvélemény csak a nyolcvanas évek végén, az úgynevezett szegedi hipofízis per kapcsán szembesült az *opting out* rendszer következményeivel és a holttestből kiemelt szervek, szövetek gyógyászati hasznosíthatóságával.
15. A korszerű biotechnológiára épülő gyógyellátások ugyanakkor meglehetősen drágák, és egyelőre úgy tűnik, hogy még sokáig csak a tehetősebb betegek számára lesznek hozzáférhetőek.
16. PENNISI: *I. m.*
17. Btk. 173/I. § (1).
18. Sheila JASANOFF: *Designs on Nature: Science and Democracy in the United States and Europe*, Princeton, Princeton University Press, 2005, 202–203.
19. PENNISI: *I. m.*, 11.
20. Joyce BOYLE: *To Pay or not to Pay, That is the Question. Finding an Intermediary Solution Along the Moore Spectrum*, Michigan State University College of Law, Journal of Medicine and Law, Fall 2002, 7, 55–78.
21. Richard GOLD: *Body Parts: Property Rights and the Ownership of Human Biological Materials*, Washington DC, Georgetown University Press, 1996; Sharon Nan PERLEY: *From Control Over One's Body to Control Over One's Body Parts. Extending the Doctrine of Informed Consent*, New York University Law Review, 1992, 67, 335–365.
22. *Greenberg versus Miami Children's Hospital Research Inst. Inc* 264 F. Supp. 2d 1064 (S.D. Fla. 2003).
23. A biobankok adatvédelmi aspektusairól lásd még SÁNDOR Judit: *A genetikai adatok védelme*, Acta Humana, 2003, 3, 3–21.
24. Recommendation on Research on Biological Materials of Human Origin.
25. Uo. 17. cikk, „Population biobanks”.
26. Az európai adatvédelmi direktívát Izland csak 2000-ben tette a belső jog részévé.
27. Ragnar ALSTEINSSON: *The Constitutionality of the Icelandic Act on Health Sector Database*, in *Society and Genetic Information*, ed. Judit SÁNDOR, Budapest, Central European University Press, 2003 (a továbbiakban ALSTEINSSON: *Society and...*), 203–213.
28. Human Gene Research Act.
29. Ants NÖMPER, Krista KRUV: *The Estonian Genome Project*, in *Society and...*, 213–224.
30. Inimgeeniuringute seadus, RT-I 2000, 104, 685. 104, 685.
31. Ants NÖMPER: *Open Consent – A New Form of Informed Consent for Population Genetic Databases*, Tartu Dissertationes Iuridicae Universitatis Tartuensis 15. Ülikooli Kirjastus, 2005.
32. Alan DOYLE, Frances RAWLE, Peter GREENAWAY: *The UK Biobank*, in *Society and...*, 247.
33. Robert F. WEIR, Robert S. OLICK: *The Stored Tissue Issue*, Oxford, Oxford University Press, 2004, 16.
34. *Bulletin of Medical Ethics*, March 2001.
35. Alice HSIEH: *A Nation's Genes for a Cure to Cancer. Evolving Ethical, Social and Legal Issues Regarding Population*

- Genetic Databases*, Columbia Journal of Law and Social Problems, Spring 2004, 37, 359.
36. Demény Enikő fordítása. Az egyetemes nyilatkozat teljes szövege és a nyilatkozat részletes elemzése az Acta Humana soron következő számában jelenik majd meg.
 37. http://www.globalforumhealth.org/Site/003__The%2010%2090%20gap/001__Now.php, 2006. március 11.
 38. ELISA EISEMAN, SUSANNE B. HAGA: *Handbook of Human Tissue Sources. A National Resource of Human Tissue Samples*, Rockville, Md, Rand, 1999, xvii.
 39. National Health and Nutrition Examination Survey.
 40. MAGALI FRANCESCHI: *Droit et marchandisation de la connaissance sur les gènes humaines*, Paris, CNRS, 2004.
 41. European Commission: *Social Values, Science and Technology*, Special Eurobarometer Survey No. 225, Brussels, European Commission, 2005.
 42. Angolul: *wellness guilt*.
 43. SÁNDOR Judit: *Megrengetik-e a genetika új felfedezései hagyományos emberi jogi szemléletünket?*, Világosság, 1999, 40 (2), 42–59 (a továbbiakban SÁNDOR: *Megrengetik-e...*).
 44. CARYN LERMAN, BETH N. PESHKIN, CHANITA HUGHES, CLAUDE ISAACS: *Family Disclosure in Genetic Testing for Cancer Susceptibility. Determinants and Consequences*, Journal of Health Care Law and Policy, 1998, 353.
 45. SHARON J. DURFY, TRISHA E. BUCHANAN, WYLIE BURKE: *Testing for Inherited Susceptibility to Breast Cancer. A Survey of Informed Consent Forms for BRCA1 and BRCA2 Mutation Testing*, American Journal of Medical Genetics, 1998, 82–87.
 46. Superior Court of New Jersey, Appellate Division, 291 N.J. Super A.2d 1188 (1996).
 47. *Pate versus Threlkel*, 661 So 2d 278. Fla. (1995).
 48. Eütv. 182. § (1).
 49. SÁNDOR Judit: *Terápiától a szelekcióig. Jogi és etikai viták a reprodukciós beavatkozások új módszereiről*, Acta Humana, 2005, 16, 3–20.
 50. JÜRGEN HABERMAS: *Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik?*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2001.
 51. UNESCO: *Report of the IBC on Pre-implantation Genetic Diagnosis and Germ-Line Intervention*, Hans Galjaard (Rapporteur), Paris, UNESCO, 2003; a Francia Nemzeti Konzultációs Etikai Bizottság 72. számú véleménye a preimplantációs genetikai vizsgálatok kiterjesztéséről, 2002. július; Human Genetics Commission (HGC) and HFEA: *Outcome of the Public Consultation on Preimplantation Genetic Diagnosis*, November 2001; Human Genetics Commission (HGC): *Response to the Human Fertilisation and Embryology Authority on the Consultation on Preimplantation Genetic Diagnosis*, 2001; Human Fertilisation and Embryology Authority (HFEA): *Background Paper on Preimplantation Genetic Diagnosis with HLA Tissue Typing*, é. n.
 52. SUSAN M. WOLF, JEFFREY P. KAHN, JOHN E. WAGNER: *Using Preimplantation Genetic Diagnosis to Create a Stem Cell Donor. Issues, Guidelines and Limits*, American Society of Law, Medicine and Ethics, Journal of Law, Medicine and Ethics, 2003, 31, 327.
 53. Angol elnevezéssel: *savior sibling*.
 54. Molly Nash életmentő fiútestvére 2000-ben született. Mollyt a placentából és a köldökzsinórvérből vett vér felhasználásával gyógyították meg reprodukciós, genetikai és transzplantációs szakemberek három amerikai klinikán végzett beavatkozássorozata után.
 55. WOLF, KAHN, WAGNER: *Using Preimplantation Genetic Diagnosis to Create a Stem Cell Donor*, 327.
 56. A Johns Hopkins University Genetics and Public Policy központjának jelentése.
 57. PAUL R. BILLINGS, JONATHAN BECKWITH: *Genetic Testing in the Workplace. A View from the USA*, in *Trends in Genetics*, 1992, 198.
 58. ROSAMOND RHODES: *Genetic Links, Family Ties, and Social Bonds: Rights and Responsibilities in the Face of Genetic Knowledge*, in *Ethical Issues in Biotechnology*, eds. Richard SHERLOCK, John D. MORREY, Lanham, Md, Rowman & Littlefield, 2002.
 59. ALEXANDRA OBADIA: *L'incidence des tests d'ADN sur le droit québécois de la filiation*, McGill Law Journal, May, 2000, 45, McGill L. J., 483.
 60. Így például Tutenkhamon fáraó múmiáját is genetikai vizsgálatoknak vetették alá, és összehasonlították dinasztija más tagjainak biológiai szövetmintáival. A genetikai vizsgálatra 3357 évvel a fáraó halála után került sor.
 61. FRANCIS FUKUYAMA: *Our Posthuman Future*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 2002. Magyarul lásd FRANCIS FUKUYAMA: *Poszthumán jövődönk: a biotechnológiai forradalom következményei*, fordította TOMORI GÁBOR, Budapest, Európa, 2003.
 62. A hazai szakirodalomban is megjelenik a géndiszkurzus kritikai elemzése. Az emberi jogok oldaláról lásd SÁNDOR: *Megrengetik-e... A genetikai diszkrimináció oldaláról* lásd KAKUK PÉTER: *Forradalom? Rendkívüli? A genetikai információ problémája*, Beszélő, 2005, 10 (12), 78–92.
 63. *Nemzetközi nyilatkozat az ember genetikai adatairól*, UNESCO, 2003.
 64. JONATHAN MARKS: *98% Chimpanzee and 35% Daffodil. The Human Genome in Evolutionary and Cultural Context*, in *Genetic Nature/Culture*, eds. Alan H. GOODMAN, Deborah HEATH, M. Susan LINDEE, Berkeley, University of California Press, 2003 (a továbbiakban *Genetic Nature/Culture*), 132.
 65. *The Miracle of Life*, Emmy-díjas film, Swedish Television Corporation, 1986 WGBH Educational Foundation.
 66. *Genetic Nature/Culture*, 15–19.
 67. VÖRÖS MIKLÓS: *Határesetek. Az amerikai antropológia és szociológia kapcsolata történeti perspektívában*, Replika, 15–16 (1994. december), 239–262, 242.
 68. *Uo.*
 69. MAGALI FRANCESCHI: *I. m.*

„AZ EGÉSZSÉGÜGYBEN TOVÁBB ÉL A KÁDÁR-RENDSZER”

FRIDLI JUDITTAL TÓTH GÁBOR ATTILA BESZÉLGET

Több mint húsz éve foglalkozol az emberi jogokkal: kötődöttél a demokratikus ellenzékhez, a Társaság a Szabadságjogokért alapító elnöke voltál, most kutatóként az egészségügyi önrendelkezési jog érvényesülését vizsgálod. Amikor együtt dolgoztunk a TASZ-ban, egyszer beírtuk egy pályázati kérdőívbe, hogy beszélj perzsául. Innen tudom, hogy egészen más pályán indultál el.

Francia-történelem szakos bölcsészhallgatóként kezdtem el a perzsa nyelvvel és kultúrával foglalkozni, majd föl is vettem az iráni szakot. Az Akadémiai Könyvtár orientalista gyűjteményének legszorgalmasabb olvasója voltam, roppant szellemi élvezettel mélyültem el a perzsa kultúra tanulmányozásában. Úgy képzeltem, hogy szép kutatói pályát kínál nekem ez a terület. Az iráni szakon – Telegdi Zsigmond professzornak köszönhetően – nagyon magas színvonalú oktatás folyt, és komoly követelményeket támasztottak a hallgatókkal szemben. A Kádár-rendszer számomra nem túl vonzó környezetében az igényesség és a zavartalanság kis szigetének tekintetem azt a helyet.

Egyetemistaként mennyire láttál világosan politikai kérdésekben?

Szüleim jobboldali, konzervatív szemléletű emberek voltak. Nem tekintették legitimnek a kommunista hatalmat, bár tevételesen nem léptek fel ellene. Fiatal koromtól természetes volt, hogy távolságot tartok a fennálló rendszertől, és nem csatlakozom a hatalmat gyakorlók köreiből. Ugyanakkor nem rokonszenveztem a háború előtti középosztály politikai nézeteivel, gondolkodásom egalitárius és baloldali volt. Mivel a pártállamon belül nem tartottam elképzelhetőnek érdemi politikai változást, így távol állt tőlem bármiféle reformer buzgalom. Az egyetemi éveim első felében szinte minden időmet perzsa tanulmányaimnak szenteltem, politikával keveset foglalkoztam. Háborgó indulataimmal, kívülállással elég elszigeteltnek éreztem magam. Mindez akkor változott meg, amikor 1977-ben többeket megismertem a demokratikus ellenzék tagjai közül. Ebben a körben találkoztam az igazságossággal

és egyenlőség alapján álló baloldali liberális gondolkodásmóddal, amely világnézetemmé lett. Amikor még az iráni történelemmel, vallástörténettel kapcsolatos tanulmányaim álltak életem középpontjában.

Miért nem lettél orientalista?

Csak hat évet töltöttem az életemből azzal, hogy elismert gyakorlója legyek ennek a szakmának, és ez egy magánéleti döntésem miatt alakult így. Kis János párja lettem és vagyok ma is, aki a demokratikus ellenzék egyik meghatározó alakja volt. Egyetemi tanulmányaimat befejezhettem, vörösdiplomát szereztem, ami nem a Kádár-rendszerre utalt, hanem az eredményességemre, de elhelyezkedni ekkor már nem tudtam. Ugyanis akik a demokratikus ellenzék körébe tartoztak, nem végezhetek munkát akadémiai és egyetemi intézményekben. A Belügyminisztérium ezt mindig megakadályozta. Így a rendszerváltásig nem is jutottam álláshoz.

Nem csak magánéleti szálon kapcsolódtál a demokratikus ellenzékhez, hiszen aláírtad a Charta 77 tagjai, az erdélyi Ellenpontok szerkesztői, valamint a Krassó György elleni fellépések miatt megfogalmazott tiltakozásokat.

Nem vettem részt aktívan az ellenzék olyan formalizált intézményeinek működtetésében, mint például a Beszélő című szamizdat folyóirat és a Szegényeket Támogató Alap. Ugyanakkor teljesen azonosulni tudtam azzal, hogy a politikai diktatúrában az ellenzék tagjai emberi jogaikra hivatkozva úgy próbálnak élni, mintha ezeket a jogukat szabadon gyakorolhatnák. Az így létrehozott ellenkultúra sajátos életformát eredményezett, melynek nemcsak a hátrányaiból, hanem az örömeiből is részesültem. Az ellenzéki lét erkölcsi tartást nyújtott és jó érzéssel töltött el. Ahogy az imént említettem, az 1970-es évek végén még azzal foglalkoztam, hogy befejezzem egyetemi tanulmányaimat, és készültem leendő bölcsészszakosításomra. Amikor ennek a lehetősége végérvényesen elveszett, akkor szellemi és fizikai

segédmunkákkal próbáltam hozzájárulni családom fenntartásához. Ezen kívül mindig ott volt lakásunk sarkában a Beszélő kinyomtatott számaival teli zsák, amelyből én is árusítottam a példányokat. Ugyanis ez a fajta élet nem hivatali irodákban zajlott, hanem az ellenzék tagjainak lakásaiban. Hozzánk is reggeltől estig jártak fel a barátaink tanácskozni, és mindig jöttek emberek, hogy elmesélik, amit a második nyilvánosságra tartozónak éreztek. A szamizdat irodalmat is a lakásunkban árultuk.

Petri György beszélt arról, hogy az ellenzéki időkben csak szamizdatban tudott publikálni, de a párt könyvkiadójának egyik szerkesztője gyakran bízta meg lektori munkával. A hatalom, mondja Petri, igyekezte elszigetelni az ellenzékiet, de nem törekedett arra, hogy fizikailag teljesen tönkretegy őket. Milyenek voltak a te tapasztalataid?

Ungváry Krisztián történész nemrég közölt egy cikket Harangozó Szilveszterről, aki megszervezte az ügynöki hálózatot, majd 1977-től a III/III. csoportfőnöke, 1985-től pedig az egész elhárítás vezetője volt. Az írásból kiderül, hogy ez az ember – elsősorban a besúgók jelentéseiből – évtizedeken keresztül naprakészen ismerte sok-sok megfigyelt magánéletét. Ő intézkedett például a belső ellenségnek kikiáltott személyek kirúgásáról vagy áthelyezéséről, és 1986. március 15-én ő adott utasítást a Lánchídon békésen vonuló fiatalok elleni brutális fellépésre. Ez a cikk megerősíti azt a tudásunkat, hogy a magukat a második nyilvánossághoz tartozónak valló személyek elleni fellépés mértéke mindig tudatos stratégia eredménye volt. Nyilván ebbe a körbe tartozott, hogy valakinek a könyvét megjelentethetik-e a könyvkiadók vagy egyáltalán kaphat-e állást. Az ellenzék tagjai közül sokan még fordítói munkát sem remélhettek, ők szociológiai felmérések interjút kódolták vagy könyvtári cédulákat gyártottak, tehát sokkal kevésbé igényes munkát végeztek. Én szerencsésnek mondhattam magam, mert nem számítottam ismert névnek, ezért két könyvkiadó, az Európa és a Gondolat vezetője is úgy ítélte meg, hogy fordítói megbízásom nem jelent túl nagy kockázatot. Egy idő után már saját nevemen is fordíthattam, és gyakran magam javasoltam a kiadóknak az érdeklődésemhez kötődő olyan kultúrtörténeti, vallástörténeti, orientalisztikai művek megjelentetését, amilyenekből akkor Magyarországon nagyon kevés jelent meg. Szerkesztői vagy más hasonló állást azonban már nem kaphattam volna.

Említetted, hogy nem csak szellemi munkát végeztél.

Szellemi segédmunkákból nagyon nehéz volt családot fenntartani, gyereket nevelni. Így kapóra jött, hogy a hozzánk hasonlóan állás nélkül vegetáló avantgárd művészek közül néhányan bekapcsolódtak a virágzásnak indult maszek butikiparba. A kis magánüzletekben feltűnő divatos ruhadarabok nyers szőtt vászonból készültek, amelyeket be kellett festeni vonzó színekre. Az avantgárd művészekkel fennálló kapcsolataink révén a mi körünkben is munkához jutottak néhányan. Míg Demszkyék azt tanulták, hogyan lehet mosógépből stencilgépet készíteni, én a mosógépünkbe büdös festékpороkat töltöttem és festettem a vászonruhákat.

Mennyire szőtték körül a mindennapi életed a hívásos állambiztonságiak és a besúgók?

Tudtam, hogy állandó megfigyelés alatt tartanak minket, ennek látható jelei is voltak. A magam számára úgy tettem elviselhetővé az ellenőrzést, hogy teljesen személytelenítettem. Nem érdekelt, kik azok az emberek, aki a szemközti házból folyamatosan figyelik a lakásunkat, kik ülnek a házuk előtt parkoló rendőrautóban, ki hallgatja le élőben a telefonbeszélgetéseinket, ki bontja fel a postánkat. Az elnyomó hatalmi gépezet személytelen eszközeinek tekintettem őket. A megfigyelés tudatában szerveztem az életem. Például Jánossal igen sokat sétáltunk a környező utcákban, a fontosabb dolgokat csak ott tudtuk megbeszélni.

Az 1980-as évek második felében az emberi jogi gondolkodáshoz köthető fordításaid is megjelentek. Gandhi önéletrajzára és a drogfüggők kezeléséről írt szövegekre gondolkodok. Mondhatjuk-e, hogy a régmúlt kultúrtörténetétől az emberi jogi kérdések felé fordult a figyelmed?

Megismertem néhány durva esetet a magyar pszichiátriában előforduló visszaélések közül, és ez terelte érdeklődésemet abba az irányba, hogy az ellenőrizetlen hatalomgyakorlás ellenszereit keressem. A szamizdat vásárlóitól hallottam először arról, hogy embereket politikai nézeteik vagy a Kádár-rendszer intézményeivel szembeni fellépéseik miatt pszichiátriai kezelés alá vonnak. Néhányan kifejezetten azért keresték a kapcsolatot az ellenzékkel, hogy a második nyilvánosság segítségét kérjék. A pszichiátriai ellátás a hatalomgyakorlás olyan formája volt, amelyre kevés figyelem összpontosult.

Ezek szerint Magyarországon is létezett „politikai pszichiátria”?

Nem volt olyan intézményesített gyakorlat, mint például a Szovjetunióban, ahol a pszichiátriai intézmények közvetlenül a Belügyminisztérium fennhatósága alá tartoztak. Ott valóban rendszeres megoldásnak számított, hogy a másként gondolkodókat pszichiátriai intézetbe zárták. Ez a típusú politikai pszichiátria nem pusztult ki a világból a szovjet birodalom összeomlásával. A Global Initiative on Psychiatry, mely a hetvenes–nyolcvanas években a legtöbbet tette azért, hogy a Szovjetunióban pszichiátriai intézetbe zárt másként gondolkodók eseteit a világ színe elé vigye, a napokban tárta föl a kínai ellenzéki, Wang Wanxing esetét, aki 2005-ben, tizenhárom év után szabadult pszichiátriai fogságából. Az eset nem kivételes, a Human Rights Watch az 1980-as évek eleje óta háromezer dokumentált esetet gyűjtött össze Kínából olyan emberekről, akiket kritikai politikai nézeteik miatt pszichiátriai intézetekben tüntettek el.

Magyarországon a kommunista időkben a gyógyító szakma nem működött együtt rendszeresen a belügyi szervekkel. De nálunk is voltak durva esetek, amikor a beszállításra rendőri kezdeményezésre, politikai indokból került sor. Gondoljunk például Pákh Tibor kálváriájára. Pákh 1981-ben Lengyelországba akart utazni, felszállt a vonatra, ahol elvették az érvényes útlevelét, és nem hagyták kiutazni az országból. Ő ezután az ügyészséghez fordult: beadványban sérelmezte az eljárást, és bejelentette, hogy az útlevelé elvételével szembeni tiltakozásul éhségsztrájkot kezd az egyetemi templomban. Éhségsztrájkja harmadik napján pszichiátriai intézetbe szállították, ahol olyan gyógyszereket adagoltak neki, amelyekkel nyilvánvalóan tiltakozásának megtörését és tudatos létezésének felfüggesztését akarták elérni. A vegyi erőszak fizikaival párosult: kényszerrel etették, kanalat tömtek a szájába, kitörték a fogait. Az ilyen esetek indítottak arra, hogy kapcsolatot keressek humanizált, szociálpszichiátriai szemléletű körökkel. Megpróbáltam a pszichiátriai szakma környékén önkéntes segítőként feltűnni.

Be tudtál kerülni nagy pszichiátriai intézményekbe?

Nem, erre csak a rendszerváltás után, 1990-ben volt módom, amikor felkerestem az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet főigazgatóját, hogy önkéntesként jogsegélyszolgálatot szeretnék indítani a betegek számára. Korábban az tette lehetővé részvételemet, hogy Gerevich József személyében olyan pszichiátert ismertem meg, aki a hagyományos pszichiátriai intézményrendszeren kívül próbált fiatal drogfogyasztókat segítő mentálhigiéniai programot szervezni. Ebben a körben szí-

vesen fogadtak, drogfüggők szüleinek önszolgáltató csoportjait vezethettem.

Milyen változást hozott tevékenységedben a rendszerváltás?

Egyik foglalatosságom az volt, hogy működtettem az említett pszichiátriai intézet jogsegélyszolgálatát. Az a pszichiátriai osztály, ahol dolgoztam, a főváros legszegényebb, belső kerületeiből jött betegeket látta el. Remélem, az ott töltött néhány év alatt a hasznukra voltam. Másfelől képet kaptam arról, miként működik egy nagy pszichiátriai intézmény, hogyan kerülnek be az emberek, mennyi időt töltenek ott, milyen kezelésben részesülnek és milyen gondjaik vannak.

Emellett Szalai Júliának köszönhetően lehetőséget kaptam arra, hogy az MTA Szociológiai Kutatóintézetében dolgozzam. Felmerést végeztem arról, hogy a pszichiátrián gyógykezelték milyen társadalmi környezetből kerülnek ki. Arra a felismerésre jutottam, hogy a felsőfokú végzettségűek többnyire az első kezelésükön vannak benn, míg az alacsonyabb iskolázottságúak, a hátrányosabb helyzetűek sokszor a nyolcadikon, tizediken. Ez nyilvánvalóan mutatta, hogy aki egyszer megismeri a kórházi pszichiátriai gyógykezelés minőségét, az később, ha teheti, igyekszik a magánellátásban segítséget kapni. Tehát komoly társadalmi egyenlőtlenségeket figyeltem meg. Továbbá igyekeztem kimutatni, hogy akik mentális problémák miatt kérnek orvosi segítséget, milyen mértékben jogfosztottak és kiszolgáltatottjai az orvosi döntéseknek, anélkül, hogy megfelelő eljárások lennének ezeknek a döntéseknek a vitatására.

Végül nem maradtál a kutatói pályán, hanem a gyakorlati tevékenység mellett döntöttél. Kezdeményezésedre alakult meg 1994-ben a Társaság a Szabadságjogokért, amelynek tíz évig vezetője voltál. Abban az időben már több hazai és nemzetközi jogvédő szervezet is működött Magyarországon. Miért gondoltad, hogy új szervezetet kell létrehozni?

Két dolog indított erre. A rendszerváltás olyan légkörben zajlott, amely nemcsak a többpárti szabad választások kiírását igényelte, hanem az alkotmányos jogok tiszteletén alapuló parlamentáris demokrácia létrehozását is. Ez hatalmas, hosszan tartó jogalkotási munkát követelt. Az egészségügy területén, és itt nem csak a pszichiátriára kell gondolni, az emberek jelentős nehézségekkel találták szembe magukat, ha autonóm döntésüket kívánták elismertetni, és nagyon kevés figyelem irányult arra, hogy ezen a téren is megtörténjenek a szükséges jogszabályi vál-

toztatások. Az emberi jogi szervezetek általában úgy működtek, hogy feltárták a súlyos jogsértéseket és azokról jelentést készítettek. Amíg Magyarországon nem lehetett nyilvánosságra hozni az ügyeket, addig ezt külföldön tették. Mindig keresték az együttműködést azokkal a nemzetközi intézményekkel, bizottságokkal, kontrolleszervekkel, amelyek komoly nyomást gyakorolhatnak a kormányokra annak érdekében, hogy tiszteletben tartsák az emberi jogokat. Én viszont olyan jogfejlesztő tevékenységet kívántam meghonosítani, amely a hazai jogalkotást veszi célba, hogy megszülessenek az önrendelkezéshez szükséges törvények.

Másrészt a liberális jogpolitika, jogi kultúra megteremtését is rendkívül fontos feladatnak tekintettem. Szinte teljesen hiányzott a nyilvános diskurzus az olyan témákról, mint a betegjogok, az abortusz, az eutanázia, a HIV-pozitívok helyzete. Aki ezekben a kérdésekben tájékozódni kívánt, alig találhatott használható forrásokat.

Nagyra értékeltem a meglévő emberi jogi szervezetek tevékenységét, de látod, ennyi év után is azt mondhatjuk, hogy még mindig kevés ilyen szervezet van Magyarországon, és azok is igen szűkös forrásokból tartják fenn magukat. Így máig megmaradt az a fajta munkamegosztás, hogy bizonyos területeken a Helsinki Bizottság nyújt jogvédelmet, bizonyos területeken a TASZ és így tovább.

Emlékszem, a névválasztásnál és később, a liberális jogpolitika megjelenítésekor az American Civil Liberties Union-t tekintettük mintának. A TASZ azonban – az ACLU-val ellentétben – soha nem foglalkozott mindegyik fajta szabadságjoggal.

Igaz, hogy kezdetben az egészségügyi önrendelési jog különböző területeire fordítottuk figyelmünket, de nem véletlen, hogy nem a Betegek Jogaiért Bizottság nevet választottuk. Kezdetől fogva úgy gondoltuk, bővíteni fogjuk tevékenységi körünket, ugyanakkor indulásunkat meghatározta, hogy a szervezet alapítói közül többen betegjogi kérdésekkel foglalkoztunk. Pelle Andreával és Honecz Ágnessel együtt dolgoztunk a pszichiátriai jogsegélyszolgálatnál, és ehhez kapcsolódott a drogfogyasztók védelmére irányuló tevékenységünk. Először az egészségügy területén bővítettük a kört a HIV-pozitívok jogaival, a reprodukációs jogokkal, majd a betegjogokkal összefüggésben felmerülő adatvédelmi problémák vizsgálatából fejlődött ki önálló adatvédelmi programunk. Később elindult a TASZ politikai szabadságjogi programja is, központjában a szólás-, a gyülekezési és az információszabadsággal. Jogpolitikai kiadványainkban pe-

dig olyan kérdéseket is tárgyaltunk, mint a halálbüntetés vagy a rendőrség viszonya az emberi jogokhoz.

Komoly törekvésed volt, hogy a jogalkotási eljárásban a TASZ megjeleníthesse a betegek, a drogfogyasztók, a fogvatartottak és más csoportok szempontjait. Miben különbözik ez a lobbizás az orvosi kamara, a gyógyszergyártó cégek és más lobbicsoportok korporatívista érdekkijárástól?

Először is, a TASZ soha nem kívánta átvenni a jogalkotó szerepkörét. Szemben például Szili Katalinnal, az Országgyűlés elnökével, aki a civil részvételt valamifajta képviselőként, majd hogynem felsőházi tagságként képzei el, mi állandóan azt hangsúlyoztuk, hogy a politikai hatalomgyakorlás és azon belül a jogalkotás a választott képviselők feladata. Ám jól ismert társadalmi tény, hogy léteznek érdekcsoportok, amelyek mozgolódnak, keresik a kapcsolatot a politikai élet szereplőivel, köztük a törvényhozókkal, hogy olyan szabályok szülessenek, amelyek számukra a legtöbb előnnyel járnak. Nyilvánvalóan gondolom, hogy különbséget kell tennünk az ilyen anyagi, egzisztenciális érdekek és az emberi jogi szempontok között. A TASZ jogalkotási fellépésekor a társadalom demokratikus működésének elengedhetetlen feltételeire hívja fel a figyelmet. Arra, hogy az államnak egyenlőként kell kezelnie az embereket és jogaikat egyenlően kell tisztelnie. Tehát nem ugyanaz, ha valaki az orvosi testület döntési jogosítványainak védelmében lobbizik, vagy ha azért, hogy minden állampolgár ugyanúgy számíthasson beleegyezési jogának érvényesülésére a gyógykezelés során.

A gazdasági és más érdekcsoportok mellett igen gyengének tűnik az emberi jogi érdekvédelem. Mennyire tartod sikeresnek a TASZ jogalkotási lobbizását?

Valóban, évekig jártam úgy az egészségügyi bizottság üléseire, hogy az orvosi kamara képviselője egy asztalnál ült a képviselőkkel, mikrofon volt előtte, és a törvényjavaslat tárgyalása során egyenlőként szólott hozzá a témához, míg én a teremben hátul ücsörögve hallgattam a vitát. Az egészségügyi bizottság elnökei soha nem hívtak meg bennünket, hogy vegyünk részt az ülésen, és soha nem kérték a hozzászólásunkat. Itt is hangsúlyozom, hogy nem a jogalkotást akartuk átvenni, hanem olyan bizottsági meghallgatásokra törekedtünk, amelyeket az Egyesült Államoktól Európa számos országáig sok helyen sikerrel intézményesítettek.

Mivel ezen a téren nem jutottunk előre, véleményünket mindig úgy ismerhették meg a képviselők,

hogy eljuttattuk hozzájuk a TASZ Álláspont című kiadványt, amelyben részletesen elemeztük a törvényjavaslatot. Számos sikert értünk el ezzel a kiadvánnyal. Többször előfordult, hogy a plenáris ülésen a képviselők – kormánypártiak és ellenzékiek egyaránt – részleteket olvastak fel belőle szó szerint. Némelyikük törvénymódosításhoz is vezetett. Így sikerült elérni például, hogy ma már anonim módon is elvégezhető a HIV-teszt. Jórészt a TASZ fellépésének köszönhető, hogy tilossá vált a pszichiátriai betegekkel szembeni fizikai kényszer számos formája. Elértük, hogy a polgári jog szabályai ne korlátozzák általánosságban és majdhogynem visszavonhatatlanul a mentális képességeik megfoghatkozása miatt gondnokság alá helyezett személyeket.

Tapasztalataink alapján állandóan szorgalmaztuk, hogy a jogalkotás különböző folyamatai váljanak átláthatóvá a nyilvánosság számára, tegyék hozzáférhetővé a jogszabálytervezeteket. Úgy láttuk, hogy a parlamenti vita során már határozott pártálláspontok alakulnak ki, és nehéz széles körű támogatást szerezni kezdeményezéseinkhez. Ugyanakkor a minisztériumokban, a szakértők bevonásával zajló kodifikáció során nagyobb eséllyel tudunk módosításokat elérni.

A TASZ sokat lobbizott azért, hogy legyen lobbitorvény, amelyet idén februárban fogadtak el. Segíti-e az emberi jogi szervezetek tevékenységét ez a jogszabály?

A lobbitorvény megalkotása mindenképpen pozitív fejlemény, hiszen hozzájárul ahhoz, hogy átláthatóbbá, ellenőrizhetőbbé váljon az a folyamat, melynek során a különböző érdekek erőhatásai nyomán elkészül a jogszabály. Az emberi jogi szervezetek azonban továbbra is nehéz helyzetben vannak, hiszen nincsenek olyan formalizált jogaik, mint mondjuk a gazdasági lobbistáknak, akiket az új törvény szerint a képviselők, a bizottságok, az önkormányzati testületek kötelesek meghallgatni a jogalkotás során. Azt gondolom, hogy a jelenlegi általános javaslatlételi és véleményezési jognál erősebb státuszt kellene teremteni, hogy az emberi jogi szervezetek véleménye garantáltan eljusson az országgyűlési képviselőkhöz.

Az ACLU-val és a hazai emberi jogi szervezetekkel együttműködésben a TASZ sokáig alig kísérletezett próbákkal, figyelemfelkeltő bírósági ügyekkel. Miért?

Jogsegélyszolgálatunkat nem abból a célból állítottuk föl, hogy állásfoglalásra készítsük a bíróságokat egy-egy emberi jogi probléma megítélésében, hanem elsősorban azért, hogy jogi segítséget kínáljunk a pszichiátriai betegek és a drogfogyasztók számára.

A pszichiátriai intézményekben szerzett tapasztalataink azt mutatták, hogy ezek az emberek a lehető legritkább esetben jutnak hatékony jogi képviselőhöz.

Pelle Andrea volt a szervezet meghatározó jogászszemélyisége, aki ügyvédként bíróság előtt eljárhatott. Hihetetlen mennyiségben vállalt eseteket, óriási teher nehezedett rá. Ne felejtse el, ezek olyan évek voltak, amikor nap mint nap előfordult, hogy rendőrök hozták haza a gyereket, mert drogot találtak nála, vagy a szülő értesítést kapott, hogy jelenjen meg a rendőrségen, mert drogbűncselekmény gyanúja miatt kihallgatják a gyereket. Ilyen esetekben a szülőknek egyszerűen nem volt hova fordulniuk. Egyrészt nem voltak olyan ügyvédek, akik arról lettek volna ismertek, hogy drogfogyasztási ügyekre specializálódtak, másrészt nem mindenki engedhette meg magának, hogy ügyvédet fizessen. Ezért tódultak hozzánk az ügyfelek. Ugyanez jellemezte a pszichiátriai betegek eseteit is. Aki megpróbálta elérni, hogy szüntesse meg a gondnokságát, nem kapott senki mástól jogi segítséget. Tehát rettenetesen nagy igény volt arra, hogy tömegesen foglalkozzunk akár viszonylag egyszerű ügyvédi segítségnyújtást igénylő problémákkal.

Célunk volt, hogy jogsegélyszolgálatunk eseteivel igazoljuk az ilyen típusú jogi segítségnyújtás szükségességét és elősegítsük további szolgálatok létrejöttét. Az országban ma már nemigen működik olyan drogambulancia, ahol ne lenne mód jogi segítséget kérni. Azok pedig, akik ezt a segítséget nyújtják, nagy valószínűséggel a TASZ képzésén vértették föl magukat hasznos szakmai tapasztalatokkal.

A bíróság elé került betegjogi ügyekben a TASZ kevés sikert ért el.

Magyarországon a bíróságok nagyon passzívak, és különösen kevés jogfejlesztő szerepet vállalnak az egészségügy terén. Az egészségügyi törvény nem tartalmaz szankciókat a törvényben foglalt betegjogok megsértése esetére. Kártérítésre irányuló műhibapereket általában nem vállaltunk, mert nem tekintettük emberi jogi feladatnak annak kiderítését, hogy vétett-e szakmai hibát az orvos a műtét során. Az olyan ügyeket próbáltuk felkarolni, amelyekben azt kellett tisztázni, hogy az egészségügyi intézmény vagy az orvos megsértette-e a beteg jogait. Azt tapasztaltuk, hogy a betegjogok, különösen a pszichiátria terén, nagyon nehezen érvényesíthetők bíróság előtt, mert a bírák óvakodnak állást foglalni az ilyen kérdésekben. Például úgy véltük, sértette a pszichiátriai beteg jogait, hogy magas lázzal a zuhanyozóba cipelték, hideg vízzel lezuhanyozták, majd éjszakára kikötötték. A bíróság sokéves pereskedés után azt állapí-

totta meg, hogy nem sértette. Úgy gondoltuk, sértette panaszosunk jogait, hogy a rendőrök kitöltött pszichiátriai beutalóval szálltak ki hajnalban a lakására és szállították be a pszichiátriára, anélkül, hogy fellépésüket bármiféle orvosi vizsgálat megelőzte volna. A bíróság az eljárást nem találta jogsértőnek.

Mindemellett kezdettől fogva nagy hangsúlyt fektettünk arra, hogy a jogsegélyszolgálatunkon ellátott ügyek tanulságait a jogalkotók tudomására hozzuk. Azt tapasztaltuk, hogy amikor szabálmódosításról tárgyalnak, nagyon kevés gyakorlati ismeret áll a rendelkezésükre. Ilyen módon konkrét eseteink segítségét jelentettek a jog átalakításában.

Amikor a TASZ tízéves lett, lemondta és elkészítette a szervezetét. Miért?

Tíz év nagyon hosszú idő egy szervezet életében. A vezető véleménye jelentős súllyal esik latba a programok, a stratégia meghatározásakor, az ő dolga a szervezet irányítása, a munkatársak megválasztása. Minél kisebb a szervezet, annál kevesebb a lehetőség arra, hogy a döntéseket szélesebb körben egyeztessék és felügyeljék. Természetesnek tartom, hogy a szervezet vezetésének időnként meg kell újulnia, és én elérkezettnek láttam az időt erre. Nyugodt szívvel engedtem útjára a TASZ-t, mert a tizedik évben már a munkatársak harmadik generációja vett részt a munkában, akik rendkívül felkészültek voltak arra, hogy saját területükön komoly eredményeket érjenek el és nyilvánosan szerepeljenek.

Emberi jogi aktivistaként azzal foglalkoztál a legtöbbit, hogy miként érvényesülnek az egyéni jogok az egészségügyben. Most kutatóként még több energiát tudsz fordítani erre a kérdéskörre. Az elmúlt másfél évtizedben mennyit változott a jogi szabályozás és a társadalmi felfogás ezen a területen?

Amikor eljöttem a TASZ-tól, elkezdtem végig gondolni, hogy a rendszerváltás óta eltelt években miként érvényesül az emberek joga arra, hogy ők döntsék el, ki, hol és milyen módon avatkozhat be egészségi állapotuk jobbítása érdekében. Az egyéni jogok érvényesülése összefügg az orvos és a beteg közötti viszonytal és az állam alapjogokat előmozdító cselekvésével. Emellett az orvosi technika fejlődése újabb és újabb gyógymódokat tesz lehetővé, és kérdés, hogy a jog miként reagál ilyen helyzetekben.

Az elmúlt években végre megszülettek azok a jogszabályok, amelyek nagyjából megfelelő jogi keretet biztosíthatnak az újfajta orvos-beteg kapcsolathoz. Ugyanakkor semmi okunk elégedettnek lenni azzal a folyamattal, amely az egészségügyi törvény megalko-

tása óta lejátszódott, mert minden felmérés azt mutatja, hogy a gyakorlatban nagyon kevés változás történt. Az ombudsmani vizsgálatok, a betegjogi képviselők tapasztalatai és a TASZ saját felmérései is arról tanúskodnak, hogy továbbra sem tartják tiszteletben az ellátórendszerbe került emberek legalapvetőbb jogait: emberi méltósághoz való jogukat, információhoz való jogukat, beleegyezési jogukat. Mindenkinek lehetnek személyes tapasztalatai arról, hogy a rendelőintézetekben és a kórházakban mennyire veszik tekintetbe szeméremérzetét, hogyan kezelik féltett személyes adatait, mennyire tartják tiszteletben döntési szabadságát. Mái nem alakult ki olyan környezet, amely egyértelművé teszi a gyógyításban részt vevők számára, hogy be kell tartaniuk a törvényt.

Átmeneti nehézségekről van szó, vagy mélyebben kell keresni a szabályozás és a gyakorlat közötti eltérés okait?

Rendkívül súlyos okok eredményezik ezt a helyzetet. Az egész egészségügyi rendszer magán viseli a Kádár-korszak hatalmi struktúrájának jegyeit. Abban az időben a társadalom úgy szerveződött, hogy nemigen nyílt lehetőség az egyén szabad választására. Nyilvánvaló, hogy az egészségügy sem működhetett másként. Az ember nem választhatta meg, melyik orvoshoz megy és milyen gyógyszert szed. Beszédes például, hogy „körzeti orvosok” voltak. Az orvos-beteg kapcsolat paternalista környezetbe ágyazódott: az állampolgárok – látszólag ingyen – bizonyos egészségügyi ellátást kaptak az államtól; az orvosszakmai szervezet – csakúgy, mint a többi hatalmi struktúra – hierarchikusan szerveződött; a kórházakban és rendelőkben a betegek alárendelt helyzetbe kerültek, hiszen egyedül az orvosok rendelkeztek a döntésekhez szükséges információkkal. A tudás és a döntési jogok kizárólagos letéteményesei az orvosok voltak, akik szakmai ismereteiknek megfelelően gondoskodtak a betegekről. És mindezt körülfonta az eufemisztikusan hálapénznek nevezett korrupció.

Ilyen kiinduló helyzetből nagyon nehéz áttérni az egészségügyi ellátást igénybe vevők választási szabadságán alapuló rendszerre, amelyben a beteg szolgáltatást vesz igénybe és a jogosult pozíciójában van. 2004-ben a Gazdasági Piackutató Intézet megvizsgálta, hogy az orvosok hány alternatív gyógyszert ajánlanak a betegeknek a vizsgálatot követően. Kiderült, hogy az esetek több mint hetven százalékában fel sem merült a választás lehetősége, az orvos felírta az általa preferált gyógyszert.

Az Országos Egészségbiztosítási Pénztár minőségvizsgálat keretében arra kereste a választ,

hogy ha valakit szívinfarktus után kórházba szállítanak, mekkora esélye van a túlélésre a különböző ellátóhelyeken. Noha a listán a kórházak és klinikák csak kóddal szerepeltek, tehát nem lehetett beazonosítani az egyes intézményeket, a felmérés eredményeinek 2005. márciusi közzététele hatalmas felháborodást váltott ki a kórhákszövetség és más testületek részéről. A mondvacsinált kifogás úgy szólt, hogy a halálozási mutatók közlése félrevezető, mert egyes kórházak súlyosabb állapotú betegeket fogadnak, így rosszabbak lehetnek a statisztikáik. A kórházak betegforgalmából és más tényezőkből adódó kockázati különbségek számbavételére mennyi bevett statisztikai módszer létezik. A mortalitási ráták közlésekor a műtéteket csoportosíthatják a beavatkozás kockázatosságának mértéke szerint. Az eredményeket súlyozhatják aszerint, hogy milyen életkorú, milyen súlyos állapotú betegeket műtöttek az adott intézményben. Más demokratikus államokban teljesen természetes, hogy az érdeklődők nyilvános adatbázisok segítségével összehasonlíthatják az egészségügyi intézmények eredményességi mutatóit és a betegek ezen információk birtokában dönthetnek arról, hova forduljanak. Vannak országok, ahol még ennél is tovább mennek. Az információszabadság körébe tartozó kérdésnek tekintik, hogy az állampolgárok ne csak az egyes intézmények gyógyító gyakorlatának eredményességéről tájékozódhassanak, hanem megismerhessék ezeket az adatokat az operáló orvos személyéhez köthető formában is. Az angol kormányzat 2001-ben szólította föl a sebészorvosokat arra, hogy 2004-ig hozzák nyilvánosságra az általuk végzett műtétek egyéni mortalitási rátáját. Amikor nálunk az OEP-felmérés miatti tiltakozás zajlott, éppen huszonöt angliai sebész publikálta évekre visszamenően az általa végzett szívműtétek statisztikáját. Mint írták, azért cselekedtek így, hogy átláthatóbb legyen a rendszer működése, és a betegek informált döntést hozhassanak mind a kórház, mind az operáló orvos személyének megválasztásakor.

Magyarországon rendkívül nagy az ellenállás a strukturális változtatásokkal szemben. Az orvosi szervezetek erős érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek, és azonnal támadásba lendülnek, ha a fennálló rendszer megváltoztatásáról van szó. Így nagyon nehezen csökkenthető az információhiány, ami prolongálja a kiszolgáltatottságot és az abból következő korrupciót az ellátórendszerben.

Az információhiány és a hálapénz miatt jöttek létre azok az internetes fórumok is, amelyeken főként szülészorvosok megbízhatóságáról és a nekik juttatott hálapénzről diskuráltak a résztvevők. Aztán jött az

adatvédelmi biztos, és az orvosok védett személyes adatainak minősítette, hogy miként végzik munkájukat és mennyi hálapénzt kapnak.

Gyermekvállaláskor nagy a tétje, hogy szabadon megválasztható-e a szolgáltató és az orvos. Teljesen ésszerű, hogy a várandós nők információéhsége nagy. Tudniuk kell, hogy az orvosok közül ki, hol és milyen feltételek között segít szüléskor. A jelenlegi helyzetben az egyetlen támpont, hogy mindenki megkérdezi a többi kismamát, a szomszédokat, a munkatársakat. Nagyon távol vagyunk attól, hogy szabadon, kellő ismeretek birtokában választhassunk a szolgáltatók között, abban a tudatban, hogy jogosultak vagyunk az ellátásra, tehát a gyógyítók nem szíveséget tesznek nekünk.

Szintén a gyermekvállalással összefüggő példa, hogy az Országgyűlés tavaly határozatban kérte a kormányt, szeptember 30-ig döntsön a meddőségi kezelést nyújtó intézmények nyilvános eredményességi adatainak és statisztikáinak köréről. Magyarán, legyen hozzáférhető adatok arról, hogy a különböző meddőségi centrumokban milyen sikerrel végzik a beavatkozásokat. Mondanom sem kell, az Egészségügyi Minisztériumban máig nem készült el az előterjesztés. A HVG újságírójának kérdésére a minisztérium azzal indokolta a késlekedést, hogy ez ideig nem tudták kialakítani az értékeléshez szükséges mutatókat. Angliában, ha valaki reprodukciós szolgáltatást kíván igénybe venni, nem kell mást tennie, mint megtekinteni a területet felügyelő szakmai szerv www.hfea.gov.uk címen elérhető honlapját, ahol rendszerezett adatokat találhat az országban fellelhető valamennyi meddőségi centrumról, beleértve az igénybe vehető reprodukciós eljárások típusairól, a centrumok korcsoportokra bontott eredményességi mutatóiról és a várakozási időről tájékoztató adatokat. A honlapon kérdőív is szerepel, ez lehetőséget kínál az állampolgároknak, hogy értékeljék – természetesen név szerint megjelölve – az általuk igénybe vett centrumok szolgáltatásait.

Csak a nyilvánosságtól, a kellő tájékozottságtól és a döntési szabadságtól remélhetjük a magyarországi korrupció visszaszorulását. Ahogy felbukkan valami, ami a status quo megváltoztatására irányul, erős ellenhatások jelennek meg. Erre példa az adatvédelmi biztos fellépése a halapenz.hu internetes oldallal szemben, és ez történt akkor is, amikor egy magyar orvos a külföldi sajtónak nyilatkozott arról, hogy a hálapénz fennmaradásában erőteljesen érdekelt a vezető szerepet betöltő orvosok. Nyilatkozata hatalmas felháborodást keltett, és beindult az orvosi kamara megtorló gépezete. Pedig semmi másról nem beszélt, mint amit később a Transparency International

is megírt éves jelentésében. A beszámoló feltárta, hogy a volt kommunista országok egészségügyi intézményeiben rendkívüli mértékű a korrupció. Oroszországban például eléri az egészségügyi kiadások ötvenhat százalékát. A jelentés készítői ugyancsak arra a következtetésre jutottak, hogy a pénzek főként a hierarchiában felül lévő orvosokhoz jutnak.

Lehet-e szerepük a betegyesületeknek és más önszerveződéseknek az orvosi hivatalrend vezetői érdekérvényesítésével szemben?

Nagyon is. Új jelenség az egészségügyben, hogy lényegében spontán módon jön létre érdekvédő állampolgári csoport az interneten. Ez sokban különbözik a hagyományos önszervezettől, amely az ugyanabban a betegségben szenvedők, például a cukorbeteg, a vesebeteg, a szívbetegek csoportját fogja össze. A betegyesületek egyrészt abban segítenek, hogy az érintettek többet tudjanak az őket megátamadó korról, és arról, hogy miként tudnak együtt élni a betegséggel. Másrészt ezek a hagyományos egyesületek igyekeznek több forrást kiharcolni a betegség gyógyítására, és ebben együttműködnek a szakorvosokkal.

Nem véletlen, hogy az újfajta állampolgári kezdeményezések a születéshez és a halálhoz kötődő egészségügyi tevékenységek kapcsán jönnek létre. A szülés és az asszisztált reprodukció említett példái mellett szólhatok a haldoklók humánus ápolásáért tevékenykedőkről, akik egyesületi vagy alapítványi formában igyekeznek tenni azért, hogy hozzátartozóik vagy ők maguk humánus környezetben élhessék utolsó napjaikat és a rászoruló orvosi segítséget kaphassanak gyötrelmeik csillapításához. Ezeket a kezdeményezéseket az különbözteti meg a hagyományos betegyesületektől, hogy nem krónikus betegségek orvosi kezelése köré szerveződnek, hanem olyan egészségügyi problémák köré, amelyek nem tisztán orvosi természetűek, hanem érzékeny családi, társadalmi kérdéseket is fölvetnek. A gyermekszülés előtt állók, a halálközeli állapotban lévők döntési szabadságát próbálják tágítani, és emberhez méltó körülményeket igényelnek az államtól. Fontos, hogy a különféle önszerveződések megjelennek a nyilvánosság előtt és kifejezik érdekeiket. Várható, hogy az elkövetkezendő években, amikor megindul az egészségügyi ellátás szerkezetének átalakítása, nyíltabbá válik az egészségügyi ellátásra fordítható források elosztása, egyre több állampolgári csoport jelenik meg, amely már nem kizárólag az egyén szabad döntésének elismertetéséért száll síkra, hanem a források elosztásáért folyó döntésekben akar részt venni. A nyilvánosság előtt érvel azért, hogy biztosítsák

a forrásokat olyan népegészségügyi problémák megelőzésére és kezelésére, mint például a mellrák vagy a prosztatarák.

Nyilván ezek a társadalmi csoportok nem képesek alapvető szemléletváltozást elérni az egészségügyi gyakorlatban. Mi kell még ehhez?

Nagy és kis lépések. Az egészségügyi ellátórendszer átalakítását minden kormány halogatta, de a következő már aligha spórolhatja meg magának. A nagymértékű hiány ugyanis súlyos működési zavarokat okoz. A közelmúltban hozták nyilvánosságra az Európai Parlamentben a svéd Karolinska Intitutet jelentését, amely tizenkilenc európai országban vizsgálta, hogy a daganatos betegségek három csoportjában milyen eséllyel jutnak hozzá a betegek az új rákellenes gyógyszerekhez. Magyarország az utolsó öt közé került. A közvélemény nálunk nagyon keveset tud ezekről a finanszírozási problémákról. Nyilvánvalóan forráselosztási kérdés, hogy mennyit költünk a rák gyógyítása érdekében új, innovatív gyógyszerekre és mennyit kórházi ellátásra. Az egészségügy hatékonysága alapvetően függ a forráselosztástól. Át kell alakítani a finanszírozás és a minőségellenőrzés rendszerét, hogy racionálisabban, átláthatóbban működjön. És mindez együtt jár a hierarchikus felépítésű intézmények átalakulásával is.

Sok szó esik a megelőzésről, arról, hogy mennyire fontos a rákdiagnosztikai centrumok fejlesztése, a rákszűrés biztosítása. Ugyanakkor nem esik szó alapvető hiányosságokról. Például a daganatos betegek sokszor több műtéten és más gyógykezeléseken esnek át, miközben a legalapvetőbb információkat sem kapják meg a betegségükről és a lehetséges gyógy módokról. Ma is ott tartunk, mint húsz éve, hogy az orvosok alig mondanak valamit a betegeknek arról, mit jelentenek a kezükbe nyomott leleteikben szereplő adatok, miként zajlanak az egyes vizsgálatok, hogyan néz ki a gyógykezelés folyamata, mire lehet számítani és mekkora eséllyel. Ezért a betegek egymás eseteiből próbálnak következtetéseket levonni.

Az egészségügyi törvényben biztosított tájékoztatáshoz való jog érvényesülése hatékonyabbá teszi a gyógykezelést, hiszen köztudott, hogy a tájékozott és együttműködő beteg nagyobb eséllyel gyógyulhat. Emellett az emberhez méltó bánásmódra különös figyelmet kell fordítani azoknál, akik felgyógyulására nincs remény. Egy onkológus működése során mintegy húszszer alkalommal kerül olyan helyzetbe, hogy sokkoló diagnózist vagy a halál közeledtét kell közölnie betegével. Tarthatatlan, hogy Magyarországon ma sem része az orvosképzésnek az orvos-beteg dialógusra való felkészítés. Pedig a jó

kommunikációs képesség nem egyszerűen szerencse dolga. A nyugati világban az orvostanhallgatókat felkészítik az orvos-beteg konzultációkra, a szerepjátékok ugyanúgy részt kapnak a felkészítésben, mint ahogyan a jogász szakmában.

Eddig főként az írott jog és a gyakorlat különbségeiről beszéltünk. Azonban vannak olyan területek, ahol a törvény rossz. Azt írtad egyik tanulmányodban, hogy az életfenntartó kezelés visszautasításáról szóló szabályok alkalmazhatatlanok. Mivel tudod ezt alátámasztani?

Általánosságban elmondható, hogy az egymást követő kormányzatok nem fordítanak kellő figyelmet a jogszabályok gyakorlati megvalósulására. Törvény is szól róla és az Alkotmánybíróság is megfogalmazta eutanáziahatározatában, hogy a jogalkotónak előzetesen értékelnie kell a szabályozás várható következményeit, utólag pedig az elfogadott rendelkezések gyakorlati hatásait. Ha megnézzük az Országgyűlés adatait, akkor azt találjuk, hogy az egészségügyi bizottság végrehajtó-ellenőrző albizottsága négy év alatt összesen két órát fordított az elfogadott törvények hatásvizsgálatára. Az emberi jogi bizottság albizottsága három alkalommal összesen nyolcvan percet. Tehát a parlament esetében lényegében nem létező dologról beszélünk, de a minisztériumokban sem sokkal jobb a helyzet.

Az egészségügyi törvény 1997 óta lehetővé teszi, hogy a betegek meghatározott feltételek esetén visszautasítsák az életfenntartó kezelést. Senki nem tud számot adni arról, hogy az eltelt időben hány esetben fogalmaztak meg ilyen kérést és annak nyomán hányszor szüntették meg az orvosok a haldokló beteg mesterséges életben tartását. Igen könnyű lenne adatokat gyűjteni, hiszen a törvény részletesen dokumentált eljárást ír elő: a betegnek írásban kell rendelkeznie az életfenntartó kezelés visszautasításáról, a kórházban háromtagú orvosi bizottságot kell létrehozni és így tovább. Az esetleges jövőbeli betegség vagy baleset esetén követendő orvosi magatartásról szóló, úgynevezett előzetes jognyilatkozatok érvényességéhez az is szükséges, hogy közjegyzői okiratba foglalják és két évente megújítsák.

Mindezekhez képest rejtély, hogy valójában mi történik a klinikai gyakorlatban. A TASZ által megkeresett kórházakban azt sem értették, milyen bizottságról beszélünk. Az előzetes jognyilatkozatoknak nincs olyan országos nyilvántartása, mint a szervdonor-nyilatkozatoknak. Így kevés értelme van az előzetes önrendelkezésnek, mert semmi nem biztosítja, hogy azt majd figyelembe veszik. A törvény elfogadása óta nem végeztek komoly vizsgálá-

tot arról, hogy a szabályok alkalmasak-e a kívánt cél elérésére. Holott az egyik legalapvetőbb emberi jogról, az emberi méltóságból következő önrendelkezési jogról van szó.

Azt kell feltételeznünk, hogy az egész nem létezik? Az emberek nem vesződnek közjegyzői okiratokkal, a kórházakban nem hoznak létre bizottságokat, a jogviták nem kerülnek bíróság elé.

Helyesebben születnek döntések az élet befejezéséről vagy meghosszabbításáról, de ezeket továbbra is az orvosok hozzák meg saját belátásuk szerint. Vagyis nem teljesülnek az alkotmányos elvárások. Ma is ott tartunk, hogy jobb nem szembesülni azzal, miként dől el a gyógyíthatatlan betegek sorsa. Ezért hátrítanak el mindenfajta tényfeltáró kezdeményezést az ellátásban dolgozók. Amikor az állampolgári jogok országgyűlési biztosának általános helyettese vizsgálatot indított az eutanázia gyakorlatának feltárására, a kórházak megtagadták a dokumentumok kiadását, mert azok tartalmazták a betegek adatait. Abszurd helyzet, hogy az ombudsman nem tárhatja fel a legsúlyosabb jogsértéseket.

Az Alkotmánybíróság ugyanakkor eutanáziahatározatában elfogadta a jelenlegi szabályozást és nem követelt meg semmiféle módosítást.

Nem kívánta meg a parlamenttől, hogy azonnal változtasson a jelenlegi szabályokon, de megfogalmazta, hogy időről időre felül kell vizsgálni a gyakorlatot. Az Alkotmánybíróság határozata az emberi méltósággal a legszorosabban összefüggő kérdésnek nyilvánította, hogy a beteg dönthesse saját haláláról, beleértve annak időpontját is. Azonban a testület úgy ítélte meg, ha nem állnak fenn a kényszermentes döntés feltételei, akkor nem kell törvénybe foglalni ezt a jogot. Ugyanis nem beszélhetünk önkéntes döntésről, ha valaki azért választja a halált, mert fél, hogy olyan kórházi osztályra kerül, ahol nem csillapítják a fájdalmát, rá se néznek és megalázó körülmények között tölti utolsó heteit. Ezért a határozat szerint folyamatosan vizsgálni kell, hogy az egészségügyi ellátórendszerben megvannak-e a feltételek a gyógyíthatatlan betegek önrendelkezési jogának biztosításához. Ha igen, akkor törvényes keretek között aktív segítséget kérhetnek nemkívánt szenvedéseik befejezéséhez.

Tehát a határozat után nyilvánvaló, hogy fejleszteni kell azokat az ellátási formákat, amelyek orvosszakmailag és pszichológiailag magasabb szintű, humánusabb gondozást biztosítanak. Az elmúlt hónapokban komoly előrelépés történt, mivel az Or-

számos Egészségbiztosítási Pénztár már másodszor írt ki pályázatot hospice ellátást nyújtó intézmények számára. Így lassan megnyílik a lehetőség arra, hogy a végstádiumban lévő betegek dönthessenek arról, kórházi osztályon vagy otthoni ellátást nyújtó hospice keretében kívánna-e ellátást kapni. Természetesen attól még nagyon távol vagyunk, hogy ez mindenki számára valódi választási lehetőség legyen, hiszen évente mintegy harmincezer ember hal meg rákban, míg hospice ellátásban nagyjából háromezren részesülnek.

Az Alkotmánybíróság döntésének van egy másik olvasata is, mely szerint bárki megölheti magát, de ehhez a jövőben sem kérheti az orvosok segítségét.

Valóban, a magyar eutanázia vitában is megjelent az az érv, hogy az orvosok nem hóhérok, ezért nem kényszeríthetők ilyen utasítás végrehajtására. A külföldi tapasztalatok azt mutatják, hogy ez az érvelés álságos. Egyre növekszik azoknak az országoknak a száma, amelyekben nyíltan ki merték mondani, hogy az orvosi gyakorlatban akkor is nap mint nap döntenek a kezeléseik megszüntetéséről és a fájdalommentes halál gyorsításáról, ha mindezt tiltják a törvények. Ezért egyre több helyen biztosítanak jogszabályban lehetőséget arra, hogy a betegek kezdeményezzék orvosaik közreműködését. A legújabb példa az Egyesült Királyság, ahol a Lordok Háza tavaly november óta tárgyalja a végstádiumú betegek jogairól szóló törvényjavaslatot. A tervezett szabályozás, több más államéhoz hasonlóan, lehetővé teszi, hogy az orvos felírja betege számára a szükséges szert, és ha a beteg nem képes magának adagolni, akkor egészségügyi segítséget is kapjon.

Természetesen ez a kérdés megosztja az orvosokat, hiszen sokuk szakmai vagy lelkiismereti meggyőződésébe ütközik, hogy ilyen segítséget nyújtson a haldokló betegeknek. De hát nincs is olyan ország, amely erre kötelezné az orvosokat. A szabályozás az állam kötelességévé teszi, hogy legyen hozzáférhető az ilyen ellátás és ne büntessék az előírásoknak megfelelően közreműködő orvosokat. Sok-sok egészségügyi szakember számára épp az jelenti a legmélyebb meghasonlást, hogy nem segíthet szenvedő betegeinek. Sőt, ennél is tovább mennék: az orvosok rendelkeznek szakmai ismeretekkel arról, hogy melyek azok a szerek, amelyek gyors és fájdalom nélküli halálhoz segítenek, ők tudják személyre szólóan adagolni ezeket a készítményeket, ezért nem érzem elfogadhatatlan társadalmi elvárásnak, hogy adják meg ezt a szakmai és emberi segítséget. Magától értetődik, hogy akinek mindez ütközik a felfogásával, semmi ilyesmire nem kötelezhető.

Ugyanakkor olvastunk több külföldi felmérést, amelyek azt mutatták, hogy a megengedő szabályozás nem szünteti meg a visszaéléseket. Az orvosok így is gyakran döntenek a betegek helyett, és sokszor felülbírálják a döntésképes páciensek akaratát.

Persze, visszaélések mindig előfordulhatnak. Ám a törvényes keretek megteremtésével számos nyugati állam átláthatóbbá teszi az egészségügyi gyakorlatot, és ezáltal csökken az ellenőrizetlen esetek száma. Magyarországon semmiféle kontroll nincs afölött, hogy ki és milyen megfontolások alapján döntött úgy, hogy beadja a betegnek a gyógyszert, amely légzés-vagy keringésgátló hatásával siettetni a halált.

Jól ismert, hogy Hollandiában minden esetről dokumentált jelentést kell készíteni, és csak akkor nem indul eljárás az orvos ellen, ha a felettes hatóság mindent rendben lévőnek talált. A Lordok Háza előtt lévő tervezetben is komoly hangsúlyt kap az esetek monitorozása. Egy testület feladata lesz, hogy évente kimutatásokat készítsen és azokat az egészségügyi miniszter elé tárja. Emellett a gyakorlati tapasztalatok alapján a szabályok módosítását is kezdeményezheti annak érdekében, hogy a megfelelően tájékoztatott betegek szabad akaratnyilvánítása után kerüljön sor segítségnyújtásra.

A szabadságkorlátozást a járványügyben szokták a leginkább a nyomós közérdekekkel indokolni. Az ÁNTSZ azt hirdeti az általa uralt, rendkívül szigorú rendszerről, hogy a leghatékonyabb Európában. Hogyan vélekedsz a közegészségügyi célok és az egyéni jogok konfliktusáról?

Magyarországon az AIDS-probléma kezelése szolgáltatta a legtöbb tapasztalatot a fertőző betegségek elleni fellépésről. Jelentős károkat okozott, hogy a betegség feltűnésekor a járványügyi hatóságok – részben az akkor még KÖJÁL-nak nevezett ÁNTSZ, részben a nemibeteg-gondozó intézetek – feladatává tették az AIDS elleni küzdelmet. Ezek az intézmények a hagyományos közegészségügyi szemléletet képviselték, amely a fertőzött személy elkülönítésére és kapcsolatainak kötelező felkutatására, szűrésére helyezte a hangsúlyt. A HIV-vírus a mindennapi érintkezés során nem fertőz, így a teendő a fertőzés lehetséges módjainak tudatosítása, a megelőzést célzó eszközök biztosítása. A probléma kezelésére az egész egészségügyi ellátórendszert fel kell készíteni, egyebek között azért, hogy az ellátás során a vírus ne terjedjen tovább. A HIV-pozitív emberek számára pedig a lehető legmagasabb színvonalú gyógykezelést és a lehető leghumánusabb, támogató gondozást kell nyújtani.

Szerencsére nálunk is kezd teret nyerni az a modernebb megközelítés, amely a megelőzést és a fertőző betegségekkel kapcsolatos információk tudatosítását állítja középpontba. Ennek része, hogy a megfertőződött betegeket nem lehet hátrányosan megkülönböztetni az ellátás során. Az újfajta látásmód meghonosításában nagy szerepet játszott a WHO, amely kezdettől fogva támogatta a megelőző programokat, folyamatosan számon kérte az önkéntes és anonim szűrés lehetőségét.

Mára teljesen megalapozatlan nézetnek bizonyult, hogy az emberi jogok korlátozásával meg lehet fékezni a járványokat. Az elmúlt évtizedekben kikristályosodott az a felfogás, mely szerint a közegészségügyi fellépéseknek elsősorban nem arra kell irányulniuk, hogy néhány egyént nyakon csípjenek és elkülönítsenek. És ez nemcsak a valóban csak speciális érintkezési formák között továbbadható HIV-vírus esetéről mondható el, hanem a könnyebben fertőző betegségekről is. A modern közegészségügyi tanak szerint az emberi jogok tisztelete, az érintettekkel való kölcsönös informáltságon és bizalmon alapuló együttműködés a legbiztosabb alapja az eredményes egészségügyi fellépésnek.

A nemzeti járványügyi hatóságok szabadságkorlátozó intézkedéseinek hatékonyságát az is csökkenti, hogy a fertőzések nem maradnak az országhatárokon belül. A globális biztonság érdekében összehangolt fellépésre van szükség. A WHO az elmúlt évtizedekben egyre kezdeményezőbbben lépett fel, és a 2003-as SARS-járvány (súlyos akut respiratórikus szindróma) során képes volt arra, hogy az egész világra kiterjedően összehangolja a teendőket. A közegészségügyi hatóságok és közvetítésükkel az egyének a WHO útmutatásainak megfelelően jártak el, amelyek között persze ésszerű korlátozások is szerepeltek. Jórészt ennek köszönhető, hogy a járványt sikeresen megfékeztek. Most a madárinfluenza fenyegeti az emberiséget. Jól látható, hogy az ENSZ igyekszik kézben tartani az eseményeket, és az Európai Unió is összehangolja tagállamai cselekvését.

Magyarországról is egy angliai laboratóriumba kellett kiküldeni az elhullott állatokból vett szövetmintákat.

Az Európai Unióban egységes intézkedési tervek és eljárások bevezetése zajlik. Az a cél, hogy az uniós tagországok azonos forgatókönyv szerint lépjenek fel. Ennek része, hogy a vírus jelenlétét kimutató tagállami eredményeket egy uniós intézményben megerősítik, és ennek alapján az egész térségre tekintettel fogalmazzák meg a szükséges teendőket. Ugyanakkor az is világhossá vált, hogy a fejlett ország-

oknak szem előtt kell tartaniuk a fejlődő országok problémáit is. Ezt emberiség, igazságossági szempontok és közegészségügyi megfontolások egyaránt megkerülhetetlenné teszik. Hiába halmozzák fel a nyugati államok az antivírus gyógyszereket, ha az afrikai országokból a költöző madarak révén szabadon szárnyalhatnak a kórokozó különféle változatai. Csak akkor beszélhetünk globális védekezésről, ha a szegényebb országokban is sor kerül a legalapvetőbb közegészségügyi megelőző intézkedésekre és ott is biztosítják az emberek jogát a gyógykezeléshez.

Globális megelőzés ide vagy oda, ha felbukkan a veszély, a demokratikus államok is a hagyományos megoldásokhoz nyúlnak, akár madárinfluenzáról, akár bioterrorizmusról van szó. Amikor Magyarországon fertőzött hattyútetemetek találtak, azonnal zárlatot rendeltek el, és elkezdtek átvizsgálni a környéken közlekedő járműveket.

A riadalom csökkenti a józan belátás képességét. Erre példa, hogy a jeles bioetikus, Lawrence O. Gostin, aki pedig annak idején hevesen támadta az elkülönítésen alapuló AIDS-stratégiákat, az amerikai terrortámadás után részt vett annak a szakértői csoportnak a munkájában, amely törvénytervezet-modellt dolgozott ki a bioterrorizmus megfékezésére, s abban szigorú szabadságkorlátozó intézkedések, például karantén bevezetését javasolta. A szeptember 11-e utáni amerikai „anthraxtámadás” kapcsán megmutatkozott, hogy a biofegyverek veszélyének kitétt emberek megfogadják a közegészségügyi tanácsokat és maguk keresik az együttműködést az egészségügyi ellátókkal. Hosszú sorokban várokoztak védőoltásra, illetve antibiotikumra. A józan közegészségügyi üzenetnek és az emberek higgadt együttműködésének köszönhetően a belégzéssel történő fertőzés veszélyének kitétt ezrek közül összesen huszonketten fertőződtek meg a betegséggel, közülük öten haltak meg.

A kérdésedben felvetett másik példa, a madárinfluenza nehezebb eset, mert valós veszélyről van szó, és a fellépés komoly gazdasági érdekeket is sért. Vitathatatlan, hogy a járvány megfékezése céljából sor kerülhet olyan intézkedésekre, amelyek sérthetik az emberek érdekeit. Adódhat olyan helyzet is, hogy a hatóságokkal való együttműködést megtagadókkal szemben erővel kell föllépni. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a madárinfluenza megfékezése során a kényszerintézkedéseket kellene a probléma kezelésének és nyilvános tárgyalásának középpontjába állítani. Inkább abból helyes kiindulni, hogy a járvány megfékezésére szolgáló közegészségügyi intézkedések akkor hatékonyak, ha az állampolgárokkal való együttműködésre, a bizalomra és az önkéntes infor-

mációcsereére épülnek, és a kényszer csak végső eszköz lehet. Ezért káros, ha a főállatorvos úgy nyilatkozik, hogy elrendelték a madártetemek begyűjtésében részt vevők járványügyi orvosi vizsgálatát. Ezek az emberek mindnyájunk érdekében kockázatos feladatot látnak el, és nem méltányos, de nem is ésszerű róluk mint kényszerintézkedés célpontjairól beszélni. Nyilvánvaló, hogy ők maguk örülnek a legjobban, ha tájékoztatják és megvizsgálják őket, hogy nem kapták-e meg a betegséget, továbbá biztosítják számukra az időszakos orvosi felülvizsgálatot.

De fordítsuk meg a kérdést: elképzelhető-e, hogy kényszeren és kötelezésen alapuló eljárásban az emberek teljes mértékben együttműködnek a hatóságokkal? A korábbi tapasztalatok szerint nem: betegségeiket eltitkolják, állataikat elrejtik vagy titokban levágják és fagyaszta tárolják. A járványügyi intézmények sokkal többre jutnak azzal, ha fölmérik a kockázatnak kitett népeiséget és a veszélyeztetett területen a lehető legjobb együttműködés kialakítására törekszenek az emberekkel. Így az érintettek bízni fognak a hatóság racionális és méltányos eljárásában és bátran együttműködnek vele. A járvány megfékezéséhez elengedhetetlen az állampolgárok együttműködése, ehhez pedig megfelelő tájékoztatást kell kapniuk, hogy az ésszerű korlátozásokat elfogadják. Sokat számít, ha nemcsak a járványügyi hatóságokkal kerülnek szembe, hanem saját kezelőorvosaik, így a háziorvosok, a helyi rendelőintézet és kórház orvosai is részt vesznek például a tesztvizsgálatokban, a gyógyszerek kiosztásában. Ez is hozzájárulhat ahhoz, hogy az érintettek elmenjenek a szükséges orvosi vizsgálatokra, azokat ne támadás-ként, hanem a javukat szolgáló ellátásként fogadják.

Az AIDS-járvány idején megtanulta a világ, hogy a kényszerítés stratégiája eredménytelen. Talán Kuba volt az egyetlen ország, amelyik úgy próbálta megelőzni a járványt, hogy karanténba zárta az embereket.

A járványügyi szemléletváltásnál is jelentősebb átalakulás jellemzi a reprodukciós jogok világát. Új eljárások és gyógymódok jelennek meg, egymást követik a tudományos határátlépések. A változások etikája megosztja a szakmai közösségeket és a szélesebb közvéleményt. Magyarországon is folyamatosan napirendre kerültek ilyen kérdések, például az abortusztabletta, az egyedülálló nők mesterséges megtermékenyítéshez való joga, a dajkaterhesség, valamint a köldökzsinórvérből nyerhető őssejtek ügye. Milyenek látod a hazai vitákat?

Széles körű, nyilvános vita ritkán szokott kibontakozni bioetikai ügyekben. A reprodukciós jogok terén a közelmúltban határozottan élénkült az állampolgárok aktivitása Magyarországon. Több

társadalmi kezdeményezés is indult újonnan alakult csoportoktól. Az asszisztált reprodukcióról szóló viták érdekessége, hogy egyre többen szólalnak meg azok közül, akik szeretnének ilyen kezelésben részt venni. Mivel költséges beavatkozásokról van szó és gyakran anyagi akadályok nehezítik a hozzáférést, az érintettek a nyilvános fórumokat is felhasználják, hogy a kormány változtasson a feltételeken.

A közvélemény-kutatások arról tanúskodnak, hogy a megkérdezettek nagy százalékban támogatni szokták az egyén önrendelkezését elősegítő és választási szabadságát bővítő irányt, de kevesen kapcsolódnak be tevékenyen a vitákba. Ha egy-egy konkrét ügy kapcsán napirendre kerül az abortusz vagy az eutanázia kérdése, akkor a közvélemény nagy többsége a megengedő álláspontot képviseli.

És milyen az orvosszakmai, bioetikai testületek hozzáállása?

Mivel ritkán hallatják a hangjukat, nehéz általános következtetést levonni. Az Egészségügyi Tudományos Tanács sajátos szerepet játszik, mert egyfelől a kormány mellett működő etikai tanácsadó testület, másfelől egyes eljárásokban hatósági jogköröket lát el. Témánk szempontjából a tanács Humán Reprodukciós Bizottsága érdekes, amely meglehetősen visszafogott a bioetikai ügyek nyilvános taglalásában. A közelmúltban fontos viták zajlottak egyfelől arról, hogy megengedjék-e az egyedülálló meddő nők számára a mesterséges megtermékenyítést, másfelől arról, hogy lehetővé tegyék-e a rokonok és más hozzátartozók számára, hogy petesejtet adományozzanak. A bizottság nem alakított ki álláspontot ezekben a kérdésekben, vagy ha mégis, nem tárta a nyilvánosság elé.

A hozzátartozók közötti petesejt-adományozás törvényi elismerése érdekében az érintettek csoportja komoly nyomást gyakorolt, és támogatta őket az állampolgári jogok országgyűlési biztosa is. A korábbi szabály szerint ivarsejtet csak anonim módon lehetett letétbe helyezni ismeretlen felhasználók számára. Szakmai indokok is alátámaszthatták a változtatást, hiszen vannak vizsgálati eredmények, amelyek szerint a hozzátartozó petesejtjének beültetése nagyobb százalékban vezet sikerre.

Az abortusztabletta bevezetésével kapcsolatban a szülészeti és nőgyógyászati szakmai kollégium pozitívan foglalt állást, és az aktív magzatvédőket leszámítva senki nem kifogásolta, hogy az új szert forgalomba hozzák. Nehéz is elképzelni, hogy valaki arra akarná ítélni a nemkívánt terhességbe esett nőket,

hogy ne tablettá bevételeivel, hanem a sokkal fájdalmasabb és komoly kockázatokkal járó műtét keretében éljenek törvényes jogokkal.

Az őssejtek felhasználása körül viszont zavaros párpartlé kerekedett. Miközben saját csontvelőből származó őssejteket már nálunk is használnak gyógyításra, a köldökzsinórvér hasonló célú tárolását majdnem megtiltották. Mi volt az ellenkezés oka?

A csontvelő-átültetés széles körben ismert, de saját csontvelőből nyert vérképző őssejteket használnak arra is Magyarországon – egyelőre csak kutatási eljárásaként –, hogy az infarktuson átesett betegek elhalt szívizomszövetének pótlásában segítséget nyújtsanak. Hosszabb távon terápiás célokat szolgálhatnak a köldökzsinórvérből nyerhető őssejtek is, amelyeknek jobb a fejlődési képességük. A biobankok arra vállalkoznak, hogy a születéskor megőrzött vért vagy az abból kivont őssejteket megfelelő körülmények között akár évtizedekig is tárolják. Magyar őssejtkutatók már 2001 elején nyilatkoztak arról a nyilvánosság előtt, hogy Széchenyi kutatási pályázat keretében foglalkoznak őssejtbank létrehozásával. Mégis, amikor megjelent egy üzleti vállalkozás, amely köldökzsinórvér gyűjtésére és biobankba szállítására vállalkozott, heves ellenállás bontakozott ki egészségügyi szakmai körökben. Először úgy tűnt, komoly elvi kifogások merültek fel. Felhozták, hogy a szülő nem rendelkezhet a gyermek vérével, mert az a nemzeti vérkészlet része, nem forgalomképes. A parlament egészségügyi bizottságában azon vitatkoztak, vajon a köldökzsinórvér az anya vagy a csecsemő tulajdona-e. Megszólt az Egészségügyi Tudományos Tanács is, amely a köldökzsinórvérbankról először úgy nyilatkozott, hogy az nem engedélyezhető rutin egészségügyi szolgáltatásként, mivel az őssejtek lehetséges felhasználása a tudományos kutatás stádiumában van, tehát az őssejtekhez kapcsolódó minden tevékenység orvosi kutatásként értelmezendő. Ezzel az ETT lehetetlenné tette a szolgáltatást, hiszen így a köldökzsinórvér levételéhez és tárolásához orvosi kutatási engedélyt kellett volna beszerezni. Erre már csak azért sem kerülhetett sor, mert a vállalkozás semmiféle kutatási célt nem tűzött maga elé.

Miközben máshol már javában gyógyítottak köldökzsinórvérből nyert őssejtek felhasználásával...

Igen. Ezért is volt érthetetlen a tiltakozás. A vita idején már tizenöt év telt el azóta, hogy – terápiás céllal – először ültettek át köldökzsinórvérből nyert saját vérképző őssejtet. Több ezer vérképzőszervi beteget gyógyítottak meg világszerte a sejt-

transzplantációval. Egyéb sejtek pótlására is javában zajlottak már a klinikai kutatások, amelyekben ígéretes terápiás eredmények születtek. Nálunk mégis akadt, aki úgy nyilatkozott, hogy a köldökzsinórvér tárolásába investálni körülbelül olyan, mint telket venni a Marson.

A vállalkozás a büntetőjogi fenyegetettség árnyékában felfüggesztette tevékenységét, a szolgáltatást igénybe venni kívánó, felháborodott szülők indítványokkal fordultak az alkotmányos jogrend őreihez. Az ombudsman mutatott rá arra, hogy az Egészségügyi Tudományos Tanács közhatalmi intézménynek minősül, ezért állásfoglalását az orvosok és a területre szakosodott vállalkozások kötelező erejű tiltásként értelmezték. Az ETT, noha erre nincs jogosítványa, jogalkotói szerepben lépett fel állásfoglalásának kibocsátásával. Mindezt súlyosbította, hogy az ETT állásfoglalásában egy alkotmányos alapjogot kívánt korlátozni, az egyén szabad önrendelkezését. Hozzáteszem, hogy egy bírósági ítélet szerint az ETT csupán tudományos véleményt nyilvánított, élve javaslattevő feladatkörével. Az a botor, aki ezt tiltásnak értelmezte.

Végül a tiltakozások nyomán megszülettek a köldökzsinórvérbankok tevékenységét szabályozó normák, és mára már három üzleti vállalkozás gyűjti és tárolja a köldökzsinórvér-mintákat, illetve az őssejteket Magyarországon.

Ha nincs köldökzsinórvérből nyert őssejt, akkor elméletileg szóba jöhet, hogy klónozott embrióból jussanak hozzá. Ez az eljárás azonban rendkívül vitatott. Hol tart ma a kutatás és hogyan lehet az emberi jogok nyelvén megfogalmazni a kutatásetikai dilemmákat?

Nem vagyok a klónozás szakértője, de ismeretem szerint az embriónális őssejtnek a legerősebb a képessége arra, hogy újraosztódjon és közben fejlődését meghatározott irányba lehessen terelni. Ezért gyógyászati szempontból rendkívül ígéretesnek tűnik, hogy a beteg ember testi sejtjét tegyék egy petesejt sejtmagjának helyére, így hozva létre a beteggel genetikailag megegyező embriót, amelynek őssejtjeit gyógyítási célra fel lehet használni.

Az alapvető etikai megosztottság oka, hogy az egyik álláspont szerint az embrió már fejlődésének legkorábbi szakaszától kezdve potenciális emberi életnek tekintendő, ezért gyógyászati célra nem hozható létre. Mások számára viszont az élet tisztelete nem jelenti azt, hogy ennek a tüfejnél kisebb sejtcsomónak olyan érdeket tulajdonítsanak, amely előbbre való annál az érdeknél, hogy beteg emberek, köztük gyermekek számára gyógyító segítséget nyújtson.

Ők nem ellenzik, hogy klónozással embriót hozzanak létre az abból kinyerhető őssejtek terápiás célú felhasználása érdekében.

Engedélyezik valahol az ilyen célú kutatásokat?

Az ENSZ és az Európai Unió keretei között nagyon határozott törekvés mutatkozott arra, hogy átfogó nemzetközi megállapodásban tiltsák be az emberi klónozást. Azonban jelentős különbséget kell tennünk az eljárás két tipikus célja között. Egyértelműen elutasított a szaporodási célú klónozás, vagyis amikor a klónozással keletkezett embriót beültetik a méhbe, hogy megszülessen. Ha viszont az eljárás nem új egyed létrehozására irányul, hanem gyógyításra, akkor már megoszlanak a vélemények. Angliában több kutatócsoport is engedélyt kapott arra, hogy klónozott embrióból őssejtet nyerjen terápiás célra. Az Egyesült Államokban ugyanakkor nem engedélyezik ezeket a kutatásokat.

De csak Bush hatalomra kerülése óta.

Igen. Bush elnöksége előtt az Egyesült Államok világelső volt a genetikai kutatások terén. Mára ezt a helyét elvesztette. Bush jelképes ideológiai kérdésnek tekintette az őssejt ügyét, ezért első nyilvános elnöki beszédében kifejtette, hogy tiltani fogja az őssejtvonalak kutatási célú létrehozatalát. Ennek a tilalomnak az eredménye egyébként, hogy az Egyesült Államokban a köldökzsinórvér felé fordult a figyelem, és az emberek egyre nagyobb számban kezdték biobankban tároltatni gyermekeik vérért.

Szerintem elfogadhatatlan, hogy ezen a területen durván elvágták a lehetőséget a további kutatások elől. Mivel jelenlegi ismereteink szerint az embrionális őssejt rendelkezik a legjobb képességgel arra, hogy különféle krónikus betegségek gyógyításában eredményesen felhasználható legyen, így viszonylag egyszerű technikával gyökeres változások érhetők el az orvoslásban. Nem meglepő, hogy szédületes iramban halad előre a tudomány a terápiás kísérletek terén, a kivételt nem ismerő tiltás nem járható út. Úgy vélem, hosszabb távon azon lesz a hangsúly, hogy a kutatási folyamatok áttekinthetőek legyenek, az engedélyezési eljárásokat megfelelően ellenőrizték, és a legfontosabb döntések demokratikus keretek között születnek meg. Olyan rugalmas intézményeket kell létrehozni, amelyekben folyamatosan értékelni lehet az eredményeket, és így kiválaszthatók az etikailag kevésbé kifogásolható és hatékony megoldások.

A géntechnika fejlődése a liberális demokraták egy részét is aggasztja. Habermas azt mondja, hogy csúszás lejtőn vagyunk: a géntechnikát ma még csak gyógyításra használják, de holnap majd genetikai dizájn alapján hoznak létre újszülötteket. Szerinte ha lesznek olyan emberek, akik születésük előtti genetikai tervezés révén optimálisnak tartott tulajdonságokkal jönnek a világra, akkor csorbul az autonómia és az egyenjogúság.

I nduljunk ki a ma elérhető eljárásokból. Asszisztált reprodukció során mód van arra, hogy nemhez kötődő genetikai betegség esetén a szülők előzetesen eldöntsék, milyen nemű embriót ültessenek be a mesterséges megtermékenyítési eljárás során. Ha például a családban a férfi nemhez kötődő súlyos örökletes betegség van, akkor a szülők kérhetik, hogy lányuk legyen. Erre Magyarországon is lehetőség van. A születendő gyermek nemének megválasztását a Büntető törvénykönyv általánosságban tiltja, de kivételt enged az egészségügyi törvényben meghatározott célok esetén.

Angliában tavaly továbbléptek ennél. Lehetőséget adtak arra, hogy az asszisztált eljárásban létrehozott embriók közül – beültetés előtti genetikai teszt segítségével – kiválasszák azt az embriót, amelyik nem hordozza a családban előforduló örökletes betegséget. Egy asszonynak ritka, rosszindulatú szemdaganata volt, és első gyermeke örökölte azt. A második gyermek vállalása előtt merült fel, hogy a beültetés előtt ez a betegség szelekciós szempont legyen. Kilencven százalékos valószínűsége volt az öröklődésnek, csak-hogy az adott betegség, bár súlyos és növeli a rák későbbi életkorban történő újbóli kialakulásának veszélyét, nem minősült gyógyíthatatlannak. Ennek ellenére a humán reprodukciós eljárásokat felügyelő bizottság engedélyezte, hogy vizsgálják a genetikai elterést az embrióban.

Semmi kivétnivalót nem találok abban, ha az embrió kiválasztása során megakadályozzák, hogy a gyermek örökölje a családban sok szenvedést okozó betegséget. Azok közé tartozom, akik negatív utópiának gondolják a kérdésben felvillantott habermasi képet. Mindenki tudja, hogy az ember tulajdonságait nemcsak genetikai jellemzői határozzák meg, hanem környezete, társadalmi körülményei is. A nemzetközi gyakorlat sem a radikális megoldások felé halad. Az etikai elvek szem előtt tartásával kell mérlegelni az egyes eljárások hasznosságát az egyénre és a közösségre. Az egyes terápiás kísérletek és gyógyító eljárások megítélésében nem sokat segítenek azok az agályok, amelyek a klónok világát vizionálják.

BALÁZS ZOLTÁN

A szerkesztőség kérdései a bioetika területének és az emberi jogok doktrínájának összefüggéseire vonatkoztak. A második kérdésben azonban már a kérdező is utalt arra, hogy „a hagyományos keretek között” a bioetikai problémák esetleg nem is tárgyalhatók meg. Némi önkénnyel úgy értelmeztem ezeket a fölvetéseket, hogy az emberi jogok doktrínája immár „a hagyományos keretek” közé soroltatik. Az alábbiakban mindenestre abból indulok ki, hogy az emberi jogok doktrínája valóban nem a legalkalmasabb megközelítésmódja ennek a feladatnak, amennyiben azt úgy értelmezzük, mint meglehetősen homályos indokok alapján megállapított, majd óhatatlanul egymással összeütközésbe kerülő jogok relatív súlyának mérlegelését. Nehéz elképzelni, hogy valódi segítséget jelentene a problémák értelmezésekor (megoldásukról nem is beszélve) például az, ha a szülők jogait a gyermekhez, a gyermek nemének meghatározásához, a gyermek fölneveléséhez és így tovább szembesítjük a gyermek jogával a vér szerinti szülőhöz, a saját édesanyja szervezetéhez, az apához és az anyához és így tovább. Ezekből a szembesítésekből rendszerint csak úgy lehet továbblépni, ha bizonyos etikai alapelveket, erkölcsi intuíciókat, az emberi természet vagy lélek legmélyebb vágyait és ösztöneit is figyelembe vesszük. A továbblépés során természetesen ragaszkodhatunk ahhoz, hogy továbbra is az emberi jogi doktrína fogalmi keretein belül maradunk, de a mérlegelés során figyelembe vett egyéb, nem jogi szempontok valójában már régen egy másik megközelítésmóddhoz juttattak el minket, olyanhoz, amelyet az erkölcsi dilemmák eldöntése és kezelése során a mindennapokban is használunk, s amelyet az egyszerűség kedvéért nevezhetünk kazuisztikus megközelítésnek.

A morálfilozófia ennél elvontabb fogalmi kereteket használ, és igyekszik valamilyen mértékben rendszerezni is a mindennapos erkölcsi okoskodásokat. Az itt kifejtendő megközelítésmódot az erkölcsi tények ontológiai szerkezete feltárásának nevezem.¹ Hogy ez miben áll, azt David Hume-nak a bioetika számára is érdekes következtetések levonására alkalmat adó egyik példáján mutatom be.

Hume egy kulcsfontosságú helyen a következőképpen érvel: „Az ész [...] mindig csak ideákat hasonlít össze és ideák között állapít meg relációkat, s ha ugyanazok a relációk hol ilyen, hol olyan jellegűnek mutatkoznak, akkor ebből nyilvánvalóan következik, hogy jellegüket nem pusztán eszünk segítségével állapítjuk meg. [...] V]együnk valamilyen lélek nélküli tárgyat, például egy tölgyet, és tegyük föl, hogy mag-

vait elhullajtván olyan facsemetét hoz létre, amely egyre magasabbra nő, mígnem beárnyékolja és elpusztítja a szülői fát. Nos, kérdelem én, van-e olyan reláció a szülőgyilkosságban vagy hálátlanságban, amely nincs meg ebben az esetben is? Az egyik fa, nemde, a másiknak köszönheti a létezését, és az egyik ugyanúgy okozója a másik pusztulásának, mint ahogyan a gyermek gyilkolja meg apját vagy anyját. [...] Bár] különböző okai vannak ugyanannak a relációnak, de a reláció ettől még ugyanaz marad; s mivel az erkölcsi-ségnek a képzete nem merül föl bennünk mindkét esetben, amikor felismerjük a relációt, következtetésképpen nem a reláció felismeréséből származik ez a képzet.”²

Az okfejtés befejező gondolata az, hogy mivel magukban a dolgokban nem tapintható ki az erkölcs, az erkölcsi következtetés, ezért annak bennünk kell lennie. Ezt nevezi Hume erkölcsi érzéknek, amely helytelenítő vagy helyeslő lehet; amely azonban érzés, az emberi természet inherens része, tehát az észnek lényegében semmi köze sincs hozzá.³

Hume természetesen csak egy lehetséges morálfilozófiai álláspontot fogalmaz meg, amelynek előfeltevéseit, illetve az erkölcsi világban tett megfigyelései értelmezését nem muszáj elfogadni. Ha van olyan morális probléma, amelynek megoldásában Hume álláspontja jóformán használhatatlan, az éppen az emberi élet és az emberi személy mibenlétének és természetének a problémája: az egyik ember számára egy humán eredetű sejtesomót illetően ilyen, a másik ember számára egy egészen más erkölcsi képzet keletkezik. A helyeslés vagy helytelenítés azzal kapcsolatban, ami vele történik vagy amit vele mások csinálnak, a legkevésbé sem konszenzusos. Az értelemnek tehát igenis van feladata: eldönteni, hogy melyik álláspont a helyes és melyik a helytelen.

Gondoljuk tehát újra a facsemete és a gyermek példáját. Hume szerint világos, hogy mindkét esetben ugyanazzal a két relációval van dolgunk: (1) *a* okozza *b* létét; (2) *c* okozza *d* létét; (3) *b* okozza *a* halálát vagy pusztulását; (4) *d* okozza *c* halálát vagy pusztulását. Továbbá az is világos, hogy szerinte a két-két reláció ugyanaz, tehát (5) (1) azonos (2)-vel; (6) (3) azonos (4)-gyel.

Tudnivaló, hogy Hume ontológiájában az „okság” a hét lehetséges viszonytípus közül az egyik; a „hasonlóság” és az „azonosság” két további viszonytípus. Az állítás szerint az (5) és (6) „fogalmi” reláció – amelyek a két (nevezzük így) „természetes” reláció között állnak fenn – az azonosság, nem pedig a hasonlóság viszonytípusába tartozik.

Itt azonban máris meg kell állnunk. Az azonosság állítása szemantikailag helytálló, hiszen ugyanazokat a szavakat használtuk. De a szemantikai azonosság

még nem föltétlenül jelent valódi, természetes azonosságot: ha azt jelentené, akkor minden „okozza” reláció azonos volna, azaz (1)=(2)=(3)=(4), ami képtelenség. Az „okozza” reláció fogalmi reláció tehát, és így nem alkalmas az azonosság megállapításának megalapozására.

Ezért módosítanunk kell a vázolt relációkat: (1)' *a* biológiai őse *b*-nek; (2)' *c* nemzője (szülője) *d*-nek; (3)' *b* elpusztítja *a*-t; (4)' *d* meggyilkolja *c*-t. A két-két reláció között viszont már csak a hasonlóság fogalmi relációját állapíthatjuk meg, tehát (5)' (1)' hasonlít (2)'-höz; (6)' (3)' hasonlít (4)'-höz.

A facsetete leszármazása és a gyermek leszármazása között kétségtelen hasonlóság van, amennyiben bizonyos biológiai törvények ugyanúgy érvényesülnek mindkét esetben. De a két *természetes* (azaz *nem fogalmi*) viszony – a tölgyfa és csetetéje, illetve az apa és gyermeke között – számos egyéb vonást is hordoz, amelyek a különbség, nem pedig a hasonlóság megállapítását alapozzák meg. Az ember eleve két egyed utóda; a gyermek gondoskodásra, ellátásra, nevelésre szorul; az ember belátással, értelemmel bíró lény és így tovább.

Ugyanez igaz a másik relációpárra is: a hasonlóság alapja az, hogy az utód valamilyen értelemben okozója az előd halálának. De az értelem számos különbséget is fölismer: a facsetete öntudatlan okozója, a gyermek – ha valóban gyilkos – aktív vagy passzív, de tudatos okozója a szülő halálának; a tölgy sorsa természetes (és nem azonnali pusztulás), a szülő sorsa nem az (a halál váratlan – azt, hogy a szülő mintegy „belefárad” a gyermeknevelésbe, erőinek jelentős részét gyermekei „használják föl”, aligha neveznék gyilkosságnak).

Hume erre azt mondja, hogy az ok minősége (a tölgy minden öntudat nélkül, az ember – általában – tudatosan, aktív vagy passzív akarattal hoz létre utódot, illetve okozza az ősének, elődjének pusztulását) nem számít, mivel a reláció ugyanaz. De láttuk, hogy az okság relációja fogalmi s nem természetes reláció. A fogalmi reláció azonosságot, a természetes legfőljebb hasonlóságot hoz létre. Ha a fogalmi azonosság releváns volna, akkor nem tudnánk különbséget tenni az okozás esetei között, vagyis a nemzés és a pusztítás is ugyanaz volna – ami képtelen és használhatatlan eredmény. Abból pedig, hogy a két relációpár „csak” hasonlít egymásra, az következik, hogy a hasonlóságok és különbségek erkölcsi relevanciáját fontolóra kell venni.⁴

Melyek a releváns különbségek? Az imént néhányra már utaltam: akarat, öntudat, a „cselekvés” lefolyása. Ha rendszerezni kívánjuk a különbségeket, akkor azokat – maradván az ontológia értelmezési szintjén és a szülőgyilkosság példájánál – három típusba sorolhatjuk.

A legáltalánosabb szinten megfogalmazva: „*a* viszonyban áll *b*-vel.” A kijelentés tényállítás, azaz egy komplex állapot leírása. Van benne két partikularé és egy őket összekötő reláció, azaz egy univerzálé. Azt, hogy milyen természetes tényként értelmezzük, egyrészt maguk a partikulárek, azaz *a* és *b*, másrészt a *reláció*, harmadrészt pedig a tény más tényekkel való *összefüggése* dönti el.

Mindenekelőtt az a fontos, hogy *a* és *b* micsoda. Esetünkben két személyről van szó, és pedig két olyan személyről, akik között ontológiailag releváns kapcsolat van, nevezetesen a leszármazás kapcsolata. Ezért nem egyszerűen azt állítjuk, hogy *a* megölte *b*-t, hanem azt, hogy a gyermek megölte az apját. Érdeemes felfigyelni arra, hogy míg az apa léte nem függ a gyermek lététől (az ontológia ezt külső relációnak hívja), addig a gyermek léte függ az apától (belső reláció). Ez azért fontos, mert ez ad alapot az erkölcsi ítélet súlyosbítására: a gyermek (*a*) identitásához, személyazonosságához inherens módon hozzátartozik, hogy az apja *b* (és nem más).

Hogyan specifikálható a szóban forgó reláció? Az „apaság” vagy a „gyermekség” olyan reláció, amelynek meghatározására – legalábbis Hume korában – nemigen kellett sok időt vesztegetni (noha akkor is ismert volt a tisztán jogi értelemben vett leszármazási viszony: adoptálás, mostohaság). Hasonlóképpen nem szorulna értelmezésre mondjuk az a megállapítás, hogy „a természetes apa idősebb a gyermekénél”. Ez a reláció természetes, egyúttal azonban „analitikus” is.⁵ De az „*a* szereti *b*-t” reláció értelmezése már fogasabb kérdés. Ha a „szereket” mint olyan szükségképpen reláció, egyáltalán nem mindegy, hogy az „*a* szereti *b*-t” mellett a „*b* szereti *a*-t” is igaz-e, illetve hogy ezeknek mi közük van az „*a* és *b* szeretik egymást” relációhoz. Nyilvánvalónak látszik, hogy ennek a relációnak a tartalmát részben az határozza meg, hogy az individuumok hogyan értelmezik a közöttük fennálló kapcsolatot. Ezek a problémák nagyon messzire vezetnek, mégis utalni kell rájuk, hiszen az ezekre adott megoldás dönt abban a kérdésben, hogy a „gyermek megölte az apját” állítás megfelel-e a valóságnak vagy sem. Gondoljunk Oidipusz esetére: apagyilkosság-e, ha a gyermeknek halvány fogalma sem volt/lehetett arról, hogy áldozata saját apja? S bár az erők kifárasztása és az éveken át tartó aggodás rendszerint – ahogy állítottuk – még nem szülőgyilkosság, nem nehéz olyan esetet elképzelni, amelyben a gyilkosságnak az egyik (legfőljebb büntetőjogilag értelmezhetetlen) fajtája a módszeres lelki tortúra.

A természetes relációk mindig beleágyazódnak valamilyen környezetbe, s ezzel az ontológiának is szá-

molnia kell. Akár az is előfordulhat, hogy egy reláció teljes tartalma a környezettől függ, mint a „Tokió keletre van Budapesttől” reláció esetében (hiszen a „Tokió nyugatra van Budapesttől” pontosan ugyanúgy igaz, merőben konvenció kérdése, hogy az előbbit szoktuk igaznak tartani). Esetünkben arra lehet gondolni, hogy a „gyermek megölte az apját” megállapítás erkölcsi minősítése más lehet akkor, ha a „megölte” viszony háborúban keletkezik, ahol a két fél ellentétes oldalon áll; vagy ha a gyermek vészhelyzetben, katasztrófában tudatosan nem az apját, hanem mondjuk egy idegent vagy a saját gyermekét menti meg (az erkölcsi elítélés ezek arányában talán enyhülhet vagy – mint az utóbbi esetben – akár teljesen indokolatlanná is válik).

Összefoglalva a tölgy-csemete és a szülő-gyermek közötti „pusztítás” viszonyának különbségeit: az egyik fontos különbségtípus a reláció alanyaiban, a másik magában a relációban („pusztítás” vagy „gyilkosság”), harmadrészt az adott reláció kontextusában rejthető. Értelemszerűen a szülőgyilkosság relációja jóval sokrétűbb értelmezést igényel (köztük több erkölcsi értelmezést is), mint a növények közötti hasonló reláció.

A további lépés előtt hadd hívjam föl a figyelmet a példa (a szülőgyilkosság) két fontos vonására. Az egyik az, hogy végig értelemszerűnek tekintetem, hogy az emberölés erkölcsi rossz, a szülőgyilkosság pedig minősített bűntett. Emellett itt nincs mód érvelni, de szükségesnek sem látszik (az ellenkező föltevés – hogy tudniillik a szülőgyilkosság nem erkölcsi rossz – mellett aligha lehet ésszerűen érvelni). A példa másik jellegzetessége az volt, hogy a benne szereplő reláció természetes formája *cselekvés* (illetve történés). De már utaltam rá, hogy ennek a relációnak, illetve az azt felölelő ténynek az erkölcsi értelmezésénél további relációkat is figyelembe kell venni, elsősorban azt, hogy az emberölés szülő és gyermek „között” történt. Ez a reláció a két alany identitásának fontos része volt, egészen pontosan a gyermek esetében ontológiaiilag meghatározó, konstitutív része (belső reláció). Az, hogy a szülőgyilkosság minősített emberölés, abból adódik, hogy ez a reláció erkölcsileg releváns. (Más esetekben egyéb tényezők számítanak inkább: a „védekezésre való képtelenség” is ilyen, de ez nem reláció, hanem tulajdonság.)

Az erkölcsi tények ontológiai szerkezetének föltárása szempontjából mindegy, hogy az erkölcsi probléma hol és miért merül föl. A bioetikai problémák sokfélék, de közülük soknak hasonló a gyökere, mint az

íménti példának: azaz a szülő-gyermek kapcsolat. A szülőgyilkosság cselekvés reláció volt, de láttuk, hogy értelmezésében milyen fontos szerepet játszik a szülő-gyermek reláció. Ez a viszony természetes és általában adottnak vett tény, bár már utaltam rá, hogy évezredek óta ismert a nem biológiai alapú szülő-gyermek viszony (sőt, ismert volt a jogi nemváltoztatás is, gondoljunk a „fiúsításra”). A hátralévő reflexiókban ennek a relációnak az értelmezéséhez igyekszem adalékokkal szolgálni.

A természetes szülő-gyermek viszonyhoz fűződő erkölcsi értékelés alapstruktúrája az évezredek során nem sokat változott. A bizalom, a tisztelet, a tekintély, a szeretet számára ez a kapcsolat továbbra is kiemelt fontosságú terep, s a legtöbb ember úgy véli, hogy ezért kiemelt morális és társadalmi-jogi védelmet is érdemel. Ezt hangsúlyozni kell, hiszen ha ez valóban így van (ez pedig empirikus eszközökkel is ellenőrizhető állítás), akkor a biológiai ismeretek gyarodásától inkább csak az várható, hogy bizonyos erkölcsi aspektusok új megvilágításba kerülnek, ami inkább kivételszámba menő, semmint tipikus erkölcsi helyzetek megoldásában segíthet. Természetesen ezek az esetek szaporodhatnak, s ez általános szabályokat is igényelhet (a mesterséges megtermékenyítés, a dajkaterhesség, az összejtékiséretek ilyenek), de még ezek az általános szabályok is kivételesek ahhoz képest, ami a normális biológiai folyamatok következtében történik.

Vizsgáljuk meg a szülő-gyermek viszony ontológiai szerkezetét, itt is alkalmazva az alanyok, a reláció és a kontextus megkülönböztetését!

A két alany (tekintsünk el attól a kérdéstől, hogy a szülők egymáshoz való viszonya miképpen befolyásolja a szülő-gyermek viszonyt) identitása döntő jelentőségű.

A biológiai és pszichológiai tudás (mint ismeret és mint technológia) fejlődése miatt egyre összetettebb leírást tudunk adni arról, hogy mit jelent az emberi fajhoz tartozni s hogy mit jelent személyiségként funkcionálni. Tulajdonképpen a tudás bővülése hozza magával a lehetséges kivételek számának szaporodását is. Abban azonban nincs változás, hogy emberi utód csak emberi

sejtekből keletkezhet. Mondhatjuk-e, hogy a gyermek-szülő viszony lényege, analitikus tartalma az „*a* sejt okozza *b* sejt létét” reláció? Ugyanúgy nem, ahogyan a szülőgyilkosság relációját sem fejezi ki megfelelően „az utód okozza az előd pusztulását” állítás. A reláció ennél gazdagabb tartalmú, noha a biológiai kapcsolat az *egyik* konstitutív eleme. De a szülő részéről valamiféle tudatos elhatározást, beleegyezést, a

ÉRTELEMSZERŰEN A SZÜLŐGYILKOSSÁG RELÁCIÓJA JÓVAL SOKRÉTŰBB ÉRTELMEZÉST IGÉNYEL (KÖZTŰK TÖBB ERKÖLCSI ÉRTELMEZÉST IS), MINT A NÖVÉNYEK KÖZÖTTI HASONLÓ RELÁCIÓ.

kapcsolat fölismerését föltételezi: ha lehetséges volna, hogy egy kómában lévő nőt megtermékenyítene, majd kilenc hónap múlva gyermeket operálnak ki belőle, vonakodnánk anyának tartani. Az „anonim” hímvarsejtek eredeti „tulajdonosának” apai minősége ugyancsak kétséges. A körülmények ezekben az esetekben lényegesen megváltoztathatják magát a viszonyt vagy akár meg is szüntethetik, másképpen fogalmazva: a szülő-gyermek viszony ezekben az esetekben nem instanciálódik. A nagy kérdés az, hogy ennek a ténynek – azaz a viszony instancializálódása elmaradásának – milyen erkölcsi jelentőséget tulajdonítunk. A magam részéről nem látom akadályát, hogy az érvelést úgy folytassuk: a szülő-gyermek viszonyban a biológiai leszármazás és a tudatos „sajátnak tekintés,” „sajátnak tudás” elemeinek egysége lényegi, konstitutív jellegű. Ha tehát ez a viszony erkölcsi védelmet érdemel, akkor magának a viszonynak a lényegi, konstitutív, bár technikailag elválasztható elemeinek egysége is védelmet érdemel. Más szóval: önmagában véve erkölcsileg helytelen, nemkívánatos minden olyan helyzet, amelyben a két konstitutív elem szét van szakítva, s ezzel lehetetlenné válik a tulajdonképpeni szülő-gyermek viszony létrejötte. A kómában lévő nő megtermékenyítése és „föľhasználása” nem egyszerűen az ember testével való visszaélés volna, hanem a szülő-gyermek viszony feldúlása. A dajkaterhesség ehhez hasonló, csak itt a másik konstitutív elem sérül: a gyermeknek tekintés biológiai alapja semmisül meg, s így a szülő-gyermek viszony lehetetlenül el.⁶

Természetesen ugyanezt a tudatosságot (akárhogy is specifikáljuk) nem várhatjuk el a gyermek részéről, legalábbis egy bizonyos korig nem. A fölött már lehet jelentősége annak a ténynek, hogy a gyermek értelmi fogyatékosága például lehetetlenné teszi, hogy a szülőt szülőnek ismerje föl (apának/anyának tudja szólítani), ami rendszerint morális alapot szolgáltat arra, hogy a szülő fölmentve érezze magát a gyermek személyes ellátásának kötelessége alól.

De az a tény, hogy egy bizonyos korig az egészséges gyermek sem képes szüleit ekként fölismerni, ugyanúgy nem elégséges indok arra, hogy a szülő ne érezze magát szülőnek, mint ahogy a magzatra létének korai szakaszában jellemző tulajdonságok (illetve hiányuk) sem elégséges indok arra, hogy az anya ne tekintse önálló létezőnek gyermekét. Ez az analógia rámutat arra a korábban már említett tényre, hogy a szülő-gyermek viszony egy igen lényeges értelemben aszimmetrikus. Bár mindkét alany identitását meghatározza a másik léte, azaz senki sem lehet szülő gyermek nélkül és fordítva, de a gyermek számára a szülő léte ontológiai feltétel, míg a szülő számára a gyermek léte nem az. Ez a

feltétel azonban többet jelent a pusztán biológiai-technikai feltételnél, melyet az „*a* utóda *b*-nek” reláció tartalmaz. Az ember világában rendszerint nem véletlenek vagy természeti törvényszerűségek szabályozzák a nemzedékváltást, a faj fennmaradását. A szülőknek – ritka kivételektől eltekintve – mindig van valamennyi szabadsága az utódnemzés körülményeinek, idejének meghatározásában. A gyermek esetében azonban semmiféle szabadságról nem lehet szó azt illetően, hogy hol, mikor, ki által kíván megfoganni, illetve megszületni. A szülő-gyermek viszony ontológiai relációjának a biológiai összefüggésen túl a leglényegesebb vonása ez, vagyis a természeti szükségszerűség és az emberi szabadság elszakíthatatlan egysége. Ez az igazság arra hívja föl a figyelmet, hogy reláció és relátum, a viszony és a viszonyban álló között sokkal szorosabb kapcsolat van, mint a szülőgyilkosság mint cselekvés esetében.

A szülő számára a gyermek nem egyszerűen biológiai utód, hanem saját szülői státuszának a feltétele, saját szabadsága által önmaga végérvényes megváltoztatása. A gyermek számára pedig a szülő nem egyszerűen biológiai előd, hanem (kifejlődő) személyiségének konstitutív alkotóeleme, sőt, a tőle való ontológiai függés (melyet a genetikai, biológiai összefüggések csak még jobban aláhúznak) miatt végeredményben egyfajta „extenziója”, kiterjedése.⁷ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szülő-gyermek viszonyban maga a reláció válik konstitutív elemmé a relátumok (a két szereplő) vonatkozásában: a szülő esetében részleges formában (hiszen a szabadsággal való élés több választás meglétét tételezi föl), a gyermek esetében azonban totális formában (hiszen a gyermeknek nincs választása a megfogadás tekintetében).

Arra is érdemes felfigyelni, hogy a szülő-gyermek viszony ontológiai szerkezetének feltárásában mellékes körülménynek látszik a genetikai azonosság és a személyiség közötti összefüggés (lásd az egypetéjű ikrek esete):⁸ minden egyes megfogant élet, függetlenül attól, hogy hány személyiséggé válik, nem egyszerűen „egyedi,” „önálló” létező, hanem egy kapcsolat alkotóeleme. Egy példával ez talán világosabbá tehető: ha ugyanolyan (értsd: minden tekintetben azonos, csak numerikusan különböző) ajándékot adok két különböző személynek, azok attól válnak egyedivé, hogy kinek adtam őket: az egyik számára az ajándék ezt jelenti, a másik számára esetleg valami egészen mást. Tulajdonképpen maga az „ajándék” is csak akkor válik azzá, ami, hogy „odaajándékoztam”. A cselekvés révén a dolog tulajdonképpen megváltozott. A magzati élet védelmének szempontjából a genetikai azonosság problémája mellékes körülmény.

Azt láttuk tehát, hogy a szülő-gyermek viszonyban a szereplők mibenléte függ (eltérő mértékben) a viszony mibenlététől. A biológiai összefüggések ezt még jobban alátámasztják. A szülőt gyermeke „teszi” szülővé, a gyermeket pedig a szülő gyermekké, sőt, egyáltalán személyiséggé. Ez pedig már nemcsak azt az erkölcsi igényt támasztja alá, hogy a szülő-gyermek természetes viszonyát a társadalom védelmezze, hanem azt is valószínűsíti, hogy a gyermek – mivel kiszolgáltatottabb helyzetben van – fogantatásától fogva további erkölcsi védelemre szorul.⁹

Végül utalni kell arra is, hogy a szülő-gyermek viszony mibenlétét és erkölcsi jelentőségét bizonyos kontextusok befolyásolhatják. Közismertek azok a lelki és személyiségefejlődési zavarok, amelyek a természetesnek tekinthető kontextustól való eltérésből adódnak (a válás, újracházasodás következményei a gyermekre nézve). A szülő és a gyermek természetes viszonyának „természetes kontextusa” az együttélés (főként az első években), a közvetlen nevelés és ellátás, amit a legkülönbözőbb társadalmak, bizonyos kivételes körülményektől eltekintve, egyöntetűen el is ismernek. Mindazonáltal fölvethető, hogy az egyes társadalmak között a szülő-gyermek viszony más kontextusok tartós hatására jelentősen módosulhat: például egy munkaintenzív gazdaságban a gyermek igen korán munkaerővé válik, a család gazdálkodási egység, a szülő pedig a „munkaszervezet” vezetője. Itt első pillanattól fogva úgy tekinthetnek a gyermekre, mint akinek a szülő iránti tiszteletébe a napi munka során tanúsított szorgalma és odaadása is beleértendő. A bioetika számára probléma lehet, hogy a gyermeket a szülők – még megszületése előtt – a számukra rendelkezésre álló egészségügyi erőforrásnak tekintik. A két példa együttesen világíthatja meg, hogy a kontextusok milyen mértékben befolyásolhatják és milyen mértékben szabad befolyásolniuk magát a viszonyt. Itt is csak jelzésszerűen utalhatok rá, hogy a további erkölcsi érvelés során minden bizonyítást kimutatható lenne, hogy az említett „természetes kontextus” nagyon is szorosan kötődik a szülő-gyermek viszony ontológiai szerkezetéhez, tehát mindkét fél számára tartalmaz nyilvánvaló, noha nem teljesen azonos erkölcsi követelményeket. Végül magától értetődik, hogy a gyermek növekedése, önállósulása, a szülő öregedése, körülményeinek változása során erkölcsi szempontból végtelenül sokféle helyzet alakul ki, és a szülő-gyermek viszonyhoz alapértelmezésben társított erkölcsi normák konfliktusba kerülhetnek más normákkal. Egyszerű példa: amikor a gyermek iskolába kezd járni, ahol történetesen az édesanyja is tanítja – a szeretet és megbocsátás normái itt nyílt összeütközésbe kerülhetnek a pártatlanság és az igazságosság normáival.

Érvelésemben igyekeztem megmutatni, hogy a biológiai ismeretek gyarapodása és a technikai lehetőségek szaporodása révén keletkező etikai problémák minden nehézség nélkül tárgyalhatók „klasszikus” módszerekkel. Az ismeretek bővülése voltaképpen „csak” annyit jelent, hogy lehetőséget és kényszert teremt az alapvető és az emberiség közkincsének tekinthető erkölcsi fölismerések mélyebb átgondolására, amelyhez jó és termékeny módszernek tűnik az, amit itt az erkölcsi tények ontológiai szerkezetének feltárásának neveztem.

JEGYZETEK

1. Ehhez az első elméleti alapvetést az alábbi tanulmányban végeztem el: BALÁZS Zoltán: *Moral Philosophy and the Ontology of Relations*, *Ethical Theory and Moral Practice*, 2004/3, 229–251.
2. David HUME: *Értekezés az emberi természetről*, Budapest, Gondolat, 1976, 638–639.
3. A főnti okfejtés azért fontos, mert ezt követően – mintegy mellékesen, a későbbi filozófiai következményekre nem számítva – fogalmazza meg Hume a „legyen”-nek a „van”-ból történő levezethetelensége tételét, helyesebben megfigyelését. A filozófiai következményekre persze már csak azért sem számíthatott, mert az imént idézett gondolatmenet kulcsfontosságú része, hogy az erkölcsi érzék meglete vitathatatlan tény, amely teljes mértékben indokolja az erkölcsi ítéleteket. Ennyiben tehát a „van”-ból igenis következik a „legyen”, csak éppen nem „értelemszerűen”, „logikailag”, hanem „érzelemszerűen”, de indokoltan. Az erkölcsi ítélet bennünk van, nem a dolgokban; csak hogy az erkölcsi ítélet az értelem számára, az értelem „felől nézve” végső soron ugyanúgy a tények része, mint maguk a dolgok. Ezt a kritikát természetesen más is megfogalmazta már, például Oswald HANFLING: *'Is', 'Ought' and the Voluntaristic Fallacy*, *Philosophy*, 1997, 537–548. Hanfling fejtegetései más pontokon is alátámasztják az én mondanivalómat.
4. Ez éppen az ellentéte egyébként Hume álláspontjának, mely szerint hiábavalóság a hasonlóságokkal és különbségekkel vesződni, mivel azok kvázi intuitív befolyásolják az erkölcsi érzéket.
5. Ez a megjelölés itt egyszerűen csak annyit jelent, hogy magyarázatra nem szoruló, közvetlenül belátható igazság. Más szerzők az itt használt „természetes versus analitikus” megkülönböztetés helyett a „kövér” (*thick*) és a „sovány” (*thin*) fogalmak között tesznek különbséget, ezt említi Hanfling is (lásd *I. m.*). Részletesebb kidolgozása: Kevin MULLIGAN: *Relations – Through Thick and Thin*, *Erkenntnis*, 1998/2–3, 325–353.
6. Talán érdemes még egyszer hangsúlyozni, hogy a mostohaság vagy az adoptálás természetes előzménye a vér

szerinti szülő halála vagy leküzdhetetlen ismeretlensége, azaz mindenféle erkölcsi kötelek szükségszerű felbomlása. De szoros értelemben véve itt sem új gyermek-szülő viszony keletkezik, hanem egy másik típusú kapcsolat.

7. Természetesen itt is gondolni kell arra, hogy minden gyermek két szülő „extenziója”. Merész utalásnak tűnhet, de a politikai gondolkodás történetében fölmerült érvek ismeretében mégsem az, hogy a totális uralom erkölcsi igazolásának egyik akadálya éppen ez, vagyis az ontológiai monizmus lehetetlensége. Világos, hogy a klónozás esetében ez a nagyon fontos összefüggés megszűnne, és érvelni lehetne az „eredeti egyednek” a „másolt egyed” fölötti speciális „tulajdon-” vagy „előjoga” mellett. A klónozásban ilyen morális-politikai veszélyek is rejlenek; ezek részletezésére persze itt nincs hely.
8. Ehhez nagyon informatív tanulmány Thomas A. SHANNON, Allan B. WOLTER OFM: *A magzati élet korai szakaszának erkölcsi vonatkozásairól*, Mérleg, 2001/2, 165–190.
9. A „fogantatás” maga is „természetes viszony”, vagyis tovább bontható, részletezhető, ahogyan a szülő-gyermek viszony is. Ez egy másik tanulmány tárgya lehetne, de a módszer ugyanaz, mint amelyet itt alkalmazok.

BOROS JÁNOS

A bioetika elnevezés is jelzi annak a klasszikus megkülönböztetésnek a tarthatatlanságát, mely Arisztotelészről Kantig tartotta magát a gondolkodás történetében, nevezetesen, hogy szakadékszerű fogalmi különbség van a tudás és a közügyek, a tudomány és az etika, a megismerés és a cselekvés közt. Kant – az utóbbi kétszáz év gondolkodását döntően befolyásolva – még az „elméleti” és a „gyakorlati” ész megkülönböztetéséről beszélt, hogy aztán néhányan, főleg német nyelvterületen, a *sein* és a *sollen* különbségéről töprengjenek, ám Hegel és az amerikai pragmatikusok már a XIX. században elspörték ezt a megkülönböztetést. Minden megismerés, minden tudomány cselekvés is, folyamatos interakció a világgal, hogy elérjük, amit akarunk. A tudománynak ezért nemcsak logikai, metodológiai, ismeretelméleti kérdésekkel kell szembenéznie, mint ahogy még a XX. század első kétharmadának tudományteoretikusai hitték, hanem etikaiakkal is. Napjainkban a biológia képezi az emberi megismerő kaland frontvonalát, és sehol máshol nem jelentkeznek olyan határozottan az etikai kérdések, mint éppen itt. Ráadásul – jobban, mint eddig bármilyen elméleti levezetés által – a gyakorlatban igazolódik,

hogy az etika (és rajta keresztül a jogalkotás és a jog) már nem kívülről kapcsolódik egy diszciplínához, hanem imperatívuszai annak legbelsejében konstruálódnak. Ezért a mai gén- és biotechnológia korában talán nem erőltetett fogalomhasználat, ha bioetika helyett inkább etikobiológiáról beszélünk. Ennek megfelelően szükségessé válhat e talán még meg sem született diszciplína néhány kidolgozásra váró, lehetséges összefüggésére utalni.

Ráadásul, miután a tudomány és a technológia nem légüres térben, hanem a társadalomban fejti ki tevékenységét, annak erőforrásait fölhasználva, hogy aztán lehetőleg még több erőforráshoz való hozzáférést biztosítson, nem elégséges a tudomány etikai megközelítése: a demokratikus társadalomban közösen elfogadott etikai elvekben meg is kell állapodni és ezeket kötelező szabályokban rögzíteni kell. Vagyis a tudomány- és technológiaetikának tudomány- és technológiaijoghoz is vezetnie kell.

A XX. század első felének legjobb filozófusai egészen a hatvanas évek végéig a tudomány logikai és ismeretelméleti kérdéseivel foglalkoztak, miközben az atombomba ledobása következtében már az ötvenes évektől élénkülni kezdtek a viták a tudósok morális felelősségéről. (A második világháború története vetették föl először szélesebb társadalmi nyilvánosság előtt is a tudósok etikai felelősségét. A koncentrációs táborokban közreműködő vagy kísérletező orvosok esetében azonban nem volt és nem is lehet helye etikai mérlegelésnek, a minden megfontoláson túli vagy előtti gonoszság és elvetemültség kivonja magát minden racionális értékelés alól.) A tudomány felelősségéről és etikai implikációjáról az első időkben inkább természettudósok töprengtek, az etikával foglalkozó filozófusok ugyanis inkább belső vitákkal voltak elfoglalva, szembeállítva az egoisztikus és deontológiai elméleteket, vizsgálva az utilitarizmus, a kontraktualizmus igazságosságfogalmát, elemezve az értékek és a „jó élet”, az értelem és igazolás viszonyát, az etikai kifejezések nyelvi szerkezetét, episztemikus státusát, vagy éppen tagolva a méltányosságként fölfogott igazság, az uralommentes kommunikáció és a kommunikatív cselekvés struktúráját. Az etika szakmai berkeiben jószerivel mindenki meg volt győződve arról, hogy a tudomány és a technológia etikája másodlagos a középponti etikai problémák analíziséhez képest.

Mígnem jött a fordulat, és az extenzív tudományos technika (atombomba, úrkutatás, nehézipar) visszatorlásával a figyelem a biológiai- és orvostudományokra összpontosult. Rövid idő alatt kiderült, hogy itt már nem egy esetleges, de talán soha be nem következő atomháború következményeivel, hanem saját személyes és közösségi életünk legmélyebb

összefüggéseivel kerülünk szembe. A biológiai tudományok és technológiák olyan mélységben képesek beavatkozni életünk „szerkezetébe”, hogy következményeiben egészen más életek, más emberek, más közösségek jöhetnek létre. Egy csapásra az előtt a probléma előtt állunk, hogy a technológia át tud alakítani bennünket, azt, hogy kik, mik vagyunk. Kénytelenek vagyunk föltenni a kérdést, kik vagy mik akarunk lenni.

A biotechnológiával ugyanis meg lehet tenni olyasmit, amit eddig nem tettünk. Az új képességek új etikát, következésképpen új jogalkotást is követelnek tőlünk. A következőkben egészen röviden föl sorolok néhány közismert új biotechnológiai lehetőséget. Egy következő lépésben az etika mint a „jó” és a „rossz” cselekedet tudománya átalakulásának szükségességéről beszélek, végül elnagyolt és vázlatos javaslatot teszek az etika és a jogalkotás jövődjének alakításának kérdésére.

Az új biotechnológiák beavatkoznak az ember mint biológiai lény szerkezetébe, aminek pszichológiai és tudati következményei mellett akár az is lehet az eredménye, hogy nem emberi lényeket kapunk. A végtagok és egyes szervek gépekkel való helyettesítése, az arc átültetése, a szintetikus vagy sejtenyésztéssel előállított új arc és új szervek már a megvalósíthatóság határain vannak. Ha mindez lehetővé válik, akkor elvileg semmi sem áll az útjába annak, hogy az ember biológiai szerkezetét, sőt – az arc a lélek tükre – „lelki tükrét” is, talán lelkét is, darabról darabra megújítsuk, mint ahogy egy régi autót is darabról darabra újítunk föl.

Ráadásul a géntechnológia a darabonkénti kicserélésnél mélyebb beavatkozási lehetőséget nyújt. Feltételezve, hogy a gének biofizikai, molekuláris szerkezete valamilyen módon összefüggésben van a fenomenális vagy makroszkopikus tulajdonságokkal, beláthatatlan következményekhez vezethet, ha az emberi genom manipulálásával mutánsokat hoznak létre. Megfelelő átalakításokkal akár rendkívüli képességű egyedek állíthatók elő. Lehatárolható etikai megfontolásokkal és jogalkotással az átalakítás módja és mértéke? Kérdés, amire még visszatérek.

Egyre inkább lehetőség lesz arra, hogy súlyosan beteg embereket hosszabb ideig életben tartsanak, jóval tovább, mint ameddig beavatkozás nélkül élnének. Az életbentartási technológiák révén egyre nehezebbé válik a meghalás, miközben a fizikai-fiziológiai életminőség messze elmarad az egészséges emberekétől.

Ne feledkezzünk el az olyan lehetőségekről, mint az agy részeinek elektronikai (chippel való) helyettesítése, az ehhez (is) kapcsolódó tudat és a hozzá való viszonyulásunkat érintő „más tudatok” (*other minds*)

problémája, továbbá a folyamatosan vitatott redukcionizmus, a faj, a genetikus meghatározottság, az emberi genom projekt, a szociobiológia és az „új kreacionizmus” által fölvetett problémák, az altruizmus biológiai összefüggései, a teleológia kérdései. Témák, melyek ma nemcsak foglalkoztatják a biológia és a biológia elméletének kutatóit, de további diskussziós anyagot szolgáltatnak azokhoz a vitákhoz, melyek a biotechnológiák etikai összefüggéseiről folynak.

Egyre több technológiai beavatkozás áll majd rendelkezésre, melyek egy része rendkívül költséges lesz. Milyen módon lehet elosztani a forrásokat, kik kapják meg az életmentő kezelést és kik nem?

Az új eljárás módok új cselekvésmódok is, és feltehető a kérdés, közülük melyek jók és melyek rosszak, azaz melyeket tudjuk egyénileg vagy közösségleg, akár társadalmi szinten elfogadni, és melyeket akarjuk, kívánjuk elutasítani, vagy melyekről gondoljuk, hogy el kell utasítanunk. A kialakuló új technológia napjainkban azonnal etikai kérdéseket vet föl: alkalmazzuk vagy ne, mire alkalmazzuk és mire ne? Karl Popper deduktív-falszifikacionista tudományelméletében az ellenpélda cáfoló ereje kapcsán „instant racionalitásról” beszélt, ma az új technológiákhoz kapcsolva használhatjuk az „instant etika” vagy az „instant etikusság” fogalmát. A mai technológiák behatolnak sejteinkbe, megjelenésük mindannyiunkat, életminőségünket, életünk alapjait érinti. Azonnal föl kell tennünk alkalmazásuk etikai kérdéseit, mert instant élettani, társadalmi és „cselekvőségünket” érintő hatásaik vannak. Főként mivel a nem alkalmazás is etikai döntés, tekintve, hogy a technológia nem alkalmazása is alkalmazásával összevethető következménnyel jár. Ha egyszer azonosítani tudjuk eljövendő emberek genotípusait és a „jó tudomány” által nemkívánt fejleménynek deklarált helyzetek megakadályozására lehetőség kínálkozik, akkor a be nem avatkozás is választás, a passzivitás is cselekvővé válik, hiszen elfogad vagy megakadályoz egy esetet a reprodukciós tevékenység számtalan alternatívája közül. Ugyanígy ha a társadalmi igazságosság elve megköveteli a demokratikus társadalmakban, hogy az anyagi források bizonyos redisztribúciójával a kevesebbel rendelkező is hozzájusson az emberi élet feltételeihez, akkor a reprodukciós források ismeretében nem jogosultak-e a kevesebbel rendelkezők genetikus-genomikus újraelosztásra? (Ahol természetesen az újraelosztás a molekuláris biológia szintjén nem elvétel-odaadás lenne, mint a társadalmi jövedelemkiegészítésekénél, hanem a géntechnológiai beavatkozáshoz való hozzáférés lehetősége.)

A klasszikus etika dilemmája, hogy miként tudjuk megállapítani egy cselekedetről, akcióról, viselkedés-

ről, intézményről, hogy jó-e, azaz milyen kritériumokat, milyen érvelési módokat és netán milyen előzetes értékeket fogadunk el és milyeneket nem. Valamennyi etikai teóriára érvényes, hogy az „ember” és társadalmá mint legfőbb érték jelent és jelenik meg akkor is, ha egyre inkább nyilvánvalóvá vált és válik, hogy senki nem tudja megmondani, mi is az ember „lényege”, van-e olyan egyáltalán.

A sokak (de nem mindenki) által az etikátörténet csúcspontjának tartott kanti formális etika is az „embert” tartja legfőbb értéknek mint racionális és morális lényt. A „tisza gyakorlati ész” törvényei szerint eljáró ítélőerő szabálya szerint, Kant szavait idézve (Papp Zoltán fordításában): „kérdézd meg magad, hogy a szándékodban álló cselekedetet, ha annak azon természet valamely törvénye szerint kellene megtörténnie, amelynek te magad is része vagy, tudnád-e tényleg olyannak tekinteni, mint ami akaratom által lehetséges. [...] Az általános természettörvény [...] típusa a cselekedetek erkölcsi elvek szerint való megítélésének.” Megkérdezni önmagunkat, *természetesen* – amíg van ilyen önmagunk. Kant korában még semmiféle technológia nem jutott annak közelébe, hogy az ember „maga” is átalakuljon. Kit kérdezzünk meg, ha a technológia olyan „mélystruktúrákba” avatkozik be, amelyekre éppen ez az „önmagunk” (a mai tudatfilozófia divatos kifejezésével élve) szupervenniál? Ha pedig nem találjuk azt, akit megkérdezhettünk, akkor az sincs többé, aki nem találja a kérdezőt, és nincs is mit találnia, ezt az önmagunkat – akkor nincs többé a megszokott értelemben szándék és nincs cselekedet és nincs morál. A kategorikus imperatívusz, úgy tűnik, nem alkalmazható néhány újabb etikai kérdésre, melyeket a géntechnológia, vagy akár az eutanázia fölvet.

Amíg a technológia a mi technológiánk, természetesen urai vagyunk a helyzetnek, éppen abban az értelemben, ahogy a klasszikus etika mindig is a racionalitás által uralt etika, és ahogy maga az etika is önmagunk, a társadalom és a világ fölötti uralom eszköze volt. Addig, amíg az ember azt kérdezi, hogy mit tegyek és mit akarok, addig saját episztemológiai és etikai struktúráit próbálja a világra kényszeríteni. Az új technológiák éppen ezt a „sajátot” számolhatják föl, az uralkodónak új tudata lesz, nem lesz azonos korábbi önmagával. Ez viszont azt is jelenti, hogy az előzetes döntés nem lehet etikai jellegű, hiszen nem tudjuk, kiről vagy miről, a technológia előzetesen ismeretlen eredményéről döntünk.

Az új etikának tehát radikális értelemben kell önmaga felszámolásával vagy felszámolási lehetőségével szembenéznie, ahol ez a „szubjektum”, az „én” felszámolása is lenne. Hogy a technológia ténylegesen fog-e ilyen lehetőséget kínálni, korai lenne erről el-

méleti spekulációkba bocsátkozni. A kérdés, amire ma fel kell készülnünk: ha meg tudnánk csinálni, szabadna-e megcsinálnunk? Például új fenotípusokat, végtelenül hosszan élő embereket, csupa gépi alkatrészből állókat, agyterületeiket elektronikával helyettesített lényeket? Ha azok már nem mi leszünk és nem is értjük tudatosságuk jellegét (ismét az *other minds* problémája), tudunk-e róluk felelősen dönteni?

Az új etika paradoxona, hogy az új technológiákkal a régi embereken való segítség lehetősége nyílik meg, és a rászoruló embereken való segítség minden etika egyik legfontosabb parancsolata. Ám ha segítünk a régi emberen, e segítség eredménye új valaki lehet, aki nem a „másik”, hanem „más”. A „más” megjelenésével segítettünk-e a „másikon”, avagy mást hozva létre felszámoltuk, ahogy egyébként „segítségnk” nélkül is felszámolódtok volna? Vajon hogyan viszonyulhatunk mindezekhez a kérdésekhez és paradoxonokhoz egy olyan jogalkotásban és jogalkotás által, amelynek fő célja és értéke a rawlsi igazságosságfogalom?

A jogalkotás a demokráciában vagy a jól berendezett társadalomban az igazságosságon kell hogy alapuljon, amely – John Rawls szavaival – nem tűr megalkuvást, a rá alapozott jogok pedig „nem lehetnek a politikai alkudozás vagy a társadalmi érdekek számolgatásának tárgyai”. A társadalmi igazságosság jogban lehorgonyozott megteremtésének a „tudatlanság fátyla” mögött kell történnie, ami biztosítja, hogy a törvényhozó úgy hozza a törvényt, mintha nem tudná, hogy ő maga a társadalomban hol helyezkedik el, vagyis hogyan fogja életét a törvény befolyásolni. A társadalmi igazságosság ezen elve a kanti morális törvény megfogalmazása a jog technológusa számára, és éppen ezért ugyanazzal a nehézséggel kell szembe-sülnie az új biotechnológiák kapcsán, mint annak. A tudatlanság fátyla mögött döntő törvényhozó nemcsak azt nem tudja, hogy hol helyezkedik el a törvény alkalmazásakor a társadalomban, hanem azt sem tudja, hogy az adott törvény alkalmazása után ő még elhelyezkedik-e a társadalomban. Ráadásul ez a tudatlansága kétirányú. Egyrészt nem tudja, hogy amennyiben a törvényt őrá alkalmazzák, az alkalmazás után még ő maga lesz-e, másrészt azt sem tudja, hogy a törvényt másokra alkalmazva, ha azok válnak mássá, velük igazságos-e az alkalmazás előtt a törvény, amikor rájuk úgy alkalmazza, hogy utána mások leszek, tehát már a törvény alkalmazása után *úgy* nem lesz érvényes rájuk. Az is kérdés, hogy igazságos-e a törvény azokkal, akik alkalmazása által létrejöttek, de alkalmazása előtt, a morális döntés előkészítése, az alternatívák mérlegelése idején még nem léteztek. Továbbá tudják-e az új lények alkalmazni a törvényt, azaz fennmarad-e az a társadalom, amely a

törvényt létrehozta. Ha ugyanis egy morális törvény alkalmazhatósága éppen alkalmazásával számolódik föl, akkor a törvény önmaga „egyetemes” érvényességét kérdőjelezi meg.

Mindez természetesen ma még merő spekulációnak tűnhet. De a technológia, elképesztő sebességgel fejlődve, saját sebességével alakítja át valóságunk fizikai (nanotechnológia, kémiai szintézisek) és biológiai (géntechnológia) szerkezetét. Számos biológiafilozófus szerint a biológiai tudományokban nem állapíthatók meg egyértelműen a szintek közti viszonyok. A gének nem aszerint működnek egyértelműen, hogy milyen a fizikai szerkezetük, ami egyenértékű azzal az állítással, hogy a hagyományos génfelfogásnak funkcionálisan különféle megnyilvánulásai (*instantiations*) vannak. Egyenlőre nem találtak olyan „híd törvényeket” (*bridge laws*), melyekkel rá lehetne mutatni molekuláris biológiai mélyszerkezetek és felszíni biológiai megjelenések közti egyértelmű megfelelésekre. Mindez tovább növeli azt a bizonytalanságot, hogy milyen genetikai beavatkozásokat lehet, kell vagy szabad végrehajtani. A tudomány története arra tanít bennünket, hogy amit meg tudnak tenni, azt meg is teszik. Az új etika és az új jogalkotás most kezdődő történetének fel kell vennie az új, nagy „tehetségű” tudományok fejlődési sebességét, „instanttá” kell válnia, ha az emberiség nem akar saját kreatív energiáinak tehetetlen kiszolgáltatottjává válni.

EGYRÉSzt MAGYARORSZÁGI, EURÓPAI ÉS TÁGABB NEMZETKÖZI SZINTEN SÜRGŐSEN SZÜKSÉG LESZ OLYAN SZAKEMBEREKRE, AKIK MIND AZ ETIKA, MIND A JOG, MIND A BIOTECHNOLÓGIA TUDOMÁNYÁBAN, EZEK GYAKORLATÁBAN, „TECHNOLÓGIÁIBAN” A LEHETŐ LEGMAGASABB SZINTŰ JÁRTASSÁGRA TESZNEK SZERT. MÁSRÉSzt MINDADDIG, AMÍg NEM RENDELKEZÜNK ILYEN UNIVERZÁLIS SZAKEMBEREKkEL, A BIOLÓgUSOKNAK KELL SAJÁT KÉPZÉSÜKET ÉS MUNKÁJUKAT ETIKAI ELLENŐRZÉSNEK ALÁVETNI, HISZEN ŐK ÉRTIK LEGINKÁBB AZ ÁLTALUK VIZSGÁLT ÉS MENDZSELT FOLYAMATOK LOGIKÁJÁT.

Mindezek a kérdések nem kezelhetők többé tisztán az etika, tisztán a jogalkotás, de tisztán a biológia vagy a biotechnológia felől sem. Azt, hogy napjainkban mit lehet megtenni, valójában csak a biológiai szakember tudja, habár a híd törvények hiánya miatt ő sem láthatja át a molekuláris konstrukciók és változtatások valamennyi fenomenológiai következményét. Ezek után még inkább érthető, hogy sem az etika művelője, sem a jog szakembere (a megszokott törvényhozóról nem is beszélve) nincs abban a helyzetben, hogy teljes mértékben megértse és ellenőrizze a biotechnológiai beavatkozásokat. Ebből a sajátos helyzetből két cselekvési kényszer azonnal kínálkozik. Egyrészt magyarországi, európai és tágabb nemzetközi szinten sürgősen szükség lesz olyan szakemberekre, akik mind az etika, mind a jog, mind a biotechnológia tudományában, ezek gyakorlatában, „technológiáiban” a lehető legmagasabb szintű jártasságra tesznek szert. Másrészt mindaddig, amíg nem rendelkezünk ilyen univerzális szakemberekkel, a biológusoknak kell saját képzésüket és munkájukat etikai ellenőrzésnek alávetni, hiszen ők értik leginkább

az általuk vizsgált és mendzselte folyamatok logikáját. Nem annyira bioetikára, mint etikobiológiára, majd jogbiológiára lesz szükség, amennyiben magának a biológiai racionalitásnak és proceduralitásnak kell mintegy a kategorikus imperatívusz és a tudatlanság fátyla folyamatszerű racionalitásának mintájára a maga eljárás-módjait kialakítania.

MERRE TART A VILÁG?

REFLEXIÓK A 2005/3. SZÁMRA

A Fundamentumnak a terrorizmus és a jog összefüggéseivel foglalkozó száma indított arra az elhatározásra, hogy a tágabb összefüggések számbavételével végiggondoljam, milyen tendenciák olvashatók ki a bűnözés és a posztmodern társadalmak megváltozott viszonyából.

Vallom és munkásságommal szolgálni is kívánom azt a követelményt, hogy a kriminológia tudományának hozzá kell járulnia a bűnözés elleni fellépés mindennapi gyakorlatához, akár helyi szinten is. Ez azonban nem mentesítheti a kutatót azon felelősség alól, hogy szembenézzen azokkal az általánosabb következményekkel, amelyekhez tevékenységével vagy éppen mulasztásaival maga is hozzájárul.

Ma már nem kell mélyrehatóan indokolni, hogy az egész világ biztonsága egyre közvetlenebbül érinti a mi helyzetünket. A tudományos gondolkodásnak a globális kérdések megragadása felé történő természetes fejlődésén túlmenően ez a nagyon is gyakorlati megfontolás késztet arra, hogy a címben megjelölt kérdéssel foglalkozzam. Eredetileg a „Merre halad a világ?” címet szándékoztam adni e tanulmánynak, azonban a „halad” ige pozitív csengése nem fejezi ki, hogy a kifejtendő súlyos aggályok eloszlátása egyelőre kétségesnek tűnik.

Már most jelzem, hogy a „globális bűnözési helyzetre” vonatkozó statisztikai adatok még kevesebbet mondanak, mint az egyes jogrendszereken belüli mutatók. Az általánosított számok mögött ugyanis olyan különböző, sőt, adott esetben egymásnak homlokegyenest ellentmondó magatartások húzódnak meg, amelyek valahol elítélendők, másutt pedig akár dicsérendők, vagy legalábbis alapvető jogként illetik meg a polgárokat. Utóbbira példaként említhető az Egyesült Államok 2. alkotmánykiegészítése, melynek alapján még ma is alapjognak tekintik a fegyverviselést, melyet a lakosság számára fő szabályként szigorúan tiltanak más országokban.

Mindezek hangsúlyos előrebocsátásával jegyzem meg, hogy a bűnmegelőzés és a büntető igazságszolgáltatás kérdéseit tárgyaló bangkoki XI. ENSZ-kongresszusra készült, a világszervezet által kezdeményezett felméréseken alapuló jelentés szerint az ismertté vált bűncselekmények száma (ötvenhét ország adatai alapján) 12 százalékkal emelkedett 1995

és 2002 között. A vizsgált országok döntő többsége európai és amerikai volt. Maga a jelentés is hangsúlyozza, hogy az egyes államokban a bűnügyi statisztika is eltérő,¹ az összébűnözésre vonatkozó számokat a teljes vizsgált időszakra mindössze huszonegy országból lehetett beszerezni, a többiek esetében korrekciós módszereket kellett alkalmazni. Az áldozatokra vonatkozó felmérések az 1992 és 2000 közötti időszakról szolgáltatott adatokat, ezek a legtöbb kategóriában csökkenést jeleznek; a tüzetesebb vizsgálat alapján (a feljelentési hajlandóság és a felderítés problémái miatt arányaiban sem azonos a lakosság által érzékelt, illetőleg a hatóságok által regisztrált bűnözés) nem állnak feloldhatatlan ellentmondásban az ismertté vált cselekmények statisztikai adataival.²

Aggodalomra tehát igen, pánikra azonban egészen biztosan nincsen ok, legalábbis a megismert számok miatt. Még kevésbé valamiféle kivételes hatalom, rendkívüli jogkörök követelésére. A bűnözés növekedése megállítható az eljárási garanciák erősítése, a jogegység szilárdítása és a társadalmi erőforrások demokratikus együttműködésen alapuló mozgósítása mellett is, ahogyan erre az Egyesült Államok határozottan csökkenő kriminalitása példát szolgáltat.

A bűnüldözés területén valami mégis mélyen megváltozott. Gátak szakadtak át, évszázados alkotmányos falak dőltek le. Az ok nem mennyiségi, hanem minőségi. A biztonságról a korábbiaktól eltérő módon való gondolkodás időszámításának kezdete 2001. szeptember 11. Igaz, a dátum és a hozzá kapcsolódó tragikus kimenetelű terrortámadás az Egyesült Államok ellen sokak számára inkább szimbolikus jelentést hordoz, ugyanis maga a terrorizmus, de a korábban hasonló bűnüldözési válaszokat kiváltó szervezett, különösen kábítószer-bűnözés sokkal régebbre nyúlik vissza. Szeptember 11-e ebből a szempontból inkább arra volt alkalmas, hogy az amerikaiak jelentős részét meggyőzze: fel kell adni az állammal szembeni ellenérzéseket, csak egy erős, a nemzetet kívülről és az országon belül egyaránt megvédeni képes közhatalom lehet az új típusú fenyegetések el-lenszere.

Az Egyesült Államok elnökének a támadást követően elmondott beszédeiből már érezkelni lehetett az irányváltást. 2001. szeptember 20-án a kongresszus-

hoz és a nemzethez szóló nyilatkozatában kijelentette: „A parancsnokságunk alatt álló minden forrást – a diplomácia, a hírszerzés, a közbiztonság-védelem, a pénzügyek eszközeit és a háborús fegyvereket – be fogunk vetni a globális terrorhálózat rombolására és legyőzésére.”

Ugyanebben a beszédében George W. Bush válaszol arra a kérdésre is, mit kell tenniük az amerikai embereknek. Arra kéri őket, hogy éljék tovább az életüket, öleljék át gyermekeiket, tartsák fenn az amerikai értékeket, segítsék a szeptember 11-i támadás áldozatait, illetőleg hátramaradottaikat, ha FBI-ügynökök a segítségüket kérik, akkor ne tagadják meg azt. Viseljék el a szigorú biztonsági intézkedéseket, továbbra is mozdítsák elő az ország gazdaságát és bízzanak abban. Végezetül: imádkozzanak.³

Aligha szorul mélyebb bizonyításra: ez az üzenet a gondoskodó-oltalmazó állam üzenete. A terrorizmus elleni harcban az emberektől nem vár kezdeményezést, aktivitást is csak annyiban, amennyiben a bűnüldöző szervek azt igénylik.

Tapasztalati tény, hogy az emberek szívesen hoznak áldozatokat a bűnüldözés eredményessége érdekében. Ha kell, anyagiakkal járulnak hozzá a kriminalitás elleni fellépéshez vagy akár életmódjukon változtatnak. A polgárok általában elfogadják, hogy térfelügyelő kamerák rögzítik magánéletük eseményeit. Aki megengedheti magának, testőrt alkalmaz, vagy bonyolult műszaki megoldásokat vesz igénybe lakásának a távolból történő felügyeletére. A bűnözés általi fenyegetettségől való szorongás tehát elvezet oda, hogy a megóvottság egyúttal megfigyeltséget is jelent.

Tágabb értelemben ehhez kapcsolódik az a másik összefüggés, hogy egyre több adatunkat tárolják különböző adatbázisokban. Ez sem írható egyértelműen és minden esetben a polgárok ellenőrzésére túlbiztosítással is törekvő állam rovására, hiszen ismeretek olyan esetek, amikor a polgárok – különösen egyes súlyos és erőszakos, közfelháborodást kiváltó bűntettek felderítése érdekében – önként szolgáltatnak információkat. Példa erre az az alsó-szászországi nyomozás, ahol a számításba vehető korosztály tagjai tömegesen adtak DNS-mintát, amelyek segítségével meg is találták a szexuális erőszak áldozatává vált gyermek gyilkosát, aki azután egy másik hasonló cselekményt is bevallott.⁴

Igaz persze az is, hogy az adatszolgáltatás nem minden esetben önkéntes. A személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény 3. § (2) bekezdésének b) pontja például – egyebek mellett – kifejezetten a bűnmegelőzés és a bűnüldözés érdekét említi olyan

körülményként, melynek alapján törvény akár különleges személyes adatok kötelező kezelését is előírhatja. Megállapított tény az is, hogy ma már világméretű, az adatok nem nyilvános szempontok alapján történő gyűjtésére kidolgozott rendszerek léteznek, ahol már nem csupán az önkéntesség szorul háttérbe, hanem a bűnmegelőzési-bűnüldözési érdekek szolgálata is kétséges.

Az általános (globális) lehallgató és megfigyelő rendszerek kiépítésének terveiről már a múlt század kilencvenes éveiben keringtek hírek. A nagy tekintéllyel rendelkező Privacy International jogvédő szervezet szerint az EU és az FBI közösen tervezett egy ilyen rendszert létrehozni.⁵ Ennek megvalósulásáról megbízható információ nincs, azonban kijelenthető, hogy az adatvédelmi szabályozás keretében törvényesen aligha lenne működtethető. 1998-ban elkészült egy anyag az Európai Parlament tájékoztatására, amely megállapította, hogy ilyen tervek léteznek, azonban nem kerültek a stratégiai döntéshozók, illetőleg az ellenőrző fórumok elé. Tényként állapítja meg viszont a jelentés, hogy ilyen rendszer lényegében már működik (ECHELON), csak éppen az Egyesült Államok irányítása alatt.⁶ Aligha vitatható, hogy egy ilyen szisztéma által nyújtott ismeretek felhasználhatók például a gazdasági versenyben is.⁷

Valójában ennél is többről van szó. Arról, hogy a terrorizmus elleni fellépés keretei átlépik a büntetőjog alkalmazásának hagyományos határait.⁸ A megelőző csapások politikája és gyakorlata pedig még a bűnmegelőzés ismert fogalmi keretei közé is nehezen illeszthető be.

A büntetőjog alkalmazása hagyományos határainak átlépése közvetlenül érinti az alkotmányosság, a jogállamiság alapjait. Az Alkotmánybíróság több határozatában hangsúlyozta a büntetőjog és az alaptörvény kölcsönös feltételezettségét. Ennek megfelelően: „A jogrendszer alkotmányosságából következően az állami büntetőhatalom gyakorlásának is alapvető követelménye, hogy megfeleljen az alkotmányos elveknek: a büntetőhatalom gyakorlásának alapja jogállamban kizárólag az alkotmányos büntetőjog lehet. [...] Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint alkotmányos jogállam a jogsértésekre csak jogállami módon reagálhat. A jogállam jogrendje senkitől sem tagadhatja meg a jogállami garanciákat. Ezek ugyanis is alapjogként mindenkit megilletnek. Jogállami értékrend alapján jogállami garanciák mellőzésével még igazságos követelés sem érvényesíthető. Az igazságosság és az erkölcsi indokoltság lehet ugyan motívuma a büntetendőségnek, a büntetést érdemlőségnek, de a büntetendőség jogalapjának alkotmányosnak kell lennie. [...] Az Alkotmány 8. § (1) és (2) bekezdése a büntetőjoggal szembeni alkotmányossági

követelményekre is irányadó szabály. Eszerint a Magyar Köztársaság elismeri az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait, ezek tiszteletben tartása és védelme az állam elsődrendű kötelessége. Az Alkotmány fontos előírása, hogy »az alapvető jogokra és kötelességekre vonatkozó szabályokat törvény állapítja meg, alapvető jog lényeges tartalmát azonban nem korlátozhatja.«⁹

Tényként állapítható meg, hogy az alapvető jogokat védő alkotmányos garanciák jelentős része éppen a büntetőjog alkalmazására figyelemmel épült ki, egyszerűen abból a köztudomásúként kezelt tényből kiindulva, hogy az ember fundamentális jogainak leg súlyosabb korlátozása éppen itt következik, következhet be. A konkrét eljárás és határozat tárgyán túlmenően nyilván ilyen megfontolásból fogalmazott úgy az Alkotmánybíróság a halálbüntetés alkotmányellenességét kimondó 23/1990 (X. 31.) AB határozatában, hogy az emberi élethez és méltósághoz mint abszolút értékhez való jog korlátot jelent az állam büntetőhatalmával szemben.

Az emberi élet előfeltételeinek, szélesebb körben történő védelmére biztosítására (például környezetvédelem) irányuló minden közhatalmi törekvés ellenére elmondható, hogy ez az abszolút érték a büntetőjog alkalmazási körén kívül lényegesen kevésbé oltalmazott. Ha valaki mást szándékosan megöl, akkor súlyos büntetésre számíthat, de az életét nem veheti el a közhatalom, bármilyen magatartást tanúsít az ellene lefolytatott eljárás alatt. Ugyanez a személy jogszerűen (bár nem egyenes szándékkal) megölhető rendőri löfegyverhasználat során, amennyiben nem engedi magát elfogni.¹⁰ Az izraeli biztonsági erők „fókuszált megelőzési” politikája valójában terrorizmussal gyanúsított személyek – rendszerint rakétatámadás útján végrehajtott – likvidálását jelenti.¹¹ Ennek szükségességéről és alkotmányosságáról lehet vitatkozni, aligha vonható azonban kétségbe, hogy az ilyenkor nagy gyakorisággal áldozattá váló kívülállók (nemritkán gyermekek) megelőzése kriminálpolitikailag indokolatlan.

Sajnálatos módon a másik alapérték, az emberi méltóság is egyre inkább alárendelődik a terrorizmus elleni harc céljainak. Alkotmányunk 54. §-a okszerűen kapcsolja össze az emberi élet és méltóság védelmét a kínzás, az embertelen, kegyetlen és megalázó bánásmód vagy büntetés tilalmával. Az emberi élet jogszerű kioltását bizonyos körülmények között elfogadhatónak tartják a nemzetközi emberi jogi egyezmények, a tortúrát azonban soha.¹² Ennek ellenére – elsősorban ismét a terrorizmus elleni harc sajátossága-ira hivatkozva – ma már egyre nyíltabban ismerik be a kínvallatás tényleges jelenlétét még a magukat alkotmányosnak nevező rendszerek is,¹³ sőt formálódik

annak alkotmányossá szelídített intézményesítése is.¹⁴ Hazánkban is megfogalmazódott az az igény, hogy egy új nemzetközi egyetértés keretében helyez- zük törvényen kívül a terrorista szervezetek tagjait és támogatóit.¹⁵

Nem szorul bizonyításra, hogy a terrorizmus valóban óriási veszélyt jelent az emberek biztonságára nézve. Ebből következően az alkotmányos mérce- ként használt szükségesség és arányosság elve esetenként az eddigiektől eltérő következtetésekre vezet- het a jelenség elleni fellépés eszköztárát illetően. Kérdés azonban – és itt kapcsolódik a dolog e tanul- mány tárgyához –, hogy mennyire maradnak, marad- hatnak meg ezek a kivételes felhatalmazások a terro- rizmus elleni harc körében. A pénzmosás és a politi- kai erőszak anyagi támogatása közötti összefüggés,¹⁶ továbbá a megelőzés szempontjai azt indokolják, hogy a különleges – adatfeldolgozási és más – jogosít- ványok terjedjenek ki a mögöttes pénzügyi-gazdasá- gi műveletekre is.¹⁷ Tovább tárgyva a kört: tagadha- tatlan, hogy a terrorizmus és a szervezett bűnözés – elsősorban, de nem kizárólag a finanszírozás terén – számos közös vonást, kapcsolódási pontot mutat.¹⁸ Így a közhatalmi fellépésben aligha indokolt lényeges különbséget tenni az alkalmazható eszközöket illető- en, általában nem is tesznek.¹⁹ De még itt sem lehet megállni. A témával foglalkozó kutatások igazolták, hogy a politikai erőszak támogatása érdekében, ille- tőleg azzal összefüggésben számos olyan bűncselek- ményt követnek el, amelyek nem sorolhatók sem a törvényi meghatározás szerinti terrorizmushoz, sem pedig a szervezett bűnözéshez.²⁰

Hangsúlyozni kell, hogy a különleges eszközök al- kalmazásának kiemelkedően fontos területe a meg- előzés, ahol az esetek többségében még nem derül ki, valójában mi lesz majd releváns a későbbiekben a felderítés vagy a közvetlenebb megelőzés (a cselek- mények elkövetésének megakadályozása) során. Így azután óhatatlanul sok olyan adat halmozódik fel, amelyek az eredeti cél megvalósítása érdekében szükségtelenek, ám más, a társadalomra veszélyes cselekmények visszaszorításában jól használhatók. Különösen így van ez olyan országokban, köztük ha- zánkban is, ahol a terrorveszélyeztetettség szintje ala- csonynak mondható, a biztonságért felelős szervek azonban folyamatosan dolgoznak.

A célhoz kötöttség elvének következetes alkalma- zásával minden olyan információt ki kellene (elvileg ki is kell) zárni a büntetőeljárásból, amelyeket külön- leges felhatalmazások birtokában, különleges eszkö- zök alkalmazásával szereztek meg, noha azok feltárá- sára eredetileg a kivételes jogosítványok nem lettek volna felhasználhatók. Ezzel szemben a biztonságért felelős szakemberek a maguk szempontjából okkal

vetik fel, hogy a jogalkotónak nem lehet érdeke a leghatékonyabb eszközökkel, komoly forrásokat igénybe véve megszerzett adatokat a bűnüldözés számára hozzáférhetővé tenni.²¹

Érdemes megjegyezni, hogy az adatgyűjtés és általában a megelőzés, valamint a felderítés terén végbemenő mélyreható változások mellett a büntetések tana és gyakorlata inkább egyfajta visszafordulást mutat a klasszikus, konzervatív elvekhez. A büntetésnek a tett súlyával kell arányosnak lennie.²² Ugyanakkor számos helyen, köztük hazánkban is megfigyelhetők olyan tendenciák, amelyek utilitarista vagy politikai hatalmi megfontolásból a szigorú értelemben vett arányosságtól a kilátásba helyezett büntetés súlyosságával térítik el a szankciók alkalmazásának gyakorlatát.²³ A börtön (szabadságvesztés) mint a bűnös magatartásra adott társadalmi-politikai-jogi válasz visszanyerte a treatment irányzatok korábbi évtizedeiben elvesztett jelentőségét, szerepét.²⁴

Összességében elmondható, hogy az egyén és a civil társadalom közösségeinek kiszolgáltatottsága a közhatalommal szemben igen jelentős mértékben növekedett, miközben az alapjogok korlátozásának hozadéka a közbiztonság javulásában általában nem mutatkozik meg (mindazonáltal a látványos romlás jelei sem érzékelhetők).

Látszólag, bizonyos vetületekben azonban ténylegesen is az előző részben leírtakkal ellentétes irányú folyamatként jelentkezik az állam biztonsági monopóliumának oldása, meghatározott területeken egyenesen annak feladása. A magyarázat abban keresendő, hogy a központi hatalom hatalmasra növelt ellenőrzési lehetőségei nem jelentik egyben az érdekeltiséget is valamennyi forrás teljes kimerítésére. Az egyén és a közösségek kiszolgáltatottsága abban áll, hogy számon tarthatják, ki mit telefonozott, s mikor, miért, kinek. Ténylegesen a biztonságért felelős szervezeteknek a számukra fontos – például a nemzetközi szervezett bűnözéssel, a terrorizmussal kapcsolatos – beszélgetéseket kell számon tartaniuk, a telefonáló viszont a válogatás és a nyilvántartás szempontjait nem ismeri, még kevésbé azok konkrét eredményét. Ugyanakkor a központi (szövetségi) hatóságoknak és a politikai uralom szerveinek érdeke, hogy a társadalomban elfogadható szintű közbiztonság és stabilitás legyen. Előbb-utóbb az a felismerés is megszületik az állam vezetésében, hogy a biztonságot befolyásoló helyi tényezők és problémák jelentős, esetenként döntő mértékben ott kezelhetők, ahol felmerültek. Az érdekek változásai is átalakíthatják a biztonság kérdéseinek megközelítését. A jellegükönél fogva nyilvános, de magánkézben lévő terek (bevásárlóközpontok, szórakozóhelyek stb.)

rendőri védelme például nyilvánvalóan hozzájárul az adott hely látogatottságához, népszerűsítéséhez, ezáltal a profit növeléséhez is. Ilyen körülmények között a tulajdonosok, üzemeltetők, illetve az általuk foglalkoztatott személy- és vagyónvédelmi vállalkozások bevonása az értékek oltalmazásába aligha szorul alaposabb indoklásra.

Az állami monopolhelyzet feladása természetesen csak magára a közvetlen biztonságvédelmi tevékenységre vonatkozik. A veszélyelhárítás és az igazságszolgáltatás továbbra is az állam felelősségi körébe tartozik. Ezt a feladatot azonban már nem egyedül végzi, hanem egy sokszereplős színpadi előadás rendezőjeként koordinálja a résztvevők munkáját. A kialakuló új együttműködésben a rendőrség, a biztonsági vállalkozások, az önkormányzatok és más szervek, a polgári önszerveződések, valamint az egyes polgárok között létrejön egy – meghatározott területeken pedig több – biztonsági partnerség. Ennek hosszú távú működtetése során az állam a jogi keretfeltételeket szabja meg, lehetőleg úgy, hogy ne maradjon a biztonság szempontjából lefedetlen zóna. Megtervezi és megteremti azokat a feltételeket, amelyek aktivitásra serkentik a szereplőket. Így „távolból kormányoz”: belátja, hogy nem képes mindenki biztonságát a kívánt szinten garantálni. Mindazonáltal maradnak továbbra is olyan tevékenységek, amelyek nem privatizálhatók. A folyamat tehát úgy ragadható meg, hogy a korlátozott teljesítőképességű állam a védelem egy részét a vállalkozásokra, polgárookra hárítja át, akik azt átvéve egyfajta veszélyközösségi, biztonsági partneri viszonyba lépnek az állammal.

A biztonsági partnerségek létjogosultságához kevés kétség férhet. A megvalósítás módja azonban rendkívül nagy körültekintést és az érdekek, valamint az alkotmányos értékek gondos egyeztetését igényli. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a szoros együttműködés keretében a magánérdekeket szolgáló privát biztonsági vállalkozások – és persze a mögöttük lévő megbízók – befolyásra tesznek szert a közhatalom működésében, miközben az állam is meghosszabbítja beavatkozási, felügyeleti lehetőségeit olyan viszonyokra, amelyek az alkotmányosan védett magánszféra körébe tartoznak. Ha az együttműködés nem szigorúan meghatározott, alkotmányos elvekhez igazodó keretek között valósul meg, akkor fennáll a veszélye egy olyan rendvédelmi komplexum kialakulásának, amely aggályos a törvényes állami működés és az alapvető jogok szempontjából. Bob Hoogenboom „szürke rendészetnek” (*grey policing*) nevezi azt a rendszert, amelyben a különböző szektorokhoz tartozó biztonsági szervek közötti, alapvetően informális kapcsolatban elmosódik a felelősség.²⁵ A kutatások is megerősítették Hoogenboom következtetéseinek he-

lyességét és az átláthatatlan rendészeti kooperáció veszélyeit.²⁶ Nem problémamentes a polgárok önkéntes szerepvállalása sem, hiszen egyrészt a hatalmi érdekeknek való kiszolgáltatottság, másrészt az a tény, hogy a polgárőrségek és más hasonló alakulatok meghatározott, sajátos érdekeket és értékeket képviselő személyek vagy csoportok irányítása alatt állnak, egyáltalában nem garantálja az alkotmányos elveknek megfelelő működést.²⁷

Mindezekből természetesen nem következhet a biztonsági partnerségek létjogosultságának megkérdőjelezése, hiszen a különbözőségek mellett a legalapvetőbb értékek (a személy- és vagyonbiztonság) közösek, a veszélyekkel szembeni védekezés pedig minden emberi tevékenység, magatartás szükségképeni eleme. A közbiztonság és a magánbiztonság oldalmazását összehangoló együttműködések egyik előnye a változatosság, az adott szükségletekhez való rugalmas alkalmazkodás képessége. A partnerségeknek számos modellje van, ezek tanulmányozása jelentősen gazdagíthatja a veszélyelhárítással, bűnmegelőzéssel, sőt a bűnüldözéssel kapcsolatos ismereteinket is.²⁸

Magyarországon a társadalmi bűnmegelőzés nemzeti stratégiája²⁹ jelentős lendületet adott a helyi és területi tervezésnek, valamint koordinációnak. Mind a közbiztonság védelmének céljait, elveit és megvalósítási módjait rögzítő önkormányzati dokumentumok, mind pedig az intézményesülő biztonsági partnerségek fontos elemei a jelzett tendenciának.

Közhely, hogy a kriminalitás társadalmi tömegjelenség, melynek okai a kutatók jelentős részének álláspontja szerint az együttélésben, illetőleg annak zavaraiiban keresendők. Ugyanilyen nyilvánvaló tény: a bűnözés nem csupán a jogrendet és a cselekmények közvetlen tárgyait veszélyezteti, hanem a maga módján formálja az emberek és közösségek magatartását, életét. Természetes az is, hogy a védekezés eszközeihez való hozzáférés, az azok feletti rendelkezés szintén fontos tényezője a szubjektív és objektív biztonságnak, végső soron az élet minőségének.

A társadalomban két szélsőséges pólushoz viszonyítva lehet a népszerűt csoportosítani. Az egyik körül azok találhatók, akiknél az áldozattá válás valószínűsége viszonylag csekély, mivel helyzetük lehetővé teszi pótlólagos biztonsági berendezések és szolgáltatások vásárlását.³⁰ Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy a biztonság nem sorolható az egyszerűen gyarapítható javak közé, hiszen minden intézmény, rendszer vagy berendezés újabb biztonsági kockázatokat is produkál, miközben egyes veszélyekkel szemben védelmet nyújt. Számos olyan bűneset ismert, ahol éppen a biztonsági emberek adták a tippet a rablók-

nak, sőt bankrabló is került ki soraikból. Indira Gandhit például saját testőrei ölték meg.

Mindazonáltal nyilvánvalóan kiszolgáltatottabbak azok, akik a másik pólus közelében helyezkednek el. Az ő életmódjukhoz, szegénységükhöz jelentős mértékben társul az ismétlődő áldozattá válás fokozott kockázata. A pótlólagos biztonság számukra nem vagy kevésbé elérhető, másfelől pedig a bűnözők olyan lehetséges sértettekre összpontosítanak, akiknek nagy a sebezhetősége. Ez a csoport kénytelen beérni a „szegényjogon” mindenkinek kijáró biztonsággal, amelyet az állam garantál.

Ez a jelenség káros, mert a XX. századi társadalmi (jóléti) homogenitásra törekvés kudarcát jelenti, másrészt rombolja a társadalom közösségi tudatát, önazonosság-érzését. A fragmentált társadalom nem tud azonos rendezési elvek szerint érezni, élni és cselekedni. A dezintegráció a társadalom egészének előrehaladása szempontjából is negatív folyamat, ennek a közbiztonságra gyakorolt hatása tovább szélesíti és mélyíti a népszerűség nagy csoportjai közötti szakadékot.³¹

Valójában ennél is többről van szó. Az említett biztonsági partnerségek még a legjobb szabályozás és a legerősebb kontroll mellett sem oldják fel a különbséget a közbiztonság védelmében valamilyen módon részt vevő szereplők között. Ehhez járul a közösségi terek privatizációja, ami egyrészt szó szerint értendő, másrészt pedig úgy, hogy a társadalmi élet jelentős megnyilvánulásai (például vásárlás, a szabadidő eltöltése) egyre inkább magánterületeken kapnak helyet. Ebből következően a szegények és a társadalmi előítéletek alapján marginalizált csoportok tagjai jobban ki vannak téve a biztonsági emberek általi zaklatásnak, adott esetben a kiűzetésnek is. Megjegyzendő, hogy maga a közhatalom is alkalmaz olyan megoldásokat, amelyek az emberek mozgásszabadságát korlátozzák (kitiltás, lakhelyelhagyási tilalom stb.).

Egyáltalában nem elhanyagolható körülmény, hogy a magánrendőrségek létszáma ma már általában meghaladja a közbiztonság védelmére rendelt hivatalos testületekéit. 2004-ben az Egyesült Államokban a hivatalos adatok szerint 43 000 magánnyomozói álláshely – vállalkozói és alkalmazotti – volt,³² míg a foglalkoztatott biztonsági őrök létszáma valamivel meghaladta az egymilliót.³³ Ugyanezen időszakban 842 000 rendőri státust lehetett betölteni,³⁴ beleértve a nyomozói munkaköröket is.

Magyarországon a számok még jelentősebb eltérést mutatnak. A Személy-, Vagyonvédelmi és Magánnyomozói Szakmai Kamara statisztikája szerint 112 066 személy van olyan igazolvány birtokában, amely privát biztonsági tevékenység ellátására jogosítja, de még az aktívnak minősített biztonságiak is

69 951-en vannak a 2005. szeptember 1-jei állapot szerint,³⁵ ami több mint duplája a szolgáló hivatásos rendőrök létszámának, mely 2005. január 1-jén az ORFK nyilvántartása szerint 29 449 fő volt.³⁶

Középkori állapotokat idéz fel ez a helyzet, amikor a fallal körülvett városokban lakó polgár biztonságával szemben a kívül rekedtek kockázatos életkörülményei álltak. Ahogyan akkor, úgy ma is sokan törekszenek arra, hogy tagjai legyenek ennek az exkluzív klubnak, amely természetesen sok ember kizárásával is együtt jár. A szegénység és kirekesztettség azonban nem csupán a biztonsági szolgáltatásokhoz való hozzájutást nehezíti, hanem az előítéletesség és a politika rosszul értelmezett és türelmetlen eredményességre való törekvései miatt maga a hátrányos helyzet válhat sokak szemében egyfajta devianciává, sőt egyenesen bűnös magatartássá.³⁷ Úgy, ahogyan azt a két világháború közötti helyi rendészet monográfiusa szókimondóan megfogalmazta: „...lélektanilag ismert tény, hogy a nincstelen, a nélkülöző népréteg, vagy akárcsak csoport, a közbiztonságra felette veszélyes, nemzeti szempontból teljesen megbízhatatlan, így a nemzeti társadalom számára nemhogy hasznos elem, hanem egyenesen tehertétel.”³⁸

Manapság a még mindig divatos „nulla tolerancia” elve keretében jelenik meg a leghatározottabban a közhatalmi kontrollnak a hátrányos helyzetű csoportok ellen fordulása, ami tovább erősíti a kirekesztés politikáját³⁹ akkor is, amikor az egyéb (szociális) különbségeket vagy legalábbis a marginalizáltság kirívó megnyilvánulásait (például roma telepek) sikerül felszámolni vagy enyhíteni. Különösen demoralizáló hatást vált ki ehhez képest, hogy a „felső tízezerből” kikerülő gyanúsítottakkal szemben olykor látványosan engedékeny a büntetőhatalom (a sokmilliárdos kárt okozó bűncselekmény első számú gyanúsítottját kifejezetten baráti légkörben hallgatta ki az ügyészség, a szabadságvesztését töltő népszerű táncdalénekes gyakran jár ki a börtönből néhány napra stb.). Nem hallgatható el az sem, hogy a nincstelenségből és a társadalmi kirekesztettségéből adódó kiszolgáltatottság valóban a bűnözés világa felé sodorhatja azokat, akik egyéb módot nem látnak életük megváltoztatására. Más kérdés, hogy többségük ott is kizsákmányolt és megalázott pária marad.⁴⁰

Általános jelenség, hogy a kormányzati szerepre törő pártok előszeretettel utalnak a leváltandó adminisztráció korrupciógyanús vagy más jogsértő ügyleteire, egyúttal ígéretet téve arra, hogy megválasztásuk esetén kíméletlen következetességgel derítenek fel minden visszaélést, tekintet nélkül az elkövetőkre. Amennyiben azonban sikerrel járnak, az eredmény rendszerint igen csekély, többnyire egyenesen kiáb-

rándítónak nevezhető.⁴¹ A kirívóan magas, közpénzekből kifizetett sikerdíjjal kapcsolatos bűntetőügyben egymással homlokegyenest ellentétes bírói döntések születtek, az eljárás a vád lényegét érintően a fő vádlott felmentésével fejeződött be. Az olajügyekkel és a bűnözés szervezett jellegűvé válásával kapcsolatos nyomozás 1996-ban kezdődött, de e sorok írásakor még elsőfokú ítélet sem született.

Az előző évtizedben olyan alvilági háború dúlt Magyarországon, amelyben a bűnözők egymással szembeni – tipikusan robbantásos – támadásai már-már elviselhetetlen helyzetet teremtettek. Az akkori belügyi és rendőri vezetés az igazoltatások és elszámoltatások totális ellenőrzésre emlékeztető módszerét alkalmazta, ennek hatására elfogtak 1574 személyt, közülük 153 fővel szemben körözés alapján történt az intézkedés. 252 személyt utasítottak ki az országból tartózkodási engedély hiánya, engedély nélküli munkavállalás és egyéb szabálysértések következményeként, főleg ukrán, román és ázsiai nemzetiségűeket. 268 fő ellen tettek büntető feljelentést bűncselekmények alapos gyanúja miatt. Minderről sikerként számolt be a belügyminiszter az Országgyűlés ülésén. Arról is szólt, hogy ezek az intézkedések ugyan nem jelentenek megoldást a problémákra, mindazonáltal vannak biztató jelek a robbantásos bűncselekmények felderítésében is. Meg kell jegyezni, hogy az akkori bombatámadások és azok elkövetőinek jelentős része mind a mai napig felderítetlen maradt.

A bűntüdözésnek a bagatellkriminalitás és a makrobűnözés elleni fellépés terén mutatott eltérő hatékonyságát több tényező befolyásolja. Különbség van mindenekelőtt a láthatóságban és ezzel szoros összefüggésben a feljelentési hajlandóságban. A makrobűnözés körében az elkövetők képzettsége, technikai felkészültsége és informáltsága miatt nagyobb a rejtve maradás esélye, nehézségekbe ütközik a bizonyítás is. A kisebb súlyú deliktumoknál ez többnyire nem így van.

A másik összefüggés, hogy a büntető igazságszolgáltatás rá van szorulva a mérhető eredményekre, ezeket pedig a gazdasági vállalkozásokhoz hasonlóan könnyen előállítható „tömegtermeléssel” tudja elérni. Más kérdés, hogy az igazságszolgáltatás számára adott lehetőségek (például a vétségi és a büntetési eljárás közötti különbség) kevesebb egyszerűsítést engednek meg, ennek következtében a kisebb jelentőségű ügyek kezelése nem azok csekély súlyával arányosan könnyíti meg a bírósági jogalkalmazást. Így adódhat elő, hogy a bíróságok „eldugulnak” a kisebb társadalmi veszélyességű ügyektől, ezért a makrobűnözéssel összefüggő perek tárgyalására rendelt kapacitások is nehezebben használhatók eredeti funkciójuknak megfelelően. Részben ezzel is magyarázható,

hogy a büntetőjogban – ezen belül a bírósági tárgyalásra vonatkozóan is – megfogalmazódnak olyan elvi követelmények, amelyek a jogállami értékek feladásával, de legalábbis gyengítésével próbálják ellensúlyozni a bizonyítás nehézségeit (a védelem számára megismerhetetlen tanúk, a titkos információgyűjtés eredményeinek a forrás és a módszerek ismertetése nélkül a tárgyalás anyagává tétele stb.).

A hatékonyság növelése a jogállami elvek feladása árán azonban enyhén szólva is vitatható megoldás. Álláspontom szerint inkább abból kellene kiindulni, hogy a bagatellbűnözés – bár sokkal nagyobb áldozati kört érint – összességében mégsem olyan veszélyes a társadalomra, mint a terrorizmus, az alternatív társadalmi struktúrák kiépülésével fenyegető, anyagilag rendkívül tehetős szervezett bűnözés, vagy a milliók egészségét, életét veszélyeztető környezetszennyezés. A csekély súlyú bűncselekmények esetében célszerűbb tehát az alternatív szankciók egyre több polgári jogi elemet hordozó konfliktusmegoldási gyakorlatának elterjesztése. Ezzel együtt a makrobűnözéssel szembeni fellépés kapacitásait mind minőségi, mind mennyiségi értelemben jelentősen javítani, illetőleg növelni lehetne.

Demokratikus társadalmakban aligha vitatható, hogy a közgondolkodás, az emberek véleménye, érzései, különösen a bűnözéstől való félelme nem hagyható figyelmen kívül a bűnözés közhatalmi kezelésében, így a kriminológiai kutatásokban sem.

Általánosságban elmondható, hogy kétfajta megközelítés van jelen a bűnre való társadalmi reagálást illetően. Az első szerint a büntetőjog önkorlátozása helyénvaló, hiszen a dekriminalizációs tapasztalatok általában kedvezők. Ha nem elvadult gonosztevőket akar a társadalom a börtönökből visszakapni, akkor a büntetés-végrehajtás humanizálása úgyszintén elengedhetetlen.

A másik gondolkodásmód a törvényre és a rendre (*law and order*) hivatkozva éppen az ellenkezőjét vallja. E felfogás szerint a megengedő büntetőpolitika csődöt mondott. A bűnözők nem szolgálnak rá a társadalom jóhiszeműségére és türelmére. A börtönökben valóban csak alacsony hatékonysággal vagy alig lehet a jóra nevelni az embereket, ebből azonban nem az következik, hogy a börtönöket emberségeesebbé kell tenni, hanem az, hogy az elkövetőket minél hosszabb ideig, akár életfogytig benn kell tartani.

Az emberek általában inkább ezt az utóbbi felfogást vallják. A bűncselekmények megelőzése legcélravezetőbb módjának a legtöbbször a szigorúbb büntetéseket vélik. Kétségtelen tény azonban, hogy a punitív megközelítés a valóságban nem kizárólagos, hanem – még ha gyakran ellentmondásosan is – ke-

veredik a toleránsabb nézetekkel, a szigorú büntetéseket követelő emberek többsége egyidejűleg elfogadja a büntetés és a nevelő jellegű intézkedések szükségességét.⁴² Az is megállapítható, hogy van csökkenő irányú elmozdulás a megtorló jellegű beavatkozások szerepének értékelésében, miközben növekszik a bűnözésre adott társadalmi-közhatalmi válaszok komplex jellegének megértése és elfogadása.⁴³ Ebben a folyamatban igen fontos szerepe van a bűnözés és a bűnüldözés valóságáról adott pontos tájékoztatásnak, az emberek meggyőzésének – például az őket bármilyen minőségben érintő eljárások során, de a médiában is –, továbbá a megelőzésben és a büntető igazságszolgáltatásban való társadalmi részvételnek.⁴⁴

A rendszerváltás utáni társadalmak esetében különös problémaként vetődik fel, hogy a diktatúrák általában, így a szocialista rendszerek is, alacsony szinten tartották a bűnözést, legalábbis a hivatalos adatok szerint. Kétségtelen tény az is, hogy a paternalista állam egyfajta biztonságérzetet is táplált az emberekbe.⁴⁵ Ugyanakkor a politikai demokratizálódással egyidejűleg hatalmas bűnözési hullám érte el a rendszerváltó országokat. Könnyen kialakulhatott – és ki is alakult – az a kép, hogy valójában az immár komolyabban vett alkotmányos alapjogi garanciák, a „rendőrség kezének megkötése” a növekvő bűnözés oka,⁴⁶ ebből következően a megoldás sem lehet más, mint a szabadságjogok csorbítása, egyes eszmények feladása a bűnüldözés hatékonyságának növelése érdekében.⁴⁷ Ténylegesen megfigyelhető, hogy az átalakulóban lévő államokban a szabad piacgazdaságon alapuló kormányzás rendőrállami megoldásokkal, sőt, ilyen elvi megközelítésekkel is keveredik.⁴⁸

A büntetőpolitika jelentős irányváltásait a társadalmi közgondolkodás általában nehéz vajúadások után hozza világra. Az új megszületését rendszerint megelőzi a régi megoldások tartalékainak kimerülése, annak a felismerése, hogy a korábbi eszköztár további alkalmazása zsákutca.

Így volt ez már a XVII. század végén is, amikor a folyamatos szigorítások után szinte minden jogsértésért akasztófa járt, és például Angliában több mint kétszáz törvényi tényállás szankciója volt halálbüntetés. A folyamatos szigorítások ellenére a bűnözés egyre emelkedett. A helyzet iróniája, hogy az egyik legjobb elkövetési alkalom éppen a nyilvános kivégzés volt, amely vonzotta a zsebtolvajokat és más olyan bűnözőket, akiknek a cselekményéért egyébként szintén bitó járt.⁴⁹

Cesare Beccaria ismerte fel és mondta ki a szemléletváltás szükségességét annak hangsúlyozásával, hogy nem a büntetés szigora, kegyetlensége, ha-

nem annak elkerülhetetlensége jelenti a legjobb visszatartó erőt.⁵⁰ Fontos, máig szem előtt tartandó gondolatokat fogalmazott meg a rendőrséggel és a bűnmegelőzéssel kapcsolatban is. Az előbbit illetően például az volt a véleménye, hogy csak bárki számára megismerhető, világos törvények alapján lehet eljárni, ellenkező esetben megnyílik az út a zsarnokság előtt, amely mindig a politikai szabadság „határmezsgyéjén ólálkodik”.⁵¹ Ugyancsak tanulságos és aktuális az is, amit a büntetőjogi szabályozás és a prevenció összefüggéseiről mond: „Miként a természet állandó és rendkívül egyszerű törvényei sem akadályozzák meg, hogy a bolygók mozgásában zavarok ne álljanak elő, úgy a gyönyör és a fájdalom végtelen és ellentétes vonzóerői közepette az emberi törvények sem képesek megakadályozni minden zavart vagy rendetlenséget. Márpedig ez a korlátolt emberek ábrándképe, ha egyszer kezükbe kerítik a hatalmat. Ha sokféle közömbös cselekvést megtiltunk az embereknek, ez nem egyértelmű azzal, hogy megelőzzük a belőlük származó bűncselekményeket, inkább azt jelenti, hogy újabb bűncselekményeket hozunk létre, hogy önkényesen szabjuk meg az erénynek és a bűnnek azokat a fogalmait, amelyeket öröknek és változatlanoknak hirdetnek. Hová is jutnánk, ha megtiltanánk nekünk mindazt, ami bűncselekmény elkövetésére bírhat bennünket? Az emberek még érzékszerveik használatától is meg kellene fosztani!”⁵²

A világ és benne a problémák büntetőjogi szabályozás útján történő megoldásának kísértése azóta sem sokat változott. Ideje volna felismerni, hogy a büntetőjog egyedül nem alkalmas azoknak a problémáknak a megoldására, amelyekkel foglalkozik.

Kétségtelen tény – amint arról szó volt –, hogy a prevenció és a nyomozást megelőző felderítés, továbbá a terrorizmus elleni harc, valamint annak kiterjesztése más kriminális megnyilvánulások kezelésére egyre jelentősebb mértékben a büntetőjogi, sőt részben bármiféle törvényes kereteken kívül zajlik, ami alapvető emberi jogi aggályokat vet fel. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a politika az igazán nagy eredményeket – egyébként vegyes sikerrel – igyekszik „visszacsatornázni” a büntető igazságszolgáltatásba. Sorra jönnek létre a nemzetközi büntetőbíróságok, igazságszolgáltatás elé állítják a bukott diktátorokat. Úgy tűnik tehát, hogy a büntetőjog alkalmazásának „csupán” az alapjogi garanciális oldala szorul háttérbe, az elrettentő hatásához fűzött elvárások azonban nem.

A büntetőjog jövőbeni szerepének meghatározása során szem előtt kellene tartani azt, hogy az az egye-

di, külsőleg megnyilvánuló cselekményre, viselkedésre irányul, nem képes tehát a bűnözés okait felszámolni, azokat lényegesen befolyásolni. Kivétel ez alól maga a szabályozás, amennyiben a kriminalizálásnak nem az általános társadalmi értékek védelme az oka és célja, hanem a közhatalom működéséhez, adott esetben más jogszabályok érvényesülésének előmozdításához fűződő érdek (*mala prohibita*).

Büntető törvénykönyvünk 218. §-a például embercsempészség miatt büntetni rendeli azt, aki segítséget nyújt másnak ahhoz, hogy az államhatárt engedély nélkül vagy meg nem engedett módon átlépje. Az államnak kétségtelenül joga van a határátlépés feltételeit és módját szabályozni. Mégis látni kell, hogy ebben az esetben (hangsúlyozom, hogy a jelenlegi szabályozásban sem anyagi haszonszerzés, sem egyéb körülmény nem szükséges a tényállás kimerítéséhez, tehát egy tisztán segítő szándékú közreműködés is börtönbe juttathatja az elkövetőt) lényegében egy általános

elismert nemzetközi emberi érték (a szabad mozgás) előmozdításáról van szó. Ráadásul a tilalom hatálya alá tartozó kifelé történő határátlépés közvetlenül és nemzetközileg is elismert alapjog érvényesítése, amennyiben az 1976. évi 8. törvényerejű rendelettel kihirdetett Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya 12. cikkének 2. bekezdése határozottan kimondja, hogy mindenki szabadon elhagyhat bármely országot, beleértve saját országát is. Igaz persze, hogy ez a jog törvényes korlátozásoknak alávethető, ám az értékek hierarchiáján a megszorítások nem változtatnak. Általában a *mala prohibita* körébe sorolhatók azok a magatartások, amelyek attól függően érdemelnek büntetést, hogy engedéllyel vagy anélkül valósulnak-e meg. Itt is hangsúlyozom, hogy az engedélyezési rendszernek lehetnek és általában vannak méltányolható indokai, a büntethetőség azonban pusztán az engedély hiányában áll be akkor is, ha egyébként a cselekmény más érdeket nem sért. Másképpen fogalmazva: nem a konkrét, a jogsértéssel előidézett társadalmi kár vagy veszély a fellépés alapja, hanem a közhatalom presztízsvesztesége.

A büntetőjogi szabályozás egyszerűnek tűnő módszerét a társadalmi problémák megoldására alkalmazni kívánó politikusok általában nem számolnak azzal – noha erre a mondottak szerint már Beccaria is felhívta a figyelmet –, hogy a rossz szabályozás és az igazságtalan jogalkalmazás nem csupán alkalmatlan a kívánt elrettentő hatás elérésére, hanem egyenesen az ellenkező eredményt idézheti elő: a

bűncselekmények számát, illetőleg súlyosságát növelheti.⁵³ A törvényhozásra leselkedő veszélyek hangsúlyozása mellett azonban azt is ki kell mondani – éppen a háborús szemlélet és a bűnözés elleni fellépésnek az alapjogi garanciákat jórészt nélkülöző titkos műveletek felé terelése miatt –, hogy a büntetőjogi szabályozásnak társadalmi és alkotmányos értékei vannak, amelyeket a jövőben is érvényesíteni szükséges.

Mindenekelőtt az értékek és az értékeken alapuló legfontosabb normák stabilitását kell kiemelni, ami egyben egyfajta biztonságot is jelent mind objektív, mind szubjektív értelemben. Arról van szó, hogy a büntetőjog világosan és előre láthatóan rögzíti azokat az elvárásokat, amelyek megszegése esetén az ugyancsak előzetesen meghatározott jogkövetkezmények alkalmazhatók (*nullum crimen, nulla poena sine lege*). Ezzel a szabályok morális megerősítése is megtörténik.⁵⁴ A hosszú távra szóló, általánosan elfogadott értékeken alapuló szabályozás egyben azt is feltételezi, hogy a bűnről és a büntetésről vallott felfogások ideológiai meghatározottsága háttérbe szorul az igazságügyi politikában, valamint a kutatásokban is.⁵⁵

Beccariának igaza volt. A kilátásba helyezett büntetések súlyosságának nincs elrettentő hatása.⁵⁶ Ebből természetesen nem következik a börtönök azonnali lebontásának szükségessége. A büntetésnek és a büntetőjognak ugyanis nem kizárólag elrettentő funkciója van, kétségtelenül szükség lehet például egyes elkövetőknek a társadalomtól való időleges vagy – a mai hivatalos álláspont szerint – akár végleges elkülönítésére. A kilátásba helyezett büntetés súlya önmagában általában nem tart vissza az elkövetéstől, a végrehajtásnak, egyáltalán a hatóságok részéről tanúsított bánásmódnak azonban már van hatása az egyénre és annak jövőbeni magatartására. A legfontosabb „üzenet”, melyet a büntető igazságszolgáltatás és általában a közhatalom az embereknek küldhet, a tisztességes elbánás. Nem meglepő, hogy kutatások is megerősítették: a hatóságok fair magatartása és az egész beavatkozás elfogadott legitimitása kimutatható hatással van a jogkövető magatartásra.⁵⁷

Speciális gond, hogy kiélezett politikai küzdelmekben a büntetőjog diszfunkcionálissá is válhat. Szűkös anyagiak esetén a törvényhozók a társadalom általános bajait is a nem erre szolgáló büntetőjoggal kívánják gyógyítani. Ha elszaporodik valamely, felfogásuk szerint a társadalmat (de valójában a feltételezett választóikat) aggasztó jelenség, azonnal a büntetőjog eszközéhez nyúlnak. Jellemző példa az Orbán-kormány idején a kábítószerfogyasztást szigorúbban szankcionáló törvény. Lát-

szólag a kábítószer-fogyasztóknak dörögtek, valójában saját választóiknak kívánták bizonyítani odaadó elkötelezettségüket. Ilyen gyakorlat mellett a Btk. inkább kezd emlékeztetni egy politikai üzenő füzetre, semmint egy mértéktartó politikusok által alkotott kódexre.

Az eddigiekben – nem mellőzve ugyan az értékelő megjegyzéseket – alapvetően a büntetőjog és annak társadalmi-jogi környezete, a biztonságvédelem néhány, ma megfigyelhető tendenciáját írtam le. A tudomány képviselője azonban nem érheti be a világ magyarázatával, erejéhez és tehetségéhez képest hozzá kell járulnia annak megváltoztatásához, jobbításához.⁵⁸ Persze már az is eredmény, ha a politika és a törvényhozás számára megmutatjuk a zsákutcákat, a mindenképpen elkerülendő utakat. Ilyen a bűnüldözés kivonása a jog uralma alól vagy a bűnözés visszaszorításának terve a büntetések szigorításával.

Ennél azonban többet is tudunk ajánlani. Létezik és fejlődik az a koncepció, amely korszerű választ ad az itt felvetett problémák többségére, legalábbis az elvi megközelítés szintjén. Kibontása és következetes alkalmazása révén meg lehetne szüntetni, de legalábbis számos területen csökkenteni lehetne azokat az ellentmondásokat és gondokat, amelyeket e tanulmány is bemutatott. Ez az irányzat nem más, mint az *emberi biztonság*. Megjegyzem, az angol „human security” kifejezést általában inkább humán biztonságnak fordítják,⁵⁹ az „emberi biztonság” azonban jobban érzékelteti az emberi jogokkal való szoros összefüggést.

Az emberi biztonság fogalmának és követelményrendszerének kidolgozása az ENSZ Fejlesztési Programjához (United Nations Development Program – UNDP) kapcsolódik. A program 1994-es jelentésében (Human Development Report) az emberi biztonság két rendkívül fontos alkotóelemként határozza meg a félelemtől és a nélkülözéstől mentes szabadságot. Témánkat illetően tehát arról van szó, hogy a bűnözéssel szembeni fellépés függ attól, hogy mennyiben sikerül a szociális problémákat megelőzni, a feszültségeket feloldani, a dezintegrálódást megakadályozni, összességében magát a büntetőjogi fellépés kényszerét elkerülni.

Az emberi biztonság koncepciójának további fejlesztésére és a megvalósítás tervének kidolgozására 2000-ben az ENSZ millenniumi ülészekén döntést hoztak egy bizottság kiküldéséről. Ebben a kérdés legjobb elméleti ismerőit és gyakorlati szakembereit kaptak helyet, így például társelnökként Sadako Ogata, az ENSZ korábbi menekültügyi főbiztosa és Amartya Sen, közgazdasági Nobel-díjas tudós, de

részt vett a munkában Bronislaw Geremek volt lengyel külügyminiszter is.

A testület 2003-ra készítette el jelentését, amelyben úgy foglalt állást, hogy a nemzetközi közösségnek új biztonsági paradigmára van szüksége. Az állam továbbra is fontos tényezője a biztonság védelmének, de gyakran előfordul, hogy kötelezettségeinek nem tud vagy nem akar eleget tenni, sőt maga válik veszélyforrássá saját polgárai számára. Ezért az állam biztonsága helyett az emberek biztonságát kell a figyelem középpontjába helyezni.⁶⁰ Az emberi biztonság fogalmát a bizottság a következőképpen határozta meg: „Minden emberi élet lényegi magvának az oltalmazása úgy, hogy egyidejűleg elő kell mozdítani az emberi szabadságok és az emberi kiteljesedés előmozdítását.”⁶¹

Az emberi biztonság koncepciójától elválaszthatatlan az alapvető szabadságjogok védelme. Kiterjed azonban a súlyos, illetőleg széles körben jelentkező veszélyekkel, helyzetekkel szembeni védekezésre is. A biztonságról való gondolkodásban már korábban is felismerték a komplex⁶² és globális megközelítés⁶³ szükségességét. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi különbségek (katonai-rendészeti, külső-belső stb.) eltűnőben vannak, legalábbis relativizálódnak. Az emberi biztonság felfogásában alapvetően az az új, hogy az egyének és közösségeik szempontjait helyezi előtérbe a nemzet vagy akár a nemzetközi közösség egészének biztonsági érdekeihez képest.

A hagyományos állam-, illetve nemzetbiztonsági és az emberi biztonsági felfogás különbségét mutatja például a migráció megítélése. Az utóbbi inkább pozitívumnak tartja az emberek mozgását, hiszen az növeli az országok kölcsönös függését, erősíti a különbözőség elfogadását. Előmozdítja az ismeretek, valamint a képességek átadását, terjesztését. Segíti a gazdasági fejlődést, ezzel együtt a migrációban érintett emberek boldogulását. Igaz, hogy vannak veszélyek és hátrányos következmények is, de a migráció negatívumait is elsősorban a közvetlenül érintett emberek szempontjából kell megítélni.

Az emberi biztonság felfogása általánosságban feloldja az emberi jogok és a biztonság között általában feltételezett ellentétet. Ez az irányzat azt vallja, hogy az emberi jogok kiterjesztése és élvezetük minél teljesebb körű biztosítása az emberek számára nem akadály, hanem egyenesen célja, siker esetén pedig eredménye a biztonságvédelmi politikának.⁶⁴ Ha a kívánatos stratégiát a legrövidebben kellene összefoglalni, akkor Javier Solana mondatát hívnám segítségül: „Az a világ biztonságosabb, amelyik tisztességesebb.”⁶⁵

1. Kertész Imre: *A bűnügyi statisztika nemzetközi összehasonlításának lehetőségei*, Statisztikai Szemle, 1996/1, 16–34.
2. *The State of Crime and Criminal Justice Worldwide – Report of the Secretary-General*, A/Conf.203/3. UN, Bangkok, 35–38. pont, 12.
3. George W BUSH: *Address to a Joint Session of Congress and the American People*, 20. September 2001. <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010920-8.html>.
4. Peter HOCHGARTZ: *Zur Perseveranz bei Sexualmorden – Zugleich ein Bericht über die spektakuläre Ermittlung eines Mehrfachtäters*, Kriministik, 2000. Nr. 5, S. 322–327.
5. http://www.privacy.org/pi/activities/tapping/statewatch_tap_297.html.
6. *An Appraisal of the Technologies of Political Control*, PE 166.499/Int.St./Exec.Sum./en, Luxembourg, 1998.
7. *Report on the existence of a global system for the interception of private and commercial communications (ECHELON interception system) (2001/2098(INI))*. Final, A5-0264/2001. Strasbourg, 11 July 2001.
8. Abraham D. SOFAER: *Playing Games with Terrorists*, New England Law Review, 2002/4, 903–909.
9. 11/1992. (III. 5.) AB határozat.
10. 9/2004. (III. 30.) AB határozat.
11. David KRETZMER: *Targeted Killing of Suspected Terrorists. Extra-Judicial Executions or Legitimate Means of Defence?*, The European Journal of International Law, 2005/2, 171–212.
12. Lásd az ENSZ főtitkárának állásfoglalását: Press Release, SG/SM/9373 OBV 428, 17 July 2004. UN, New York.
13. Ronald D. CRELINSTEN: *The World of Torture – A Constructed Reality. Theoretical Criminology*, 2003/3, 293–318.
14. Alan M. DERSHOWITZ: *Why Terrorism Works*, Yale University Press, New Haven, London, 2002, 131–163. Ismertetését lásd FILÓ Mihály: *Az inkvizítor védelmében – a kínzás jogállami apológiája?*, Fundamentum, 2005/3, 89–97.
15. KISS Álmos Péter: *A hadviselés szabályai és a nemzetközi terrorizmus*, Új Honvédségi Szemle, 2005/10, 115.
16. GÁL István László: *A pénzmosás és a terrorizmus finanszírozása*, in *Emlékkönyv Irk Albert egyetemi tanár születésének 120. évfordulójára*, szerk. KORINEK László, KÓHALMI László, HERKE Csongor, Pécs, Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata, 2005, 37–41; Jean-Marc SOREL: *Some Questions about the Definition of Terrorism and the Fight against its Financing*, European Journal of International Law, 2003/2, 365–378.
17. Lásd például a terrorizmus finanszírozásának visszaszorításáról New Yorkban az Egyesült Nemzetek Közgyűlésének 54. ülészakán, 1999. december 9-én elfoga-

- dott nemzetközi egyezmény kihirdetéséről szóló 2002. évi LIX. törvény.
18. Patricia BIBES: *Transnational Organized Crime and Terrorism – Colombia, a Case Study*, Journal of Contemporary Criminal Justice, 2001/3, 243–258.
 19. Lásd például a szervezett bűnözés, valamint az azzal összefüggő egyes jelenségek elleni fellépés szabályairól és az ehhez kapcsolódó törvénymódosításokról szóló 1999. évi LXXV. törvény 1–4. §-ához fűzött indokolást.
 20. Mark S. HAMM: *Crimes Committed by Terrorist Groups: Theory, Research, and Prevention*, Washington D. C., National Institute of Justice, 2005. <http://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/211203.pdf>.
 21. HETESY Zsolt: *A büntetőeljárás szükségtelen eleme: a célhoz kötött bizonyíték ekve*, in *Tanulmányok Finszter Géza 60. születésnapjára*, szerk. KORINEK László, Pécs, PTE ÁJK Doktori Iskola, 2005 (PhD tanulmányok 4.), 74.
 22. Szabó András: *A büntetőjog reformja*, Budapest, G&G Kiadó, 1995, 255.
 23. David SICHOR: *Penal Policies at the Threshold of the Twenty-First Century*, Criminal Justice Review, 2000/1, 1–30.
 24. Felipe ESTRADA: *The Transformation of the Politics of Crime in High Crime Societies*, European Journal of Criminology, 2004/4, 419–443.
 25. Bob HOOGENBOOM: *Grey Policing: A Theoretical Framework*, Policing and Society, Vol. 2 (1191), Nr. 1, 17–30.
 26. Peter FAIRCHILD: *The Emerging Police Complex. Hoogenboom and Australian Inter Agency Cooperation*, The Australian and New Zealand Journal of Criminology, Vol. 27 (1194), July, 2–59.
 27. Albrecht FUNK: *Die Fragmentierung öffentlicher Sicherheit – Das Verhältnis von staatlicher und privater Sozialkontrolle in der politikwissenschaftlichen Diskussion*, in *Privatisierung staatlicher Kontrolle: Befunde, Konzepte, Tendenzen*, Hrsg. Fritz SACK, Michael VOSS, Detlev FREHSEE, Albrecht FUNK, Herbert REINKE, Baden-Baden, Nomos, 1995, 49–53; BÓLYAI János: *Társadalmi részvétel a rendfenntartásban – közösségi rendőrség*. Kandidátusi értekezés, Budapest, 1994, 122–154.
 28. Rainer PITTSCHAS, Rolf STOBER: *Kriminalprävention durch Sicherheitspartnerschaften*, Köln, Carl Heymanns Verlag, 2000; Jan TERPSTRA: *Models of Local Security Networks: Ont he Diversity of Local Security Networks in the Netherlands*, Crime Prevention and Community Safety, 2005/4, 37–46.
 29. Melléklet a 115/2003. (X. 28.) OGY határozathoz.
 30. SALGÓ László: *Az új típusú biztonság*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1994, 59.
 31. FERGE Zsuzsa: *Szegénység és bűnözés, azaz: van-e dezintegrációs és decivilizációs veszély?*, Belügyi Szemle, 1999/2, 3–27.
 32. <http://www.bls.gov/oco/ocos157.htm#empty>.
 33. <http://www.bls.gov/oco/ocos159.htm#empty>.
 34. <http://www.bls.gov/oco/ocos160.htm>.
 35. <http://www.szvmszk.hu/node/6>.
 36. http://www.orfk.hu/magyar_rendorseg/tortenet/jelen_szamokban.html.
 37. GÖNCZÖL Katalin: *Bűnös szegények*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1990; Chris CROWTHER: *Thinking about the „Underclass” – Towards a Political Economy of Policing*, Theoretical Criminology, 2000/2, 149–167.
 38. NAGY János: *A község rendszete*, Szombathely, Martineum R.T., 1938, 171.
 39. FERGE Zsuzsa: *A szétszakadó társadalom*, Belügyi Szemle, 2000/6, 14.
 40. FORRAI Judit: *Szegénység és bűnözés különös formája a budapesti utcákon: a férfi- és női prostitúció*, Belügyi Szemle, 1999/2, 91–101.
 41. Vö. például a rövid életű Közpénzügyi Államtitkárság tevékenységével.
 42. Klaus BOERS: *Kriminalitätsfurcht. Centaurus Verlagsgesellschaft*, Pfaffenweiler, 1991, 324; Hans-Jürgen KERNER: *Kriminalitätseinschätzung und Innere Sicherheit. Eine Untersuchung über die Beurteilung der Sicherheitslage und über das Sicherheitsgefühl in der Bundesrepublik Deutschland, mit vergleichenden Betrachtungen zur Situation im Ausland*, Wiesbaden, Verlag des Bundeskriminalamtes, 1980, 275; KORINEK László: *Rejtett bűnözés*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988, 151.
 43. KORINEK (1995): 116–117; *Changing Public Attitudes toward the Criminal Justice System*, Peter D. Hart Research Associates for the Open Society Institute, 2002. <http://www.prisonssucks.com/scans/CJI-Poll.pdf>.
 44. Rob ALLEN: *What Works in Changing Public Attitudes – Lessons from Rethinking Crime and Punishment*, Journal for Crime Conflict and the Media, 2004/3, 55–67.
 45. IRK Ferenc: *Rendszerváltás Közép-Európában: a bűnözésmegelőzés és a kriminálpolitika kérdőjelei*, in *Társadalmi változások, bűnözés és rendőrség*, szerk. VÍGH József, KATONA Géza, Budapest, ELTE – Rendészeti Kutatóintézet, 1993, 267–275.
 46. Rob MAWBY: *A változó rendőrség – bevezető elmélkedés Kelet-Európa nyugat felé fordulásának ürügyén*, in *uo.*, 248–253.
 47. BOROSS Péter: *Megnyitó beszéd a Társadalmi változások, bűnözés és rendőrség című konferencián*, in *uo.*, 10.
 48. Maria LOS: *Post-communist Fear of Crime and the Commercialization of Security*, Theoretical Criminology, 2002/2, 180.
 49. Peter KING: *Crime, Justice and Discretion in England 1740–1820*, New York, Oxford University Press, 2000, 343.
 50. Cesare BECCARIA: *Büntetés és büntetés*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 99.
 51. *Uo.*, 120.
 52. *Uo.*, 134–135.
 53. Helmut KURY, Theodore N. FERDINAND, Joachim

- OBERGFELL-FUCHS: *Does Severe Punishment Mean Less Criminality?*, International Criminal Justice Review, 2003/1, 110–148 (a továbbiakban *Does Severe Punishment...*; Lawrence W. SHERMAN: *Defiance, Deterrence, and Irrelevance: A Theory of the Criminal Sanction*, Journal of Research in Crime and Delinquency, 1993/4, 445–473.
54. Paul ROBINSON, John M. DARLEY, Kevin M. CARL-SMITH: *Ex Ante Function of the Criminal Law*, Law and Society Review, 2001/1, 165–187.
55. Michael C. BRASWELL, John T. WHITEHEAD: *Seeking the Truth. An Alternative to Conservative and Liberal Thinking in Criminology*, Criminal Justice Review, 1999/1, 50–63.
56. Paul GENDREAU, Claire GOGGIN, Francis T. CULLEN: *The Effects of Prison. Sentences on Recidivism*, Ottawa, Solicitor General Canada, 1999; *Does Severe Punishment...*, Raymond PATERNOSTER, Leeann IOVANNI: *The Deterrent Effect of Perceived Severity: A Reexamination*, Social Forces, 1986/3, 751–777.
57. SHERMAN: *I. m.*, 452.
58. Johann Gottlieb FICHTE: *Einige Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten* (1794), in *Johann Gottlieb Fichtes Saemmtliche Werke*, VI, Hrsg. Immanuel Hermann FICHTE, Veit, Berlin, 1845–1846, 291–346.
59. Lásd például Lloyd AXWORTHY: *A NATO új biztonsági küldetése*, Nato Tükör, 1990/4, 8.
60. *Human Security Now*, Commission on Human Security, UN, New York, 2003, 2.
61. *Uo.*, 4.
62. Lásd például Harvey RUBIN: *Security in Society: Protecting an Increasingly Connected World*, Washington D. C., The George C. Marshall Institute, 2003.
63. Vö. John D. STEINBRUNER: *Principles of Global Security*, Washington D. C., Brookings Institution Press, 2000.
64. Gerd OBERLEITNER: *Human Security and Human Rights*, European Training Centre for Human Rights and Democracy. Occasional Papers, 2002. No. 8.
65. Javier SOLANA: *Beszéd az Európai Nemzeti Fórumon*, S0005/4, Dublin, 2004.

KI LEHESSEN ANYA?

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG DÖNTÉSE A REPRODUKCIÓS JOGOKRÓL

Az egészségügyi törvény reprodukciós jogokat, illetve a reprodukciós önrendelkezési jogot taglaló rendelkezései a közelmúltban több ponton is módosultak, és a várható jogszabályi változások ezzel még korántsem tekinthetők lezártak. De kezdjük azzal, amit már tudunk!

JOBB KÉSŐBB...

2005. november 12-én az Alkotmánybíróság döntött¹ a leghosszabb ideje, 1992 óta előtte fekvő indítványról: mintegy tizenhárom évnyi vizsgálódás eredményeképpen a taláros testület alkotmányellenesnek találta és 2006. június 30-i hatállyal megsemmisítette a családtervezési célú művi meddővé tétel hatályos szabályainak egy részét.² Eszerint alkotmánysértő, ha a művi meddővé tétel feltételeként szabják, hogy az érintett már legalább háromszoros anya legyen, így a három vér szerinti gyermeket követelő kitélt az AB megsemmisítette. Az indítvány által támadott másik, a törvényben vaglyagos kritériumként szereplő 35 éves korhatárt a bírák konkrét állásfoglalás nélkül szintén eltörölték, mert érintetlenül hagyása valójában a korlátozás kiterjesztését eredményezte volna, azaz a már háromgyermekes, de 35 év alatti nőket hátrányosabb helyzetbe hozta volna, önrendelkezési jogukat súlyosabban korlátozta volna, mint a jelenlegi szabályozás. Az AB határozata az indítvány által érintett és megsemmisített mondat mellett hatályon kívül helyezi az Eütv. 187. § (2) bekezdésének második mondatát is, amely a döntésképeségükben korlátozott személyek művi meddővé tételének feltételeiről rendelkezik. Lévén, hogy ezt a rendelkezést egyik indítványozó sem támadta, azt az AB érdemi alapjogi vizsgálat nélkül, jogbiztonsági szempontok miatt semmisítette meg.

REPRODUKCIÓS EGYVELEG

A határozat kihirdetésével egy időben tárgyalta az Országgyűlés az egyes egészségügyi tárgyú törvények módosításáról szóló T/18093. számú törvényjavaslatot (a továbbiakban törvényjavaslat), amely több más fe-

jezet módosítása mellett – a reprodukciós kérdéseket illetően – eredetileg csak a petesejt-adományozás anonimitásának részleges feloldásával foglalkozott. A vita során érkezett mind a dajkaterhesség visszaállítást célzó, mind az egyedülálló nők mesterséges megtermékenyítésben való részvételét legalizálni kívánó módosító javaslat is, a dajkaterhesség azonban végül ismét kimaradt a törvényből.

Említésre méltó előzmények mindhárom esetben voltak, és mindhárom ügyben megszólalt a Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) is. A törvényjavaslatához írt 26. számú álláspontjában³ pedig a művi meddővé tétel újraszabályozásának bizonyos kérdéseire is kitért. Ezen előzmények és a kapcsolódó eredmények különbözőségére tekintettel azonban indokolt e négy kérdést külön-külön tárgyalni, majd a mindegyikre jellemző közös észrevételekkel zárni.

PETESEJT-ADOMÁNYOZÁS – FÉLÚTON MEGREKEDT JÓ SZÁNDÉK

Az állampolgári jogok országgyűlési biztosa és az adatvédelmi biztos 2004 decemberében közös jelentést⁴ bocsátott ki a petesejt-adományozás névtelenségének feloldási lehetőségéről. A magyar jog szerint ivarsejtet, legyen az petesejt vagy hímvarsejt, a visszaélések és a tisztázatlan családjogi viszonyok elkerülése végett kizárólag anonim módon lehet adományozni. Tekintettel azonban arra, hogy a petesejt-adományozás sokkal bonyolultabb eljárást feltételez, mint a hímvarsejt-adományozás, hiszen a petesejt tárolása igen nehézkes,⁵ az adományozó nő számára pedig a beavatkozás egészségileg megterhelőbb, a megfelelő számú és megfelelően időzített sejtlevétel érdekében indokolt lehet a névvel történő adományozás engedélyezése.

Jelentésük előkészítése során az ombudsmanok kikérték a Magyar Orvosi Kamara (MOK) és az Egészségügyi Tudományos Tanács (ETT) véleményét is a témában. A kapott szakvélemények alapján az anonimitás⁶ szükségességének kérdése szorosan összefügg az ellenértékűség kizárására való törekvéssel, így alkotmányosan csak olyan, névvel történő

adományozási megoldás képzelhető el, amely a névtelenséghez hasonló garanciát jelent. A biztosok hangsúlyozták, hogy a hatályos szabályozást nem tartják aggályosnak alkotmányossági szempontból, ám kötelezettségüknek tartották felhívni a jogalkotó figyelmét arra, hogy az alkotmány keretei között létezhet a tudomány állásának és a társadalmi elvárásoknak jobban megfelelő szabályozás is.

A jelentés nyomán az egészségügyi tárca illetékesei kidolgoztak egy szabályozási javaslatot, amely egy meghatározott, a vérfertőzés veszélyeit elkerülendő viszonylag szűkre szabott rokon-hozátartozói kör számára tervezte lehetővé tenni a célzott, nevesített adományozást. A TASZ véleményezte mind a törvényjavaslat tervezetét, mind a kormány által jóváhagyott és a parlament elé benyújtott törvényjavaslatot.⁷ Álláspontunkban kitértünk arra, hogy a közös jelentés tanúsága szerint alkotmányos megoldásként nem csupán a rokonok közötti adományozás képzelhető el, hanem az „egymást ismerő személyek” közötti adományozás is. Következésképpen nem lett volna jogsértő az sem, ha a jogalkotó ismerősi körben is feloldja az anonimitást. Természetesen ez esetben az anyagi ellentételezés kizárásának biztosítása érdekében felmerül másfajta garanciális szabályok kidolgozásának szükségessége. A TASZ javaslata arra irányult, hogy – a szervadományozásnál alkalmazott eljárás mintájára – a mesterséges megtermékenyítést végző egészségügyi intézmény etikai bizottsága vizsgálja meg az adományozás körülményeit és győződjön meg annak önkéntességéről (kényszertől való mentességéről) és ingyenességéről. A bővítési javaslatot azonban sem a minisztérium, sem a képviselők nem tették magukévá, így a petesejt-adományozásra várók egy jelentős köre – akiknek nincs vagy nincs biológiaiilag megfelelő rokonuk az adományozáshoz – továbbra sem kaphat segítséget ahhoz, hogy gyermeket szülhessen. A TASZ javaslatával megegyező módosító javaslat törvényhozási vitája során érdemi érveket a baráti-ismerősi kör kizárására sem az egészségügyi tárca képviselői, sem a módosító javaslat ellen szavazó országgyűlési képviselők nem hoztak fel. Még ennél is érthetlenebb azonban, hogy a kérdést legalaposabban körüljáró és a végül megszavazott Eütv.-módosításnál szélesebb körű adományozási lehetőséget felvázoló ombudsmanok egyike sem szólalt fel a barátok közti adományozás engedélyezése érdekében.

A MOSTOHA SORSÚ DAJKATERHESSÉG

Dajkaanya közreműködésének köszönhetően anyává válni nem volt mindig tilos hazánkban: az 1997-es új egészségügyi törvény hatálybalépése előtt semmilyen

jogszabály nem rendelkezett a kérdéstről, így az „amit nem tilos, azt szabad” elv alapján dajkaterhességből is születtek gyerekek. Egyébként maga az Eütv. is az engedélyezett reprodukciós eljárások között szabályozta a dajkaterhesség lehetőségét, ám késleltetett hatálybalépéséről rendelkezett annak érdekében, hogy a jogalkotónak legyen ideje a kapcsolódó családi jogi és öröklési jogi szabályok megfelelő módosítására. Az Igazságügyi Minisztérium (IM) azonban hiába dolgozott ki két szabályozási koncepciót is, nem került sor a szükséges változtatásokra, mivel a kormány kezdeményezésére az akkori parlament – az alkotmányosnak semmiképp sem nevezhető „salátatörvény-módosítás” módszerével – 1999 végén, pár nappal hatálybalépésük előtt, kiiktatta az Eütv.-ből a dajkaterhesség szabályait. A törvényjavaslat parlamenti vitájából egyértelműen kiderül, hogy a kormány egyházi nyomásra törölte el a dajkaterhesség lehetőségét.⁸

A TASZ sérelmezte, hogy az előterjesztők érdemi társadalmi vita nélkül, többek között a halászatról és egyéb kérdésekről rendelkező törvényjavaslatba rejtve szavaztatták meg a képviselőkkel a dajkaterhesség kiiktatását, és az Alkotmánybírósághoz fordult. Az AB a tartalmi kérdés tekintetében – nevezetesen: sérül-e az alkotmány 70/D. §-ában biztosított egészséghez való jog – úgy foglalt állást, hogy önmagában az, hogy ezt a reprodukciós eljárást nem biztosítja az állam, még nem alkotmányellenes. Formai-jogbiztonsági érveinket a bírák szintén nem találták megalapozottnak, így – az AB korábbi joggyakorlata során több alkalommal is kifejtett eljárási alkotmányossági elvek ellenére – ebből a szempontból is elutasították az indítványunkat.

A 2002-es kormányváltást követően az egymást váltó egészségügyi miniszterek szájából több alkalommal ígéret hangzott el a dajkaterhesség visszaállítására. Kőkény Mihály minisztersége alatt például egyes genetikai kérdések szabályozásával együtt kellett volna a dajkaterhességnek is az Országgyűlés elé kerülnie, a törvényjavaslat benyújtásakor azonban ennek már nyoma sem volt.

2005 elején a TASZ levélben fordult az összes, a szabályozás előkészítésében érintett minisztériumhoz, az Egészségügyi Minisztériumhoz (EüM), az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztériumhoz (ICsSzEM), valamint az IM-hez. Levélünkben kértük, hogy változtassanak a gyermekre vágyó meddő és nem meddő nők méltánytalan helyzetén. Mindhárom válasz megegyezett egy dologban: egyik minisztérium sem érezte magát illetékesnek a vázolt problémák megoldásában.⁹ Végül kérdéseinkkel a népesedésiügyi kormánybiztoshoz fordultunk, aki a TASZ, a LORA¹⁰ és magukat megnevezni nem kívánó érintett nők egy csoportja előtt kifejtette, hogy álláspontja szerint „mindenkinek, aki szeretne

gyereket, lehessen gyereke”. Ennek ellenére a kormánybiztos és egy képviselőtársa által egyéni képviselői indítványként megfogalmazott országgyűlési határozat tervezetében nevesítve sem a dajkaterhesség kérdése, sem az egyedülálló nők kérdésköre nem szerepelt, és az elfogadásra került szövegbe¹¹ egyetlen olyan kitétel sem tudott bekerülni, melynek alapján a kormánytól akár csak a dajkaterhesség kapcsán felmerülő egészségügyi, társadalmi és jogi kérdések vizsgálata elvárható lett volna.

A TASZ már korábban említett 26. álláspontja nyomán a T/18093. számú törvényjavaslat parlamenti vitájában a dajkaterhesség visszaállítására irányuló módosító javaslat is benyújtásra került. A TASZ képviselője jelen volt a parlament egészségügyi bizottságának azon az ülésén, amelyen e módosító javaslat támogatásáról szavaztak a képviselők: sem a szaktárca, sem a képviselők nem indokolták érdemben, hogy miért nem támogatják az eljárás legalizálását.

EGYEDÜLÁLLÓ NŐK GYERMEKVÁLLALÁSA – SIKER VAGY LÁTSZATEREDMÉNY?

Az Eütv. reprodukciós eljárásokról szóló fejezete csupán házastársi vagy igazolt élettársi kapcsolatban élők esetében teszi lehetővé az egyes meddőségi kezelésekben, illetve mesterséges megtermékenyítési eljárásokban való részvételt. 2004 decemberében a meddő egyedülállókként a gyermekvállalási lehetőségekből kizárt érintettek egy csoportja megkereste a TASZ-t és a segítségünket kérte annak érdekében, hogy törvényt módosítás révén ők is kaphassanak orvosi segítséget a teherbe eséshez. A csoport egyik tagja elmondta, hogy miként kényszerült a törvény megkerülésére és miként követett el valójában közokirat-hamisítást, amikor egy barátja közreműködésével élettársat hazudott magának. Ő ma már – hála az így kicsikart lombikprogramnak – boldog anyuka, de megalázónak tartja azt az utat, amelyet be kellett járnia az anyasággig, ezért szeretne a tapasztalatait megosztva hozzájárulni az egyedülálló nőket sújtó indokolatlan diszkrimináció megszüntetéséhez. Az érintettek személyes történetei alapján¹² a TASZ indokoltan találta felvállalni mind az egyedülálló meddő, mind az egyedülálló nem meddő nők törekvéseit.

A már korábban említett levélsorozat mellett a TASZ a LORA-val közös nyilatkozatot adott ki, amely többek között az egyedülálló nők helyzetére hívta fel a döntéshozók és a nyilvánosság figyelmét. A nyilatkozat alapján megjelent cikkekkal párhuzamosan a legnagyobb hazai női lap hasábjain is vita bontakozott ki a kérdésről, pontosabban előzőn-

lőtték a szerkesztőséget az egyedülálló nőkkel szolidaritást vállaló levelek.

A júniusi országgyűlési határozat, melynek alapján a parlament a meddőségekezeléssel kapcsolatos egyes kérdésekben vizsgálódásra és intézkedésre kérte fel a kormányt, nem tért ki *expressis verbis* az egyedülálló nők gyerekvállalására, ám tartalmazott olyan kitétel, amely ilyen irányú feladatként volt értelmezhető. A határozat V. pontjának utolsó előtti mondata szerint ugyanis „az Országgyűlés felkéri a Kormányt, hogy vizsgálja meg a lombik programban résztvevők körének bővítési lehetőségeit”. Nem túl meglepő módon azonban a kormány őszi jelentésében utalást sem találni a házastársi-élettársi korlát esetleges feloldására, és a jelentést követően a parlamenthez benyújtott T/18093. számú törvényjavaslat sem foglalkozott a kérdéssel.

A TASZ ennek ellenére 26. számú álláspontjában hosszasan érvelt az egyedülálló nők mesterséges megtermékenyítésben való részvételi lehetősége mellett. Rámutattunk, hogy mind Európában, mind Európán kívül számos, még hagyományosan konzervatív felfogásúnak számító országban¹³ sem követelmény a házastárs vagy igazolt élettárs. Kifejtettük, nemzetközi tapasztalatok bizonyítják, hogy a donortól fogant gyermekek életminősége semmiben sem marad el a természetes úton fogant gyerekekéttől, sőt! Az Európai Emberi Reprodukciós és Embriológiai Társaság¹⁴ felmérése szerint az egyedülálló nők donortól fogant gyermekei és a teljes családban nevelt gyermekek esetében nincs különbség a szülők „minőségét”, illetve a gyermekek evési és alvási szokásait illetően; a donortól fogant babákkal pedig a meddő párok „kiemelkedően többet”, az egyedülálló nők „az átlagosnál többet” foglalkoztak. Megállapítható tehát, hogy a gyerekek mindkét donoros csoportban nagyobb figyelmet kaptak, mint átlagosan egy hagyományos kétszülős családban. Emlékeztettünk arra, hogy a hagyományos családmódel az utóbbi évtizedekben jelentős változásokon ment keresztül, és hogy a jognak tükröznie kell a megváltozott társadalmi helyzeteket. Fontos, hogy a jogalkotók is felismerjék, hogy a minden gyermek számára általunk is kívánatosnak tartott kétszülős, szeretetteljes családi környezet jogi eszközökkel nem garantálható. A fogantatáskori „teljes” család állapota egyáltalán nem biztos, hogy a későbbiekben is fennmarad, hiszen nem ritka eset, hogy a gyermek apja már a baba születésekor sincs az anya mellett, mint ahogy az is lehetséges, hogy egy gyermekét egyedül vállaló vagy nevelő nő később olyan párt talál, akivel együtt gyermeke számára teljes családot tud teremteni. Figyelmet érdemel továbbá, hogy az örökbefogadás terén már nem törvényi követelmény, hogy házaspár vagy igazolt élettársi kapcsolatban élő pár fogadja örökbe a családra váró gyermeket.

Időközben az egyedülállók körül kibontakozó társadalmi vita az írott sajtóból már az audiovizuális médiába is átrobbant, és kezdett kikristályosodni, hogy az egyedülálló nők gyermekvállalását egyértelműen kizáró és elutasító álláspont nemigen mutatkozik. (Egyedül a dávodi eset kapcsán elhíresült magzatvédő egyesület, az Alfa Szövetség ellezte a törvény módosítását, érveiket azonban két személyes találkozáson¹⁶ ellenére sem tudnám koherensen összefoglalni – valószínűleg ezért sem jelentek meg a kérdés parlamenti vitája során.) Ilyen erős társadalmi támogatottság mellett végül az országgyűlési képviselők sem hagyhatták figyelmen kívül a TASZ-álláspontban szereplő érveket, és az ott megfogalmazott szabályozási javaslatunkat¹⁷ néhány képviselő módosító javaslattá alakítva a törvényjavaslat tárgyalására első helyen kijelölt egészségügyi bizottság elé is tárta. A vita során az előterjesztő Egészségügyi Minisztérium kidolgozott egy szövegverziót, amely kapcsolódó módosító javaslatként került végül elfogadásra, és amely a meddő egyedülállókra vonatkozó konkrét szöveges javaslatunkon túl tekintettel volt az egyedülálló nem meddő nőkre vonatkozó bővítési javaslatunkra is. 2006. július elsejétől tehát az Eütv. értelmében reprodukciós eljárás egyedülálló nő esetében akkor végezhető el, ha „a nő életkora vagy egészségi állapota (meddőség) következtében gyermeket természetes úton nagy valószínűséggel nem vállalhat”.

Gyakorlatilag a nulláról ilyen komoly jogalkotási eredményt ritkán érni el, az első ránézésre abszolút siker azonban több buktatót is tartogat. Egyrészt a törvénymódosítás semmit sem ér a részletszabályok megalkotása és a kapcsolódó törvények módosítása nélkül, nem tisztázott egyelőre az, hogy az egyedülálló nők esetében ki állja a mesterséges megtermékenyítés költségeit. Másrészt nem tudni, hogy a gyakorlatban mit fog jelenteni az a törvényi feltétel, hogy egy nő „életkora következtében gyermeket természetes úton nagy valószínűséggel nem vállalhat”. Az érintettek visszajelzései alapján a meddőségi klinikák egyelőre olyannyira elzárkóznak az egyedülállók fogadásától, hogy július elsején túli időpontra sem hajlandók előjegyzésbe venni őket, és nem teszik számukra lehetővé a jelenleg még nem engedélyezett beavatkozások előkészítéséhez szükséges egyéb vizsgálatok elvégzését sem. Harmadrészt a módosítás hatálybalépését megelőzően általános országgyűlési választások lesznek, így egy esetleges kormányváltás esetén a módosítás életképessé tétele olyan döntéshozókon múlhat, akik korábban nem kötelezték el magukat az egyedülálló nők jogai mellett. Korántsem egyértelmű te-

hát, hogy mire lesz elég a törvénymódosítás – az érintettek szempontjából egyelőre még semmi sem változott.

A MŰVI MEDDŐVÉ TÉTEL RŐL SZÓLÓ RENDELKEZÉSEK MÉG MÓDOSÍTÁSRA VÁRNAK

A cikk elején vázolt alkotmánybírói határozattal a bírúk nem titkolt szándéka az volt, hogy lehetőséget teremtsenek a vonatkozó szabályozás alapos újragondolására. A TASZ, bár számított arra, hogy az egészségügyi törvénynek a határozat kihirdetésekor folyamatban lévő módosítása már nem fogja érinteni a művi meddővé tétel kérdéskörét, a 26. álláspontjában megfogalmazottak révén a döntésképeségükben korlátozott személyekre vonatkozó szabályok újraalkotása ügyében mégis néhány észrevételt tett.

Álláspontunk szerint a jelenlegi szabályozás komoly aggályokat vet föl a tekintetben, hogy a korlátozottan cselekvőképes és a cselekvőképtelen személyek családtervezési célú meddővé tétele esetében az érintett véleménye semmilyen szinten nem jelenik meg, a törvényes képviselő és a gyámhatóság a gondnokolt feje fölött dönt egy őt érintő igen lényeges kérdésben. Az Eütv. e része nincs összhangban a cselekvőképességet korlátozó gondnokság körüli fejleményekkel, 2001 óta ugyanis a korlátozottan cselekvőképes személyek döntési jogosultságai nem általános jelleggel, az élet minden területére kiterjedő módon korlátozottak, hanem csupán azokra az ügycsoportokra nézve, amelyeket a gondnokság alá helyezési eljárás során a bíróság megjelöl. Elképzelhető tehát, hogy valaki a pénzügyei vitéléhez szükséges belátási képességgel nem rendelkezik, miközben az egészségét érintő kérdésekben teljesen döntésképes – ez esetben kifejezetten alkotmányellenes kihagyni őt e döntések meghozatalából.

Kérdéses továbbá, hogy felmerülhet-e egyáltalán olyan élethelyzet, amelyben egy gondnokság alatt lévő embert nem egészségügyi, hanem családtervezési célokból feltétlenül szükséges sterilizálni ahelyett, hogy más, visszafordítható, ezért kevésbé korlátozó fogamzásgátló módszert alkalmaznának nála. Fontos ezen kívül szem előtt tartani, hogy a gondnokság nagyon sok esetben nem tart az érintett életének végéig, hanem csak addig, amíg a gondnokolt egészségében nem áll be olyan pozitív változás, amelynek köszönhetően visszanyeri döntésképeségét. Ki fogja akkor megmagyarázni neki, hogy gyermeke már sohasem lehet?

JOGALKOTÓI HEZITÁLÁSOK – A KÖVETKEZETLENSÉG ÁRA

Az előzőekben bemutatott módosítások a sok hasonlóság ellenére más és más, komplex emberi jogi és társadalmi kérdéseket vetnek föl. Mind a négy téma szorosan kapcsolódik a reprodukciós önrendelkezés kérdésköréhez, ám az egészségi indokokon nyugvó megoldások és a családtervezési célú beavatkozások körüli érvrendszer igen különböző lehet. E rövid összefoglaló végén nem célunk felsorakoztatni és összevetni ezen érveket és ellenérveket, csupán egy általánosan tapasztalható hibára, hiányosságra szeretnénk rámutatni.

Mint a fentiekből kiderült, a *de iure* és a *de facto* eredmények igen távol esnek egymástól. Mind a petesejt-adományozás, mind a dajkaterhesség, mind pedig az egyedülálló nők gyermekvállaláshoz való joga kapcsán azzal kellett szembesülnünk, hogy a döntési hatáskörrel rendelkezők a szerintük egyébként felvállalható utat csak félig vagy egyáltalán nem követik. A döntéshozóknak emellett vagy nincs egyértelmű álláspontjuk a szabályozandó kérdésekről, vagy ha van is, nincs az álláspontjuk mögött világosan felépített és kommunikált, illetve következetesen végigvitt és alkalmazott érvrendszer. Úgy tűnik, mintha egyedül az számítana, hogy „ne mondassák, hogy nem csináltunk semmit”, miközben vajmi keveset nyom a latba, hogy „amit csináltunk”, az változtatott-e bármin is, nevezetesen például az érintettek helyzetén. Természetesen a politikai akarat mindig nagyban függ az esetlegesen vitatott megoldás társadalmi támogatottságától és az ügyben érintettek nyomásgyakorlási képességétől, a szakmai érvelés szerepe azonban más: a szakmai érveknek tényeken kell alapulniuk, hogy utána ki-ki kialakíthassa érdemi álláspontját.

A népmesebeli okos lány története, aki gyalog is jött, meg nem is, hozott is ajándékot, meg nem is, egyszerűen nem ültethető át az élet minden területére – a reprodukciós eljárások szabályozására pedig biztosan nem.

JEGYZETEK

1. 43/2005. (XI. 14.) AB határozat. Alkotmánybírósági ügyszám: 908/B/1992.
2. Lásd az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény (Eütv.) 187. § (2) bekezdését.
3. http://www.tasz.hu/index.php?op=contentlist2&catalog_id=2262.
4. Az állampolgári jogok országgyűlési biztosa és az adatvédelmi biztos 5019/2003. számú ügyben kiadott

közös jelentése; [http://www.tasz.hu/download/petesejt-adomanyozas%20Lenkovics-Peterfalvi%20jelent-es-1096877093444\[1\].347655.rtf?id=13789&time=1142945358&top=cont](http://www.tasz.hu/download/petesejt-adomanyozas%20Lenkovics-Peterfalvi%20jelent-es-1096877093444[1].347655.rtf?id=13789&time=1142945358&top=cont).

5. A sejt fagyasztása a benne foglalt folyadék miatt könnyen tönkretelheti azt.
6. Ami jelen esetben valójában nem is anonimitást jelent, a petesejtet-levételt végző intézmény ugyanis ismeri az adományozót, csupán az azt később megkapó meddő nő felé nem továbbíthatja az adományozó személyazonosításra alkalmas adatait.
7. http://www.mkogy.hu/internet/plsql/ogy_irom.irom_lekerd?P_CKL=37&P_IZON_TOL=18093&P_FOTIP=null&P_FOTIP=T&P_TIP=null.
8. http://www.mkogy.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat?p_ckl=36&p_ultn=105&p_felsz=170&p_szoveg=&p_felszig=170.
9. A levelekben nemcsak a dajkaterhességre, hanem az egyedülálló nők mesterséges megtermékenyítésben való részvételi lehetőségeire is rákérdeztünk. A TASZ levelei és az állami szervektől kapott válaszlevelek a honlapunkon olvashatók: <http://www.tasz.hu/download/lev%20Petretei%20Jozsef%20-%202005%20febr.pdf?id=13783&time=1142945292&top=cont>.
10. Lombikprogramban részt vevőkért alapítvány.
11. A meddőséggel kapcsolatos problémák átfogó kezelésére vonatkozó intézkedési terv kialakításáról szóló H/15056. számú országgyűlési határozat, 2005. június.
12. Ezek a témával foglalkozó internetes fórumokon bárki számára elérhető (az index.hu törzsszatalán belül több topik is érinti a kérdést, és a www.nlcafe.hu fórumain is lehet ez ügyben tájékozódni).
13. Ausztráliában, Belgiumban, Bulgáriában, Chilében, Dániában, a Dél-Afrikai Köztársaságban, az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban, Finnországban, Görögországban, Hollandiában, Írországból, Izraelben, Mexikóban, Romániában, Salvadorban, Spanyolországban, Új-Zélandon és Venezuelában.
14. European Society for Human Reproduction & Embryology (ESHRE), <http://www.eshre.com/emc.asp>.
15. Egy Magyar Nemzet-beszélgetés és az MTV „Nagy Vita” című műsora kapcsán ütköztethettük álláspontjainkat.
16. A javaslat a meddő egyedülálló nők esetére vonatkozott, és az Eütv. 167. § (1) bekezdése harmadik mondataként a következőket ajánlotta beiktatni: „Reprodukciós eljárás házastársi vagy élettársi kapcsolatban nem élő nő (a továbbiakban: egyedülálló nő) esetében is igénybe vehető, amennyiben a nő meddő, vagy amennyiben egészségi állapota (várható meddősége) folytán a terhesség halogatása előreláthatóan azt eredményezné, hogy gyermeket természetes úton már nagy valószínűséggel nem vállalhatna.”

KIÉ A (TÚL)HATALOM?

ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGI HATÁROZAT AZ „ÁLLAMI PÓTMAGÁNVÁDRÓL”

Jerome Franknek, a jogalkalmazással kapcsolatos radikális álláspontjáról ismert amerikai bírónak és jogelméleti gondolkodónak a bírók önképével élesen szembenálló egyik megállapítása az volt, hogy a jogalkalmazás folyamatában történő döntés lényegi vonatkozásaiban nem különbözik a jogon kívüli döntéshozatali folyamatoktól: „Az ítélkezési folyamat ritkán kezdődik egy premisszával, amelyből aztán egy következtetésre jutunk. Inkább fordítva: az ítélkezés egy többé-kevésbé bizonytalanul megformált következtetéssel kezdődik. Az ember rendszerint egy ilyen következtetésből indul ki, s csak ezután próbál meg olyan premisszákat találni, amelyek ezt alátámasztják. [...] Mivel azonban a bíró is ember, és nincs olyan ember, aki normális gondolkodása során ilyen szillogisztikus okfejtés útján hozna meg egy döntést (eltekintve néhány egyszerű szituáció kezelésétől), nyugodtan kijelenthetjük, hogy a bíró pusztán azért, hogy felölti talárját, még nem fog szert tenni egy ilyen mesterséges gondolkodásmódra. [...] a bíróságok [...] az általuk elérni kívánt eredményből indulnak ki.”¹

Frank saját tézisét „eretnek gondolatnak” minősíti,² és valóban vitatható az a fel fogás, amely minden fajta normatív iránymutatást csupán a döntést utólagosan igazoló premisszaként ábrázol. Azonban a Legfelsőbb Bíróság 3/2004. számú büntető jogegységi határozatát megsemmisítő 42/2005. (XI. 14.) AB határozat olvasása közben mégis könnyen támad olyan sejtélem az olvasóban, hogy az Alkotmánybíróság által a döntés mellett felsorakoztatott érvek csupán a franki értelemben vett „racionalizáló” szerepet töltik be az alkotmányossággal és az Alkotmánybíróság eddigi gyakorlatával jobban harmonizáló megoldással szemben. Ahhoz, hogy ezt az állítást alá lehessen támasztani, meg kell vizsgálni egyfelől azt, hogy az Alkotmánybíróság által felvonultatott érvrendszer milyen előfeltételekre épül, azok a magyar alkotmányos berendezkedést megalapozó elvek tükrében igazolhatók-e, másfelől pedig azt, hogy ezen érvek alkalmazása más esetekben – szintén az előbb említett elvekre tekintettel – elfogadható, vállalható következményekhez vezet-e.

A szóban forgó döntés alátámasztására szánt érvelést három részre osztva érdemes vizsgálat alá von-

ni. Az Alkotmánybíróság ugyanis nem csupán abban a tartalmi kérdésben foglalt állást, hogy alkotmányos-e, ha az állam vagyoni sérelmét okozó bűncselekmények miatti büntetőeljárásokban az állam valamelyik szervén keresztül pótmagánvádlóként fellép, hanem elvi éllal kimondta azt is, hogy az Alkotmánybíróság hatáskörébe tartozik a Legfelsőbb Bíróság által meghozott jogegységi döntések alkotmányosságának vizsgálata és esetleges megsemmisítése, továbbá meghatározta a vizsgálat és a megsemmisítés feltételeit. Írásomban logikai sorrendben haladva először az indokolás „hatásköri” részével foglalkozom, mivel ez alapozza meg az alkotmányellenesség tartalmi vizsgálatát, és ez az a része a döntésnek, amelyik nagy horderejű az Alkotmánybíróság kompetenciáját és más közhatalmi tényezőkhöz való viszonyát illetően. Ezt követően azt veszem szemügyre, hogy mennyire tudott ellentmondásmentes feltételrendszert kidolgozni az Alkotmánybíróság a jogegységi határozatok alkotmányossági kontrollját illetően, végül pedig a szóban forgó legfelsőbb bírósági határozat tartalmi alkotmányosságának kérdéséhez fűzők néhány észrevételt.

A HATÁSKÖRI ÁLLÁSFOGLALÁS

Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény (a továbbiakban Abtv.) 1. § b) pontja alapján jogosult a Legfelsőbb Bíróság által hozott jogegységi döntések alkotmányossági vizsgálatára. E jogszabályhely alapján az Alkotmánybíróság hatáskörébe tartozik a jogszabály, valamint az állami irányítás egyéb jogi eszköze alkotmányellenességének utólagos vizsgálata. Az Alkotmánybíróság megállapítása szerint ez a rendelkezés nem szól a jogegységi határozat alkotmányossági vizsgálatának lehetőségéről, de nem is zárja ki azt.³ Ez az érv megnyitja az utat az alkotmány 32/A. § (1) bekezdésének értelmezéséhez, amely a legmagasabb szinten rögzíti az Alkotmánybíróság hatáskörét („felülvizsgálja a jogszabályok alkotmányosságát”).

Először itt kell megállnunk az érvelés elemzésében, mivel már ezen a ponton egy lehetséges ellen-

vetés fogalmazható meg az Alkotmánybíróság által követett logikával szemben. Rögzíthetjük, hogy sem az alkotmány, sem az Abtv. nem írja elő, hogy az Alkotmánybíróság hatáskörébe tartozna a Legfelsőbb Bíróság jogegységi határozatainak alkotmányossági vizsgálata. Az alkotmány rendelkezése alapján az Abtv. egy taxatív felsorolást ad, amelyben nincs utalás a jogegységi döntésekre, ahogyan sok egyéb lehetséges hatáskörre sincsen. Egy ilyen kimerítő felsorolás esetében nem lehet azzal érvelni, hogy a lehetőséget „nem zárja ki” a törvény. Az Abtv. számos egyéb hatáskört sem zár ki explicit módon, azonban egy jogállamban az az elvárás támasztható minden állami szervvel szemben, hogy csak kimondottan a hatáskörébe tartozó ügyekben járjon el.

Ez az ellenvetés azonban elveszítené létjogosultságát akkor, ha igaza lenne a testületnek abban, hogy az alkotmány 32/A. § (1) bekezdése értelmében a jogszabály fogalmi körébe tartoznak a jogegységi határozatok is. Az Alkotmánybíróság saját álláspontja az, hogy a jogegységi határozatok státusza nem világos, ezért ebben a kérdésben az alkotmány értelmezésére van szükség. Így a következőkben annak lehetünk tanúi, hogy az Alkotmánybíróság nagy terjedelemben indokolja a jogegységi határozatok jogszabállyá minősítését.

Az álláspontja kifejtése során két korábbi döntésre hivatkozik. A 4/1997. (I. 22.) AB határozatból kiderül az, hogy a nemzetközi szerződést kihirdető jogszabály alkotmányellenessége is vizsgálható utólagosan, a 60/1992. (XI. 17.) AB határozat pedig arra mutat rá, hogy a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény (a továbbiakban Jatv.) garanciális szabályainak mellőzésével hozott központi állami szervektől származó útmutatóknak, leiratoknak, körleveleknek és egyéb hasonló jellegű előírásoknak nincs kötelező ereje, az ilyen módon történő irányítás alkotmányellenes. Az Alkotmánybíróság e két döntésből olvasta ki azt az irányvonalat, mely szerint az „utólagos absztrakt normakontroll hatáskörét valamennyi normára (normatív tartalmú előírásra) nézve fennálló Alkotmányból eredő [...] hatáskörének tekintette”.⁴

E gondolatmenet gyenge pontja az (túl azon, hogy egy gyakorlat léte önmagában még nem igazolja helyességét), hogy az első esetben nem volt kérdéses, miszerint egy bizonyos fajta jogszabály alkotmányos kontrolljának lehetőségéről van szó, a másik ügyben pedig azt állapította meg az Alkotmánybíróság, hogy csupán a Jatv. alapján hozott jogszabályok és az állami irányítás egyéb jogi eszközei lehetnek kötelezők, más iránymutatások eredetüknél fogva alkotmányellenesek, így azokkal kapcsolatban tartalmi alkotmányossági vizsgálatra nincs is szükség.

E két határozatból azonban, meglátásom szerint, csak annyit lehet kiolvasni, hogy az Alkotmánybíróság igyekezett kiterjeszteni a hatáskörét, azt viszont nem, hogy magának a jogszabálynak a fogalmát is kiterjesztően értelmezte volna. Álláspontjának meggyőző bizonyításához arra lett volna szükség, hogy megmutassa: a jogegységi határozat problémátlanul besorolható a jogszabály kategóriájába. Az Alkotmánybíróság azonban azt a kérdést homályban hagyta, hogy mi a különbség a „jogszabály” és a „normatív tartalmú előírás” között. Ez a megoldás nem véletlen. A jogszabályok és az állami irányítás egyéb jogi eszközei fajtáit ugyanis a Jatv. kimerítő jelleggel felsorolja, és e felsorolásban a jogegységi határozat nem szerepel. A Magyar Köztársaság hatályos törvényei – alkotmányellenességük kimondásáig – az Alkotmánybíróságot is kötik, így a testület nem adhat olyan értelmezést a jogszabály fogalmának, amely ellentétes a törvényi meghatározással (ezt maga az Alkotmánybíróság is megerősítette fent említett 1992-es döntésével). Az Alkotmánybíróság ezért inkább azt az utat választotta, hogy a hatáskörét bővítette. Kimondta, hogy sajátos feladatának ellátásához szükséges minden „normatív tartalmú előírás” alkotmányos kontrollja. Ez az érvelés, úgy tűnik, a nemzetközi jogból származó „beleértett hatáskörök” doktrínájára épül. E doktrína lényege az, hogy a nemzetközi szervezetek automatikusan rendelkeznek olyan hatáskörökkel, amelyeket az alapító szerződések nem tartalmaznak, de az e dokumentumokban meghatározott feladatuk teljes körű ellátásához szükség van azok gyakorlására.⁵ Az Alkotmánybíróság lépése tehát akkor igazolható, ha feladatának ellátásához tényleg szükség van a jogegységi határozatok alkotmányos kontrolljára.

Az Alkotmánybíróságnak az alkotmányból és az Abtv.-ből levezethető, szempontunkból releváns feladata az, hogy a jogszabályok (és az állami irányítás egyéb jogi eszközei) alkotmányosságát vizsgálja. Mivel a Jatv.-ből következően jogszabályt Magyarországon a törvényhozás és a végrehajtás szervei alkotnak, ezért az igazságszolgáltató hatalom alkotmányos ellenőrzése jelenleg nem tartozik feladatköréhez. Az Alkotmánybíróságot sem az alkotmány, sem más törvény nem hatalmazta fel „általános alapjogvédelmi” feladatra, mellyel indokolni lehetne hatáskörének kiterjesztését. Az alkotmánybíráskodás szerepének ilyen felfogása nem jelenti azt, hogy a rendesbírásgoknak ne kellene az alkotmányra figyelniük tevékenységük során, és alapjogi kontroll nélkül, szabadon alakíthatnák a jogszabályok tartalmát. Az „élő jog” alkotmánybírási doktrínája (az Alkotmánybíróság a jogszabályoknak az egységes és állandó bírói gyakorlatban adott értelmét veszi figyelembe az

alkotmányosság megítélésekor), illetve a később bevezetett „alkotmányos értelmezési követelmények” előírása már most is lehetőséget ad az Alkotmánybíróság számára ilyen irányú befolyásolásra a bírói hatalom alávetettségének explicit rögzítése nélkül. Az Alkotmánybíróság mostani „önhatalmú” hatáskörnövelése azt is előrevetíti, hogy ettől kezdve nem kizárt semmilyen „normatív tartalmú előírás”, így akár az egyedi bírói döntések alkotmánybírósági ellenőrzése, ami nehezen összeegyeztethető a bírói hatalmi ág függetlenségével.

Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy ne lehetne érvelni egy olyan megoldás mellett, amely az igazságszolgáltatás bizonyos aktusaira is kiterjesztené az Alkotmánybíróság hatáskörét, de ez alkotmányos berendezkedésünk olyan változtatását jelentené, melynek végrehajtásához a parlamenti törvényhozás rendelkezik kellő legitimitással. Most csupán annyit szerettem volna megmutatni, hogy az Alkotmánybíróság jelenlegi feladatköréből logikai kényszerítő erővel nem következik a jogegységi döntések közvetlen kontrolljának szükségessége.

Általánosan fogalmazva elmondhatjuk, hogy az Alkotmánybíróság létrehozásának és működtetésének célja az, hogy széles terjedelemben vizsgálhassa a jogszabályok alkotmányosságát, ám e célba nem tartozik bele saját tevékenységi körének kibővítése. Az értelmezési szabadság a jogszabályoknak az alkotmányos mércékkel való összevetésekor illeti meg, és nem azt jelenti, hogy „pozitív jogalkotóként” új hatásköröket adományozhat magának.⁶ Azt nem vitatom, hogy minden jogalkalmazó szervnek, így működése során az Alkotmánybíróságnak is folyamatosan értelmeznie kell a saját hatáskörére vonatkozó rendelkezéseket. Ez a helyzet azonban nem jogosítja fel arra, hogy további hatásköröket konstruáljon, még akkor sem, ha ezt a feladata hatékony ellátása érdekében szükségesnek tartja. Képzeljük el, hogy milyen reakció követné például az APEH elnökének azon kijelentését, hogy revizorai ezentúl bárkinél, bármikor házkutatást tarthatnak, és arra hivatkozna, hogy a szerv feladatának teljes körű és hatékony ellátásához ez mindenképp szükséges, így az adóellenőrzésből fakadó jogköriükből mindez külön jogszabályi rendelkezés nélkül is következik. Álláspontom szerint az Alkotmánybíróságot ugyanúgy kötik a hatáskörét meghatározó jogszabályok, mint bármely más állami szervezetet. Ezen az sem változtat, hogy az Alkotmánybíróság hatáskörtúllépésével szemben nem lehet jogorvoslattal élni, sőt talán éppen ezért is kellene az Alkotmánybíróságnak bölcs önmérsékletet tanúsítania ezen a téren.

AZ ALKOTMÁNYOS VIZSGÁLÓDÁS TÁRGYÁVÁ TEHETŐ BÍRÓI JOG MEGHATÁROZÁSA

Az alkotmánybírósági határozat további indokolása már előfeltételezi azt a lehetőséget, hogy az Alkotmánybíróság foglalkozhat a jogegységi határozatok alkotmányossági vizsgálatával, ezért most zárójelbe teszem a fenti ellenvetéseimet, és arra koncentrálok, hogy az Alkotmánybíróság milyen keretek között látja megvalósíthatónak újonnan vállalt feladatkörét és hogyan tudja összeegyeztetni azt korábbi gyakorlatával.

Az Alkotmánybíróság az „élő jog” figyelembevételének alkotmánybírósági doktrínájával igazolja, hogy miért érvényesíti a jelen ügyben a bírósági jogegységesítés feletti alkotmányossági ellenőrzés jogát (és miért nem magára a jogszabályra irányult a vizsgálat). E gyakorlat lényege, amint arra fentebb már kitértem, hogy az Alkotmánybíróság a jogszabály alkotmányossági vizsgálatkor azt az értelmet veszi alapul, amelyet a jogszabálynak az állandó és egységes bírói gyakorlat tulajdonít. Az Alkotmánybíróság ebből vezette le azt a következtetést, hogy a jogszabályokat „értelmező” jogegységi határozat önállóan csak akkor tehető vizsgálódás tárgyává, ha „önmagában nem a törvény szövege, hanem annak kötelező erővel értelmezett tartalma, [...] a bírói jogalkotás [...] az alkotmánysértő”.⁷

Jogelméleti szempontból igencsak vitatható az a megkülönböztetés, melyet a jogszabály szövege és tartalma között tett az Alkotmánybíróság. E szerint ha a szöveg alkotmányellenes, akkor a jogszabályt, ha pedig az értelmezés, akkor az azt hordozó jogegységi határozatot kell megsemmisíteni. A jogszabálynak azonban nincsen az értelmétől külön létező szövege, a szöveg mindenféleképpen hordoz valami értelmet, ez az értelem pedig mindig az adott eset vonatkozásában állapítható meg. Az Alkotmánybíróság itt nyilván arra kívánt utalni, hogy elképzelhető, az adott jogszabályt „értelmező” jogegységi döntés annyira „eloldódhat”⁸ az értelmezett jogszabály eredeti jelentésétől, hogy az már önálló jogi tartalommal bíró normának tekinthető. Ebben az esetben már értelmesen felvethető az a lehetőség, hogy csupán a jogegységi döntés alkotmányellenes, az értelmezett jogszabály nem.

Ez már védhető megoldás, amennyiben megengedjük azt a lehetőséget, hogy az Alkotmánybíróság kontrollja kiterjed a jogegységi határozatok vizsgálatára is. Ebben az esetben viszont első ránézésre azt gondolhatná az olvasó, hogy elég e normák megsemmisítéséhez az is, ha annál az oknál fogva alkotmányellenesek, hogy jogértelmezés helyett

ALKOTMÁNYELLENES BÍRÓI JOGALKOTÁS

jogalkotást végzett a Legfelsőbb Bíróság, azaz olyan értelmet tulajdonított a jogszabálynak, amely semmilyen bevett értelmezési módszerrel nem vezethető le abból, és így beleütközött a hatalmi ágak megosztásának alkotmányos elvébe.⁹ Ha az értelmezés helyes, de a jogszabály alkotmányellenes, akkor nyilván magát a jogszabályt kellene megsemmisíteni. Hogy nem csupán teoretikus lehetőségéről van szó, azt mutatja az Alkotmánybíróságnak a kérdéses jogegységi határozat II. pontja megsemmisítéséhez kapcsolódó indokolása. Itt az volt az Alkotmánybíróság kifogása, hogy a szóban forgó kérdésben a Legfelsőbb Bíróság tartalmilag büntetőjogi normát alkotott, és ez sérti a hatalmi ágak megosztásának elvét.¹⁰

A határozat ugyanakkor azt a nehezen érthető álláspontot rögzíti, hogy csupán azokat a „jogszabálytól eloldódott” jogegységi döntéseket kell megsemmisíteni, amelyek tartalmuknál és nem eredetüknél fogva alkotmányellenesek („ha az – a törvény egyéb lehetséges értelmezési tartományától eltérően – alkotmányosértő”).¹¹ Ebből az okból semmisítette meg a jogegységi határozat I. pontjában foglalt rendelkezést. Azért nehezen érthető ez az álláspont, mert azt implicálja, hogy különbséget lehet tenni a „jogszabálytól eloldódott” bírói értelmezés (ami eredeténél fogva nem alkotmányellenes) és a bírói jogalkotás között (ami eredeténél fogva alkotmányellenes). Ennek a megkülönböztetésnek a létjogosultságát azonban az Alkotmánybíróság semmilyen érveléssel nem támasztotta alá, és nehezen lehetne olyan kritériumokat meghatározni, amelyek a „jogszabálytól eloldódó” értelmezés és a „bírói jogalkotás” közötti határvonalat világosan kirajzolnák.

Álláspontom szerint akkor lett volna az Alkotmánybíróság indokolása ellentmondásmentes, ha kiáll valamelyik felfogás mellett, és vagy azt mondja ki, hogy létezik legitim bírói jogalkotás, és az Alkotmánybíróság jogosult ennek tartalmát alkotmányossági szempontból ellenőrizni, vagy pedig azt, hogy az értelmezési jogkör túllépésével hozott döntések eredetüknél fogva alkotmányellenesek.

Ezzel szemben az Alkotmánybíróság „biztosra ment”, és két, egymással nehezen összeegyeztetett módszert is alkalmazott ugyanabban a döntésében. Ennek a megoldásnak megfelelően innentől kezdve két irányba ágazik vizsgálódásunk: a jogegységi határozat I. pontjának megsemmisítésével kapcsolatban azt kell felderítenünk, hogy annak tartalmát miért tekintette alkotmányellenesnek az Alkotmánybíróság, a II. pont esetében pedig azt, hogy a Legfelsőbb Bíróság jogalkotást végzett-e, azaz adott-e olyan értelmezést a szóban forgó jogszabálynak, amely abból semmilyen bevett módszerrel nem vezethető le.

Érdekes a jogegységi határozat II. pontjának alkotmányellenességével kapcsolatos alkotmánybírói állásponttal folytatnunk az elemzést, mivel ebben az esetben kevesebb szempontot kell bevonnunk a vizsgálódásba. Az Alkotmánybíróság lakonikus rövidséggel, mindössze egy bekezdésben intézi el a jogegységi határozat e részének alkotmányossági megítélését.

A jogegységi határozat II. pontja azt mondja ki, hogy az államot mint sértettet pótmagánvádlóként az a szerve képviseli, melynek érdekkörét a cselekmény érintette, majd példálózó jelleggel felsorol három ilyen szervtípust. Erről a rendelkezésről *ex cathedra* annyit mond az Alkotmánybíróság, hogy a Legfelsőbb Bíróság a Be. 56. § (3) bekezdésének kiegészítésével új normát alkotott, így megsértette a hatalmi ágak megosztásának elvét. A bekezdés ehhez képest a következőképpen szól: „Állami szervet és gazdálkodó szervezetet a képviseletre feljogosított dolgozója, illetőleg az ügyintézésre jogosult tagja vagy alkalmazottja is képviselhet.”

Nem könnyű belátni, hogy miben egészítette ki a jogegységi határozat a jogszabály tartalmát úgy, hogy az már nem jogértelmezésnek, hanem jogalkotásnak minősül. Leginkább azért nem könnyű, mert a jogegységi határozat fenti rendelkezése nem tekinthető az idézett jogszabályhely értelmezésének. A jogegységi határozat arról beszél, hogy mely állami szerv tekinthető sértettnek az állami vagyon sérelmével járó büncselekmények esetében, míg a Be. 56. § (3) bekezdése arról, hogy az állami szerveket mint sértetteket ki képviselheti.

Ezért a jogegységi határozat nem e jogszabályhely kiegészítése, hanem alkalmazási feltétételének tisztázása. Olyan szükséges jogértelmezési tevékenység, amely nélkül nem lehetséges sikeres jogalkalmazás. Ezt az értelmezői tevékenységet a Legfelsőbb Bíróság pedig nem is a fenti jogszabályhely, hanem a Be. 51. § (1) és 53. § (1) bekezdése vonatkozásában végezte a sértett és a magánvádló fogalmának meghatározásával. Az Alkotmánybíróságnak így azt kellett volna megmutatnia, hogy e két jogszabályhely értelmétől tért el olyan mértékben a jogegységi határozat II. pontja, hogy azzal már új norma alkotásáról beszélhetünk.

E két jogszabályhely értelmezésekor azonban a Legfelsőbb Bíróság nem tett egyebet, mint az általános jogszabályi tartalmat specifikálta egy bizonyos jogalany, nevezetesen az állam szempontjából. Az általános jogszabályból a különös esetre történő következtetés pedig szorosan a törvényi jog értelmezésé-

hez tapad.¹² Új norma alkotásáról akkor beszélhetnénk, ha azt állítanánk, hogy a „sértett”, illetve a „pótmagánvádló” általános törvényi meghatározásából egyetlen bevett értelmezési módszer szerint sem következne, hogy az állam pótmagánvádlóként léphetne fel.

Ennek a megállapításnak azonban éppen az ellenkezője az igaz. A jogegységi határozat világosan követhető jogdogmatikai műveletekkel nyerte ki a jogszabályhelyek releváns értelmét, amit az Alkotmánybíróság sem vitatott¹³ (a Ptk. alapján az állam jogi személynek minősül, a Be. szerint sértett lehet jogi személy is, a sértett pedig – a katonai bűncselekmények kivételével – felléphet pótmagánvádlóként). Ez a dogmatikai levezetés nagyon távol van attól, hogy akár a legszigorúbb pozitivisták jogász is „bírói jogalkotást” lásson benne.¹⁴ A helyzet így az, hogy csupán egyetlen abszurd esetben merülhet fel egyáltalán a lehetősége annak, hogy a Legfelsőbb Bíróság egy eredetileg nem létező jogi rendelkezést konstruált, mégpedig akkor, ha kizárólag az alkotmánykonform értelmezést tekinthetnénk jogszabályok tartalmának megállapítására alkalmas módszernek. Az értelmezés ugyanis nem arra irányul, hogy megállapítsuk, miként kellett volna fogalmaznia a jogalkotónak, hogy a jogszabály alkotmányos tartalmú legyen, hanem annak feltárására, hogy milyen jelentést hordoz a szöveg.¹⁵ Eséllyel érvelni így csupán amellett lehet, hogy a jogegységi határozat tartalmi szempontból alkotmányellenes. E vizsgálatot az Alkotmánybíróság csak a jogegységi határozat I. pontjának tekintetében folytatta le.

A BÍRÓI ÉRTELMEZÉS ALKOTMÁNYELLENESSÉGE

Előjáróban annyit érdemes elmondani az Alkotmánybíróság érvelési stratégiájáról, hogy jól kivethetően a következő módon jár el: kerül a különböző alkotmányos elvek, értékek és érvek összehasonlítását, egymáshoz mért súlyának meghatározását, és úgy tünteti fel határozatát, mint amelynek indokolása kényszerítő logikai erejű, így kizárja azt, hogy értelmesen lehessen a másik álláspont mellett érvelni. Ezt azonban csupán úgy érheti el, hogy egyszerűen elhallgatja vagy minden következmény levonása nélkül csak megemlíti a lehetséges ellenérveket. Az okfejtés, véleményem szerint, elsősorban emiatt az „elkerülő” attitűd miatt kifogásolható, amely ráadásul tápot ad annak a gyanúnak, hogy nem véletlenül nem tette mérlegre az ellenérveket.

A jogegységi határozat tartalmi jogellenességének indokolását az Alkotmánybíróság azzal indítja, hogy

különbséget tesz a pótmagánvád bevezetésének két indoka között. Egyrészt rámutat, hogy vannak olyan indokok, amelyek az igazságnak megfelelő büntető felelősségre vonás előmozdítását célozzák, másrészt pedig olyanok, amelyek a sértetti jogok szélesítésével magyarázzák az intézmény bevezetését. Elismeri, hogy a hatályos Be. koncepciójában mindkét indokcsoport szerepet játszott,¹⁶ azonban a későbbiekben úgy dönt, hogy a pótmagánvád valódi célja csupán a sértett eljárási jogállásának erősítése,¹⁷ így az állami szervek pótmagánvádlóként való fellépése az ügyész alkotmányos jogállását gyengíti. Adós marad a válasszal arra a kérdésre, milyen alapon döntött úgy, hogy egy jogintézmény több lehetséges célja közül csak az egyiket tartja érdemesnek arra, hogy a Legfelsőbb Bíróság álláspontjával szembesítse, nevezetesen azt, amelyik vélekedése szerint épp ellentétes a jogegységi határozat mögötti koncepcióval.

Ennél azonban egy mélyebb szinten is problematikus az érvelés. Úgy gondolom, nem lehet egymással szembeállítani a vád korrekciójának célját a sértetti jogok erősítésének céljával. A „sértetti jogok” kategóriája ugyanis nem tartalom nélküli, abba szervesen beletartozik a sértettnek az az igénye, hogy az őt ért cselekménnyel kapcsolatban az igazságosságnak megfelelő büntetésszabásra kerüljön sor. Ugyanez igaz fordítva is: a vádmonopóliummal járó kockázatok csökkentését többek közt éppen a sértett jogai indokolják.

A következő lépésben az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy négy olyan alkotmányos elvet kell áttekintenie, amely összefügg az „állami pótmagánvád” kérdésével (a hatalmi ágak elválasztására, az állami büntetőhatalom korlátaira, az ügyési szervezet önállóságára és az állami tulajdonra vonatkozó elveket).

E négy elv közül az első három valóban alkalmas arra, hogy az állami szerv által benyújtott pótmagánvád alkotmányellenessége mellett érvként lehessen felhozni, azonban a tulajdoni formák közti diszkrimináció tilalma éppen azt az álláspontot erősíti, hogy nem illeti meg kevesebb jog az államot mint tulajdonost más jogalanyokkal összehasonlítva, és ha azoknak módjukban áll pótmagánvadat előterjeszteni, akkor az államot sem lehet ebből a körből kizárni. Ha az állampolgár hátrányára tévedhet az ügyész, esetleg lehet elfogult vagy tétlen, akkor ugyanezeket a hibákat elkövetheti a tőle független más közhatalmi tényezőkkel szemben is. Maga az Alkotmánybíróság hivatkozik olyan döntésére, amely szerint nem alkotmányellenes az állami tulajdon pozitív diszkriminációja, ami a büntetőjog esetében szigorúbb védelmet is jelenthet.¹⁸ Ezt az elvet az Alkotmánybíróság ugyanakkor csupán ismerteti, de érdemi okfejtésében egyáltalán nem hozza összefüggésbe a jog-

egységi határozat alkotmányellenességét igazoló érvekkel, és nem indokolta meg, miért tulajdonít kisebb súlyt ennek az alkotmányos alapelvnek, mint a másik háromnak.

Az Alkotmánybíróság érdemi indokolását annak az alkotmányos demokráciákat jellemző megoldásnak a hangsúlyozása foglalja keretbe, mely szerint a büntetőjogi igény érvényesítésének sikertelenségéből származó kockázatot az államnak kell viselnie.¹⁹ Mindez azt a látszatot kelti, mintha ennek a jogelvnek az egyenes következménye lenne az állam mint sértett részéről emelt pótmagánvád alkotmányellenessége. Ennek a megoldásnak azonban nem az az értelme, hogy az állam a rendelkezésre álló jogi eszközökkel se élhessen a büntetőeljárás során, hanem az, hogy amennyiben ezek az eszközök elfogytak és az igényérvényesítés sikertelen maradt, akkor az állam viselje a következményeket. Ha az államnak van törvényi lehetősége pótmagánvád benyújtására, akkor azzal nem sérti meg ezt az alkotmányos elvet. Így a továbbiakban az Alkotmánybíróságnak azt kell igazolnia, hogy alkotmányossági aggályokat támaszt az ilyen minőségben történő állami fellépés.

Az Alkotmánybíróság erre vonatkozó indokolása a következő tézisekben összegezhető: ha az ügyészségen kívüli közhatalmi funkciót betöltő szerv lát el közvádloői feladatot, az 1. sérti a hatalommegosztás követelményét (megkettőződik a „vádlói közhatalom”), 2. gyengíti az ügyész közvádloői jogosítványát, 3. nem engedné megfelelően érvényesülni a vádlottat a büntetőeljárás során megillető garanciákat (az ügyésznek kötelezettsége a vádlott javára értékelhető körülmények figyelembevétele, míg a pótmagánvádlónak nem). Mindez együttesen pedig az állam túlhatalmának veszélyével jár.²⁰

Úgy vélem, a fenti érvek relevánsak a kérdés eldöntésekor, és mind a szakmai, mind az általános nyilvánosság előtt alkalmasak arra, hogy erősítsék az Alkotmánybíróság többségi álláspontját. Kérdés azonban, hogy a testület érvelésében hivatkozott alkotmányos elvek szenvedtek-e olyan mértékű sérülést, amely „egyértelmű és közvetlen” veszéllyel jár az alkotmányosságra nézve és indokolná azt, hogy az Alkotmánybíróság az eddigi gyakorlatával radikálisan szakítva átvette az alkotmányossági ellenőrzést a bírói hatalmi ág felett.

Az Alkotmánybíróság fenti állításai közül az első kettő arra az alapra épül, hogy az állam pótmagánvádlókénti fellépése súlytalaná tenné az ügyészséget mint „önálló alkotmányos szervezetet”.²¹ Ezt a tételt támogatja azzal a megállapításával, hogy a „sértett eljárási jogállásának erősítését” célzó intézmény nem lehet az ügyészség megkerülésére használni.²²

Mivel a sértetti jogokra való hivatkozás retorikai természetével már foglalkoztam, a következőkben csak az ügyészség „súlytalaná” válásának problémáját vizsgálom meg.

Ha abból a tényből indulunk ki, hogy az állami fellépés csak olyan bűnügyekben lehetséges, melyek közvetlen vagyoni sértettje az állam, és azokban is csupán abban az esetben, ha az ügyész nem emel vádat, akkor nehezen ismerhető fel annak veszélye, hogy az ügyészség mint szervezet a maga egészében és minden területen súlytalaná válna. A jogegységi határozat pontosan rögzítette azoknak az ügyeknek a körét, amelyekben az állam felléphet, és meghatározta a fellépés feltételeit. Nem adott tehát általános felhatalmazást az állami szerveknek az ügyészség megkerülésére.

Másfelől a vádindítvány benyújtásának lehetősége a jogalanyok széles körének jogosultsága, így elmondható, hogy az új Be. hatálybalépésével az ügyészség súlya a büntetőeljárásban általában véve csökkent, azonban maga az Alkotmánybíróság sem mondta azt, hogy a pótmagánvád intézménye alkotmányellenes. Önmagában tehát az ügyészi hatáskör „szétterítése” nem jelent alkotmány sértő hatáskörelvonást az ügyészségtől. Már a „pótmagánvád” elnevezés is arra utal, hogy az mint lehetőség az ügyészség fellépése után vehető igénybe. Ezért nem arról van szó, hogy a jogalkotó konkurenciát teremtett volna az ügyészségnek, és így nem könnyű megérteni, hogy miért is gyengíti az állam fellépése annak közvádloői „jogosítványát”.²³

Mindebből az következik, hogy a megfelelő súlyú érvelésnek nem elegendő azt megmutatnia, hogy az ügyészi vádmonopólium megszűnik az állam ügyészségen kívüli közhatalmi szerveinek vádlóként való fellépésével. Azt kellene bizonyítani, hogy az állami közhatalmi szervek pótmagánvádlóvá válása olyan alkotmányossági veszélyeket hordoz magában, amelyek más sértettek esetében nem mutatkoznak. Ennek alátámasztására az Alkotmánybíróság harmadik érdemi érve látszik alkalmasnak, így most ennek előfeltételeit elemzem.

Az Alkotmánybíróság határozatában meglehetősen drámai képet fest annak következményeiről, ha az állam valamelyik közhatalmi szerve pótmagánvádlóként lép fel – „túlhatalomról”, a „közhatalom megkettőzéséről”, az „alkotmányos garanciák hiányáról” beszél.²⁴ Ezt a veszélyt pedig az idézi elő, hogy az ügyésztől eltérően a pótmagánvádlót nem terhelik a vádlottal szembeni olyan kötelezettségek, mint a mentő és enyhítő körülmények figyelembevétele [Be. 28. § (1) bekezdés]. Azt senki nem vitatja, hogy az alkotmányos büntetőjog egyik követelménye, hogy a hatóságok ne legyenek elfo-

gultak eljárásuk során és céljuk ne a mindenáron történő elítéltetés legyen, azonban nem árt figyelmet fordítani arra, milyen garanciát jelent valójában a terhelt számára a Be.-ben rögzített ügyészi kötelezettség (a „figyelembevétel”). A „rég” Be. (1973. évi I. törvény) még azt írta elő a büntetőeljárásban részt vevő összes hatóság számára, hogy az eljárás minden szakaszában „alaposan és hiánytalanul” tisztázzák a tényállást, és ezzel összefüggésben rendelkezett a feltárt enyhítő és súlyosbító körülmények figyelembevételéről [5. § (1) bekezdés]. Ezzel szemben a hatályos Be. csupán azt tartalmazza, hogy „a nyomozás során fel kell deríteni a bűncselekményt, az elkövető személyét, fel kell kutatni és biztosítani kell a bizonyítási eszközöket. A tényállást oly mértékben kell felderíteni, hogy a vádló dönthessen arról, vádat emel-e” [164. § (2) bekezdés]. Az összehasonlításból megállapítható az a jogalkotói szándék, hogy tisztítsa az eljárás szereplőinek feladatkörét, így a nyomozás már csak a vádemelést megalapozó bizonyítékok feltárását célozza, nem pedig a teljes körű felderítést. Ez nyilvánvalóan azt is jelenti, hogy a mentő és még inkább az enyhítő körülmények felmutatása a védelem feladatává válik, és ez a tevékenység a tárgyalási szakaszra koncentrálódik, amikor az ügyész már egyértelműen a vád oldalán álló ellenfélként jelenik meg, nem pedig mint az ügy összes körülményének felderítését végző pártatlan hatóság. A pótmagánvádló pedig éppen az eljárás tárgyalási szakaszába léphet be, itt váltja fel az ügyészt. Úgy vélem, ilyen szabályozási háttér mellett nem túlságosan meggyőző érv az Alkotmánybíróság részéről az, hogy a pótmagánvádlót nem terhelő, a vádlott érdekében kifejtendő ügyészi kötelezettségekre hivatkozik.

Az állami „túlhatalom” érve másik oldalról a magyar bíróságok függetlenségének, pártatlanságának, szakmai kompetenciájának negligálásaként és az egész büntetőeljárás alkotmányos garanciarendszere kritikájaként is felfogható. Az Alkotmánybíróság az indoklás során ugyanis mindvégig hallgat arról, hogy a terhelt jogokat nem csupán az ügyészi „objektivitás”²⁵ biztosítja, hanem a védelemhez való jog, a Be. számos más alapelve, továbbá a politikai befolyástól független és szakmailag magas szintű bírói tevékenység. Arra sincs utalás a határozatban, hogy a terhelt személyi szabadságát és a legalapvetőbb jogait illető kérdésben nem a vádló, hanem a bíróság dönt. A terhelt jogainak érvényesülése szempontjából tehát nem az ügyész, hanem a bíró kötelezettségeinek van kulcsszerepe.

Szintén a „túlhatalomra” való hivatkozás miatt fontos annak is figyelmet szentelnünk, hogy milyen

jogosultságokkal jár a pótmagánvádlói hatalom. A legfontosabb eltérés az ügyészi hatalomhoz képest, hogy a pótmagánvádló nem végezteszhet nyomozást a rendőrséggel, tehát nem használhatja céljai elérése érdekében az állami erőszakapparátust. Ezen túlmenően más lényeges korlátokat is előír számára a Be., így például a zártan kezelt iratokat nem ismerheti meg [Be. 312. § (2) bekezdés], a vádat nem terjesztheti ki [Be. 343. § (5) bekezdés], és az ismeretlen helyen tartózkodó vádlottal szemben nem indítványozhat bírósági eljárást [Be. 528. § (1) bekezdés].

Az államot tehát pótmagánvádlóként nem illeti meg semmilyen többletjogosultság más pótmagánvádlókhoz képest. Az intézmény az ügyészség közzévlói funkciójához képest csupán kiegészítő jellegű, a pótmagánvádló jogosultságai korlátozottak, a büntetőeljárás alá vont személy jogainak érvényesülését pedig elsősorban a bíróság alkotmányos helyzete biztosítja. Ilyen körülmények közt erős túlzás „megkettőzött közzévlói hatalomról” vagy állami „túlhatalomról” beszélni.

A HATÁROZAT LEHETSÉGES KÖVETKEZMÉNYEI

Az Alkotmánybíróság érveinek számbavétele és meggyőző erejük mérlegelése után könnyen olyan kép rajzolódhat ki előttünk, mely az alkotmánybírósági döntéshozatal folyamatát Jerome Frank leírásának megfelelően egy előre meglévő eredmény igazolásaként ábrázolja. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az Alkotmánybíróságnak szigorúan tartania kellett volna magát a számára adott premisszákból történő szillogisztikus következtetés módszeréhez. Ez a jogi érvelés természetének teljes félreértéséről tanúskodna. Inkább azt hiányolom, hogy az argumentáció meglehetősen egyoldalúra sikerült, meg sem próbálta mérlegre tenni azokat az érveket, amelyek a jogegységi határozat alkotmányossága mellett szólnak, így a szakmai nyilvánosság és különösen a bírók számára könnyen irritálónak válhat, és kétséget ébreszthet az Alkotmánybíróság más döntéseinek szakmai megalapozottságát illetően. Egy olyan szervezet, amelynek elfogadottsága, tekintélye nem azon alapul, hogy a politikai közösséget reprezentálja (mint az Országgyűlés), hanem túlnyomórészt azon, hogy szakmai kompetenciája a napi (párt)politika felé emeli, nem engedheti meg magának, hogy éppen ezen az oldalon hagyjon támadási felületet. A közigazgatási feladatokat ellátó állami szervek jelentős részéről az állampolgárok úgy gondolják, hogy működésüket erőteljesen befolyásolják pártpolitikai vagy egyéb

nem szakmai szempontok. Ha az Alkotmánybíróság nem törekszik arra, hogy egy ilyen kényes természetű ügyben minden szempontból meggyőző legyen az érvelése, akkor könnyen elvesztheti a pártatlanságába vetett bizalmat is, és számolnia kell azal, hogy a napi politikai küzdelmek egyik résztvevőjeként határozhatják meg.

Ezen a veszélyen túl azonban van még egy olyan tartalmú üzenete is az Alkotmánybíróság határozatának, hogy a testület az alkotmányos intézmények közti hatalommegosztás átrendezésére törekszik. Az Alkotmánybíróság jelenlegi hatásköre egyértelműen azt szolgálja, hogy a politikai indíttatásból megalkotott jogszabályok feletti alkotmányossági kontrollt el tudja látni, azaz a törvényhozó, a végrehajtó és az önkormányzati hatalmat ellenőrizhesse. Azért okszerű, hogy hatásköre csak e szervek aktusaira terjed ki, mert a bíróságoknak jogalkalmazó szervként nincsenek olyan eszközeik, amelyekkel komolyan veszélyeztethetik az alkotmányosságot.

Az Alkotmánybíróság azonban, felhagyva eddig tanúsított önmérsékletével, mintegy lezárva a hatásköre törvény általi módosításáról folytatott szakmai és politikai vitákat,²⁶ úgy határozott, a „beleértett hatáskörök” doktrína alapján kiterjeszti jogkörét a bírói gyakorlat kontrolljára is. Amint azt fentebb igyekeztem kimutatni, nem csupán arra jelentett be igényt, hogy a tartalmilag új jogi normát alkotó Legfelsőbb Bíróság jogegységi határozatait semmisítse meg (ez még levezethető lenne alapjogvédelmi funkcióból), hanem magához vonta a jogegységi határozatok tartalma feletti alkotmányossági felülvizsgálat jogkörét is. Ez a lépés akkor igazolható, ha vitán felül áll, hogy az Alkotmánybíróság inkább képes egy jogi norma alkotmánynak megfelelő értelmezésére, mint a Legfelsőbb Bíróság.

A Legfelsőbb Bíróságnak a jogszabályok értelmezése során szintén figyelemmel kell lennie az alkotmányra és az Alkotmánybíróság alkotmányértelmező döntéseire. A Legfelsőbb Bíróság szóban forgó határozatában figyelembe is vette ezeket. Merész volna az a feltételezés, hogy az Alkotmánybíróság egyértelmű szakmai fölényben volna a Legfelsőbb Bíróság jogegységi tanácsával szemben, amely a legmagasabb szintű bírói szakmai testület legnagyobb tekintélyű tagjaiból áll. Az Alkotmánybíróság mostani döntése viszont azt implikálja, hogy a Legfelsőbb Bíróság tagjai nem képesek adekvát módon megítélni jogszabályértelmezésük alkotmányosságát, feladatuk a dogmatikai műveletek végrehajtása után véget ér.

Ha ezzel a következtetéssel együtt szemléljük az Alkotmánybíróság azon fejtegetéseit, melyekben retorikai okokból említés sem történik a ter-

helti jogok érvényesülésében kulcsszerepet játszó bírói függetlenségről (csupán az ügyész szakmai felkészültségéről és objektivitásáról), akkor akár arra is gondolhatunk, hogy az Alkotmánybíróság hajlamos leértékelni a bíróságok szerepét más hatalmi szervezetekéhez képest. Azt mindenesetre tényként könyvelhetjük el, hogy ez a döntés megteremtette az alapot arra, hogy az Alkotmánybíróság egyfajta „szuperbírósággá” váljon, ahová a Legfelsőbb Bíróság értelmezését sérelmesnek találó személyek és szervezetek jogorvoslatért folyamodhatnak. Ha pedig az Alkotmánybíróság „droghatározatának” arra a jellemzőjére is figyelünk, hogy azzal büntetőjogi normákat szigorított, így túllépett „negatív törvényhozói” szerepkörén, akkor láthatjuk, hogy a testület hatalmi ambíciói kimondottan megerősödtek.

Ezen a ponton két kérdés is felmerülhet, amelyek azonban már túlmutatnak a konkrét döntés elemzésén. Az egyik az, hogy az Alkotmánybíróság csak bizonyos, általa fontosnak tartott célok érdekében vállalja-e az aktivizmust, vagy ez általános jellemzője lesz az alkotmánybíráskodásnak. A másik pedig az, hogy ez az expanziós törekvés mennyire érinti majd hosszabb távon a jelenleg egyértelműen pozitív szakmai és a közéleti megítélését.

JEGYZETEK

1. Jerome FRANK: *Law and the Modern Mind*, New York, Doubleday, 1963, 108–109.
2. *Uo.*, 110.
3. ABK 2005. november, 710. A határozat összefoglalóját lásd a *Fundamentum* 2005. évi 4. számának Döntés után rovatában.
4. *Uo.*, 711.
5. Bartha Ildikó az Európai Közösséggel kapcsolatosan rekonstruálja, miként válhat egy adott szervezet hatalmának kiterjesztésére alkalmas eszközzé a „beleértett hatáskörök” doktrínája. Lásd BARTHA Ildikó: *A nemzetközi jogi személyiség fogalmi és tartalmi kérdései. Vizsgálódások az Európai Közösség és az Európai Unió vonatkozásában*, in *Collectio Iuridica Universitatis Debreceniensis IV.*, szerk. GÖRGÉNYI Ilona et al. Debrecen, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2004, 9–31.
6. Az Alkotmánybíróság ezzel kapcsolatos saját kétségeit is mutatja, hogy fontosnak tartotta egy korábbi határozatból átvett idézettel nyomatékosítani álláspontját: „...a hatáskörét értelmező határozatai éppúgy mindenkre nézve kötelezőek, mint bármely más [...] határozata” (ABK 2005. november, 711). Azonban ennek a kijelentésnek a jogi alátámasztásával itt és a korábbi határozatban is adós maradt.

7. Uo., 712.
8. Uo.
9. Harmathy Attila különvéleményében azt az álláspontot képviseli, hogy még ebben az esetben sem illethetné meg az Alkotmánybíróságot a megsemmisítés joga, csak azt állapíthatná meg, hogy a legfelsőbb bírósági hatáskör átlépésével hozott norma alkotmányellenes, azaz úgy kellene eljárnia, mint a Jstv. szabályai ellenére alkotott iránymutatásokkal. A helyzet azonban az, hogy amíg az előbbieket kötelező követését egyetlen jogszabály sem írja elő (nincs szó érvényes jogról), addig jogegységi határozat esetében van ilyen jogszabály. Ebben az esetben tehát egy érvényes rendelkezésről van szó, amelyet érvénytelenné kell tenni, erre pedig csupán a megsemmisítéssel képes az Alkotmánybíróság.
10. ABK 2005. november, 717.
11. Uo., 712.
12. Kelsen például a jogalkalmazás e mozzanatát azonosította magával az értelmezéssel, lásd Hans Kelsen: *Tiszta jogtan*, Budapest, ELTE ÁJK Bibó István Szakkollégium, 1988, 50.
13. ABK 2005. november, 716.
14. Másfelől én magam annyiban vitathatónak tartom, hogy az állami vagyon sérelmével járó bűncselekmények esetén csak az „állami szerveken” keresztül látja lehetségesnek a pótmagánvádlói fellépést. Ha ugyanis olyan bűncselekmény történik, amely például az állami adóbevételt csökkenti, akkor nem az APEH vagyona fog csökkenni, hanem az államé. Így nem csupán az állami szervek részére kellene megengedni a pótmagánvádlóként történő fellépést, hanem magának az államnak is, képviselője, a pénzügyminiszter útján [Ptk 28. § (1) bekezdés]. Ezen a helyzeten az sem változtat, hogy a Be. szerint magánfélként ilyenkor az APEH léphet fel. A pótmagánvádlói jog ugyanis nem a magánfelet, hanem a sértettet illeti meg. Ezzel a megoldással elkerülhető lett volna a jogegységi határozattal szembeni legfőbb ügyészi kritika, mely szerint az állami szerv „érdekkörének” sérelmére mint a pótmagánvádlóvá válás kritériumára való utalás általánossága és határozatlansága folytán sérti az alkotmányosságot (ABK 2005. november, 708). Így az én kifogásom, szemben az Alkotmánybírósággal, éppen az, hogy túlságosan is szűkítette az állami fellépés kereteit.
15. Ezek után különösen érdekesnek tűnik, hogy az Alkotmánybíróság bármiféle érdemi indokolást mellőzve leszögezi: a sértettre és a pótmagánvádlóra vonatkozó jogszabályi rendelkezések önmagukban nem sértik az Alkotmányt (uo., 716.). Ha osztjuk is az Alkotmánybíróságnak a későbbiekben rekonstruált, a tartalmi alkotmányellenességre vonatkozó érvelését, akkor is csupán arról lehetne értelmesen beszélni, hogy bizonyos esetekben nem kerül felszínre a norma alkotmányellenessége, és éppen az ilyen helyzetek „törvénybarát” kezelésére dolgozta ki a testület az értelmezés „alkotmányos követelménye” kategóriáját.
16. Uo., 712–713.
17. Uo., 716.
18. Uo., 715.
19. Uo., 714, 717.
20. Uo., 717.
21. Uo., 714, 716.
22. Uo., 716.
23. Uo., 717.
24. Uo.
25. Uo., 715.
26. A vitáról jó áttekintést ad BADÓ Attila, BÓKA János: *Európa kapujában. Reform, igazság, szolgáltatás*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002, 33–34, 193.

A JOGEGYSÉGI HATÁROZATOK ALKOTMÁNYOSSÁGI VIZSGÁLATA

Az Alkotmánybíróság a 42/2005. (XI. 14.) AB határozatával¹ (a továbbiakban ABh.) 2005. november 12-én megsemmisítette a Legfelsőbb Bíróság 3/2004. BJE büntető jogegységi határozatát.² Az Alkotmánybíróságnak a jogegységi határozatot megsemmisítő döntése eljárásjogi szempontból meghökkentő, ugyanis az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény (a továbbiakban Abtv.) ilyen hatáskört – első látásra – nem biztosít a testületnek. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy az Alkotmánybíróság helyesen járt-e el, amikor egy jogegységi határozatot vizsgálódási körébe vont, illetőleg kitérek arra, hogy a döntésnek milyen következményei lehetnek az Alkotmánybíróság további gyakorlatára.

A JOGEGYSÉGI HATÁROZATOK NORMATIVITÁSÁN ALAPULÓ ÉRVEK

Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint a hatályos jogszabályok alapján a jogegységi határozatok alkotmánybírósági vizsgálata sem megengedve, sem kizárva nincs, ez a kérdés az alkotmány 32/A. §-a alapján dönthető el. A testület hivatkozott korábbi gyakorlatára,³ melynek megfelelően egy hatáskör következik teljes körűen és kényszerítően az alkotmányból: az utólagos normakontroll. Az Alkotmánybíróság a tartalmilag normatív aktusokat felülvizsgálja, ez ugyanis szükséges feladatának ellátáshoz. Előfordulhat az az eset, hogy a jogszabály önmagában nem alkotmányellenes, hanem csak annak kötelező erejű értelme, a jogegységi határozat. Külön jogszabályi besorolás nélkül is lehet jogszabályi tartalma a jogegységi határozatnak, ez azonban csak esetről esetre dönthető el. Ekkor viszont nem a jogalkotót kell kötelezni újabb jogalkotásra vagy megsemmisíteni a normát, hanem az alkotmányjogi szankciót a jogegységi határozattal szemben kell alkalmazni, méghozzá az utólagos normakontrollra vonatkozó eljárás keretében. Az Alkotmánybíróság emellett kimondta: a jogegységi határozat alkotmányellenes azért is, mert túllépte a jogértelmezés kereteit és tartalmilag új normát alkotott. A jogértelmezés alapszabálya, hogy az nem vezethet a jogszabály tartalmának módosítására, csak a norma értelmének feltárását célozhatja. A Legfelsőbb

Bíróság tehát megsértette a hatalmi ágak elválasztásának elvét, és a jogegységi határozat ezért (is) alkotmányellenes.

A testület érvelésével szemben több kritikai észrevétel tehető. Mint látható, az Alkotmánybíróság jogszabálynak tekintette a jogegységi határozatokat és mint ilyeneket vonta vizsgálódási körébe.

Elsőként azt a kérdést kell eldönteni, hogy a jogegységi határozat valóban jogszabálynak tekinthető-e. Az alkotmány 47. §-ának (2) bekezdése szerint a Legfelsőbb Bíróság feladata a bírósági jogalkalmazás egységességének biztosítása. Az ebben a körben kiadott legfelsőbb bírósági jogegységi határozatok a bíróságokra kötelezők.⁴ Az alsóbb bíróságok irányába megjelenő kötelező erő⁵ természetesen nem jelenti azt, hogy a jogegységi határozatban foglaltak ne befolyásolnák közvetlenül a bírósági eljárásokban részt vevők jogait és kötelezettségeit, hiszen a jogegységi határozat fő funkciója a jogalkalmazás egységességének biztosítása. A jogegységi határozat egy többféleképpen értelmezhető norma egy lehetséges értelmezését teszi kötelezővé.⁶ Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy egy jogszabály eltérő értelmezése milyen háttal lehet egy polgári per kimenetelére vagy a büntetőjogi felelősség megállapítására, így a versengő értelmezések közül kötelező erejű választásnak nagy jelentősége van.⁷

Abból a tényből, hogy a jogegységi határozat – legalábbis közvetetten – normatív erővel érdemben képes befolyásolni jogokat és kötelezettségeket, következik-e az, hogy a jogegységi határozat jogszabálynak tekinthető?⁸ Ahhoz, hogy a kérdésben állást lehessen foglalni, véleményem szerint élesen meg kell különböztetni két dolgot: egyfelől azt, hogy a jogszabályi környezet miképpen határozza meg a jogegységi határozat jellegét, másfelől azt, hogy adott esetben mi vé válhat ez a jogintézmény a Legfelsőbb Bíróság kezében. Az alkotmány és a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 1997. évi LXVI. törvény (a továbbiakban Bsztv.) a Legfelsőbb Bíróságot a jogalkalmazás egységességének biztosítására hatalmazza fel. Ehhez normatív eszközt biztosít számára, a bíróságokra kötelező jogegységi határozatot. A normatív erőből azonban nem következik a jogszabályi jelleg, sőt az alkotmány jelenlegi rendszerében ez teljességgel kizárt. A Legfelsőbb Bíróság sem az alkotmányban,

sem a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvényben (a továbbiakban JAtv.) nincs feltüntetve mint jogalkotásra jogosult szerv. A bíróságok feladata a jogalkalmazás, és ha működésük során a jogalkotás területére tévednek, akkor megsértik a hatalommegosztás elvét, mert elvonják a jogalkotó hatalom – elsősorban az Országgyűlés – hatáskörét. Ez egyben az alkotmány 2. § (1) bekezdésében foglalt jogállamiság elvének sérelmével is jár, tehát alkotmányellenes. Álláspontom szerint a jogegységi határozat tehát nem jogszabály, hanem olyan speciális normatív jogi aktus, amely a bíróságokra közvetlenül, a jogalanyokra közvetetten kötelező, de jogszabálynak nem tekinthető, célja pedig a jogszabályok egységes értelmezésének megteremtése.

A bíróságok feladata és egyben kötelezettsége a jogviták eldöntése, nem utasíthatják vissza a határozathozatalt azzal, hogy a jogszabályi környezet miatt lehetetlen a döntés meghozatala.⁹ A döntési kényszer miatt a bíróságok néha „kreatív” jogértelmezésre kényszerülnek, de amíg ez a jogszabály keretein belül marad, ez a gyakorlat nem kártható, sőt jogfejlesztő hatású. A jogértelmezés csak akkor tekinthető visszaélésszerűnek, ha a Legfelsőbb Bíróság olyan jelentést kíván a jogi normának tulajdonítani, amely annak nyelvtani-logikai értelmezésével nem egyeztethető össze.¹⁰ Ebben az esetben ugyanis már nem a jogi norma értelmezéséről, hanem annak módosításáról, azaz jogalkotásról van szó.

Amennyiben ez megtörténik, a Legfelsőbb Bíróság túllépi a neki biztosított hatásköröket. Az általa megalkotott „jogszabály” formai okból alkotmányellenes lesz, melyet az Alkotmánybíróság meg fog semmisíteni. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ebben az esetben valójában nem egy jogegységi határozat, hanem egy jogalkotói hatáskörrel nem rendelkező szerv által alkotott, az alkotmány és a JAtv. garanciális szabályait sértő „jogszabály” megsemmisítéséről van szó.¹¹ A testületnek nem is kell vizsgálnia a jogegységi határozat tartalmát abból a szempontból, hogy az alkotmányban deklarált alapelveket, alapjogokat sért-e, hanem a formai alkotmányellenesség kimondására szorítkozhat.

A fentiek alapján az Alkotmánybíróság döntésének súlyos hiányossága az, hogy nem tisztázza megfelelően a jogegységi határozat jogi jellegét. A jogegységi határozatot egyfelől a Legfelsőbb Bíróság legitim eszközének tekinti, amely jogszerűen értelmezi és adott esetben szűkíti vagy bővíti egy norma értelmezési tartományát. Másfelől viszont a testület megállapítja, hogy a jogegységi határozat elválhat az értelmezett jogszabály tartalmától, és éppen ez a független normatív jelleg adja meg az alapját annak, hogy az Alkotmánybíróság által vizsgálható legyen.

Az Alkotmánybíróság az adott ügyben kimondta a jogegységi határozat alkotmányellenességét amiatt, hogy a Legfelsőbb Bíróság a jogalkotás területére tévedt, valamint egyéb indokok, nevezetesen az alkotmány 51. § (1)–(2) bekezdéseinek sérelme miatt. Amennyiben viszont a hatalmi ágak megosztásának elve, azaz az alkotmány 2. § (1) bekezdése sérül, úgy a jogegységi határozat formai okból alkotmányellenes, és a megsemmisítéshez további indokokat felesleges keresni.

Álláspontom szerint az Alkotmánybíróság döntése ellentmondásos, hiszen az önálló jogszabályi tartalommal bíró jogegységi határozat *ab ovo* alkotmányellenes formai okból, annak alkotmányellenességét egyéb szempontból vizsgálni felesleges, mi több, az Alkotmánybíróság érvei alapján nem is feltétlenül lehetséges. Nehezen érthető, hogy a többségi álláspontot megfogalmazók miért hagyták figyelmen kívül a Harmathy Attila alkotmánybíró különvéleményében foglaltakat. Ez utóbbi ugyanis rámutatott arra, hogy a Legfelsőbb Bíróság nem alkothat jogot, és a jogegységi határozat megalkotása önmagában nem tekinthető ilyen aktusnak. A testület ezért nem vizsgálhatja a jogegységi határozatot, csak akkor, ha az jogszabályként viselkedik.¹² Harmathy Attila végkövetkeztetésével ugyan nem értek egyet, de magam is súlyos hibának tartom a jogalkotás területére tévedő és az egyéb „tartalmi” okból alkotmányellenes jogegységi határozatok összemosisát. Más módon is érvelhetünk ugyanis a formai szempontból nem alkotmányellenes jogegységi határozatok önálló alkotmánybírói kontrolljának megengedhetősége mellett. (A kérdésre írásomban később visszatérek.)

Ugyancsak elhibázottnak tartom az Alkotmánybíróságnak a jogértelmezés alapelvéről szóló érvelését. Való igaz, hogy a jogértelmezés nem vezethet a jogszabály tartalmának módosításához, de a testület azt sugallja, hogy semmiféle szűkítő vagy bővítő értelmezés nem menne át az alkotmánybírói szűrőn. Nyilván nem ez volt a cél, de a félreérthetőség miatt úgy tűnhet, hogy az Alkotmánybíróság szembehelezkedik a 42/2004. (XI. 9.) AB határozatában lefektetett joggyakorlatával, amelyben kifejezetten elismerte a Legfelsőbb Bíróság jogát arra, hogy egy jogszabálynak szűkítő vagy bővítő értelmezést adjon. Pontosabban ki kellett volna fejteni, hogy milyen értelmezés az, amely már önkényesnek tekinthető, mert így a döntés bizonytalanságban tartja a jogalkalmazó szerveket.¹³ A fentiekből következik, hogy a jogszabályként viselkedő jogegységi határozat megsemmisítéséhez fűződő jogból nem lehet általános következtetéseket levonni a jogegységi határozat általános alkotmánybírói felülvizsgálhatóságát illető-

en. Továbbra is nyitott kérdés marad tehát, hogy a formai okból helyes, „csak” tartalmilag alkotmányellenes jogegységi határozatokat vizsgálja-e az Alkotmánybíróság.

A JOGÉRTELMEZŐ JOGEGYSÉGI DÖNTÉS ALKOTMÁNYOSSÁGI VIZSGÁLATÁRÓL

A következőkben arra a kérdésre keresem a választ, hogy a „valódi”, azaz a tiltott jogalkotás területére át nem tévedő, tisztán jogértelmezési funkciót ellátó jogegységi határozat alkotmánybírósági kontroll alá vonható-e.

Az Alkotmánybíróság fontos érve, hogy az általános alkotmányvédelmi feladatból következően a jogrendszer valamennyi jogszabálya és normája tekintetében biztosítani kell az alkotmánybírósági kontrollt.¹⁴ Az Alkotmánybíróság a legfőbb alkotmányvédő szerv, de ez a titulus nem jelenti a testület hatáskörének korlátlanágát, nincs minden – normatív vagy nem normatív jellegű – aktusra kiterjedő megsemmisítési joga.¹⁵ Az utólagos normakontroll teljességi¹⁶ csak a jogszabályokra vonatkozhat – ellenkező esetben az Alkotmánybíróság az alkotmány 32/A. §-ának¹⁷ nyelvtani értelmezésével ellentétes jogértelmezést követne. A testület korábbi gyakorlatát [elsősorban a 4/1997. (I. 22.) AB határozatát] nem lehet akképpen értékelni, mint amely mindenfajta normatív jogi aktus felülvizsgálatára felhatalmazta az Alkotmánybíróságot. Ezt az értelmezést támasztja alá egyébként az a tény is, hogy a 4/1997. (I. 22.) AB határozat a jogegységi döntésnek a jogrendszerbe való beiktatása előtt született. Az Alkotmánybíróság határozatának meghozatalakor tehát nem volt, nem lehetett tekintettel eme új típusú, normatív jellegű jogi aktusra. Önkényes ezért az alkotmánybírósági gyakorlatot úgy értelmezni, hogy az a jogegységi határozat mint normatív aktus vizsgálatára jogot vindikál magának.

A jogszabálynak nem minősülő, de normatív jellegű rendelkezéseknek is összhangban kell lenniük ugyanakkor az alaptörvénnyel. Felvethető, hogy ez a cél nem valósítható-e meg másképpen, mint alkotmánybírósági kontroll útján.¹⁸ Igaz, hogy az alkotmányosság érvényesülése minden más érdeket megelőző érték. Az alkotmányvédelemnek azonban az Alkotmánybíróság nem egyedüli letéteményese, ez fő feladata az Országgyűlésnek, a kormánynak és nem utolsósorban a bíróságoknak is. Az alkotmány érvényesülési elsőbbségéből önmagában tehát nem következik a jogegységi határozatok – mint jogszabálynak nem minősülő, de normatív aktusok – alkot-

mánybírósági kontrolljának feltétlen szükségessége. Ami ebben a körben mégis megalapozhatja a felülvizsgálatot, az a következő. A rendesbíróságok jogosultak az alkotmány értelmezésére, mi több, erre kötelesek is. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a bíróságok a jogviták eldöntésekor kötelesek az alkotmány szabályait közvetlenül alkalmazni.¹⁹ Az alkotmány egységes értelmezését viszont csak úgy lehet biztosítani, ha létezik az alkotmányt közvetve vagy közvetlenül értelmező bírósági döntéseik ellen jogorvoslat.²⁰ Az Alkotmánybíróság a végső szó kimondására jogosult alkotmányossági kérdésekben. Az ideális az volna, ha a jogalkotó megteremtene a valódi alkotmányjogi panasz intézményét, ennek hiányában azonban nem marad más, mint a jogegységi határozatok alkotmánybírósági kontrollja. Amennyiben az Alkotmánybíróság nem rendelkezne ezzel a jogosítvánnyal, az megfosztaná az alkotmány egységes értelmezésére irányuló jogosítványától.²¹ Egyetértve Gadó Gábor álláspontjával, a fenti okfejtéshez hozzá lehet fűzni azt, hogy két kötelező erejű,²² de az ellentét feloldásának lehetősége nélkül konkuráló alkotmányértelmezés súlyosan sértené az alkotmány 2. § (1) bekezdésében foglalt jogbiztonság elvét.

Az előbbieken elemzett kérdéshez szorosan kapcsolódik, hogy nem sérti-e a bírói függetlenséget és a hatalommegosztás alkotmányos elvét, ha az Alkotmánybíróság felülvizsgálja a Legfelsőbb Bíróság jogegységi határozatait. Kétségtelen, hogyha megengedhetőnek tartjuk az Alkotmánybíróság ilyen eljárását, az annak az elismerésével is jár, hogy ebben a vonatkozásban az Alkotmánybíróság döntése a Legfelsőbb Bíróság határozata felett áll.²³ Az Alkotmánybíróság maga is hangsúlyozta, hogy a jogegységi határozatok alkotmányossági felülvizsgálatát a bírói függetlenség sérelme nélkül gyakorolja.²⁴

A jogegységi határozatok alkotmánybírósági kontrollja önmagában nem sérti a bíróságok függetlenségét, nem teremt alá-fölé rendeltségi viszonyt az Alkotmánybíróság és a Legfelsőbb Bíróság között. Az Alkotmánybíróság ugyanis kizárólag alkotmányjogi szempontok alapján vizsgálja felül a jogegységi határozatokat, és ez nem emeli a Legfelsőbb Bíróság fölé.²⁵ Az Alkotmánybíróság nem foglal állást abban, hogy a jogegységi határozat tételes jogi szempontból helyes volt-e vagy helytelen, csak annak alkotmányosságát ítéli meg.²⁶ A legfőbb bírói fórum jogértelmezési monopóliuma megmarad, csak egy területen, az alkotmányosság kérdésében lesz felülvizsgálható. A végső szót ebben az aspektusban – összhangban alkotmányos jogállásával – az Alkotmánybíróság mondhatja ki.

Az Alkotmánybíróság további érve volt, hogy az utólagos normakontroll körében nem függetlenítheti

magát attól, hogy a vizsgált jogszabály milyen tartalommal hatályosult a gyakorlatban. Az alkotmány 47. § (2) bekezdése értelmében a jogegységi határozat a bíróságokra kötelező. Amennyiben az Alkotmánybíróság az élő jogot akarja vizsgálni, nem hagyhatja figyelmen kívül ezeket a határozatokat, a normakontroll ugyanis nem lehetséges a jogszabály tartalmi elemzése nélkül.²⁷ Az Alkotmánybíróság nem elemezte tovább a kérdést, hanem megelégedett azzal, hogy „normaként” utólagos normakontroll alá vonta a jogegységi határozatot. Sajnálatos, hogy az Alkotmánybíróság nem kísérelte meg továbbvinni ezt a gondolatmenetet, mert mint azt a következőkben bemutatom, erős érvekhez juthatott volna a jogegységi határozatok vizsgálatának megengedhetőségére vonatkozóan.

Nem kétséges, hogy amikor az Alkotmánybíróság egy jogszabály alkotmányosságát vizsgálja, értelmezi is a normát. A norma értelme felderítésének egyik legkézenfekvőbb eszköze a bírósági gyakorlat, azon belül is a jogegységi határozatok vizsgálata. Amennyiben egy jogszabállyal kapcsolatban a Legfelsőbb Bíróság jogegységi határozatot hozott, az Alkotmánybíróság számára nemcsak lehetőség, hanem kötelezettség is annak figyelembevétele.²⁸ Paradox módon úgy is fogalmazhatunk, hogy az Alkotmánybíróság számára alkotmányosan nincsen más lehetőség, még akkor sem, ha a Legfelsőbb Bíróság jogértelmezése alkotmányellenes. Alaptörvénybe ütköző lenne ugyanis a Legfelsőbb Bíróság alkotmányi szinten deklarált jogértelmezési monopóliumát megkérdőjelezni – alkotmányellenes módszerekkel még alkotmányellenességet sem lehet orvosolni. Az Alkotmánybíróság egyébként mindig is igyekezett biztosítani a bíróságokat afelől, hogy nem sérti meg az egyedi ügyekben ítélező bírói hatalom felségterületét, sőt akkor tenné ezt, ha a bírói jogértelmezéstől eltérő normatartalmat vizsgálna.²⁹ A bírói gyakorlat, azon belül is a jogegységi határozatok alkotmánybírósági vizsgálatának lehetősége és kötelezettsége adott tehát az Alkotmánybíróság számára, de a vizsgálat eredménye eredményezhet-e közvetlen alkotmányjogi szankciót a jogegységi határozat tekintetében?

Álláspontom szerint a válasz: igen. Az Alkotmánybíróság ugyanis, amikor egy jogegységi határozat alkotmányosságáról dönt, akár önálló eljárás keretében is, az utólagos normakontroll keretei között marad. A jogegységi határozatnak nincs önálló léte, mindig egy vagy több jogszabályhoz kapcsolódik, azok értelmét tárja fel. A jogegységi határozat alkotmányos vizsgálata valójában tehát az alapjául szolgáló jogszabályok utólagos normakontrollját (is) jelenti, melyre az Alkotmánybíróságnak az alkotmány 32/A. § (1) bekezdése értelmében joga van. A jogegységi határozat

alkotmányossági vizsgálata fordított alkotmányos követelmény meghatározásának tekinthető. Az Alkotmánybíróság egy jogegységi határozat vizsgálatakor – főként annak megsemmisítésével – a jogszabály alkalmazásának kereteit szűkíti le azáltal, hogy egy alaptörvénybe ütköző értelmezést kötelező erővel kizár a jogrendszerből. Alkotmányos követelmény megállapításakor viszont az Alkotmánybíróság az utólagos normakontroll keretén belül marad, hiszen erre az eljárásra mindig egy jogszabály alkotmányos felülvizsgálata keretében kerül sor, és ezért az – mint többen a kevesebb – az utólagos normakontrollban benne foglaltatik. Ebből következően a negatív alkotmányos követelmény kimondása – a jogegységi határozat vizsgálata és megsemmisítése – is az utólagos normakontroll egy részjogosítványként értelmezhető. Az Alkotmánybíróságnak megvan az elvi lehetősége arra, hogy a jogegységi határozatokat akár önállóan is vizsgálja. Ez azonban még nem elég annak bizonyítására, hogy a testület ténylegesen eljárhat ilyen ügyekben. Alkotmányos szervek hatáskörének értelmezésekor ugyanis lehetőség szerint szűkítően kell eljárni,³⁰ kiterjesztő hatáskör-értelmezésre csak abban az esetben van mód, ha azt valamely alkotmányos jog védelme vagy alkotmányos cél biztosítása kényszerítően megköveteli. Vegyük sorra a hatáskörbővítés mellett és ellen szóló érveket!

Amikor egy beadványozó egy jogegységi határozat alkotmányos felülvizsgálatát indítványozza, olyan normatív erővel rendelkező jogi aktus felülvizsgálatát kéri utólagos normakontroll keretében, mely jogalanyokra is kiterjedően kötelezően állapítja meg – adott esetben alkotmányellenesen – egy jogszabály tartalmát. Egy kötelezően alkalmazandó, de alkotmányellenes értelmezés kiiktatása a jogrendszerből olyan fontos alkotmányos érdek, amely indokoltá teszi, hogy az Alkotmánybíróság az Abtv. 1. §-a és 21. §-a alapján mint speciális utólagos normakontrollra irányuló indítványt befogadja és érdemben elbírálja. Természetesen mondhatnánk, hogy az indítványozó egyszerűen támadja meg a jogegységi határozat alapjául szolgáló jogszabályt, és majd az Alkotmánybíróság dönt a megfelelő alkotmányjogi szankció alkalmazásáról, a jogszabályt vagy a kötelező értelmet megállapító jogegységi határozat megsemmisítéséről.³¹ Álláspontom szerint ez nem megfelelő megoldás, ugyanis előfordulhat, hogy az alapjogszabály alkotmányos, csak a jogegységi határozat alkotmányellenes. Ebben az esetben viszont arra kötelezni a beadványozókat, hogy ne a valódi akaratuknak megfelelő indítványt terjesszenek az Alkotmánybíróság elé, felesleges és abszurd dolog lenne. Amennyiben az utólagos normakontroll keretében elismertük az Alkotmánybíróság jogosultságát a jogegységi határo-

zatok vizsgálatára, nem szól érv mellett, hogy ezt az eljárást ne kezdeményezhessék az utólagos normakontrollra egyébként felruházottak,³² azaz ebben az esetben bárki.

A Kecskés–Tilk szerzőpáros ellenérvként hozza fel, hogy a bíróságok a másik két hatalmi ággal szemben szakmai, nem pedig politikai döntéseket hoznak. Amennyiben tehát a bírók alkotmányellenes döntéseket hoznak, az nem „szándékos”, míg a jogalkotók politikai céljaik elérése érdekében tudatosan feszegetik az alkotmányosság határait.³³ Tilk Péter ehhez még hozzáfűzi, hogy mivel a bíróságok nem átpolitikáltak, ez további ellenérv lehet a jogegységi határozat alkotmányossági vizsgálatát ellenzők kezében.³⁴ Ezek az ellenérvek azonban nem állják meg a helyüket, alkotmányjogi szempontból nem tehető különbség a különböző aktusok között abból a szempontból, hogy milyen motiváció vezette kiadójukat. Alkotmányellenesség és alkotmányellenesség között nincs különbség, ezért ezen az alapon a jogegységi határozatok alkotmányos felülvizsgálatát kizárni nem lehet. A bíróságok politikai függetlensége elvileg ugyan biztosított, de az elmúlt években sokan megkérdőjelezték, hogy ez a függetlenség a gyakorlatban maradéktalanul érvényesül-e.³⁵ A Legfelsőbb Bíróság önkontrollja éppen ezért nem elegendő, főleg akkor nem, ha a felülvizsgálatot egy olyan szervre lehet bízni, mint az Alkotmánybíróság, melynek kizárólagos feladata az alkotmányosság biztosítása.

Felmerülhet a kérdés, hogy mennyivel függetlenebb az Alkotmánybíróság politikailag, melynek összes tagját az Országgyűlés választja. Egy ilyen felvetésnek kétségtávol van létjogosultsága, különösen annak fényében, hogy az alkotmánybírák újraválaszthatók³⁶ és adott esetben ennek „az ára is megkérhető”. Mégis, az Alkotmánybíróság pártatlansága kevésbé látszik veszélyeztetettnek, a következők miatt. A politikai befolyásoltságot, pontosabban irányultságot inkább az egyes bírók személyével kapcsolatban szokták feszegetni. A testület egésze azonban – minthogy a tagok a kormány és az ellenzék közötti megegyezési kényszer miatt körülbelül egyenlő arányban kerülnek ki a „bal” és a „jobb” oldalról – politikailag nehezen tekinthető elfogultnak.³⁷ Nem állítom – de e tanulmány kereteit meghaladja ennek a kérdésnek a bővebb kifejtése –, hogy az alkotmánybírák megválasztásának jelenlegi módja a testület függetlenségének szempontjából ideális. Mindösszesen amellel érveltem, hogy az alkotmányossági kérdések eldöntésében az utolsó szó kimondásának joga ebből a szempontból is inkább az Alkotmánybírósághoz telepítendő.

Összefoglalva: az Alkotmánybíróságnak a hatályos jogszabályok alapján megvan a joga a jogegységi ha-

tározatok utólagos normakontroll körében történő vizsgálatára. Az alkotmány egységes értelmezése és a bírósági ítélkezés alkotmányossága valódi alkotmányjogi panasz híján pedig semmilyen más módon nem valósítható meg hatékonyan, ebben a körben ugyanis a Legfelsőbb Bíróság önkontrollja nem elegendő. A kötelező erejű, alkotmányellenes értelmezést tartalmazó jogegységi határozatnak a jogrendszerből való kiiktatása kiemelkedően fontos közérdek. Az Alkotmánybíróságnak tehát nemcsak lehetősége, hanem kötelezettsége is közvetlenül vizsgálni ezeket a normatív aktusokat az utólagos normakontroll keretében, és az alaptörvénybe ütközőkkel szemben a megfelelő alkotmányjogi szankciót kell alkalmaznia.

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGI HATÁROZAT LEHETSÉGES KÖVETKEZMÉNYEI

Nehéz egyetérteni az Alkotmánybíróság azon kijelentésével, hogy a bírói jogértelmezés tiszteletben tartásának érdekében nem fűz konkuráló értelmezést, azaz alkotmányos követelményt a jogegységi határozathoz.³⁸ A határozatot olvasónak az az érzése támad, mintha az Alkotmánybíróság az utolsó pillanatban visszariadt volna döntése konzekvenciájának levonásától, és egyfajta gesztust kívánt volna gyakorolni a Legfelsőbb Bíróság felé. Először is, a jogegységi határozat alkotmányjogi szempontú megsemmisítése önmagában korlátozza a Legfelsőbb Bíróság jogértelmezési monopóliumát alkotmányossági kérdésekben. Nehezen érthető, hogy a megsemmisítésnél enyhébb eszköz, az alkotmányos követelmény kimondása miért sértené jobban a Legfelsőbb Bíróság jogértelmezési monopóliumát, mint a jogegységi határozat megsemmisítése. Nem tudok egyetérteni a Kecskés–Tilk szerzőpáros által megfogalmazott érveléssel,³⁹ mely szerint ha az Alkotmánybíróság közvetlenül a jogegységi határozathoz fűzne alkotmányos követelményt, akkor már nem alkotmányjogi, hanem más jogágbeli kérdésben döntené.⁴⁰ Az alkotmányos követelmény nem a jogegységi határozattal eldöntött tételesjogi kérdés újbóli interpretálása, hanem az abban akár meg sem említett alkotmányjogi aspektus kibontása.⁴¹ Az Alkotmánybíróságnak megvan tehát a lehetősége arra, hogy alkotmányos követelményt fűzzön közvetlenül egy jogegységi határozathoz. Még ennél is tovább mehetünk azonban: a bírói függetlenség és a bírói jogértelmezés szabadságának lehető legnagyobb tiszteletben tartása meg is követeli, hogy az Alkotmánybíróság ezzel az enyhébb eszközzel éljen, ha ezáltal a jogegységi határozat megsemmisítése kiváltható.

Mi lehet a további sorsa az élő jog teóriájának, melyből végül is a jogegységi határozat felülvizsgálhatósága eredeztethető? Előjáróban rá kell mutatni, hogy az Alkotmánybíróság az elmúlt években egyre kevésbé hivatkozik erre az elméletre.⁴² Az élő jog teóriájának van egy, jelenleg még elvarratlan szála. A joggyakorlat ugyanis nem kizárólag a jogegységi határozatokból ismerhető meg, az lehet egyszerűen az egységes bírói gyakorlat eredménye is.⁴³ A bírói precedensek formálisan is kötelezők,⁴⁴ ugyanis a Bsztv. 29. §-a értelmében a Legfelsőbb Bíróság egyik tanácsa a másiktól csak jogegységi határozat esetén térhet el.⁴⁵ Amennyiben a jogegységi határozatokkal azonos jellegűnek fogadjuk el az összes legfelsőbb bírósági döntést, ez azt is jelenti, hogy utólagos normakontroll keretében alkotmánybírói vizsgálat tárgyát képezhetik? Kétségtelen, hogy a jogszabályi háttér alapján a Legfelsőbb Bíróság egyéb döntései nagyfokú hasonlóságot mutatnak a jogegységi határozatokkal. Az ilyen döntések felülvizsgálatával szemben azonban komoly ellenérvek vehetők fel.

Először is, nem lesz-e ez az alkotmányjogi panasz jogintézményének megkerülésével egyfajta – és határidő nélkül benyújtható – érdemi új jogorvoslati forma a bíróságok egyedi döntései ellen? Nyilvánvaló, hogy egy ilyen típusú indítvány formailag nem támadhatja meg a bírói döntés helyességét,⁴⁶ mindössze az indokolásban található elvi tételek alkotmányellenességét állíthatja. A dolog akár rendben lévőnek is tűnhet, hiszen akkor az Alkotmánybíróság az indokolás alkotmányellenes részének megsemmisítésével, a rendelkező rész érintetlenül hagyásával kiiktathatja a jogrendszerből az alkotmányellenes bírói jogértelmezést. Az indokolás egy részének vagy egészének megsemmisítése azonban magát az eseti döntést teheti megalapozatlanná. Még ez sem okozna túl nagy problémát, hiszen ebben az esetben az érintettek perújítással élhetnének.⁴⁷ Mindez azonban beláthatatlan következményekkel járna. Egy kollégiumi döntés alapján akár több száz döntést is meghozhattak azóta, és ha ezek mindegyikében meg lehet bolygatni a lezárt jogviszonyokat, az a jogbiztonság sérelmével járhat. Éppen ezért csak olyan típusú felülvizsgálatot tartok lehetségesnek, amely a lezárt jogviszonyokat már nem érintheti, csak a jövőre nézve van hatálya, azaz amelyekben a perújítás kizárt. Álláspontom szerint ezért analógiával erre az esetre is alkalmazni kell az Abtv. 43. § (2) bekezdésében foglaltakat, mely szerint a jogszabálynak vagy az állami irányítás egyéb jogi eszközének megsemmisítése nem érinti az alkotmánybírói határozat meghozatala előtti jogviszonyokat. Amennyiben elfogadjuk egy ilyen szűkített körű felülvizsgálati lehetőséget, már nem

fenyeget az a veszély, hogy – a jogalkotó akaratával nyilvánvalóan ellenkezően – egy jogi kiskapu segítségével érdemi alkotmányjogi panaszt hoz létre az Alkotmánybíróság.

A fenti érvelés csak a polgári ügyekre vonatkozik. Mi a helyzet a büntetői anyagi jogszabályokat alkalmazó és elvi tételeket kimondó kollégiumi eseti döntések alkotmánybírói felülvizsgálatával? A dolgot az teszi problematikussá, hogy büntetőügyekben nem alkalmazható minden további nélkül a lezárt jogviszonyok meg nem bolygatásának elve. Egy kollégiumi döntés indokolásának részbeni vagy teljes megsemmisítése ugyanis kihathat a konkrét büntetőügyben a bűnösség megállapításának kérdésére, még ha a megsemmisítés indoka nem is a büntetőjog, hanem az alkotmány téves értelmezése vagy figyelembe nem vétele. „Indokolatlanul” ugyanis senkit nem lehet büntetőjogi szankcióval sújtani. Elképzelhetőnek tartom, hogy az Alkotmánybíróság felvállalja a büntető kollégiumi döntés indokolásának felülvizsgálatát, és annak alkotmányellenessége esetén megsemmisíti azt, továbbá analógiával alkalmazza az Abtv. 43. § (3) bekezdését, és elrendeli az alkotmányellenes kollégiumi állásfoglalással esetlegesen érintett büntetőeljárások felülvizsgálatát. A végső szó kimondása így a Legfelsőbb Bíróság kezében maradhat, mert – az Alkotmánybíróság döntésének figyelembevételével – a tételes büntetőjogi szabályok immáron alkotmányos alkalmazásával megfelelően megváltoztathatja vagy akár hatályában fenntarthatja a jogerős döntést.

ZÁRSZÓ

Az Alkotmánybíróság – még ha érvelésével szemben helyenként kritika fogalmazható is meg – egy újabb területre terjesztette ki alkotmányvédő hatáskörét, aminek eredménye remélhetőleg az alkotmány egységes(ebb) értelmezése és a rendesbíróságok működésének javulása lesz – hiszen ezután a bíróságoknak fokozottabban kell ügyelniük döntéseik alkotmányos aspektusaira is, elkerülendő egy újabb alkotmánybírói megsemmisítést.

Súlyos hiba volna ugyanakkor a Legfelsőbb Bíróság részéről, ha az Alkotmánybíróság döntését a két szervezet között dúló presztízscsata elvesztett ütközetének fogná fel és hatáskörének csorbulásától tartana. A hasonló alkotmánybírói döntések meghozatala ugyanis könnyedén elkerülhető, ha a Legfelsőbb Bíróság fokozottan ügyel a jogegységi határozatok alkotmányos aspektusaira. Amennyiben pedig kétségei vannak az adott

jogkérdés alkotmányos megítélése felől, a testület minden további nélkül felfüggesztheti eljárását és az Alkotmánybírósághoz fordulhat tanácsadó véleményért.

A két szerv közötti vélt vagy valós rivalizálást alkotmányjogi kérdésekben így kölcsönösen gyümölcsöző együttműködés válthatja fel, ami rendkívül előnyös lenne az alkotmányos jogok és értékek védelmének szempontjából.

JEGYZETEK

1. ABK 2005. november, 710. A határozat összefoglalóját lásd a Fundamentum 2005. évi 4. számának Döntés után rovatában.
2. A jogegységi határozat – melynek alkotmányos felülvizsgálatát a legfőbb ügyész kezdeményezte – az állam vagyoni sérelmét okozó bűncselekményekben a sértett fogalmát és a pótmagánvád megindítására jogosultak körét határozta meg. A legfőbb ügyész álláspontja szerint alkotmányellenességhez vezetett az, hogy a jogegységi határozat értelmében az államot megkárosító vagyon elleni bűncselekmények esetében a sérelmet konkrétan elszenvedő állami szerv jogosult fellépni pótmagánvádolóként, ez ugyanis elvonja a legfőbb ügyész bűnüldözési monopóliumát.
3. A testület a 4/1997. (I. 22.) és a 60/1992. (XI. 17.) AB határozatra hivatkozott.
4. Az alkotmány rendelkezéseit tovább bontja a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 1997. évi LXVI. törvény 29. §-a, melynek értelmében jogegységi határozat a joggyakorlat továbbfejlesztése vagy az egységes ítélkezési gyakorlat kialakítása érdekében hozható. Jogegységi eljárást kell lefolytatni továbbá abban az esetben is, ha a Legfelsőbb Bíróság egyik kollégiuma jogkérdésben el kíván térni egy másik kollégium korábbi döntésétől.
5. KUKORELLI István: *A Legfelsőbb Bíróság normaalkotó tevékenységéről*, Jogtudományi Közlöny, 1976/11, 657.
6. TILK Péter: *A jogegységi határozatok alkotmánybírósági felülvizsgálatának lehetőségéről*, Magyar Jog, 2001/10, 590.
7. Tilk Péter még ennél is tovább megy, azt állítva, hogy a jogegységi határozat a bírósági eljárásban részt vevő valamennyi jogalanyra nézve kötelező erővel jelenik meg (TILK: *I. m.*, 590).
8. A szakirodalomban meglehetősen eltérően ítélik meg a jogegységi határozat jogi jellegét. Sokan osztják azt az álláspontot, hogy a jogegységi határozat jogszabálynak tekinthető, mert a Legfelsőbb Bíróság iránymutató elvi döntése lényegesen túlmehet az értelmezett jogszabály tartalmán (KUKORELLI: *I. m.*, 657. és LÁBADY Tamás: *A helyét kereső alkotmánybíráskodás*, Világosság, 1993/I, 38). Hasonlóan érvel továbbá GADÓ Gábor: *Az alkotmányjogi panasszal és a jogegységi határozattal össze-*

függő szabályozási kérdések, Magyar Jog, 2000/9, 541, valamint HOLLÓ András: *A bírói precedensjog kezdetei Magyarországon*, in *Ötödik Magyar Jogászgyűlés*, szerk. dr. Berisné dr. GYÖRFFY Iлона, Balatonfüred, 2000. május 19–21., Budapest, Magyar Jogász Egylet, 45. Ismert ugyanakkor olyan álláspont is, mely szerint a jogegységi határozat semmiképpen nem jogszabály, hanem a legmagasabb szintű bírói jogértelmezés. A jogegységi határozat azonban mindig az értelmezett jogszabály keretei között marad, és sohasem válik jogalkotássá. Lásd SZABÓ Győző: *A bírói precedensjog kezdetei Magyarországon*, in *Uo.*, 52.

9. Ez alól egy kivétel van, ha az alkalmazott jogszabály alkotmányellenes, és ezt nem az okozza, hogy létezik a normának alkotmányellenes értelmezése is. Ebben az esetben a bíróságok minden további nélkül jogosultak és kötelesek az alkotmánykonform értelmezéssel alkalmazni a normát, az alkotmányellenes értelmezést pedig félretenni. Jogszabály alkotmányellenességének észlelésekor a bíróságok, köztük a Legfelsőbb Bíróság is, felfüggeszthetik eljárásukat, és az Abtv. 38. §-a értelmében az Alkotmánybírósághoz fordulhatnak.
10. Minden egyéb esetben azonban tiszteletben kell tartani a Legfelsőbb Bíróság jogértelmezését, még ha az adott esetben meghökkentőnek vagy hibásnak tűnő eredményre is vezetett.
11. 60/1992. (XI. 17.) AB határozat, ABH 1992, 276–277.
12. Harmathy Attila különvéleménye, ABK 2005. november, 718.
13. Nem megismételve a fentebb kifejtetteket, álláspontom szerint csak a nyelvtani-logikai értelmezéssel ellentétes interpretáció tekinthető önkényesnek.
14. ABK 2005. november, 711.
15. TILK: *I. m.*, 590.
16. Megjegyzem, Magyarország európai uniós csatlakozásával az utólagos normakontroll teljesskörűségének tana könnyen lehet, hogy felülvizsgálatra szorul.
17. „Az Alkotmánybíróság felülvizsgálja a jogszabályok alkotmányosságát, illetőleg ellátja a törvénnyel hatáskörébe ualt feladatokat.”
18. TILK: *I. m.*, 590.
19. NAVRATYIL Zoltán: *A bírói jogértelmezés alkotmánybírósági kontrolljának problémái – különös tekintettel az „élő jog” és az alkotmányos követelmény koncepciójára*, in *Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, Alkotmányjogi Tudományos Diákköri Publikációi*, 2. kötet, Alkotmányjogi Tanszék, 2004, 63, 72–73.
20. GADÓ: *I. m.*, 534.
21. *Uo.*, 535.
22. Az Abtv. 27. § (2) bekezdése értelmében az Alkotmánybíróság határozatai mindenkre nézve kötelezők.
23. GADÓ: *I. m.*, 535.
24. ABK 2005. november, 712.

25. KECSKÉS László, TILK Péter: *A jogegységi határozatok alkotmánybírósági kontroljának tervezett törvényi szabályozásáról*, Magyar Jog, 2004/1, 13.
26. TILK: *I. m.*, 593.
27. ABK 2005. november, 711.
28. VARGA Zs. András: *A jogegységi határozatok és az alkotmányrendje*, Magyar Jog, 2004/6, 335–336.
29. SÓLYOM László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 207.
30. A tanulmány kereteit meghaladja ennek az elvnek a részletes kifejtése. Összefoglalóan lásd Kis János: *Alkotmánybíráskodás a mérlegen*, Fundamentum, 1999/3, 5–29, 2000/1, 22–57.
31. Azzal a kérdéssel, hogy lehet-e jogegységi határozathoz alkotmányos követelményt fűzni, a későbbiekben foglalkozom.
32. Az Abtv. 21. § (2) bekezdése értelmében utólagos normakontrololt bárki kezdeményezhet.
33. KECSKÉS, TILK: *I. m.*, 14.
34. TILK: *I. m.*, 597.
35. Részletesen lásd például a Fundamentum e kérdéssel foglalkozó tematikus 2002/1. számát, azon belül is Fleck Zoltán *A bírói függetlenség állapota* című tanulmányát (28–38) vagy Tóth Balázs (51–55) és Kárpáti József (66–70) hozzászólását a témához.
36. Újrajavasztásra egyszer, Holló András esetében került sor.
37. Számos esetben a bírák rácafolnak az előzetes várakozásokra a világnézetileg kényes témákat érintő határozatok meghozatalakor elfoglalt álláspontjukkal.
38. ABK 2005. november, 712.
39. Melyet egyébként később maguk is cáfolnak.
40. KECSKÉS, TILK: *I. m.*, 19.
41. A szakirodalomban egyébként támogatják azt az elképzelést, hogy az Alkotmánybíróság alkotmányos követelményt fűzhessen a jogegységi határozathoz. Navratyil Zoltán minden esetben elsőként alkotmányos követelmény megfogalmazását tartja indokoltnak, és csak annak be nem tartása esetén véli elképzelhetőnek a jogegységi határozat megsemmisítését (NAVRATYIL: *I. m.*, 75). Hasonló állásponton van Holló András is, bár ő a jogegységi határozathoz közvetlenül nem, csak az annak alapját képező jogszabályhoz tartja lehetségesnek alkotmányos követelmény megfogalmazását (HOLLÓ: *I. m.*, 45).
42. Az élő jog elvére utoljára a 20/1999. (VI. 25.) AB határozat hivatkozik. Az elv fokozatos háttérbe szorulásáról lásd HOLLÓ András, BALOGH Zsolt: *Az értelmezett alkotmány*, Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2005, 510–511.
43. ABK 2005. november, 711.
44. Varga Zs. András a *stare decisis* elvét kiterjesztve megállapítja, hogy elvileg nincs különbség a jogegységi határozat és az egyéb legfelsőbb bírósági döntések között (VARGA Zs.: *I. m.*, 334). Meg kell azonban jegyezni, hogy a Bsztv. hivatkozott szabálya nincsen teljesen összhangban az alkotmány 47. § (2) bekezdésével, az alapján ugyanis csak a jogegységi határozatok kötelezik az alsóbb bíróságokat, az egyszerű kollégiumi döntések nem.
45. RÁCZ Attila: *Alapvető jogok és jogforrások*, in *Emlékkönyv Ádám Antal egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára*, szerk. PETRÉTEI József, Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2000, 187.
46. Amennyiben mégis ezt indítványozza valaki, beadványát érdemi vizsgálat nélkül, hatáskör hiányában kell visszautasítani.
47. A perújítás jogalapja ebben az esetben viszont valószínűleg nem a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény 262/A. §-a, hanem az általános szabályokat tartalmazó 260. §-a lehetne, hiszen az Alkotmánybíróság ebben az esetben nem zárja ki egy jogszabálynak a konkrét esetben történő alkalmazhatóságát.

A DEBRECENI ÍTÉLŐTÁBLA INDÍTVÁNYA AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGHOZ*

A Debreceni Ítéltábla Debrecenben, a 2005. november XX. napján megtartott nyilvános fellebbezési tárgyaláson meghozta az alábbi végzést:

A hivatalos személy által kötelességszegéssel elkövetett vesztegetés bűntette és más bűncselekmények miatt K. R. A. és társai ellen indult Bf. XXX. szám alatt folyamatban lévő büntetőügyben a büntetőeljárást felfüggeszti, és az Alkotmánybíróság eljárását kezdeményezi, amelynek során indítványozza a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény (Be.) 206. § (3) bekezdése alkotmányellenességének megállapítását és ex nunc hatállyal történő megsemmisítését.

INDOKOLÁS

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Bíróság 2005. március 24-én kihirdetett XXX. számú ítélete ellen bejelentett védelmi fellebbezések folytán a Debreceni Ítéltáblán 2005. június XX-jén a Bf. XXX. szám alatt indult másodfokú eljárás. Az elsőfokú eljárásban sor került titkos információgyűjtés által szerzett adatok bizonyítékként történő felhasználására is. A perben a vád és az elsőfokú ítélet döntő bizonyítékát a nyomozást megelőzően végzett titkos információgyűjtés adatai, a telefonlehallgatásokat rögzítő okiratok képezték.

A Debreceni Ítéltábla előtt folyamatban lévő ügyben a titkos információgyűjtésre vonatkozó főbb adatok a következők. A nyomozás irataihoz csatolt okirat szerint a Rendvédelmi Szervek Védelmi Szolgálatának (RSZVSZ) vezetője nyilatkozott arról, hogy a K. R. ellen indult ügyben a különleges eszköz alkalmazását a Pesti Központi Kerületi Bíróság engedélyezte a 2.Ti. XXX. és a 2.Ti. XXX. számú végzésben. A titkos információgyűjtés eredményét illetően a szigorúan titkos minősítést feloldotta, és lehetővé tette a telefonlehallgatások nyílt eljárásba vonását. A vádemeléskor ugyanakkor nem került sor a Be. 206. § (1) bekezdésének alkalmazására, tehát az ott előírt indítvány, a bírósági határozatok, a jelentés csatolására, sőt még az engedélyező bíróságok részéről a titkos információgyűjtés szabályosságát tanúsító igazolások sem álltak rendelkezésre.

Az elsőfokú eljárásban a bíróság intézkedett a különleges eszköz engedélyezése szabályosságának el-

lenőrzése iránt. Megkereséseire egyrészt a Fővárosi Bíróság titokvédelmi felügyelője igazolta, hogy K. R. A. (I. r. vádlott) XXXX hívószámú mobiltelefonjára a Pesti Központi Kerületi Bíróság a 2002. szeptember 2-án hozott 2.Ti.Tük. XXX. számú végzésben 2002. szeptember 3-a 16.00 órától 2002. december 1-jé 16.00 óráig adott a lehallgatásra engedélyt. Ezen túl a XXXX hívószámú, szintén az I. r. vádlott használatában lévő telefonra a Pesti Központi Kerületi Bíróság a 2002. október 9-én kelt 2.Ti.Tük. XXX. számú végzéssel 2002. október 9-e 16.00 órától 2002. december 16.00 óráig engedélyezte a lehallgatást. Az igazolás szerint a titkos nyomozás eredeti célja az RSZVSZ hozzájárulása alapján a Btk. 250. § (1) bekezdésébe ütköző és a (3) bekezdés szerint minősülő és büntendő vesztegetés bűntette.

Ezen túl bírósági irat 32. szám alatt a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Bíróság elnöke igazolta, hogy Sz. G. (VIII. r. vádlott) XXXX hívószámú telefonjára a bíróság az 1994.El.T. XX. számú végzésével a 2002. július 16-án kelt végzéssel 2002. július 18. napján 8.00 órától 2002. október 15-e 8.00 óráig, valamint az 1994.El.T. XXX. számú, 2002. október 8-án kelt végzéssel 2002. október 15-e 8.00 órától 2003. január 12-e 8.00 óráig adott a lehallgatásra engedélyt.

Az igazolás más adatot nem tartalmaz. Sem a bűncselekményt, sem az eredeti célt nem jelöli meg, de azt sem, hogy konkrétan melyik bíróság adott engedélyt a különleges eszköz alkalmazására. A titkos információgyűjtésről adott bírósági igazolás így alkalmatlan a célhoz kötöttség vizsgálatára. Sem a bűncselekményt, sem az eredeti célt nem határozta meg, így a VIII. r. vádlott telefonlehallgatásának törvényességét még behatárolni sem lehet.

A titkos információgyűjtést végrehajtó RSZVSz illetékes vezetője védői megkeresésre közölte álláspontját, mely szerint nem köteles a Be. 206. § (1) bekezdésében írt, a titkos információgyűjtés elrendelésére irányuló indítvány, bírósági határozat, továbbá a végrehajtásról készített jelentés megküldésére, mert a Be. 206. § (3) bekezdése ezt nem írja elő. Az úgynevezett eljárási szakaszt illetően – véleménye szerint – a szabályozásban joghézag van.

Az ítéltábla a felülbírálati eljárás során észlelte, hogy a Be. 206. § (3) bekezdésének azon szövegrésze, hogy „a titkos adatszerzés eredménye más

* A végzés szövegét a tanács elnöke bocsátotta a szerkesztőség rendelkezésére.

büntetőeljárásban, valamint a nyomozás elrendelését megelőzően a bíró, illetőleg az igazságügy-miniszter engedélyéhez kötött titkos információgyűjtés eredménye büntetőeljárásban az általános szabályok szerint [Be. 76. § (2) bekezdés] is csak akkor használható fel”, sérti az Alkotmány következő rendelkezéseit:

2. § (1) bekezdés: „[A] Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam.”

8. § (1)–(2) bekezdés: „[A] Magyar Köztársaság elismeri az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen jogait, ezek tiszteletben tartása és védelme az állam elsőrendű kötelezettsége. „A Magyar Köztársaságban az alapvető jogokra és kötelelességekre vonatkozó szabályokat törvény állapítja meg, alapvető jog lényeges tartalmát azonban nem korlátozhatja.”

50. § (3) bekezdés: „[A] bírák függetlenek és csak a törvénynek vannak alárendelve.”

57. § (1) bekezdés: „[A] Magyar Köztársaságban a bíróság előtt mindenki egyenlő, és mindenkinek joga van ahhoz, hogy az ellene emelt bármely vádat vagy valamilyen perben a jogait és kötelelességeit a törvény által felállított független és pártatlan bíróság igazságos és nyilvános tárgyaláson bírálja el.”

57. § (3) bekezdés: „[A] büntetőeljárás alá vont személyeket az eljárás minden szakaszában megilleti a védelem joga.”

59. § (1) bekezdés: „[A] Magyar Köztársaságban mindenkit megillet a jó hírnévhez, a magánlakás sérthetetlenségéhez, valamint a magántitok és a személyes adatok védelméhez való jog.”

Az Alkotmánybíróság már több határozatában kifejtette a normavilágosság követelményével kapcsolatos álláspontját. Ez alapján a jogbiztonságnak része a világos és a jogalkalmazás során felismerhetően értelmezhető és egyértelmű normatartalom. Ezt szem előtt tartva a következőket kell megállapítani. A Be. 206. § (3) bekezdése egyrészt rögzíti, hogy a „pre-nyomozati” szakban végzett titkos információgyűjtés eredménye az általános szabályok, vagyis a Be. 76. § (2) bekezdése szerint használható fel. Ez a megoldás az eljárási törvényben megfogalmazott, a bizonyítékok szabad mérlegelésének és a tisztességes eljárás alapjogi garanciáinak megfelel. Egyértelmű szűkítést jelent azonban az a kitétel, hogy „is csak akkor használható fel, ha a Be. 201. §-ban meghatározott feltételek a büntetőeljárás, illetőleg a másik büntetőeljárás esetében is fennállnak, és a felhasználás célja megegyezik a titkos adatszerzés vagy titkos információgyűjtés eredeti céljával”.

A Be. 201. §-ában meghatározott feltételekre való hivatkozás helyes értelmezését nyilvánvalóan kétségesse teszi, hogy az 1994. XXXIV. törvény (Rtv.) 63. § (1) és 69. § (3) bekezdései a titkos információ-

gyűjtés végrehajtására szolgáló különleges eszközök alkalmazását – a Be. 201. §-hoz képest – részben szélesebb körben, részben pedig eltérő megfogalmazással rögzítik. Így a titkos információgyűjtés során szerzett adatokat a Be. 201. §-ában írt feltételeknek kell megfeleltetni, amely a titkos információgyűjtéssel kapcsolatos adatok elégséges szintű ismerete nélkül eleve aggályosnak tűnik.

Ehhez képest a megsemmisíteni indítványozott normaszöveg két helyen is használja a „más”, illetve a „másik” büntetőeljárás fogalmát, amely a jogalkalmazó számára szintén nem biztosít a jogbiztonság követelményét kielégítő egységes jogértelmezést. A törvény szövegéből még az is következhethetne, hogy az eredeti célszeméllyel szemben alkalmazott különleges eszköz útján nyert adat más személy ellen indult büntetőeljárásban is felhasználható. Ez viszont alapjaiban szemben áll a célhoz kötöttséggel szemben támasztott elvárásoknak.

A megsemmisíteni indítványozott normaszöveg értelmezésével kapcsolatban a különböző testületi és jogirodalmi álláspontok is ellentmondásosnak tűnnek. A „Büntetőeljárás jog – Kommentár a gyakorlat számára” című kiadvány olyan nézetet képvisel, hogy a titkos információgyűjtéssel összefüggő adatok büntetőeljárás során történő felhasználására lényegében „nincs szabály”.

A Legfelsőbb Bíróság egyes döntéseit tartalmazó Bírósági Határozatok című kiadvány 2004/8. számának Fórum rovata a Be. 70/B. § (1) bekezdését érintően az alábbiakat tartalmazza: „[A] Be. 70/B. § (1) bekezdésében felsoroltak nem jogosultak megismereni az államtitkot, vagy a szolgálati titkot képező határozatot, amelyben a bíróság (nyomozási bíró) vagy külön törvényben erre feljogosított más szerv engedélyezte a titkos adatszerzést. Egyébként az ilyen határozat általában nem is tartalmaz a büntetőeljárás szempontjából lényeges adatokat.”

Ezzel szemben a Legfőbb Ügyészség Ig.770/2003.Legfü. szám alatt a Be. alkalmazásainak egyes kérdéseiről kiadott emlékeztetője a 377. pontban egyrészt rögzíti, hogy a nyomozás során titkosan szerzett adatot az ügyész a büntetőeljárásban bizonyítékként akkor használja fel, ha az mással nem pótolható. Majd a 378. pontban kifejtésre kerül, hogyha az ügyész a titkosan szerzett adatot a büntetőeljárásban bizonyítékként felhasználja, az adat államtitok jellege megszűnik, kivéve, amikor az adat a megszerzés módjától függetlenül államtitok. Ugyanezen helyen rögzítik azt az álláspontot is, hogy a titkos adatszerzésről készült, az iratokhoz csatolt okirat, továbbá a titkos adatszerzés során megszerzett adat megismerésére – bár a Be. 205. §-ának (2) bekezdése és a 206. §-ának (1) bekezdése ebben a kérdésben mintha nem

volna összhangban egymással – a gyanúsított és a védő az általános szabályok szerint jogosult.

Egyértelműnek tűnik tehát, hogy a Legfelsőbb Bíróság és a Legfőbb Ügyészség álláspontja közel sem tekinthető ebben a kérdésben egymáshoz közel állónak.

A jogirodalomban is a legkülönbözőbb nézetek kerültek ebben a körben közlésre. E helyütt az adott témában kiemelkedő jártasságot felmutató és számos publikációt közzétett Nyíri Sándor a Belügyi Szemle 2005/6. számában „A titkosan szerzett adat felhasználása a büntetőeljárásban” című cikkére utalunk, amely a következő gondolattal zárul: „A titkos információgyűjtés eredményének felhasználására a törvény nem tartalmaz szabályt. Az intézmények (mármost a titkos információgyűjtés és titkos adatszérés) rokonsága miatt „az ügyészeknek a titkos információgyűjtés eredményének felhasználásakor is a Be. szabályait kellene alkalmazni.”

Mindehhez ismerni kell az e körben eddig folytatott bírói gyakorlatot is, amely a titkos információgyűjtés bizonyítékként történő felhasználása tekintetében megelégedett egy ún. bírói igazolás beszerzésével. Ennek egyrészt jogszabályi alapja nincs, másrészt csak részleges információt tartalmaz az engedélyező határozat tartalmából, melyből a perbíróság közvetlenül nem ellenőrizheti a célhoz kötöttség meglétét. Nagyon gyakran a bírósági határozat nem is tartalmazza a bűncselekmény megnevezését, pusztán visszautal a rendőrség indítványára, hogy az abban foglaltakra tekintettel ad engedélyt a különleges eszköz alkalmazására. Így lényegében a fenti bírói igazolást készítő személy van abban a helyzetben, hogy összevesse az indítvány és a bírói határozat tartalmát, amelyből a saját megítélése szerint elégségesnek tartott adatot közöl az eljáró bírósággal.

Az Alkotmánybíróság a 47/2003. (X. 27.) AB határozatában is kifejtette, hogy adott esetben, ha a feltárt jogi hiányosságok feloldása meghaladja a jogalkalmazó értelmezési kompetenciáját, számos kollízió pedig jogértelmezés útján csak önkényesen, esetlegesen, kiszámíthatatlan módon oldható fel, akkor jogalkalmazói értelmezésnek már nem lehet helye. Ez utóbbi, mármint a jogalkalmazói értelmezés ugyanis csak olyan működőképes jogszabályra épülhet, amely világosan kijelöli az adott jogintézmény célját, alkalmazásának kereteit, szempontjait és rendjét. A pusztán jogértelmezésben jelentkező ellentmondás nyilván nem elégséges ahhoz, hogy sor kerülhessen az Alkotmánybíróság eljárására, azonban a jogi szabályozással szemben alapvető kíváncsi a jogbiztonság, a normavilágosság, kiszámíthatóság követelményeinek megtartása, ezért ha ebben a körben az Alkotmányban biztosított alapjogok sérelme merül

fel, akkor feltétlenül indokolt az Alkotmánybíróság véleménynyilvánítása.

Kétségtelen, hogy a titkos információgyűjtés jellegét, részben céljait tekintve eltér a titkos adatszerezéstől. A bizonyíték beszerzés speciális, sajátos, az alapjogokat igen jelentősen érintő módjára figyelemmel azonban mindenképpen megkövetelendő, hogy az eljárás törvényessége a részletekbe menően igazolható legyen. A titkos információgyűjtés törvényes volta, különösen a célhoz kötöttség csak akkor ellenőrizhető teljes körűen, ha a Be. 206. § (1) bekezdésében foglalt előírást az ügyész a titkos információgyűjtés tekintetében is maradéktalanul teljesíti.

A törvényes vád fogalma a jogi szabályozás és a joggyakorlat terén egyaránt kellően kidolgozott. Álláspontunk szerint, mivel a törvény az ügyész számára ír elő kötelező rendelkezést – amely a Be. bizonyítási teherrel kapcsolatos álláspontjának is tökéletesen megfelel –, arra nézve, hogy a különleges eszközök használata esetén az ügyben eljáró bíróság számára csatoljon különböző dokumentumokat, ezek egyértelműen a vádirat kötelező mellékleteinek tekintendők. Ezek hiánya ugyanis nem teszi lehetővé a fentiekben kifejtetteknek megfelelően a törvényes bizonyítás teljes körű lefolytatását.

Utaltunk már arra is, hogy a „pre-nyomozati” szakban a különleges eszköz alkalmazására tett indítványról szóló bírósági határozat nagyon gyakran pusztán visszautal az engedélyezés jogcímét és indokát tekintve az indítványban foglaltakra. Megítélésünk szerint ez sérti az Alkotmánynak a bírói függetlenséggel kapcsolatos rendelkezéseit is. Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint ugyanis a bírósági döntéshozatal pusztán formális értelemben vett ellátása nem felel meg az alkotmányossági követelményeknek. A bírói munka alapvető lényege ugyanis, hogy a döntés mérlegelésen és ahhoz kapcsolódóan a döntést megalapozó, azt legitimáló indokoláson alapuljon. A jogviszonyokat eldöntő bírói eljárás ugyanis nem szólhat más szervek elhatározásának formális jóváhagyásáról, vagyis nem lehet más szervek döntéseinek formális megjelenítője [39/1997. (VII. 1.) AB határozat].

A bűnmegelőzés mint alkotmányos cél megköveteli a közrend, közbiztonság védelmében a hathatós eszközök alkalmazását. Ez azonban csak az Alkotmány rendelkezéseinek megfelelően történhet. A célra rendelt adatgyűjtés csak az Alkotmány 59. § (1) bekezdésében garantált adatvédelemhez való alapjoggal összhangban álló törvényi szabályozás mellett lehetséges.

A 24/1998. (VI. 9.) AB határozatban az Alkotmánybíróság kiemelte, hogy az adatvédelemmel szoros összefüggésben álló információs önrendelkezési jog nem korlátozható, de a korlátozás csak akkor

alkotmányos, ha megfelel az Alkotmány 8. §-ából következő feltételeknek. A személyes adatok továbbítása, kezelése és felhasználása, az adatból új információ előállításuk akkor tekinthető az Alkotmány 59. § (1) bekezdésével összhangban állónak, ha az ellenőrizhetőség érdekében garanciákat tartalmaz arra az esetre, amikor ezekre az aktusokra az érintett tudta és beleegyezése nélkül kerül sor (ABH 1998. 191, 194.). A 15/1991. (IV. 13.) AB határozat a személyes adatok feldolgozásának célhoz kötöttségét hangsúlyozva kiemelte, hogy az általánosságban, készletre történő adatgyűjtés és -tárolás nem tekinthető alkotmányosnak. (ABH. 1991. 40, 42–43.)

A Be. 206. § (3) bekezdés *b*) pontjában megfogalmazott *célhoz kötöttség* tekintetében az ítéltábla a következőket emeli ki.

A titkos információgyűjtés eredménye konkrét büntetőeljárásban való felhasználásának alapvető feltétele, hogy a külön törvény [a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló 1995. évi CXXV. törvény 58. § (1) bekezdése, a Rendőrségről szóló 1994. évi XXXIV. törvény 69. § (1)–(3) bekezdései] szerint fogantatott különleges eszközök alkalmazásának célja megegyezzen a büntetőeljárásbeli felhasználás céljával.

A célhoz kötöttség fogalma három fő részből épül fel. Az első releváns elem, hogy milyen államhatalmi érdekből, milyen állami igény alapján kerül sor a különleges eszközök, másképp fogalmazva a titkos információgyűjtés alkalmazására. Ezen igények fakadhatnak például az állambiztonság védelméből vagy bűnüldözési érdekekből. A célhoz kötöttség másik fontos pillére, hogy konkrétan mely büntetőeljárást előzött meg a „pre-nyomozati” szakban folytatott titkos információgyűjtés, illetőleg milyen bűncselekmények bizonyítékainak beszerzése végett alkalmazzák a különleges eszközöket. A harmadik elem pedig az, hogy ki a célszemély, akire irányul a titkos információgyűjtés.

Az indítványt tévő tanács rámutat arra is, hogy a titkos információgyűjtés során alapvetően nem a célzott bűncselekmény, hanem a különleges eszköz alkalmazására irányuló indítványban lévő esetleges operatív adatok, a bíróság határozata pedig alapvetően az engedélyező bíró személye miatt minősül államtitoknak. A tárgyaláson lefolytatott bizonyítási eljárás során az adatot minősítőnek, illetve az állam büntetőigényét érvényesítő ügyésznek döntenie kell: megismerhetővé (felhasználhatóvá) teszi-e, esetleg kivonatos, az érdemi államtitkot mellőző, de a bizonyítás szempontjából releváns adatokat mégis tartalmazó iratokat, vagy, ha az államtitok megőrzéséhez fűződő érdek megelőzi a bűnüldözési érdeket, úgy mellőzi az azokra történő hivatkozást. Az alapvető alkotmányos jogok érvényre jutása érdek-

ben a célhoz kötöttséget kiterjesztően értelmezni nem lehet.

Az Alkotmány 57. § (3) bekezdésével kapcsolatban az indítványt tevő tanács az alábbiakra kíván rámutatni. A tisztességes eljárásnak az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok védelméről készült Római Egyezmény kihirdetéséről szóló 1993. évi XXXI. törvényben (Egyezmény) és az Alkotmányban nem nevesített, de általánosan és nem vitatottan elismert eleme a fegyverek egyenlőségének elve, amely a büntetőeljárásban azt biztosítja, hogy a vádnak és a védelemnek egyenlő esélye és alkalma legyen arra, hogy a tény- és jogkérdésekben véleményt formálhasson és álláspontját kialakíthassa [6/1998. (III. 11.) AB határozat]. A fegyverek egyenlősége nem minden esetben jelenti a vád és a védelem jogosítványainak teljes azonosságát, de mindenképpen megköveteli, hogy a védelem a váddal összevethető súlyú jogosítványokkal rendelkezzen.

Az Alkotmánybíróság fent hivatkozott határozatának és az ehhez kapcsolódó nemzetközi dokumentumoknak megfelelően a „fair trial” (tisztességes eljárás) olyan minőséget jelent, amelyet az eljárás egészének és körülményeinek figyelembevételével lehet csupán megítélni. Ezért egyes részletek hiánya ellenére éppúgy, mint az összes részletszabály betartása dacára, lehet az eljárás „méltánytalan” vagy „nem tisztességes”.

Az Alkotmánybíróság előbb felhívott határozata rámutatott arra, hogy az eljárásban szereplő adatok és dokumentumok megismerése és megfelelő biztosítékok között birtoklása is a mindenképpen biztosítandó jogok közé sorolható. Az Alkotmánybíróság határozatát követően a hatályos Be. 70/C. §-ában lényegében maradéktalanul átvette ezt az iránymutatást, amikor a normaszövegben is megteremtette annak lehetőségét, hogy a vád és a védelem most már törvényes körülmények között juthasson akár államtitkot képező iratok birtokába is.

Kétségtelen, hogy az Alkotmánybíróság és a hivatkozott törvényszakasz indokolása is utal arra, hogy az állambiztonsági érdek és ezen belül az államtitok védelme hagyományosan és nemzetközileg is elfogadott oka lehet e jog korlátozásának, természetesen csak egy demokratikus társadalomban szükséges mértékben. Az ítéltábla jogértelmezése szerint ez a korlátozás csak olyan mértékű lehet, amely feltétlenül szükséges és indokolt. A büntetőeljárás törvény szabad bizonyítási rendszere alapvetően megköveteli, hogy a kontradiktórium tárgyaláson felvett bizonyítás során a perben részt vevő felek eljárási jogai döntő és lényegi kérdéseket tekintve feltétlenül azonosak legyenek. Ellenkező esetben ugyanis a Be. 78. § (4) bekezdésében írt eljárási jogok lényeges korlátozása valósul meg.

A védelemhez való jog alkotmányos büntetőeljárás alapelv, amely az eljárás egész menetében számtalan részletszabályban ölt testet. A garanciális jog a büntetőeljárás alá vont személy azon jogaiban, illetve a hatóságok azon kötelezettségeiben realizálódik, amelyek biztosítják, hogy a vele szemben érvényesített büntetőjogi igényt megismerje, arról álláspontját kifejtthesse, az igénnyel szembeni érveit felhozassa, a hatóságok tevékenységével kapcsolatos észrevételeit és indítványait előterjeszthesse, továbbá védő segítségét vehesse igénybe. E jog tartalmát képezik a védő azon eljárási jogosítványai, illetve a hatóságok azon kötelezettségei, amelyek részéről a védelem ellátását lehetővé teszik [25/1991. (V. 18.) AB határozat].

Az Alkotmánybíróság következetes felfogása szerint az Alkotmány 57. § (3) bekezdésében biztosított védelemhez való jog a terhelt és a védő jogaiban ölt testet. A terheltnek joga van ahhoz, hogy saját magát védje és ahhoz is, hogy választása szerint védőt vegyen igénybe. A védelemhez való jog alkotmányos megítélése így csakis a terhelt és a védő jogainak együttes szemlélete alapján lehetséges [6/1998. (III. 11.) AB határozat, ABH 1998, 91, 93; 14/2004. (V. 7.) AB határozat, ABH 2004, 241, 256; 17/2005. (IV. 28.) AB határozat, ABK 2005. április 218, 223].

Mindezek előrebocsátása azért is indokolt, mert a 6/1998. (III. 11.) AB határozatban a hatékony és megfelelő felkészülést biztosító védelemhez való jognak és ezzel összefüggésben a tisztességes eljárásnak a fegyverek egyenlősége elvének megvalósulását illetően van jelentősége. A fegyverek egyenlőségének feltétele, hogy az ügyben releváns adatokat a vád, a terhelt és védő ugyanolyan teljességben és mélységben ismerhessék meg. Az Alkotmánybíróság következtetésként megállapította: „[A] védelemhez való jog és a fegyverek egyenlősége az összes olyan dokumentum birtoklására és szabad használatára kiterjed, amellyel a vád is rendelkezik.” (ABH. 1998, 91, 100.)

Az ítéletábra röviden utalni kíván „a tisztességes eljárásához való jog” fogalmával kapcsolatban kialakított álláspontokra. Az Alkotmánybíróság gyakorlata azt mutatja, hogy azokban az esetekben, ahol a konkrét alkotmányos jogok (alapjogok vagy egyéb alkotmányos rendelkezések) sérelme merül fel, az alkotmányossági vizsgálat iránya alapvetően nem a jogállamisággal való ellentét, hanem a nevesített jogok oldaláról történik. Ezzel összefüggésben az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy „a jogállamiság alkotmányos deklarálása tartalmi kérdésekben továbbutal az egyéb nevesített elvekre és jogokra” [32/1991. (VI. 6.) AB határozat, ABH 1991, 146, 158.].

Másik határozatában az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy ha az alkotmányban tételesen rögzített

jog sérelme az eldöntendő kérdés, elsősorban az alkotmány alapjogi katalógusa az irányadó (799/E/1998. AB határozat). E megállapításokból azonban nem lehet levonni olyan következtetést, hogy az alapjogi kérdések kikerülnek a jogállam értelmezési köréből. Mindössze arról van szó, hogy a jogállami klauzula tisztán alapjogi kérdésben akkor lép be, ha egyéb nevesített elv vagy jog az alkotmány tételes rendelkezéseiben nem szerepel. Tipikus példája ennek a tisztességes eljárásához való jog. Ezt a jogot az alkotmány szövege nem tartalmazza. Az Alkotmány 57. § (1) bekezdésében foglalt, a független és pártatlan bíróság igazságos és nyilvános tárgyalásához való jogból ugyan következik a tisztességes eljárásához való jog, ugyanakkor az Alkotmány 57. § (1) bekezdése nem fedi le teljes egészében a tisztességes eljárásához való jog alá tartozó garanciák összességét.

Amikor az Alkotmánybíróság első ízben felhívta e jogot, azt a már kihirdetett és Magyarországra is kötelező Egyezmény 6. cikk 1. pontjára utalva tette [75/1995. (XII. 21.) AB határozat]. A későbbiekben ez a jog az Alkotmány „szintjére” az Alkotmány 57. § (1) bekezdése és a jogállami klauzula együttes felhívásával került, a jogállamiság, amelynek tehát éppúgy része az eljárási garanciák biztosítása, mint a kihirdetett nemzetközi szerződések érvényesülése, és tulajdonképpen „megtámogatja” az Alkotmány 57. § (1) bekezdését az alapjog (a tisztességes eljárásához való jog) érvényesülése érdekében [43/1998. (I. 9.) AB határozat]. A strasbourgi bíróság gyakorlatából kitűnik, hogy a titkos információgyűjtés vonatkozásában a hangsúlyt elsődlegesen arra fektették, hogy az információszerezés ilyen módja törvényi szabályozáson alapult-e vagy sem (Valenzuela Contreras kontra Spanyolország, 1998.). Az így szerzett adatok bizonyítékként történő felhasználását illetően pedig akkor sérül az Egyezmény 6. cikkében írt szabályozás, ha a felhasznált bizonyítékok a fentiekben kifejtetteknek is megfelelően az eljárás egészének a tisztességes voltát kérdőjelezzik meg.

Ugyancsak egyértelmű a strasbourgi bíróság gyakorlata a tekintetben is, hogyha a titkos információ- és adatgyűjtés során beszerzett adatok bizonyítékká válnak, úgy azokat a védelem számára is megismerhetővé kell tenni. E körben hivatkozni lehet a Lüdi kontra Svájc esetre (BH. 1992/11.). A bíróság ebben az ítéletben hivatkozott állandó esetjogára, miszerint a bizonyítékot általában a vádlott jelenlétében, nyilvános tárgyaláson kell előterjeszteni, a kétoldalú érvek tükrében. Ez alól csak a védekezés jogának messzemenő figyelembevételével lehetnek kivételek. Ez a jogeset egyértelműen felhívja a figyelmet arra, hogy a titkosan megszerzett információt bizonyítékként az ügyfélegyenlőség és a védelmi jogok ma-

radéktalan tiszteletben tartásával lehet csak felhasználni.

A strasbourgi bíróság gyakorlatát illetően utalni kell a Rowe és Davis kontra Egyesült Királyság elleni ügyében kifejtettekre is, amelyben a bíróság megállapította, hogy az ügyben lefolytatott eljárás nem felelt meg az Egyezmény 6. cikk 1. pontjában meghatározott feltételeknek, amelyek alapján az ügyre vonatkozó egyetlen, akár a vádlottat terhelő, akár mellette szóló bizonyítékot sem lehet a védelemtől elzárni, és a bírósági eljárásban minden tekintetben biztosítani kell az esélyek egyenlőségét a tisztességes tárgyaláshoz való jog érvényesülése érdekében. A Jasper kontra Egyesült Királyság, illetve a Fitt kontra Egyesült Királyság elleni ügyben hasonló álláspontot alakított ki a bíróság, amikor kifejtette, hogy a bizonyítékokhoz való hozzájutás és e körben a védelem jogait érintő korlátozások esetén különös gonddal kell törekedni az esélyek egyenlőségének biztosítására.

Az indítványozó tanács álláspontja szerint a Be. 206. § (3) bekezdés alkotmányellenes szövegrésze mellett indokolt a bekezdés *a*) és *b*) pontjában írtak megsemmisítése is. Ezek ugyanis önmagukban már nem értelmezhetők. Az Alkotmánybíróság a 47/2003. (X. 27.) AB határozatában rámutatott arra, hogy a jogalkalmazó gyakorlat számára önmagában értelmezhetetlen, ezért az Alkotmánynak megfelelő módon

nem alkalmazható „normarészeket” akkor is meg kell semmisíteni, ha azok önmagukban nem alkotmányellenesek, ám az alkotmányellenesnek nyilvánított részek nélkül nem alkalmazhatók.

Megjegyzendő még, hogy a folyamatban lévő Be.-módosításnak (IM/Bünt/2005/125. számú tervezet) 95. § (7) bekezdésének az a rendelkezése, hogy a titkos információgyűjtésről a megyei bíróság elnöke ad igazolást, szintén nem felel meg az alkotmányos elvárásoknak. Jóllehet a korábbiakhoz képest részletesebb adatok közlését írja elő, megítélésünk szerint azonban a fent hivatkozottaknak megfelelően ez sem nyújt elegendő és megfelelő szintű garanciát a védelem számára. A szabályozás alkotmányellenessége a tervezet tekintetében is a fenti okok alapján megállapítható.

A Debreceni Ítéltábla a kifejtettekre tekintettel az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény 38. § (1) bekezdése alapján a hivatkozott jogszabályhely alkotmányellenességének utólagos vizsgálatát kezdeményezte – a Be. 206. § (1) bekezdés *b*) pontjának megfelelően – az eljárás felfüggesztése mellett.

Debrecen, 2005. november 2.

Dr. Kardos Sándor, a tanács elnöke
dr. Gömöri Olivér, előadó bíró
dr. Háger Tamás, bíró

A TITKOS INFORMÁCIÓGYŰJTÉS NÉHÁNY JOGÉRTELMEZÉSI KÉRDÉSE

A bűnözés szerkezetében bekövetkezett jelentős változásra – bünszervezetben való elkövetés; országokon, kontinenseken átnyúló szervezett bűnözés; a kábítószer-kereskedelem, pénzmosás elterjedése stb. – tekintettel az eredményes bűnüldözéshez a hagyományos nyomozási módszerek már nem elegendők. A széles skálájú emberi és technikai erőforrások igénybevételével egyidejűleg alkalmazzák a nyomozás során a titkos felderítési módszereket a nyílt nyomozási módszerekkel együtt.

A titkos információgyűjtés és adatszerzés alkalmazása során egyes állami szervek a személyes szabadsághoz, a magánlakás, a magántitok és a levéltitok sérthetlenségéhez, a személyes adatok védelméhez, a közérdekű adatok nyilvánosságához, valamint a birtokvédelemhez fűződő jogokat a törvényben foglaltak szerint korlátozhatják. Írásomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a titkos információgyűjtésben és adatszerzésben részt vevő hatóságok és a rendesbíróóságok gyakorlatában felmerülő jogértelmezési problémákra – figyelembe véve az Alkotmánybíróság és a strasbourgi bíróság döntéseiben meghatározott követelményeket – mennyiben adott megfelelő választ a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény (a továbbiakban Be.) 2006. március 3-i módosítása.

FOGALMI ELHATÁROLÁS

A Be. megkülönbözteti a titkos adatszerzést (a továbbiakban tasz.) és a titkos információgyűjtést (a továbbiakban tigy.) fogalmát, így először a két titkos információgyűjtési módszer törvényi szabályozását ismergetem röviden.

Titkos információgyűjtést az erre hatáskörrel rendelkező szervek¹ részben bírói vagy igazságügy-miniszteri engedély alapján, a nyomozás elrendelését megelőzően végezhetnek. Bírói engedélyhez nem kötött titkos információgyűjtést pedig a nyomozás elrendelése előtt és alatt is végezhetnek. A titkos információgyűjtés célját a tigy. végzésére feljogosított szervek eljárását szabályozó törvények eltérő tartalommal határozzák meg.

Ezzel szemben a titkos adatszerzést nem külön törvények, hanem a Be. 200–206.§-a szabályozza. Míg a – bírói vagy igazságügy-miniszteri engedélyhez kötött – titkos információgyűjtés a nyomozás elrendelése előtt folytatható, addig a titkos adatszerzés kizárólag a nyomozás elrendelésétől a nyomozás iratainak ismertetéséig teljesíthető, bírói engedély alapján. A titkos adatszerzést a megszerzett bírói engedély nyomán az ügyész vagy a nyomozó hatóság (Rendőrség, Vám- és Pénzügyőrség, Határőrség) fogantatosíthatja, figyelemmel a Be. 36. §-ára is. A titkos adatszerzés lényegét a Be. 200. § (1) és (2) bekezdése a következőképp fogalmazza meg: „Az ügyész és a nyomozó hatóság bírói engedély alapján az elkövető kilétének, tartózkodási helyének megállapítása, elfogása, valamint bizonyítási eszköz felderítése érdekében a nyomozás elrendelésétől a nyomozás iratainak ismertetéséig az érintett tudta nélkül *a*) a magánlakásban történeteket technikai eszközzel megfigyelheti és rögzítheti, *b*) levelet, egyéb postai küldeményt, valamint telefonvezetéken vagy más hírközlési rendszer útján továbbított közlés tartalmát megismerheti, és azt technikai eszközzel rögzítheti, *c*) a számítástechnikai rendszer útján továbbított és tárolt adatokat megismerheti és felhasználhatja (a továbbiakban: titkos adatszerzés). (2) Az ügyész és a nyomozó hatóság a nyomozás elrendelését követően a bírói engedélyhez kötött titkos adatszerzést e törvény alapján végzi.”

Ugyanakkor „közös” szabályai is vannak a titkos információgyűjtésnek és a titkos adatszerzésnek. A Be. 200. § (2) bekezdése egyértelműen rögzíti, hogy az ügyész és a nyomozó hatóság a *bírói engedélyhez kötött titkos adatszerzést* a hatályos büntetőeljárás törvény alapján végzi. A 200. § (3) bekezdése pedig kinyilvánítja, hogy „e cím rendelkezései nem érintik *a nyomozás elrendelését megelőzően* a bírói, illetőleg az igazságügy-miniszteri engedélyhez kötött titkos információgyűjtést; e tevékenységet a külön törvényekben meghatározottak szerint az erre feljogosított szervezetek a rájuk irányadó szabályok szerint végzik”. Ugyanakkor – a (3) bekezdésben foglaltak ellenére – a (4) bekezdés szerint ha a nyomozás elrendelését megelőzően külön

törvény alapján a bíró, illetőleg az igazságügy-miniszter által engedélyezett titkos információgyűjtés végrehajtása során az ügyben a nyomozást elrendelik, a titkos információgyűjtést a továbbiakban csak e törvény szerint mint titkos adatszerzést lehet folytatni.

E törvényhely egyértelműen leszögezi, hogy a titkos információgyűjtés és titkos adatszerzés egyszerre nem folytatható. A bírói, igazságügy-miniszteri engedélyhez kötött titkos információgyűjtés a nyomozás elrendelését követően titkos adatszerzéssé alakul át, s ekkor már a büntetőeljárás törvényét és nem a külön törvényi rendelkezéseket kell alkalmazni.

A TITKOS INFORMÁCIÓGYŰJTÉS ÉS ADATSZERZÉS EREDMÉNYÉNEK FELHASZNÁLÁSA

A titkos adatszerzés és titkos információgyűjtés szabályainak alkalmazása során a titkos adatszerzés eredményének felhasználása, vagyis a Be. 206. §-ával, különösen annak (3) bekezdésével kapcsolatos jogértelmezési kérdések, dilemmák jelentik a legélesebb problémákat. A Be. 206. § (3) bekezdése szerint „a titkos adatszerzés eredménye más büntetőeljárásban, valamint a nyomozás elrendelését megelőzően a bíró, illetőleg az igazságügy-miniszter engedélyéhez kötött titkos információgyűjtés eredménye büntetőeljárásban az általános szabályok szerint [76. § (2) bekezdés] is csak akkor használható fel, a) ha a 201. §-ban² meghatározott feltételek a büntetőeljárás, illetőleg a másik büntetőeljárás esetében is fennállnak, és b) a felhasználás célja megegyezik a titkos adatszerzés vagy titkos információgyűjtés eredeti céljával.”³

Mielőtt a titkos adatszerzés, a titkos információgyűjtés eredményének a felhasználására és – ezen belül – a célhoz kötöttség jogértelmezési kérdéseire rátérnék, röviden ismertetek egy alkotmánybírósági és egy legfelsőbb bírósági határozatot, a Legfőbb Ügyészség egyik körlevelét, valamint a strasbourgi bíróság néhány – a lehallgatás, a titkos információgyűjtés „egyezménykonformitásával” foglalkozó – döntését.

Az adatvédelem terén irányadó „célhoz kötöttség” szabályát az AB több határozatában értelmezte; most röviden a 35/2002. (VII. 19.) AB határozatnak az addigi gyakorlatot összefoglaló megállapításait idézem. „Az információs önrendelkezési jog gyakorlásának feltétele és egyben legfontosabb garanciája a célhoz kötöttség. Ennek az elvnek az érvényesülése azt jelenti, hogy személyes adatot feldolgozni csak pontosan meghatározott és jogszerű célra sza-

bad. Az adatfeldolgozásnak minden szakaszában meg kell felelnie a bejelentett és közhitelűen rögzített célnak. Az adatfeldolgozás célját úgy kell az érintettel közölni, hogy az megítélhesse az adatfeldolgozás hatását jogaira, és megalapozottan dönthesse az adat kiadásáról; továbbá, hogy a céltól eltérő felhasználás esetén élhessen jogaival. Ebből a követelményből fakad az az igény, hogy az adatfeldolgozás céljának megváltozásáról is értesíteni kell az érintettet. Az érintett beleegyezése nélkül az új célú feldolgozás csak akkor jogszerű, ha azt meghatározott adatra és feldolgozóra nézve törvény kifejezetten megengedi. A célhoz kötöttségből következik, hogy a meghatározott cél nélküli, »készletre« történő, előre nem meghatározott jövőbeni felhasználásra való adatgyűjtés és tárolás alkotmányellenes.”⁴ Az alkotmánybírósági gyakorlat alapján a tasz. és a tigy. alkalmazása csak a büntetőeljárás törvényben és a már felsorolt törvényekben foglalt szabályok feltétlen megtartása mellett és a célhoz kötöttség alkotmányossági követelményének megfelelő módon történhet.

A Legfelsőbb Bíróság a 2001-ben 505. számon közzétett határozatában megfogalmazott álláspontja szerint a bírói engedélyhez kötött titkos információszerzés nem a büntetőeljárás törvénnyel szabályozott bizonyítás szabályai szerint folyik, így törvényességi követelményeire a Be. rendelkezései nem alkalmazhatók.⁵ Megjegyzem, ma már nem érvényesül teljes egészében ez a legfelsőbb bírósági álláspont, mert jóllehet a titkos információgyűjtés tételes szabályait a feljogosított szervezetekre vonatkozó törvények szabályozzák, a titkos információgyűjtés eredményének felhasználására a Be. 206. § (3) bekezdése is tartalmaz rendelkezést. Továbbá a titkos információ beszerzése és felhasználása során nem hagyható figyelmen kívül a büntetőeljárás törvény általános rendelkezéseire vonatkozó szabályozás sem. A törvényesen beszerzett bizonyítékokra vonatkozó szabályok – a Be. 77. §-a, 78. § (4) bekezdése – alkalmazása ekkor nem mellőzhető.

A Legfelsőbb Bíróság azt is hangsúlyozta, hogy a titkos információszerzéssel nyert adatok felhasználásában nincsenek olyan törvényileg meghatározott személyi vagy tárgyi korlátozások, amelyek kizárólag a bírói engedélyben megjelölt személyre szűkítenék az információk bizonyítékként történő alkalmazását.⁶

A Legfőbb Ügyészség a Nemzetbiztonsági Hivatal által objektumvédelem címén nem a hatáskörébe tartozó bűncselekmények kapcsán folytatott titkos információgyűjtés adatainak a büntetőeljárásban történő felhasználásáról bocsátotta ki

a 8/2004. (ÜK. 6.) főosztályvezetői körlevelet. A körlevél felveti, hogy a közelmúltban „folyamatban lévő” ügyben a Nemzetbiztonsági Hivatal az 1995. évi CXXX. törvény 5. § e) pontja alapján, igazságügy-miniszteri engedéllyel folytatott objektumvédelem címén titkos információgyűjtést és a hatáskörébe nem tartozó bűncselekményekben – vesztegetés, hivatali visszaélés stb. – kezdeményezett büntetőeljárást.

Az Nbtv. 5. §-a tételesen felsorolja, hogy a Nemzetbiztonsági Hivatal milyen bűncselekményekben folytathat engedéllyel titkos információgyűjtést. A Legfőbb Ügyészség álláspontja szerint az 5. § e) pontjában foglaltak, vagyis az objektumvédelem, szervekre, intézményekre, létesítményekre vonatkozó biztonsági védelmet jelent. Amennyiben a Nemzetbiztonsági Hivatal a hatáskörébe nem tartozó bűncselekményekben folytatott titkos információgyűjtést, akkor ezek az adatok az elrendelt nyomozás során bizonyítékként nem vehetők figyelembe a Be. 206. § (3) bekezdése értelmében, mert a célhoz kötöttség szabálya ezt kizárja.

Ami a strasbourgi gyakorlatot illeti, a Klass és társai ügyben⁷ a bíróság szerint nem sérti az egyezmény⁸ 8. cikkét a titkos telefonlehallgatást biztosító német törvény. A telefonlehallgatások egy demokratikus társadalomban szükséges intézkedések lehetnek nemzetbiztonsági célból vagy bűncselekmények megakadályozása érdekében. A strasbourgi bíróság azt is hangsúlyozta, hogy a kérelem alaposágának vizsgálatakor, azon túlmenően, hogy a megfigyelések törvény alapján történnek, elsősorban arról kell meggyőződni, léteznek-e a törvényi szabályozásban olyan ellensúlyok, amelyek a felmerülő önkényesség megakadályozására teljes egészében megfelelnek. Az alapvető és legfontosabb ellensúly pedig a bírói kontroll.

A Malone kontra Egyesült Királyság ügyben⁹ országos elkövetése miatt vonták felelősségre a terheltet, és ügyében egy olyan telefonlehallgatás adatait is felhasználták, amelyet egy belügyminiszteri utasítás alapján indult „adatgyűjtés” során végeztek. A bíróság ebben a határozatában is azt hangsúlyozta, hogy a lehallgatásnak olyan belső jogszabályon kell alapulnia, amely önmagában is megfelel a jogállamiság követelményének, vagyis kellően megismerhetőnek és „ésszerűen előreláthatónak” kell lennie. Az angol jog nem felelt meg ezeknek a követelményeknek maradéktalanul, mert törvényi biztosítékok helyett igazgatási eljárásban adott garanciákat. A bíróság azt is megállapította, hogy a magánélethez és a levelezéshez való jogba történő beavatkozás nem tekinthető az

egyezménnyel összhangban lévő eljárásnak. Egyben rögzítette, hogy ezért sérült a hatékony belső jogorvoslathoz való jog is.

A TITKOS ADATSZERZÉS- ÉS INFORMÁCIÓGYŰJTÉS EREDMÉNYÉNEK FELHASZNÁLÁSA

A Be. 206. § (3) bekezdése két követelményt támaszt a titkos adatszerzés és információgyűjtés eredményének felhasználásával szemben: egyrészt a Be. 201. §-ában meghatározott bűncselekmények miatt folyt a büntetőeljárás, illetve a másik büntetőeljárásban is ilyen bűncselekmény szerepel, továbbá a felhasználás célja megegyezik a titkos adatszerzés vagy titkos információgyűjtés eredeti céljával. (Ezen túlmenően az új szabályozás a személyhez és bűncselekményhez kötöttséget is hangsúlyozza a felhasználás további feltételeként.)

A rendelkezés gyakorlati alkalmazása során nem volt egyértelmű, hogy ha az ügyész a titkos adatszerzés eredményét a büntetőeljárásban bizonyítékként kívánja felhasználni (vagyis a nyomozati iratokhoz csatolja a törvényben meghatározott iratokat: a titkos adatszerzés engedélyezése iránti indítványt, a bíróság határozatát és a titkos adatszerzés végrehajtásáról készített jelentést), és a bíró a tárgyalás anyagává teszi a titkos adatszerzés végrehajtásáról készített jelentést, akkor a bírónak elegendő-e a jelentésben foglaltakat vizsgálnia, vagy vizsgálnia kell a titkos adatszerzés engedélyezése iránti indítványt és a bíróság határozatát is. A gyakorlatban többnyire csak a jelentést csatolják az iratokhoz az indítvány előterjesztésekor.

A Be. az ügyész feladatává teszi a 206. § (1) bekezdésben az alábbi iratok csatolását, ha a titkos adatszerzés eredményét bizonyítékként kívánja felhasználni: a titkos adatszerzés engedélyezése iránti indítványt, a bíróság határozatát, a titkos adatszerzés végrehajtásáról készített jelentést. A Be. 206. § (2) bekezdése már arról rendelkezik, hogy a titkos adatszerzés végrehajtásáról szóló jelentést az okiratra vonatkozó szabályok szerint lehet felhasználni bizonyítékként.

Ebből az a következtetés vonható le, hogy bizonyítékként értelemszerűen a jelentést lehet felhasználni, mert a jelentés tartalmazza az adatszerzés lefolyását és a beszerzett adatokat is. A jelentéssel szemben ugyanakkor törvényi követelmény, hogy belőle a bíróság engedélyező végzésében foglaltak megtartása megállapítható legyen.

Annak eldöntéséhez, azonban, hogy a titkos adatszerzés a törvényi követelményeknek megfelelt-e –

vagyis jogszerűen jutott-e az arra feljogosított szerv az adatok birtokába, eljárása során megtartotta-e a Be. 77. §-ában írtakat¹⁰ –, nem mellőzhető a titkos adatszerzés engedélyezése iránti indítvány és a bírósági határozat vizsgálata sem. Ennek alapján a bírói vizsgálódásnak, vizsgálatnak ki kell térnie arra is, hogy a bírói engedélyben meghatározott személyekkel szemben folytatták-e a titkos adatszerzést; az engedélyben meghatározott eszközökkel és módszerekkel teljesítették-e a titkos adatszerzést; az engedélyben meghatározott ideig teljesítették-e az adatszerzést és a beszerzett adatokat az engedélyben meghatározott idő alatt törvényesen szerezték-e be.

Annak ellenére, hogy a Be. 206. § (2) bekezdése értelmében a titkos adatszerzés végrehajtásáról készített jelentés használható fel az okiratra vonatkozó szabályok szerint, a bíró nem mellőzheti a titkos adatszerzés engedélyezésére vonatkozó indítvány és a bíróság határozata vizsgálatát sem. Meg kell tehát vizsgálnia a bírónak, hogy az engedély iránti indítvány és a bírói határozat megfelel-e a Be. 77. §-ában írt, a bizonyítás törvényessége iránti követelményeknek. Nem hagyható figyelmen kívül a Be. 78. § (1) és (4) bekezdése sem: ezek a rendelkezések egyrészt a szabad bizonyítás lehetőségét biztosítják, másrészt azt a követelményt fogalmazzák meg, hogy csak a törvényesen beszerzett bizonyítékok felhasználása lehetséges.

Egy másik nézet képviselői szerint nem szükséges a tasz. engedélyezése iránti indítvány és a bíróság határozatának a vizsgálata sem, mert a titkos adatszerzésnek a Be. 206. § (3) bekezdése alapján csak a Be. 201. §-ában foglaltaknak kell megfelelnie, vagyis a célhoz kötöttséget [a Be. 206. § (3) bekezdés b) pontjában foglaltakat] és azt szükséges vizsgálni, hogy 201. §-ban meghatározott bűncselekmények valamelyike miatt történt-e a titkos adatszerzés. A Be. 206. § (1) bekezdése szerint, amikor az ügyész csatolta a titkos adatszerzés iratait a nyomozás irataihoz – amennyiben az iratok csatolása az iratismertetést követően történt –, értesíteni kell a gyanúsítottat és a védőt arról, hogy megismerhetik az így csatolt iratokat.

Törvénytörő és nem használható fel bizonyítékként a büntetőeljárásban a titkos adatszerzés eredménye, ha a bírói engedélyben meghatározott eszközöktől és módszertől eltérő módon szerezte be a hatóság a bizonyítékokat. Amikor a bíró csak telefonlehallgatást engedélyezett, de számítástechnikai úton is beszerzettek adatokat, akkor annak eredményét nem lehet bizonyítékként felhasználni. Előfordulhat továbbá, hogy a bírói engedélyben megjelölt határidőn túl beszerzett adatokat kívánják bizonyítékként felhasználni. A bírói engedélyben meghatározott eszközöktől és módtól eltérően beszerzett bizo-

nyítékok közül csak azok használhatók fel, amelyeket az engedélyező határozatban megjelölt eszköz és módszer eredményezett.

A CÉLHOZ ÉS SZEMÉLYHEZ KÖTÖTTTSÉG KAPCSOLATA

Az egyik álláspont képviselői szerint a titkos információgyűjtés és adatszerzés eredménye bizonyítékként csak azzal a személlyel szemben használható fel, akivel szemben a bíróság engedélyezte az információgyűjtést, illetve adatszerzést. Nem használható fel azzal szemben, akiről a tigy. vagy a tasz. alkalmazása során olyan adatok merülnek fel, amelyek bűncselekmény elkövetésének gyanúját megalapozzák, még akkor sem, ha a bűncselekmények köre megegyezik a Be. 201. §-ában meghatározott bűncselekményekkel.

A másik felfogás szószólói hangoztatják, hogy a titkos adatszerzés és információgyűjtés eredményeként beszerzett adat bizonyítékként értékelhető annak a személynek a vonatkozásában is, akire vonatkozóan a tasz. vagy a tigy. nem került engedélyezésre, a megfigyelés azonban szükségszerűen érintette, feltéve, ha a Be. 206. § (3) bekezdésében írt követelmények fennállnak. E nézet követői szerint amennyiben a célszemélyre az engedélyezés törvényi feltételei fennálltak, teljesen természetes, hogy a titkos adatszerzéssel vagy a titkos információgyűjtéssel érintett személlyel olyan személyek kerülnek, kerülhetnek kapcsolatba, akik a célszemély bűncselekményeihez szükségképpen kapcsolódva ugyancsak bűncselekményeket követhetnek el, vagyis „szükségszerűen” kapcsolódnak a célszemélyhez.

A törvény nyelvtani értelmezéséből is ez következik, mert a Be. 206. § (3) bekezdése *expressis verbis* rendelkezik arról, hogy a titkos adatszerzés eredménye más büntetőeljárásban is felhasználható, ha a 206. § (3) bekezdés a)–b) pontjában írt feltételek fennállnak. Ebben a megközelítésben azért rendelkezik a törvény a „más büntetőeljárásról”, mert biztosítja azt a lehetőséget, hogy a célszemély – akire vonatkozóan a tasz.-t vagy a tigy.-et folytatják – tevékenységéhez szükségszerűen más személyek, bűnelkövetők is kapcsolódhatnak, és az állam büntetőjogi igényének érvényesítése alapvető érdek.

A titkos információgyűjtés és adatszerzés során keletkezett bizonyítékokat csak annak a bűncselekménynek a bizonyítására lehet felhasználni, amelyet megjelöl a titkos információgyűjtésre, illetve adatszerzésre vonatkozó engedély, illetve az Nbtv.-ben meghatározott, jogilag védett érdekhez, célhoz kötődik, ezért a vonatkozó indítványban pontosan meg-

kell jelölni a bűncselekményt és annak minősítését. Ha az engedélyezés a Be. 201. § (1) bekezdésében foglalt bűncselekményekre vonatkozóan történt, kizárólag ezek kapcsán lehet felhasználni a titkos információgyűjtések és adatszerzések eredményét. Lehetséges ugyanakkor, hogy a titkos információgyűjtés a Nbtv.-ben vagy az Rtv.-ben megfogalmazott cél érdekében történt. Ebben az esetben törvényes az adatok beszerzése, de a bizonyítékként való felhasználás kizárt, ha nem felel meg a Be. 201. §-ában meghatározott feltételeknek. A Be. márciusi módosítása nem változtatta meg az erre vonatkozó szabályozást.

A másik nézet képviselői szerint a titkos információgyűjtés és adatszerzés során keletkezett bizonyíték abban a körben használható fel, amelyre az engedély megadására vonatkozó indítvány, illetve maga az engedély vonatkozik. Ennek eldöntése bírói mérlegelés kérdése. Nem kell (és nem is lehet) a titkos információgyűjtés engedélyezése iránti indítványban a bűncselekményt és annak minősítését pontosan meghatározni, de annak a bűncselekmények behatárolható körére kell vonatkoznia. Ezek bizonyítására a beszerzett bizonyítékok felhasználhatók a büntetőeljárásban.

Ugyanakkor teljesíteni kell azt az alkotmányossági követelményt is, hogy a jogi rendelkezéseknek „ésszerűen előreláthatónak”, kiszámíthatónak kell lenniük. Álláspontom szerint pontosan meg kell határozni a titkos információgyűjtést engedélyező határozatban a bűncselekmény minősítését, de a felhasználásnak nem akadálya, ha az engedélyben meghatározott bűncselekménynek nem a minősített esete, hanem az alapesete valósult meg – feltéve, ha a Be. 206. § (3) bekezdésében, illetve a 201. §-ban meghatározott feltételek megvalósultak.

A nem egyértelmű szabályozás vetette fel, hogy a titkos adatszerzés eredménye más büntetőeljárásban milyen feltételek mellett használható fel. A dilemma, hogy a 206. § (3) bekezdés a) pontjában, illetőleg a 201. § (1) bekezdésben írt feltételeket bűncselekményenként kell-e vizsgálni, vagy a feltételnek megfelelő bűncselekmény esetén a további feltételeknek meg nem felelő bűncselekménynél is felhasználható-e a titkos információgyűjtés, adatgyűjtés eredménye. Az egyik nézet szerint szorosan kell értelmezni a Be. 201. §-ában megnevezett bűncselekményeknek való megfelelést, és ezért bűncselekményenként kell ellenőrizni, hogy valamennyi bűncselekmény megfelel-e az e szakaszban felsorolt bűncselekmények egyikének. A másik nézet szerint nem kell szigorúan értelmezni a 203. § (3) bekezdését: elegendő, ha egy bűncselekmény az engedélyben lévők közül megfelel a Be. 201. §-ában foglaltaknak, akkor az ahhoz kötődő

információgyűjtés eredménye felhasználható a büntetőeljárásban.

A Debreceni Ítéltábla a közelmúltban egy előtte folyamatban lévő büntetőügyben felfüggesztette a büntetőeljárást és az Alkotmánybíróságtól konkrét normakontrollt kért. Végzésében a Be. 206. § (3) bekezdése alkotmányellenességének megállapítását és *ex nunc* hatállyal történő megsemmisítését indítványozta.¹¹ Az ítéltábla – többek között – arra hivatkozott, hogy a módosításra kerülő Be. szerint a megyei bíróság elnöke ad igazolást a titkos információgyűjtésről, s ez a jogi szabályozás nem felel meg az alkotmányos elvárásoknak.

ELVARRATLAN SZÁLAK

2006. március 3-án fogadta el az Országgyűlés a Be. módosítására vonatkozó törvényjavaslatot. A módosítás a titkos információgyűjtésre és a titkos adatszerzésre vonatkozó rendelkezéseket is érinti, ezzel egyértelművé vált a korábbi rendelkezések egy része.

Az egyik jelentős módosítás eredményeként a törvényalkotó vitathatatlaná tette, hogy a titkos adatszerzés eredménye annak a bűncselekménynek a bizonyítására és azzal szemben használható fel, amely miatt és akivel szemben a titkos adatszerzést a bíróság engedélyezte. Az új szabályozás különbséget tesz a nyomozás elrendelését megelőzően és az azt követően elrendelt adatgyűjtés között, és meghatározza a bűnüldözési célból és a nem bűnüldözési célból folytatott titkos információgyűjtés eredményének felhasználási feltételeit. A nyomozás elrendelését megelőzően nem bűnüldözési célból folytatott – engedélyhez kötött – titkos információgyűjtés eredményét a büntetőeljárásban bizonyítási eszközként akkor lehet felhasználni, ha a nyomozás elrendelését követően az ügyész indítványozza és a nyomozási bíró elrendeli a titkos információgyűjtés eredményének felhasználását. A büntetőeljárás egész folyamatát tekintve ugyanakkor nem bizonyos, hogy a nyomozási bíró minden esetben a szükséges és megfelelő, tényeken alapuló, elégséges bizonyítékokkal rendelkezik, amelyek alapján – a jövőre nézve is – teljesen megalapozott döntést hozhat e kérdésben.

A jogalkotó a Be. 206. §-át új, (4) és (5) bekezdéssel egészítette ki, és ezzel két nagyon fontos eddigi problémára adott egyértelmű választ. A rövidesen – 2006. július 1-jétől – hatályba lépő Be. 206. § (4) bekezdés lehetővé teszi a titkos adatszerzés eredményét olyan bűncselekmény bizonyítására is felhasználni, amelyet ugyan nem jelöltek meg az engedélyben, de a Be. 201. §-ában meghatározott feltételek e bűncselekmény vonatkozásában is fennállnak. Az ed-

digi gyakorlat ugyan nem volt egységes, de több esetben, ha nem az engedélyben meghatározott bűncselekményt követte el e terhelt, hanem egy másik bűncselekményt, akkor nem lehetett e bűncselekmény tekintetében bizonyítékként felhasználni a titkos adatszerzés eredményét. A módosítás alapján a titkos adatszerzés eredménye minden elkövetővel szemben felhasználható annak a bűncselekménynek a bizonyítására, amely miatt a bíróság a titkos adatszerzést engedélyezte.

Az új szabályozás szétválasztja a titkos adatszerzést és a titkos információgyűjtés eredményének felhasználását: ennek érdekében alkotta meg a törvényhozás a Be. 206/A. §-át. Ez a szabályozás tartalmában a titkos adatszerzésre vonatkozó új szabályozással azonos.

A gyakorlatban jogszabályi alap nélkül is alkalmazták azt a most törvényi szintre került szabályt, amelynek lényege abban foglalható össze, hogy a nyomozás elrendelését megelőzően folytatott, bírói engedélyhez kötött titkos információgyűjtés tényéről a megyei, illetve Budapesten a Fővárosi Bíróság elnöke állít ki igazolást. Ez az igazolás azt tanúsítja, hogy az adott ügyben valóban történt és bírói engedéllyel történt a titkos információgyűjtés. Ugyanakkor az információgyűjtés tartalmára, törvényszerűségére (nem lépték-e túl az engedély kereteit időben, eszközzel stb.) vonatkozóan az új szabályozás szerint sem tartalmazhat közlést vagy megállapítást az igazolás.¹² Ez pedig felveti a kérdést, miként állapítható meg, hogy a titkos információgyűjtés eredményeként beszerzett bizonyíték valóban megfelel-e az alkotmányossági és a Be. 77. §-ában rögzített törvényi feltételeknek. Erre a kérdésre a végső választ a Debreceni Ítéltábla végzése alapján az Alkotmánybíróság adja meg.

A titkos információgyűjtés és adatszerzés eredményéből származó bizonyíték nagyon fontos részt képviselhet a büntetőeljárásban. Ugyanakkor az így beszerzett bizonyítékok önmagukban nem lehetnek elegendők, ügydöntők a bűnösség megállapításában. A telefonlehallgatások során keletkezett szövegből, mondatokból nem lehet egy-egy részletet kiragadni, hanem az így beszerzett bizonyítékot a bizonyítékok sorában a többi, egyéb bizonyítékkal együtt, összességükben kell értékelni. Sokszor a „nyílt” eljárásban már nincs is szükség arra, hogy a titkos információgyűjtés vagy adatszerzés eredményét bizonyítékként használják fel, mert elegendő a nyilvános büntetőeljárásban beszerzett adat. Egy felmérés szerint a büntetőügyek öt százalékában indítványozza az ügyész a titkosszolgálati módszerekkel beszerzett

adatoknak a büntetőeljárásban bizonyítási eszközként való felhasználását. A titkos információgyűjtés igénybevételének lehetősége egyfajta arányosságot is tükröz. Az Nbtv. 53. § (2) bekezdése szerint nemzetbiztonsági szolgálatok a titkos információgyűjtés speciális eszközeit és módszereit csak akkor használhatják, ha az e törvényben meghatározott feladatok ellátásához szükséges adatok más módon nem szerezhetők meg. Ezen túlmenően a Be. 202. § (6) bekezdése is kifejezetten előírja, hogy titkos adatszerzésnek a 201. §-ban és a 202. § (1)–(5) bekezdésében meghatározott esetekben is csak akkor van helye, ha megalapozottan feltehető, hogy más módon a bizonyíték beszerzése kilátástalan vagy aránytalanul nagy nehézséggel járna, és a titkos adatszerzéssel a bizonyíték beszerzése valószínűsíthető.

Az arányosság hangsúlyozása azért fontos, mert a titkos információgyűjtés és adatszerzés elsődleges célja nem az, hogy a bizonyítékok között meghatározó, „egyedüli” bizonyítékká lépjen elő, hanem az, hogy a hatóság olyan információk, adatok birtokába jusson, amelyek alapján – a nyomozás elrendelését követően – az előreláthatólag megfelelő és szükséges nyomozati cselekményeket nagy biztonsággal végezze, és így szerezze be az egyéb, később esetleg döntő fontosságúvá váló bizonyítékokat.

JEGYZETEK

1. A titkos információgyűjtést a nyomozás elrendelését megelőzően bírói vagy igazságügy-miniszteri engedély alapján végezhetik a Magyar Köztársaság Nemzetbiztonsági szolgálatai (az Információs Hivatal, a Nemzetbiztonsági Hivatal, a Katonai Felderítő Hivatal, a Katonai Biztonsági Hivatal, a Nemzetbiztonsági Szakszolgálat a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló 1995. évi CXXV. törvény [Nbtv.] alapján), a rendőrség (a rendőrségről szóló 1994. évi XXXIV. törvény [Rtv.] és a bűnüldöző szervek nemzetközi együttműködéséről szóló 2002. évi LIV. törvény alapján); az ügyészség (az ügyészségről szóló 1972. évi V. törvény alapján), a Vám- és Pénzügyőrség felhatalmazott szervei (az 1995. évi C. törvény szerint), valamint a Határőrség felhatalmazott szervei (az 1997. évi XXXII. törvény alapján).
2. „201. § (1) Titkos adatszerzésnek akkor van helye, ha az eljárás *a*) ötévi vagy ennél súlyosabb szabadságvesztéssel büntetendő szándékos, továbbá *b*) országhatáron átnyúló bűnözéssel kapcsolatos, *c*) kiskorú ellen irányuló, *d*) szervezetben vagy szervezett elkövetéssel megvalósuló (ideértve az üzletszerűen, bűnszövetségben vagy bűnszervezetben történő elkövetést is), *e*) kábítószerrel vagy kábítószernek minősülő anyaggal kapcsolatos, *f*) pénzvagy értékpapír-hamisítással kapcsolatos, *g*) fegyveresen

- elkövetett, bűncselekmény vagy ilyen bűncselekmény kísérletének, illetőleg előkészületének gyanúja miatt folyik. (2) Ha a nyomozást az ügyész végzi [28. § (4) bekezdés e) pontja, 29. §, 474. § (2)–(4) bekezdései], titkos adatszerzésnek az (1) bekezdésben fel nem sorolt bűncselekmény miatt is helye van.”
3. A 2006. július 1. napjától hatályba lépő Be.-módosítás megváltoztatta e jogszabályhelyet az alábbiak szerint: „(3) (A titkos adatszerzés eredménye más büntetőeljárásban, valamint a nyomozás elrendelését megelőzően bűnüldözési célból engedélyezett titkos információgyűjtés eredménye büntetőeljárásban az általános szabályok szerint (76. § (2) bekezdés) is csak akkor használható fel, ha a titkos adatszerzés e törvényben meghatározott feltételei (200. § (1) bekezdés, 201. §, 202. §) a büntetőeljárás, illetőleg a másik büntetőeljárás esetében is fennállnak.) A titkos adatszerzés eredménye annak a bűncselekménynek a bizonyítására, és azzal szemben használható fel, amely miatt, és akivel szemben a titkos adatszerzést a bíróság engedélyezte.”
 4. ABH 2002. 207–208.
 5. A legfelsőbb bírósági BH az új Be. hatálybalépése előtt született. A Be. 200–206. §-a a 2002. évi I. törvény, 206. § (3) bekezdése a 2003. évi II. törvény révén lett a jogrendszer része.
 6. Vö. az Rtv. 63. § és 69. §-ával, a 70. § (2) bekezdésével és 73. §-ával.
 7. Emberi Jogi Füzetek, 1997/4.
 8. Az Emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában 1950. november 4-én kelt egyezmény. Magyarországon az 1993. évi XXXI. törvény hirdette ki.
 9. Emberi Jogi Füzetek, 1997/4.
 10. „77. § (1) A bizonyítási eszközök felderítése, összegyűjtése, biztosítása és felhasználása során e törvény rendelkezései szerint kell eljárni. Jogszabály elrendelheti a bizonyítási cselekmények teljesítésének, a bizonyítási eszközök megvizsgálásának és rögzítésének, valamint a bizonyítási eljárások lefolytatásának meghatározott módját. (2) A bizonyítási cselekmények végzésekor az emberi méltóságot, az érintettek személyiségi jogait és a kegyeleti jogot tiszteletben kell tartani, és biztosítani kell, hogy a magánéletre vonatkozó adatok szükségtelesen ne kerüljenek nyilvánosságra.”
 11. A Debreceni Ítéltábla végzését lásd a Fundamentum e rovatában, 113–118.
 12. A Be. 206. § (6) és (7) bekezdése szerint „a bírói engedélyhez kötött, illetve a nyomozás elrendelését megelőzően folytatott a bírói engedélyhez kötött titkos információgyűjtés tényét a megyei (fővárosi) bíróság elnöke igazolja. Az igazolás tartalmazza a bíróság megjelölését, az engedéllyel érintett ügy számát és tárgyát, az érintett személy nevét, a titkos információgyűjtés engedélyezésére irányuló előterjesztés, illetőleg az engedély kereteit.”

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK LEGFELSŐ BÍRÓSÁGA LEGUTÓBBI DÖNTÉSEIBŐL

GONZALES KONTRA OREGON
(2006. JANUÁR 17.)

Az ügy körülményei. Az Egyesült Államok 1970-es gyógyszer-törvénye (*Controlled Substances Act*) átfogóan szabályozza egyes nem szabad felhasználású anyagok (például kábítószeres vagy vényköteles gyógyszer-hatóanyagok) alkalmazását. A törvény alapján ahhoz, hogy egy orvos ellenőrzött hatóanyagot tartalmazó gyógyszert felírhatson, regisztrálnia kell magát a szövetségi igazságügyi minisztériumban és a szövetségi Gyógyszerügyi Kormányhivatalnál (*Drug Enforcement Agency*). A kormányhivatal vezetőjének a törvényi felhatalmazás alapján kibocsátott végrehajtási rendelete szerint vény (vagyis ellenőrzött anyag felhasználására jogosító dokumentum) érvényesen csak akkor írható fel, ha azt „az orvos általános szakmai tevékenysége során legitim orvosi célra bocsátja ki”. A törvény pedig felhatalmazza az igazságügyi minisztert, hogy megtagadja, visszavonja vagy felfüggeszse az orvosnak a Gyógyszerügyi Kormányhivatalnál történt regisztrációját, amennyiben annak fenntartása a „közérdekekkel nem lenne összeegyeztethető”.

Az 1997-ben Oregon államban népszavazással megerősített, a méltóságteljes halálról szóló törvény (*Death With Dignity Act*) – szigorú feltételek mellett – lehetővé teszi, hogy aki gyógyíthatatlan betegségben szenved, egy bonyolult eljárást követően az orvos által felírt, halált okozó gyógyszert maga vegye be. Az oregoni jogszabály ezt a fajta vényfelírást a szövetségi törvény értelmében „legitim orvosi célnak” minősítette.

Az oregoni törvény hatálybalépése után kongresszusi kérdésre a Gyógyszerügyi Kormányhivatal vezetője kijelentette, hogy az orvos közreműködésével végrehajtott öngyilkosság nem tekinthető „legitim orvosi célnak”, és ennek megfelelően a kormányhivatal (mint részben bűnüldöző szerv) eljárhat az orvosokkal szemben, ha olyan szert írnak fel, amellyel öngyilkosságot segítenek elő. Janet Reno akkori igazságügyi miniszter azonban a kormányhivatal álláspontjával szemben azt hangsúlyozta: az 1970-es gyógyszer-törvény alapján a kormányhivatalnak nincs hatásköre eljárni a kérdéses oregoni törvény előírásait követő orvosokkal szemben. Ez után az oregoni törvény alapján több mint kétszáz gyógyíthatatlan beteg döntött úgy, hogy halált okozó gyógyszer bevitelével megrövidíti szenvedését.

2001-ben a demokrata Janet Reno távozása után a konzervatív republikánus John Ashcroft került az igazságügyi minisztérium élére, aki az 1970-es gyógyszer-törvényt értelmezve megállapította: az öngyilkosságban való orvosi segítségnyújtás nem tekinthető a törvény értelmében „legitim orvosi célnak”. Ez annak a veszélyét jelentette, hogy az igazságügyi miniszter megvonja egyes orvosoktól a vényfelírás jogát, sőt adott esetben büntetőeljárás is várhat rájuk. Ez a lépés értelemszerűen ellehetetlenítette az oregoni törvény végrehajtását, hiszen az oregoni orvosok többsége nem akarta kockáztatni praxisát. Végül Oregon állam beperelte John Ashcroftot. A Kerületi Bíróság döntésében megállapította: az igazságügyi miniszternek nem volt hatásköre felülbírálni a tagállam saját meghatározását arra nézve, mi számít „legitim orvosi célnak”, és eltiltotta az igazságügyi minisztert az általa kiadott jogszabály-értelmezés követésétől. A 9. Szövetségi Fellebbviteli Bíróság az ítéletet helybenhagyta. Időközben John Ashcroft helyét Alberto Gonzales vette át. Ő fellebbezett a szövetségi Legfelső Bírósághoz, amely a fellebbezést befogadta.

A döntés. A Legfelső Bíróság – a két különvéleményt jegyző három bíró véleményével – hat:három arányban úgy foglalt állást, hogy az igazságügyi miniszternek a szövetségi gyógyszer-törvény alapján nincsen hatásköre a méltóságteljes halálról szóló tagállami törvény lerontására. A határozat részletesen elemzi, hogy ebben az esetben miért nem alkalmazandók a közigazgatási szerv vezetőjének jogszabály-értelmezésére vonatkozó precedensek. A Legfelső Bíróság határozata szerint az igazságügyi miniszter, illetve a szövetségi kormányzat érvelésének elfogadása azt eredményezte volna, hogy egy hagyományosan tagállami hatáskörben lévő területen, az orvosok és az egészségügy szakmai felügyelete terén a szövetségi végrehajtó hatalmi ág egyik vezető tisztviselőjének, az igazságügyi miniszternek döntő szava van. Ez a gyógyszer-törvény alapján eddig működő szövetségi-tagállami hatalommegosztási rendszerhez képest radikális elmozdulást jelentett volna. Ilyen kongresszusi szándék még implicite sem ismerhető fel a gyógyszer-törvény hatályos szövegében.

Kommentár. A Gonzales kontra Oregon eset alapvetően a jogszabály-értelmezés, a jogszabályi hierarchia, valamint a tagállami-szövetségi, illetve a hatalmi ágak közötti hatáskörmegosztás témáját érinti. Az Egyesült Államokban az utóbbi időben a végrehajtó

hatalmi ág megerősödése tapasztalható a terrorellenes küzdelemre hivatkozással. Ezért különösen fontos a Legfelső Bíróság állásfoglalása abban a kérdésben, meddig terjed a szövetségi végrehajtó hatalmi ág (itt az igazságügyi miniszter) jogszabály-értelmezési hatásköre, különösen, ha e jogértelmezés ellentétes a tagállami törvénnyel.

Ezt az esetet a Gonzales kontra Raich (2005. június 6.) ügygel együtt kell vizsgálnunk. Ebben a hatfős többség (közülük öten a Gonzales kontra Oregon többségében is benne voltak) úgy döntött, hogy a szövetségi törvényhozásnak a szövetségi alkotmány konkrét jogalkotási hatáskört megalapozó egyik rendelkezése, a kereskedelmi záradék (*commerce clause*) alapján joga van szövetségi gyógyszer-törvényben megtiltani a marihuána helyi termesztését és felhasználását. A marihuána alkalmazását ugyanis a kaliforniai törvények lehetővé tették, amennyiben az orvosi ajánlásra történt. A kábítószernek minősülő szerek és egyéb ellenőrzött anyagok szabályozása egyébként azért lehetséges szövetségi szinten, mert e kérdéskör érinti az államok egymás közötti, tág értelemben vett kereskedelmét (a szövetségi alkotmány csak szövetségi jelentőségű ügyekben engedi a szövetségi szintű jogszabályalkotást). A kereskedelmi záradékkal kapcsolatos precedensek azonban nem voltak egyértelműek abban, hogy szabályozható-e szövetségi szinten a tisztán tagállamon belüli, nem értékesítés céljából folytatott növénytermesztés. A többség a Gonzales kontra Raich ügyben úgy látta, a kongresszusnak van hatásköre e kérdés szabályozására, és ezért a kaliforniai törvényt – mint a magasabb szintű szövetségi joggal ellentétes jogszabályt – érvénytelennek minősítette.

A mintegy fél évvel ezelőtti Gonzales kontra Raich döntés alapján tehát meglepő, hogy most a bíróság (különösen a mindkét többségi határozatban részt vevő öt bíró) nem a szövetségi, hanem a tagállami jogalkotási szint mellett tette le a voksát. Magyarán szólhat, hogy a szövetségi gyógyszer-törvény nem rendelkezik egyértelműen egyes gyógyszereknek az oregonihoz hasonló felhasználásáról, míg a Gonzales kontra Raich ügyben a gyógyszer-törvényben foglalt tilalom világos volt. Vagyis a Gonzales kontra Oregon esetet követően a nem szabályozott kérdésekben fennmaradt a tagállami hatáskör az esetleges értelmező jogszabályok megalkotására, különösen egy olyan területen (mint amilyen például a legitim orvosi cél fogalmának meghatározása), amely hagyományosan is tagállami szabályozási terület. A többség nem fogadta el, hogy explicit törvényi felhatalmazás nélkül ez a szabályozási terület a szövetségi végrehajtó hatalmi ág tisztségviselője által elvonható. A végrehajtó hatalomnak az általa irányított jogterü-

letre vonatkozó jogértelmezését a bíróság általában komolyan figyelembe veszi, jelen esetben azonban a területet több hatóság is felügyelte. Emellett a többség véleménye szerint az ilyen jogértelmezések bírói figyelembevételére vonatkozó precedensek (Auer kontra Robbins, Chevron kontra NRDC és a Skidmore kontra Swift) ebben az ügyben nem voltak alkalmazhatók. Valószínűsíthető, hogyha a szövetségi gyógyszer-törvény kifejezetten meghatározta volna a legitim orvosi cél fogalmát (például tiltva az oregonihoz hasonló gyógyszerfelírást), akkor a döntés végeredménye a mostani ellenkezője lett volna. A bírák többsége ugyanis általában a szövetségi törvényhozási hatáskörök tág értelmezése mellett szavaz.

Érdeemes megjegyezni, hogy a legitim orvosi cél fogalmát meghatározó szövetségi gyógyszer-törvény módosítása a kongresszusban nem kapott többséget, ezért is adta ki annak idején John Ashcroft jogszabály-értelmezését. Jelen határozat alapján egészen addig, amíg a szövetségi gyógyszer-törvény e tekintetben nem módosul, az oregoni törvény alkalmazható.

Végül fontos, hogy a Legfelső Bíróság az 1997-es Washington kontra Glucksberg ügyben hozott öt-négy arányú döntésében úgy találta, nem tartozik a 14. alkotmánykiegészítés által biztosított szabadság védelmi körébe az orvosi segítséggel történő öngyilkosság, ezért az azt kriminalizáló Washington állambeli törvény nem sérti a szövetségi alkotmányt. Ebből következően az orvosi segítségnyújtással végrehajtott öngyilkosságra csak kifejezett törvényi (amennyiben volna rá jogalkotási alap, szövetségi, illetve tagállami) szabályozás alapján keletkezhet jog – a Gonzales kontra Oregon esetben az oregoni törvényhozás ezzel a lehetőséggel élt.

(Forrás: <http://lsolum.blogspot.com>; <http://balkin.blogspot.com>; <http://prawfsblawg.blogs.com>; <http://www.volokh.com>; www.nytimes.com; www.washingtonpost.com.)

AYOTTE KONTRA PLANNED
PARENTHOOD OF NORTHERN
NEW ENGLAND
(2006. JANUÁR 18.)

Az ügy előzményei. New Hampshire államban 2003-ban hatályba lépett az abortusz előtti szülői értesítésről szóló törvény (*Parental Notification Prior to Abortion Act*), amely megtiltotta az orvosok számára, hogy kiskorúakon, illetve korlátozottan cselekvőképes felnőtt nőknél elvégezzék az abortuszt, ha a szülőknek vagy a gyámnak (gondnoknak) a tervezett abortuszról való értesítése óta nem telt el legalább negyven-negynégy óra. Amennyiben az orvos az abortuszt értesítés

nélkül végzi el, annak büntetőjogi és egyéb igazgatási jellegű következményei lehetnek. A törvény három esetben kivételt enged az értesítési kötelezettség alól: a) ha az orvos tanúsítja, hogy az értesítésre már nincs megfelelő idő és az abortusz elmaradása a terhes kiskorú életét veszélyeztetné; b) ha az értesítendő fél kijelenti, hogy – hivatalos értesítés hiányában is – tudomása van a tervezett abortuszról; végül c) a kiskorú bírósághoz fordulhat, hogy az engedélyezze a terhességmegszakítást szülői értesítés nélkül. (E kérdésben a bíróság a hét valamennyi napján, huszonegy órán keresztül köteles fogadni a kérelmeket, és maximum hét napon belül döntést is kell hoznia.) Ugyanakkor a törvény külön nem szól arról, hogy elvégezhető-e az abortusz szülői értesítés nélkül a halállal nem fenyegető egyéb orvosi szükséghelyzetben és egészségügyi kockázatok megelőzése érdekében.

A felperesek (többek között a Planned Parenthood of Northern New England nevű szervezet) annak megállapítását kérték a szövetségi Kerületi Bíróságtól, hogy a törvény sérti a szövetségi alkotmányt. Kérték továbbá, hogy a bíróság tiltsa el a New Hampshire-i igazságügyi minisztert a törvény alkalmazásától. A felperesek érvelését elfogadva a Kerületi Bíróság eltiltotta az igazságügyi minisztert a jogszabály alkalmazásától. Az Első Szövetségi Fellebbviteli Bíróság helybenhagyta a Kerületi Bíróság döntését. A Fellebbviteli Bíróság – a Legfelső Bíróság a Stenberg kontra Carhart, Planned Parenthood kontra Casey és Roe kontra Wade ügyben hozott határozataira hivatkozva – megállapította: az idézett döntések megkövetelik, hogy az abortuszt korlátozó bármilyen szabályozás tartalmazzon kivételt arra az esetre, ha az abortuszt a terhes nő egészségének védelme érdekében kell elvégezni. Mivel ilyen kivétel nincs a törvényben és azt a bírói engedélyen alapuló kivétel nem helyettesítheti, és mert a szabályozás szinte azt várja el az orvosoktól, hogy várjanak az abortusszal, amíg a terhes nő élete veszélyben forog, továbbá mert az életveszély fogalma is bizonytalan, a kifogásolt New Hampshire-i törvény alkotmányellenes.

Kelly Ayotte, New Hampshire igazságügyi minisztere fellebbezett a döntés ellen, amit a szövetségi Legfelső Bíróság befogadott. Ayotte kérdése az volt, megállapítható-e az egész törvény alkotmányellenessége azért, mert az nem tartalmazza a terhes fiatalok egészségének védelmében történő, szülői értesítés nélküli terhességmegszakítás lehetőségét.

A döntés. A Legfelső Bíróság megállapította: a tagállamoknak joguk van arra, hogy amennyiben kiskorú esetében merül fel a terhességmegszakítás, megköveteljék a szülők valamilyen fokú bevonását a folyamatba. Jelenleg az ötven tagállamból negyvennyolcban van hatályban értesítési vagy beleegyezési köte-

lezettséget előíró szabály, közülük harmincnyolc államban van egyértelmű kivétel e kötelezettségek alól – többek között – az életveszély fokát el nem érő egészségügyi vagy orvosi szükséghelyzet esetén. A Legfelső Bíróság döntései következetesek a tekintetben (és ezt New Hampshire állam sem vonta kétségbe), hogy a tagállam nem korlátozhatja az abortuszhoz való hozzáférés jogát, amennyiben orvosi szakvélemény alapján a terhesség megszakítása nélkül az anya élete vagy egészsége kerülne veszélybe. New Hampshire nem vitatta azt sem, hogy az esetek kis részében a terhes fiatalok azonnali abortuszra lehet szükségük annak érdekében, hogy elkerüljenek egy komolyabb és gyakran maradandó következményekkel járó egészségkárosodást. New Hampshire állam képviselője elismerte azt is, hogy a törvény alkalmazása alkotmányellenes volna, ha életveszély nem állna fenn, de a kiskorú egészsége jelentős kockázatnak lenne kitéve az azonnali (de legalábbis a negyvennyolc órás várakozási időszak letelte előtti) abortusz elmaradása esetén.

Mindezek alapján a kérdés az volt, hogy a törvény egyértelmű alkotmányjogi hibája (tudniillik az, hogy a törvény nem tartalmazta kifejezetten, hogy az abortusz az anya egészségének védelme érdekében azonnal elvégezhető) hogyan orvosolható. Míg a két alsóbb bíróság eltiltotta az alperest a teljes törvény alkalmazásától, a Legfelső Bíróság e kérdésben nem döntött, hanem visszautalta az ügyet az 1. Szövetségi Fellebbviteli Bírósághoz azzal, hogy a felvetett körülmények figyelembevételével döntsön újból a törvény alkalmazhatóságáról.

A Legfelső Bíróság – amennyiben ez megoldható – csak az alkotmányellenes jogalkalmazást tiltja meg. Tartózkodik attól, hogy törvényalkotóként lépjen fel és hogy komplex jogi területeken általános jellegű (és nem csak a konkrét esetre vonatkozó) döntést hozzon. Vizsgálja a jogalkotói akaratot, mivel nem járhat el jogorvoslati fórumként úgy, hogy közben szembe megy a törvényalkotó feltehető szándékával. Ha a törvény alkotmányos értelmezési tartománya megállapítható, a kérdés az, hogy a törvényalkotó feltehető szándéka inkább egy „kijavított” jogszabályra vagy a jogszabály nélküli állapotra irányul. Jóllehet a Legfelső Bíróság esetenként teljes egészében megsemmisített abortuszt szabályozó jogszabályokat, jelen esetben úgy döntött, erre nincs szükség, és a fenti megállapításokkal utalta vissza alsóbb fokra az ügy érdemi eldöntését.

Kommentár. A döntés egyik érdekessége, hogy a határozat egyhangú volt, ami az amerikai Legfelső Bíróságon igen ritka abortuszügyekben. Valójában persze ez az ügy tartalmilag nem a korábbi precedensek megkérdőjelezését célozta, és a megoldandó jogi

probléma sem volt új keletű. Feltehetően e viszonylag rövid, a leköszönő O'Connor bíró által jegyzett utolsó határozat esetében a tagok nem akarták egy újabb bíró belépése előtt különvéleményeikkel bonnyolítani az esetjogot. (A Legfelső Bíróság kilenc tagja közül kettő az utóbbi néhány hónapban került a testületbe. John Roberts William Rehnquist főbíró helyét vette át. Elődjéhez hasonlóan határozottan konzervatív, így az ő belépése a korábbi felállást – eddig úgy tűnik – nem mozdította el érdemben. A mérsékelt konzervatív Sandra Day O'Connor bíró helyét a határozottan konzervatív Samuel Alito bíró foglalta el.)

Mivel a Legfelső Bíróság egy évben mindössze nyolcvan-nyolcvanöt ügyben dönt, a perek (így az abortusz szabályozását megkérdőjelező alkotmányossági perek) többségét az alsóbb bíróságok döntenek el. Az Ayotte kontra Planned Parenthood ügyben a tét ezért az volt, hogy az alsóbb bíróságok milyen útmutatást kapnak. Jelen ügyben az alsóbb bíróságok szabad kezet kaptak az alkotmányossági problémák kezelésére oly módon, hogy a meglévő döntések alapján a törvényeket – a jogalkotói szándékra hivatkozva – adott esetben jelentősen módosíthatják.

Az abortusz esetjogának jövője szempontjából fontos, hogy jelenleg a Legfelső Bíróság előtt fekszik a Gonzales kontra Carhart ügy (melynek eldöntésében már a korábbi abortuszdöntéseket kritikával illető Alito bíró is részt vehet). Az eset, amennyiben a Legfelső Bíróság befogadja a fellebbezést, a 2003-ban elfogadott, a terhesség ötödik-hatodik hónapjában

végzett abortusz egy fajtájáról szóló szövetségi törvény (*Partial-Birth Abortion Act*) alkotmányosságának kérdését veti fel. A Legfelső Bíróság a Stenberg kontra Carhart ügyben öt-négyes többséggel alkotmányellenesnek nyilvánította a politikai közbeszédben „partial-birth” abortusznak nevezett terhesség-megszakítást teljes mértékig tiltó tagállami törvényeket. Ebben a többségben azonban O'Connor bíró is benne volt, míg a helyére lépő Alito bíró feltehetőleg elődje döntésével ellentétesen foglalna állást, és így a tagváltás lehetőséget adhat az esetjog irányvonalának módosítására.

Az Ayotte kontra Planned Parenthood ügy meghozatala után nem sokkal, már e döntést is figyelembe véve, két szövetségi (a 9. és a 2.) fellebbviteli bíróság is alkotmányellenesnek ítélte a 2003-ban elfogadott, a terhesség ötödik-hatodik hónapjában végzett abortusz egy fajtájáról szóló szövetségi törvényt. Sőt, korábban, e döntés ismerete nélkül a 8. Szövetségi Fellebbviteli Bíróság is hasonlóan döntött.

Ha a Gonzales kontra Carhart ügygel most nem is foglalkozik a Legfelső Bíróság, a 2003-as szövetségi abortusztörvénnyel kapcsolatban – immár a korábbi abortuszdöntések egyik kulcsszereplője, O'Connor bíró nélkül – előbb-utóbb fontos határozat születik.

Forrás: <http://www.scotusblog.com/movabletype>; <http://lsolum.blogspot.com>; <http://balkin.blogspot.com>; <http://prawfsblawg.blogs.com>; <http://www.volokh.com>; www.nytimes.com; www.washingtonpost.com.

Straub Dániel

A NÉMET ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG A LÉGTÉRBIZTONSÁGI TÖRVÉNYRŐL

1 BVR 357/05. (2006. FEBRUÁR 15.)

Az ügy körülményei. Az eljárás tárgya a légtérbiztonsági törvény 14. § (3) bekezdése volt. Ez alapján ha egy jelentős légi incidens során valószínűsíthető, hogy az alaptörvény 35. cikke szerinti különösen súlyos szerencsétlenség bekövetkezése várható, a fegyveres erők bevetethők az érintett tartományok rendőrségének támogatására. Tartományon belüli vészhelyzet [35. cikk (2) bekezdés] esetén az érintett tartomány megkeresése nyomán a szövetségi védelmi miniszter dönt a bevetésről, míg az egyes tartományokon átnyúló vészhelyzet [35. cikk (3) bekezdés] esetén a szövetségi kormány az érintett tartományokkal együtt dönt. Amennyiben a döntés időben történő meghozatalára nincs lehetőség, a szövetségi védelmi miniszter a belügyminiszterrel egyetértésben dönt a bevetésről. A rendelkezésben felsorolt intézkedések (a repülő leszorítása, leszállásra kényszerítése, fegyveres erőszak alkalmazásával fenyegetés, illetve figyelmeztető lövések leadása) akkor alkalmazhatók, ha a repülőt a fegyveres erők megvizsgálták, és az annak figyelmeztetésére, átirányítására irányuló kísérletek kudarcba fulladtak. Amennyiben ezek az intézkedések nem tudják megakadályozni a különösen súlyos szerencsétlenséget, közvetlen fegyveres erőszak is alkalmazható, ha a körülményekből kivehető, hogy a repülőt emberi élet ellen kívánják bevetni és ennek közvetlen veszélye áll fenn, melynek elhárítására az egyetlen rendelkezésre álló eszköz a fegyveres erőszak [14. § (3) bekezdés]. Közvetlen fegyveres erőszak elrendelésére kizárólag a szövetségi védelmi miniszter jogosult.

Az alkotmányjogi panaszt négy ügyvéd, egy szabaddalmi ügyvivő és egy pilóta nyújtotta be. Véleményük szerint a légtérbiztonsági törvény megengedi az államnak, hogy bűncselekmény áldozatául esett embereket öljön meg szándékosan. Érintettségüket arra alapozták, hogy személyes okokból és foglalkozásuk miatt gyakran utaznak repülőgéppel, ezért az, hogy a törvény 14. § (3) bekezdésében említett intézkedés érinti őket, nem pusztán elvi lehetőség. Álláspontjuk szerint a törvény nemcsak élethez való jogukat [alaptörvény 2. cikk (2) bekezdés], hanem emberi méltóságukat (alaptörvény 1. cikk) is sérti, mert a kifogásolt rendelkezés által az állami cselekvés pusztán tárgyává válnak. Életükről mennyiségi szempontok alapján a szövetségi védelmi miniszter mérlegelési jogkörében

dönt. Úgy vélik, az állam nem védheti azáltal a többséget, hogy egy kisebbséget megsemmisít. Az alaptörvény 19. cikk (2) bekezdése, melynek alapján alapjog lényeges tartalma semmiképpen nem korlátozható, kizárja az élethez való jog állam általi szándékos megsemmisítését. A törvény alkotmányellenes azért is, mert az alaptörvény 87/A. cikke alapján a szövetségi fegyveres erők csak akkor vethetők be, ha az alaptörvény azt kifejezetten lehetővé teszi. A 35. cikk alapján viszont nincs mód a szövetségi fegyveres erők harci bevetésére belföldön, katonai eszközökkel. A légtérbiztonsági törvény ezért ellentétes az alaptörvény 35. cikk (2) és (3) bekezdésével, melyek alapján a szövetségi fegyveres erőknek csak a tartományi kormány fennhatósága alatt, a tartományi rendőrségi jog keretein belül van lehetőségük beavatkozni, azonban a tartományi rendőrségi jog kizárja a rendőrségi jog szempontjából nem érintettek szándékos megölését. Ezen előírásokat a szövetségi törvényhozó nem kerülheti meg. Végül alkotmány sértő a légtérbiztonsági törvény, mert az alaptörvény 87/D. cikk (2) bekezdése alapján, ha egy törvény (egyéb-ként szövetségi) légügyi igazgatási feladatokat ruház át a tartományokra, akkor e törvény elfogadása kizárólag a Szövetségi Tanács jóváhagyásával történhet.

A döntés. Az Alkotmánybíróság először a panaszok befogadhatóságát vizsgálta. Megállapította, hogy a panasz az a része, amely az alaptörvény 87/D. cikk (2) bekezdésének sérelmét állítja, nem befogadható, mert a panaszosok nem fejtik ki, a törvény mely rendelkezései miatt volna szükség a Szövetségi Tanács jóváhagyására. A panasz egyébként pedig befogadható, mert a kifogásolt törvény jelenvaló módon és közvetlenül érinti a panaszosok alapjogait. Az érintettség akkor közvetlen, ha a sérelmezett rendelkezések további végrehajtó aktus nélkül megváltoztatják a panaszosok jogi pozícióját, mely abban az esetben is megállapítható, ha a végrehajtó aktus ellen a panaszosok nem tudnak fellépni vagy az tőlük nem elvárható. Az érintettség ebben az ügyben közvetlen, mert a légtérbiztonsági törvény 14. § (3) bekezdése nem csak akkor alkalmazható, ha a fedélzeten kizárólag olyan személyek vannak, akik a veszélyhelyzet létrejöttéhez hozzájárultak. Ez a törvény szövegéből nem következik, sőt, a törvény indokolása kifejezetten említi az ártatlan embereket szállító utasszállító gép lelövésének lehetőségét.

Az Alkotmánybíróság ezt követően a panasz meg-
alapozottságát vizsgálta. Az élethez való jog szabad-
ságjog, amely az életkörülményektől, a testi és szel-
lemi állapottól függetlenül védi az ember biológiai és
fizikai létezését az állami beavatkozással szemben,
egészen a halál beálltáig. Minden emberi élet azonos
értékű. Ugyanakkor az élethez való jog is korlátozha-
tó az alaptörvény eljárási és tartalmi szabályainak
megfelelő törvényben.

A következőkben az Alkotmánybíróság azt vizsgál-
ta, volt-e a Szövetségi Gyűlésnek hatásköre a légtér-
biztonsági törvény megalkotására. Az alaptörvény 73.
cikk 1. pontja alapján a szövetség hatáskörébe tarto-
zó kizárólagos törvényhozási tárgyak a külügyek, a
honvédelem és a polgári lakosság védelmével kapcsola-
tos ügyek. A légtérbiztonsági törvény viszont az
Alkotmánybíróság álláspontja szerint nem védelmi
kérdést rendez, hanem katasztrófaelhárításról rendel-
kezik, melynek alkotmányos alapja a vészhelyzetet
szabályozó 35. cikk. Ugyanezen az alapon találta
megalapozatlannak a testület az alaptörvény 73. cikk
6. pontjára való hivatkozást is, mert nem légi közle-
kedési kérdést érint a kifogásolt törvény, hanem a
vészhelyzet elkerülése érdekében a szövetség által a
tartományoknak nyújtott segítségről szól.

Nem felel meg a törvény a védelemre vonatkozó
alaptörvénybeli alkotmányossági követelményeknek
sem. Az alaptörvény 87/A. cikk (1) bekezdése alapján
a szövetségi fegyveres erők felállításának célja a vé-
delem. A 87/A. cikk (2) bekezdéséből következően
más célra csak akkor vethetők be, ha az alaptörvény
azt kifejezetten megengedi. Ilyen kivételnek számít
a 35. cikk. Az e rendelkezés szerinti különösen súlyos
szerencsétlenség fogalmába beletartoznak a szándé-
kosan okozott és az olyan események, amelyek nagy
valószínűséggel katasztrófa bekövetkezését jelzik.
Ugyanakkor a 35. cikk alapján nincs lehetőség a fegy-
veres erők harci bevetésére katonai fegyverekkel. A
cikk szövege is erre utal, a rendelkezés segít-
ségnyújtásról és támogatásról szól. Ebből arra köv-
etkezik az Alkotmánybíróság, hogy a vészhelyzettel
való megbirkózás továbbra is a tartományi hatóságok
hatáskörében marad, ezért az ilyenkor alkalmazható
eszközöket is ők határozhatják meg. Ezek az eszkö-
zök nem lehetnek minőségileg más típusúak, mint a
tartományi rendőrség rendelkezésére álló eszközök,
egy harci repülőgép fedélzeti fegyverei ezért biztosan
nem alkalmazhatók. A 35. cikk alaptörvénybe iktatá-
sakor egyértelmű volt, hogy a fegyveres erők kvázi
rendőrségként állnak a tartományok rendelkezésére,
csak rendőrségi eszközöket alkalmazhatnak és csak
rendőrségi jogkörrel rendelkeznek.

A 35. cikk (3) bekezdéséhez kapcsolódó döntési
eljárásnak sem felel meg a törvény, mivel az egyenlő

több tartományt érintő vészhelyzet esetében csak a
szövetségi kormány mint testület jogosult dönteni,
ezzel szemben a légtérbiztonsági törvény 14. § (3) be-
kezdésében foglalt intézkedést a védelmi miniszter
rendelheti el, sürgősség esetén pedig a védelmi mi-
niszter a belügyminiszterrel egyetértésben határozhat
a kormány helyett. A törvény szövegével ellentétben
a gyakorlatban az utóbbi a tipikus eset. Mindez azt
támasztja alá, hogy a szóban forgó vészhelyzet a 35.
cikk alapján nem megoldható.

Az Alkotmánybíróság végül a kifogásolt törvényi
rendelkezést az alaptörvény 1. cikk (1) bekezdésével
és a 2. cikk (2) bekezdésével vetette össze. A légtér-
biztonsági törvény az emberi méltósághoz való joggal
abban az esetben egyeztethető össze, ha az intézke-
dést legénység nélküli repülőgéppel szemben alkalmaz-
zák vagy ha a fedélzeten csak olyan emberek tar-
tozkodnak, akiknek a támadás betudható.

Az élethez való jogot korlátozó törvény meg kell
feleljen az alaptörvénynek, azon belül az emberi méltó-
ságot is garantálnia kell. Méltósággal minden ember
rendelkezik tulajdonságaitól, testi-szellemi álla-
potától, teljesítményétől és társadalmi státuszától füg-
getlenül, attól senkit nem lehet megfosztani, és vé-
delme független a valószínűsíthető élettartamtól.
Egyrészt az állam intézkedései révén az emberi méltó-
ság figyelmen kívül hagyásával az élethez való jo-
got nem korlátozhatja, másrészt kötelessége minden
emberi élet védelme. Az ember nem válhat az állami
intézkedés pusztá tárgyává, és tilos minden közhatal-
mi cselekvés, amely megkérdőjelezi az ember
jogalanyi státuszát. Nincs jelentősége annak, hogy az
utasok és a legénység kilátástalan helyzetbe kerül-
nek, és életkörülményeiket nem tudják önállóan, má-
soktól függetlenül meghatározni, ezáltal az elkövetők
kezében pusztá tárgyakká válnak, mivel jelen eset-
ben az állam is tárgyként kezeli őket, mások életének
megmentésére használva azt. Azáltal, hogy az állam
egyoldalúan dönt életükről, tárgyként kezeli és jog-
fosztottá teszi őket. Mindezt olyan körülmények kö-
zött, amikor a helyzet teljes átlátása és helyes értéke-
lése nem lehetséges, és nem kizárt, hogy a fedélze-
ten olyan cselekmények kezdődnek, melyek már
nem teszik szükségessé a bevetést.

A fedélzeten tartózkodók és a földön lévők, vala-
mint a fedélzeten tartózkodók egymás közötti kom-
munikációja a helyzet kulcsa. Ennek hiányában vagy
akadozása esetén a fedélzeten uralkodó helyzet meg-
ítélésének lehetősége még jó látási viszonyok között
is korlátozott. Ebből következően a reakció gyakran
eltúlzott. Mindezt az is fokozza, hogy a döntési me-
chanizmus komplex és többfokozatú, és az idő rövid-
sége miatt rendkívüli döntési kényszer lesz úrrá a
döntéshozókon. Az a feltételezés, hogy aki felszáll

egy repülőgép fedélzetére, hallgatólagosan beleegyeznek abba, hogy a törvény által körvonalazott helyzetben lelőjék a gépet, életellenes. Az érvelés, hogy a fedélzeten tartózkodók amúgy is halálra vannak ítélve, nem számít az állam azon kötelessége szempontjából, hogy az emberi méltóságot a fizikai létezés tartamára tekintet nélkül kell védenie. Arról nem beszélve, hogy a helyzet megítélésének előbb említett bizonytalanságai miatt a várható élettartam nem becsülhető meg. Az érv, hogy a fedélzeten tartózkodók a fegyver részeivé váltak és ehhez igazodóan kell őket megítélni, csak alátámasztja alkotmányellenes eltárgyasításukat. Igaz, hogy objektív intézményvédelmi kötelezettsége keretében az államnak értékelési és alakítási szabadsága van, de célja eléréséhez nem választhat olyan eszközt, amely nem alkotmányos. Ráadásul az állam életvédelmi kötelessége az áldozatokkal szemben is fennáll.

A légénység nélküli repülő esetében vagy akkor, ha a fedélzeten csak olyan személyek tartózkodnak, akik a repülő fegyverként kívánják használni, a törvény 14. § (3) bekezdése összeegyeztethető az alaptörvénnyel. Az elkövetők magatartása eredményezi az állami intézkedést, és mivel az események saját felelősségi körükben történnek, nem válnak az állami cselekvés pusztá tárgyává. Az események értékelésének bizonytalanságaira itt nem lehet hivatkozni, mivel az előzetes intézkedések megtétele következtében, együttműködés útján (átirányítás,

leszállás vagy annak kifejezése, hogy veszélyt nem kívánnak okozni) az elkövetők könnyen tisztázhatják magukat. Az intézkedés ebben az esetben kellően súlyos célokat követ és nem sérti az arányosságot, továbbá alkalmas eszköz, amennyiben biztos, hogy csak az elkövető tartózkodik a fedélzeten, és a repülőgép lezuhanása következtében lehulló roncsok nem okoznak kárt az érintett területen tartózkodó emberekben. Az alkalmazott állami intézkedés szükséges. A törvény egész sor előírást tartalmaz az említett eset elkerülésére, de azok teljes biztonságot nem nyújthatnak a 14. § (3) bekezdése nélkül. Az elkövetők magatartása befolyásolja az intézkedés alkalmazását. Bármelyik pillanatban elkerülhetik a gép lelövését, ha cselekedetük megvalósításától eltekintenek. Azonban ha elképzelésükhöz ragaszkodnak, számolniuk kell azzal, hogy életüket veszíthetik. Az államnak azoknak az életét kell megvédenie, akiknek nincs lehetőségük a vészhelyzet kivédésére, és ez az elkövetők esetében nem áll fenn.

Mindezek alapján a német Alkotmánybíróság megállapította, hogy a 2005. január 11-én elfogadott légtérbiztonsági törvény 14. § (3) bekezdése ellentétes az alaptörvény 1. cikk (1) bekezdésével, a 2. cikk (2) bekezdésével, a 35. cikk (2) és (3) bekezdésével és a 87/A. cikk (2) bekezdésével, ezért a támadott rendelkezést megsemmisítette.

Horváth András

A VALLÁSI MEGGYŐZŐDÉSEN ALAPULÓ KIFOGÁS JOGA. KÖZLEMÉNY AZ EU FÜGGETLEN SZAKÉRTŐI TESTÜLETE 4-2005. SZÁMÚ VÉLEMÉNYÉRŐL

Az Európai Bizottság Igazságosság, Szabadság és Biztonság Főigazgatósága 2005. július 11-én kelt levelében az Európai Unió keretében működő független emberi jogi szakértőkből álló hálózatot (EU Network of Independent Experts on Fundamental Rights) arra kérte, hogy az uniós tagállamoknak a Szentszékkal kötött vagy kötendő megállapodásait megvizsgálva nyilvánítson véleményt a vallási meggyőződésen alapuló kifogáshoz való jogról. A Szentszékkal való megállapodás megkötését tervezi például a Szlovák Köztársaság. A véleménykérést megelőzte az Európai Parlamentnek az a kérése, hogy a független szakértők hálózata foglalkozzon a kérdéssel.

A szakértők 2005. december 14-én kiadott, 4-2005. számú véleményét Szlovákiában és másutt is számos sajtójelentés félreértelmezte. Olyan szövegkörnyezetben idézték, amely alkalmas volt arra, hogy elferdítse a vélemény valós tartalmát. A szakértők ezért a vélemény tartalmának tisztázása érdekében angol és szlovák nyelven is közzéteszik ezt a rövid, tisztázó közleményt. Az összefoglaló nem tartalmazza a véleményt teljes terjedelmében, az ugyanis nemcsak azokkal a kérdésekkel foglalkozik, amelyek a nők reprodukív jogainak gyakorlása során az egészségügyben dolgozók vallási meggyőződésen alapuló megtagadási jogával kapcsolatban merülhetnek fel. Mivel a szlovák és a külföldi sajtó leginkább a véleménynek ezt a részét értelmezte félre, az összefoglaló ennek tisztázására törekszik.

A vélemény hangsúlyozza, hogy a vallási meggyőződésen alapuló kifogáshoz való jog az Emberi jogok európai egyezményének 9. cikkében és a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának 18. cikkében garantált gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság jogából ered. Magában foglalja a jogot arra, hogy senkit ne lehessen vallási meggyőződése ellenére bizonyos jogi kötelezettségek elvégzésére kényszeríteni. Teljes mértékben elfogadhatatlan és a fenti rendelkezésekkel ellentétes volna a katolikus vallású egészségügyi dolgozótól és minden olyan személytől, aki vallási alapon ellenzi az abortuszt, elvárni azt, hogy tevőlegesen részt vegyen egy terhességmegszakításban.

A vélemény ugyanakkor rávilágít arra is, hogy azokban az országokban, amelyekben az abortusz bizonyos feltételek mellett engedélyezett, minden nőnek garantálni kell az ahhoz való hozzáférést. Az ENSZ Nőkkel szembeni megkülönböztetés kiküszöbölésé-

nek kérdéseivel foglalkozó bizottsága 24. számú általános ajánlása (General Recommendation no. 24, 20. ülészak, 1999; 12. cikk: Nők és egészség; UN doc. A/54/38/Rev. 1) kimondja, hogy „a nőkkel szembeni diszkrimináció kiküszöbölésére tett intézkedések nem megfelelők, ha az egészségügyi rendszer nem biztosít szolgáltatásokat a speciálisan nőkre jellemző betegségek megelőzésére, szűrésére és kezelésére. Diszkriminatív, ha az állam nem biztosítja a megfelelő jogi szabályozást bizonyos reprodukív egészségügyi szolgáltatások elvégzéséhez.” Az Emberi Jogi Bizottság legutóbb 2005-ben, a Karen Llontoy kontra Peru ügyben hangsúlyozta, hogy a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának 7. cikkében foglalt kínzás és embertelen bánásmód tilalma sérelmét jelenti, ha a hazai jogban az abortusz engedélyezett, de az állam nem biztosítja a nők számára a terhességmegszakításhoz való tényleges hozzáférést.

Ezért, függetlenül attól, hogy a vallási meggyőződésen alapuló kifogás jogát kifejezetten rögzíti-e egy nemzetközi megállapodás vagy az valamely nemzetközi emberi jogi dokumentumban, a nemzeti alkotmányban vagy törvényben garantált vallásszabadsághoz való jogból vezethető-e le, azokban az esetekben, amikor a művi terhességmegszakítás legális, egyetlen nő sem fosztható meg az abortuszt biztosító egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáféréstől. A szakértők álláspontja szerint ez azt jelenti, az államnak először is hatékony jogorvoslatot kell biztosítania az abortusz elvégzését megtagadó döntéssel szemben. Másodsor, az államnak a vallási meggyőződése miatt a beavatkozást megtagadó orvos kötelességévé kell tennie, hogy a nőt olyan képzett egészségügyi szakemberhez irányítsa, aki hajlandó az abortusz elvégzésére. Harmadsor, az államnak biztosítania kell, hogy az az egészségügyi szakember, akihez a nőt átirányítják, valóban elérhető legyen, a központtól távol eső, vidéki körzetekben is. A szabályozásnak tehát amellet, hogy tiszteletben kell tartania a vallásszabadságból eredő vallási meggyőződésen alapuló kifogás jogát, biztosítania kell, hogy e jog gyakorlása ne vezessen az államban elméletileg mindenki számára hozzáférhető egészségügyi szolgáltatások megtagadásához vagy az azokkal kapcsolatos hátrányos megkülönböztetéshez.

Briusszel, 2006. január 19.

(Fordította: Polgári Eszter)

AZ EMBERI JOGOK EURÓPAI BÍRÓSÁGÁNAK ÍTÉLETEIBŐL

AZ EGYEZMÉNY 3. CIKKE: A KÍNZÁS ÉS MEGALÁZÓ BÁNÁSMÓD TILALMA

*Mathew kontra Hollandia*¹

Az ügy körülményei. A kérelmezőt súlyos testi sértés vádjával Aruba szigetén tartóztatták le. 2001 októbertől 2004 áprilisáig a helyi javító-nevelő intézetben tartották fogva. Ez idő alatt speciális biztonsági követelmények mellett, több esetben magánzárkában tartották. Ennek oka a hatóságok szerint az volt, hogy a kérelmező három alkalommal az intézmény őrségére támadt, ezért csak a kezén és lábán megbilincselve hagyhatta el tartózkodási helyét, és a külvilággal való kapcsolattartását is korlátozták. Egy ideig az esővíz is beszivárgott a cellájába, a helyiség ráadásul az épület legfelső szintjén volt, ahová gyakran besütött a nap, felforrósítva a cella levegőjét. Lift sem volt az intézmény területén. 2002 júliusában a kérelmezőnél súlyos gerincproblémák jelentkeztek. Egy helyi idegsebész megállapította, hogy ágyéksérve van és további orvosi ellátása szükséges. 2002 augusztusától a kérelmező tolókcocsival közlekedett. 2003 februárjában a tolókcocsiról leszakított vasdarabbal megtámadta a börtönszemélyzetet, ezért aztán később a tolókcocsi segítségét sem vehette igénybe. Időközben többször részesült fizioterápiás kezelésben, de ez is abbamaradt, mert fizikai állapota nem tette lehetővé, hogy a cellájából gyalog közelítse meg a vizsgálatot végző intézményt. A kérelmező bírósági eljárást kezdeményezett a megfelelő fogva tartási körülmények biztosítása érdekében. A helyi bíróság ennek során a büntetés-végrehajtási intézményt arra utasította, hogy időszakonként vizsgálja felül a speciális fogva tartási körülmények indokoltságát. 2003 áprilisában a fellebbviteli bíróság a kérelmezőt bűnösnek nyilvánította, és három év hat hónapban állapította meg a végrehajtandó szabadságvesztés tartamát. A kérelmezőt állítása szerint a börtönszemélyzet fizikailag bántalmazta, a bilincsek maradandó károsodásokat okoztak, és nem tették lehetővé számára a szükséges orvosi kezelések végrehajtását. Beadványa szerint fogva tartásának és egészségügyi ellátásának körülményei az egyezmény 3. cikkében foglalt követelmények megsértését eredményezték.

*A határozat.*² A bíróság döntésében elsőként arra utalt, hogy a kérelmező súlyos gerincsérülése miatt

csak nagy fájdalmak közepette volt képes a helyváltoztatásra, bár a betegség nem tette mozgásképtelenné. A 3. cikk nem jelenti, hogy az elítéltnak az orvosi kezeléssel kapcsolatos minden óhaját és kívánását teljesítik. A rendelkezésre álló információk alapján a bíróság az alkalmazott kezeléseket megfelelőnek találta. A börtönszemélyzetet ért támadást követően a hatóságok jogszerűen vonták vissza a tolószék használatát a kérelmezőtől, miután magatartásával a közrendet és a közbiztonságot veszélyeztetete. A börtönből az egészségügyi intézménybe történő szállítással kapcsolatban a határozat elfogadhatónak tartotta a kormány azon érvelését, hogy a kérelmező egészségügyi állapota nélkülözhetetlenné tette a számára kényelmetlen szállítást. A hatósági személyek ellen fellépő kérelmező magatartása több esetben arra utalt, hogy fizikai állapota alkalmassá teszi őt az önálló helyváltoztatásra, és arra, hogy 90-100 métert technikai segítség nélkül megtegyen, adott esetben lépcsőt vegyen igénybe. Mindezek alapján a bíróság arra a következtetésre jutott, hogy az egészségügyi ellátás az egyezményben foglaltaknak megfelelően történt.

A fogva tartás körülményeivel kapcsolatban a bíróság elfogadta azt a magyarázatot, hogy a hatóságok szükségszerűen tartották speciális körülmények között a környezetére veszélyes kérelmezőt. Ugyanakkor azt is megállapította, hogy szokatlan és szükségtelen nehézségeket okoztak számára. Bár a hatóságok kísérletet tettek a kérelmező állapotának javítására, ezek az erőfeszítések nem voltak elégségesek. Aruba területén valóban nem volt olyan büntetés-végrehajtási intézmény, ahol a kérelmező egészségügyi állapotának megfelelő fogva tartási körülményeket lehetett volna kialakítani, azonban a holland hatóságok nem tettek semmit annak érdekében, hogy az ország más területén helyezték el. A bíróság álláspontja szerint a holland hatóságok túlságosan hosszú ideig (hét hónapig) tartották magánzárkában a kérelmezőt, ezért a 3. cikk rendelkezéseit megsértették. Különösen aggasztónak tartotta az ítélet, hogy az eső és a forróság elleni védelem nem volt biztosított az intézményben.

Kommentár. A határozat a büntetés-végrehajtási intézményben történő elhelyezés egészségügyi vonatkozásait taglalja. A zárt intézetben történő fogva tartás bizonyos jogkorlátozásokkal jár, és ez nem egyezményesértő, ha a korlátozás megfelel a szükségesség és arányosság feltételeinek. Az államnak azon-

ban kötelessége, hogy lehetőségeihez képest biztosítsa az elítéltek megfelelő egészségügyi ellátását. A konkrét esetben a holland hatóságoknak mindent el kellett volna követniük, hogy akár a királyság távolabbi területén olyan feltételeket biztosítsanak, amelyek a kérelmező egészségügyi állapotának megfelelő elhelyezést tesznek lehetővé.

AZ EGYEZMÉNY 5. CIKKE: A SZABADSÁGHOZ ÉS A BIZTONSÁGHOZ VALÓ JOG

*Kolanis kontra Egyesült Királyság*³

Az ügy körülményei. A kérelmezőt, Marija Kolanist 1998. február 2-án súlyos testi sértés bűncselekményének elkövetése miatt elítélték. Mentális betegsége miatt a mentális egészségügy kérdéskörét szabályozó 1983. évi törvény alapján kórházban helyezték el. A kérelmező a mentális egészségügyi kérdéseket felülvizsgáló bírósághoz fordult, szabadlára bocsátását kérve. 1999. augusztus 16-án meghallgatásra került sor, amelyet követően feltételeken szabadlára bocsátották azzal a feltétellel, hogy otthonában, a szülei társaságában tartózkodhat, ahol szociális munkások vigyáznak rá és szakértő pszichiáter folyamatos felügyelete mellett kell alávetnie magát az előírt kezeléseknél. A pszichiáterek viszont nem tartották elképzelhetőnek, hogy a szülői otthonban megfelelő felügyelet alatt az előírt kezeléseket biztosítani lehet a kérelmező számára, ezért az ítélet végrehajtására nem került sor. 1993. december 30-án az egészségügyi hatóság döntésének bírói felülvizsgálatát kezdeményezte a kérelmező, a bíróság azonban elutasította beadványát, mondván, a hatóságok az ügyben elvárható gondossággal jártak el, és az orvosszakértők elfogulatlan döntést hoztak, amikor úgy határoztak, hogy nem teszik lehetővé számára az intézmény elhagyását. 2000. december 23-án a kérelmezőt végül feltételeken elbocsátották a kórházból, és egy speciális egészségügyi intézményben helyezték el Londonban. A panaszos beadványában azt állította, hogy a bíróság döntését követő fogva tartása és annak körülményei az egyezmény 5. cikkében szereplő követelmények megsértését eredményezték.

*A határozat.*⁴ A bíróság szerint egészsége és testi épsége védelmében helyezték el a kérelmezőt az adott egészségügyi intézményben. Ilyen értelemben a megfelelő orvosi körülmények között történő fogva tartás az egyezmény 5. cikkével nem volt ellentétes. A bíróság nem állapította meg azt sem, hogy a helyi hatóságok és az orvosok szándékosan vagy tévesen akadályozták meg a kérelmezőnek a társadalomba va-

ló visszatérését, miután nem lehettek maradéktalanul meggyőződve az ilyen típusú intézkedés eredményességéről. Azt azonban a bíróság nem tartotta elfogadhatónak, hogy a döntés elleni kifogást a bíróságok több mint egy éven keresztül nem tűzték ki tárgyalásra, ezzel ugyanis a kérelmező és családja számára olyan bizonytalan jogi és társadalmi helyzetet teremtettek, hogy az az 5. cikk 4. pontját, a megfelelő eljáráshoz való jogot sértette. Miután a brit emberi jogi törvény 1998. évi hatálybalépése előtt nem volt lehetőség a kártérítési követelés jogi úton történő érvényesítésére, a bíróság az egyezmény 5. cikk (5) bekezdésének (kártalanításhoz való jog) sérelmét is megállapította.

AZ EGYEZMÉNY 8. CIKKE: A MAGÁNÉLETHEZ VALÓ JOG

*Fadejeva kontra Oroszország*⁵

Az ügy körülményei. A kérelmező egy jelentős acélgyártó központ területén lakik. 1982-ben családjával olyan lakásba költözött, amely kb. 450 méterre helyezkedik el egy acélgyártótól. A hatóságok egy ütközőzónát alakítottak ki a gyár épületei körül, az úgynevezett egészségügyi zónát, azzal a céllal, hogy elkülönítsék a gyártelepet a lakóterületi övezettől. A gyakorlatban azonban az ott élők ezrei – köztük a kérelmező családja is – a gyár közvetlen közelében éltek mindennapjaikat. Egy 1974-es rendelet kötelezte a hatóságokat, hogy bizonyos számú lakost az egészségügyi biztonsági zónán belül helyezzenek el. 1990-ben a kormány programot fogadott el a környezetvédelmi helyzet javítására. A program utalt a lakóknak az egészségügyi biztonsági zóna területére történő költöztetésére is. 1995-ben a kérelmező bírósági eljárást kezdeményezett, kérve, hogy számára a biztonsági zónán kívüli lakást biztosítsanak. Azzal érvelt, hogy a mérgező anyagok koncentrációja és a zajszint veszélyezteti az életét és az egészségét. 1996-ban a városi bíróság az 1974. évi rendeletre hivatkozva megállapította, hogy a hatóságoknak a zónában lakó minden helyi lakost vissza kellett volna telepíteniük, de a hatóságok ezt elmulasztották. A kérelmezőt és családját úgynevezett várólistára tették, és arra kérték őket, hogy a megfelelő új lakás biztosításáig maradjanak a veszélyes zónában. Az elsőfokú bíróság végrehajtási okiratot állított ki, kérve, hogy a kérelmezőt a biztonsági zónából költöztessék el. A bírósági végrehajtó ugyanakkor az eljárást felfüggesztette azzal, hogy nem létezik semmilyen várólista a veszélyeztetett helyen lakók elhelyezéséről. Erre figyelemmel a kérelmező új eljárást indított a helyi önkor-

mányzat ellen, kérve az 1996-os ítélet végrehajtását. A városi bíróság az eljárást megszüntette, mondván, a kérelmező az időközben előkerült várólistán szerepel, az ítélet végrehajtása további hatósági intézkedést nem igényel. Mindkét fél több fontos dokumentumot nyújtott be a bíróságra a város ipari szennyezésével kapcsolatban. A kérelmező által felkért szakértő pedig arra a következtetésre jutott, hogy a súlyos megbetegedések a biztonsági zónában lakókat az átlagosnál lényegesen nagyobb mértékben veszélyeztetik.

*A határozat.*⁶ Ahogyan arra a bíróság korábban, a Lopez Ostra kontra Spanyolország ügyben rámutatott, a környezetvédelmi szennyezések káros hatásai egy meghatározott minimum szintet el kell érjenek ahhoz, hogy az egyezmény 8. cikkének rendelkezései alkalmazhatók legyenek. Az egyezmény Oroszország tekintetében 1998-ban lépett hatályba. Az ezt követően a bírósághoz benyújtott dokumentumok alapján megállapítható volt, hogy a légszennyezési adatok több esetben túllépték a megengedett értékeket. A helyzetet súlyosbította, hogy az orosz kormány több dokumentumot nem bocsátott a bíróság rendelkezésére, amiből arra lehetett következtetni, hogy a valóságos helyzet a dokumentumokban szereplő körülményeknél rosszabb. Önmagában az, hogy az orosz bíróságok jogosnak tartották a kérelmező áttelepítését, arra utalt, hogy az érintett jogai sérelmet szenvedtek.

A bíróság határozatában rámutatott, hogy a kérdéses gyárat 1993-ban magánosították, amelyre figyelemmel az Orosz Föderációnak ezt követően nem volt lehetősége a létesítmény környezetvédelmi állapotába beavatkozni. Ugyanakkor a bíróság esetjogából az is következik, hogy a megfelelő szabályozási rendszer kialakításának hiányáért is felel az állam. A magánosítást követően is lehetősége volt az államnak az üzem működésével kapcsolatos ellenőrző cselekmények végrehajtására. A helyi önkormányzati hatóságok tisztában voltak a folyamatosan jelentkező környezetvédelmi problémákkal, és bizonyos esetekben szankciót is alkalmaztak a helyzet javítása érdekében. Erre figyelemmel a bíróság megállapította, hogy a hatóságok fel tudták mérni a veszélyes zónában élés következményeit, és kiértékelhették a biztonsági kockázatokat, szükséges esetben megtehették volna az indokolt intézkedéseket. Az orosz hatóságok valóban várólistán szerepeltették azoknak a személyeknek a nevét, akik a veszélyes zónában tartózkodtak, de nem tettek különbséget azon állampolgárok között, akik piaci értéken új lakást szerettek volna venni és akiknek mindennapi életét a mérgező anyagok napi belégzése súlyosan károsította. A kérelmező hosszabb ideig a várólistán szerepelt, anélkül, hogy helyzetében változás következett volna be.

Erre figyelemmel semmilyen reális esélye nem volt a szennyezett területről való elköltözésre. Az állam felelőssége megállapítható azért is, mert lehetővé tette a környezetszennyező létesítménynek egy sűrűn lakott helyen történő elhelyezését. Bár a jogszabályok kötelezővé tették, hogy a létesítményt körülvevő biztonsági zónában ne lehessen állandó lakóhelyeket kialakítani, a gyakorlatban ez az előírás nem érvényesült. További aggodalomra adott okot, hogy az állam nem tett kísérletet arra, hogy a veszélyes környezetben élőket az érintett területről elköltöztesse. Emellett a gyár a vonatkozó orosz előírások megsértésével, a legfontosabb szabályok be nem tartásával végezte tevékenységét, ennek ellenére az orosz állami szervek nem tettek hatékony lépéseket a káros szennyezés megakadályozása és az egészségügyi biztonsági zónában lakók helyzetének javítása érdekében. A bíróság végül mindezekre figyelemmel arra a következtetésre jutott, hogy bár az államoknak széles mozgásterük van környezetvédelmi ügyekben, jelen esetben nem sikerült megfelelő módon biztosítani a kérelmezőnek az egyezmény 8. cikkében biztosított családi élethez való jogát.

Kommentár. A határozat az egészségügyi és a környezetvédelemmel kapcsolatos jogokat a magánélethez való jog védelmének keretei között tárgyalja, hiszen az említett jogok nincsenek nevesítve az egyezményben. Az ítélet kiemeli az állam szerepvállalásának fontosságát és aktivitásának szükségességét, ami a harmadik generációs jogok védelme miatt különös jelentőségű. Az állam ezen a területen legalábbis jogszabályalkotással köteles beavatkozni polgárai egészségének védelme érdekében.

Glass kontra Egyesült Királyság⁷

Az ügy körülményei. A kérelmezők, Carol és David Glass brit állampolgárok. David 1986-ban született, súlyos idegrendszeri, mentális és szervi fogyatékossgal. Betegsége huszonnégy órás folyamatos odafigyelést igényel. Carol Glass David édesanyja és törvényes képviselője. 1998 júliusában Davidet a St. Mary kórházba szállították, amely a Portsmouthi Nemzeti Egészségügyi Szolgálat Trösztjének kezelésében álló két kórház egyike. Operációnak vetették alá annak érdekében, hogy felső légúti szervi elzáródását megszüntessék. Davidnél komplikációk léptek fel a műtét során és lélegeztető gépre kellett kapcsolni. A kezelés alatt édesanyját arról tájékoztatták, hogy David haldoklik, és a további intenzív kezelés gyakorlatilag szükségtelen. Ennek ellenére a beteg állapota javult, és 1998. szeptember 2-án hazatérhetett. 1998. szeptember 8-án, amikor ismét légzőszervi problémákkal szállították kórházba, az orvosok Carol Glasszal megvitatták a fájdalomcsil-

lapítás érdekében alkalmazandó morfium használatának lehetőségét. Az édesanya ellenezte a morfium beadását. A beteg állapota romlani kezdett, október 20-án az orvosok megállapították, hogy David haldoklik, és diamorfin használatát javasolták a fájdalom csillapítása érdekében. Glass asszony nem egyezett bele, mert úgy gondolta, a diamorfin használata veszélyeztetheti a beteg felgyógyulását. Ezt egy olyan beszélgetésen is jelezte, ahol egy rendőrtiszt is jelen volt. Egyidejűleg kérte, szállítsák haza Davidet, ha haldoklik, de a jelen lévő rendőrtiszt közölte, letartóztatja Glass asszonyt, ha a beteg elmozdítását megkísérli. Végül a beteg diamorfin infúziót kapott 1998. október 20-án. A családtagok azt állították, a beteget a halálba akarják segíteni, ezért az orvosokat nem engedték be a kórterembe. Az egészségügyi intézmény dolgozói ezért biztonsági őrköt hívtak, hogy a családtagokat erőszakkal távolítsák el a kórházból. Állítólag ekkor készült az az orvosi feljegyzés, hogy a beteg nem újraélesztendő. A következő napon Carol Glass azt tapasztalta, hogy fia állapota romlott, és azt követelte, hagyják abba a diamorfin használatát. Az orvosok viszont azt állították, ez az egyetlen módja elkerülni, hogy David olyan állapotba kerüljön, amelyből újjá kell éleszteni. A családtagok nem hittek az orvosoknak, megpróbálták Davidet elszállítani a kórházból. Végül a rendőrség közbeavatkozott, melynek során az orvosok és a rendőrök némelyike kisebb sérülést is szenvedett, de a családtagokat a kórteremből eltávolították. Ezt követően a beteg állapota javult, és október 21-én hazaengedték.

Carol Glass bírói felülvizsgálatot kezdeményezett a kórházi hatóságoknak a kezeléssel kapcsolatos döntésével szemben. Az orvosi tanács, amely szakmai szervként vizsgálta ki az ügyet, arra a következtetésre jutott, hogy az orvosok „nem követtek el súlyos szakmai hibát, helyesen és jogszerűen jártak el”. Az ügyészség – bizonyíték hiányában – nem emelt vádat az orvosok ellen. A kérelmezők ekkor a strasbourgi bírósághoz fordultak, azaz érvelve, hogy a brit jog és joggyakorlat nem tette lehetővé David személyi integritásának megőrzését, magánéletének tiszteletben tartását. A diamorfin alkalmazása az édesanya akarata ellenére történt, és azt is kifogásolták, hogy az újjáélesztést megtiltó megjegyzést tartalmazó iratot nem ismertették meg a családdal.

A *határozat*.⁸ A bíróság megállapította, hogy a kezelés David édesanyjának akarata ellenére történt, ami magánélethez való jogának sérelmét jelentette. Rögzítette ugyanakkor, hogy a beavatkozás jogszerű volt. A betegek életének védelmét szolgáló brit jogi szabályozás fontos eleme a szülői beleegyezés joga és a veszélyhelyzet megfelelő kezelése. Ilyen esetben az orvosoknak a bíróság állásfoglalását kell kérniük abban, hogy a szülő beleegyezése ellenére alkalmazható-e az adott orvosi eljárás.

A bíróság megállapította, hogy az adott ügyben a kórházi személyzet magatartása törvényes célt szolgált, az orvosok David érdekében igyekeztek eljárni. A bíróság visszautasított minden olyan feltételezést, hogy az orvosok siettetni akarták David halálát, amikor diamorfinos kezelésben részesítették vagy a feljegyzésben a „ne élesszék újjá” kifejezést használták. Annak elbírálása során, hogy a magánélethez való jog korlátozása adott esetben egy demokratikus társadalomban szükséges volt-e, a bíróság a következőket állapította meg. A St. Mary kórházban az 1998. október 19. és 21. között lejátszódó események nem választhatók el a kórházi alkalmazottak és Glass asszony között korábban kialakult, David állapotával kapcsolatos vitáktól. Az orvosok tisztában voltak Carol Glass ellenállásával, különösen azzal, hogy a morfiumos kezelésbe nem egyezik bele. Ebben az esetben a bírósághoz fordulás feltételei fennálltak. A Legfelső Bíróság beavatkozását és véleményének kikérését a kórház nem kezdeményezte, annak ellenére, hogy az orvosok ebben az időben meglehetősen borúlátók voltak a beteg állapotával kapcsolatban, és nem hagytak kétséget afelől, hogy a kezelés az édesanya akaratával ellentétes. Persze az édesanyjának is joga lett volna bírósághoz fordulni az ügyben.

A strasbourgi bíróság rámutatott arra, hogy a kórház felelőssége a szükséges intézkedések megtétele és a kialakult szituáció kezelése az esetleges krízishelyzet megelőzése érdekében. A bíróság azt is megjegyezte, hogy az orvosok ugyan nem tudták előre megjósolni a család és a kórház személyzete között kialakult konfrontáció erősségét, de a kórház a bírói jogorvoslati lehetőség igénybevételével megelőzhetné volna a kialakult éles helyzetet. A bíróság azt is aggályosnak tartotta, hogy bár a kórház a bírói döntés meghozatalát nem tartotta szükségesnek, ugyanakkor – látva a krízishelyzet kialakulását – rendőri jelenlét-re tartott igényt a kórház területén.

A bíróság mindezek alapján megállapította, hogy a hatóságoknak az a döntése, amely semmibe vette Glass asszony tiltakozását, bírói felhatalmazó határozat hiányában az egyezmény 8. cikkének sérelmét jelentette.

A bíróság nem tartotta szükségesnek a „ne élesszék újjá” bejegyzés vizsgálatát, így nem értékelte azt sem, hogy David édesanyjának tudta és beleegyezése nélkül hogyan születhetett meg egy ilyen döntés. Azonban jelezte, hogy a dokumentumok szerint a feljegyzés valójában az ellen irányult, hogy erőteljes szívmasszázst alkalmazzanak és hogy intenzív légzési támogatásban részesítsék. Mindez nem zárta ki a szokásos újjáélesztési technikák alkalmazását. Így ebben a vonatkozásban az egyezmény sérelmét nem állapította meg a bíróság.

Kommentár. A határozat a családtagoknak a beteg hozzátartozó kezelésével kapcsolatos jogait járja kör-

be. Könnyen adódhatnak olyan pillanatok, amikor az orvos és a hozzátartozók másként értékelik a beteg állapotát és az annak javításához szükséges eszközök kiválasztását. Ilyen esetben nem elegendő az, hogy a kezelő személyzet mindent megtesz a gyógyulás érdekében. A beteg hozzátartozóit nem elég a szükséges információval ellátni, jogaik érvényesítésének lehetőségét is biztosítani kell. Jelen ügyben a bírói jogorvoslat garanciális eszközének hiánya eredményezte az állam elmarasztalását.

*Mizzi kontra Málta*⁹

Az ügy körülményei. A kérelmező, Maurice Mizzi, máltai állampolgár 1967 márciusában különvált feleségétől, aki ezt követően, július 4-én egy leánygyermeknek adott életet. A kérelmezőt automatikusan a gyermek apjának ismerték el a máltai jog szerint és édesapaként vették nyilvántartásba. A kérelmező kérésére elvégzett DNA-teszt eredményeként azonban megállapították, hogy valójában nem Mizzi úr a kislány édesapja. Ezt követően a kérelmező sikertelenül kísérelt meg az apai jogállás megszüntetésére irányuló polgári pert indítani. A máltai polgári jog szerint egy férj akkor kezdeményezheti a fennálló apai jogállás megszüntetését, ha házasságban él és bizonyítani tudja felesége házasságtörését, valamint azt, hogy a gyermek világrajövetelét az anya eltitkolta előtte. 1993-ban az utóbbi feltételt a máltai szabályozás hatályon kívül helyezte, és azzal egészítette ki, hogy a gyermek születését követő hat hónapon belül lehet kezdeményezni az eljárást. 1997 májusában az eljáró bíróság helyt adott a kérelmező kereseti kérelmének abban a vonatkozásban, hogy a törvények rendelkezései ellenére joga volt az apaság vélelmének megdöntésére irányuló eljárást kezdeményezni, és hogy a kérdéses ügyben az egyezmény 8. cikkének sérelme valósult meg. Ezt a határozatot azonban az Alkotmánybíróság hatályon kívül helyezte. A kérelmező beadványában azt kifogásolta, hogy az Alkotmánybíróság döntése ellen nem fellebbezhetett, az apaság vélelmének megkérdőjelezhetetlen volta pedig magánélethez való jogának sérelmét jelentette. Ugyancsak kifogásolta, hogy hátrányos megkülönböztetésben részesült, mert rá eltérő szabályok és határidők vonatkoztak a házasságban élő apákhoz képest.

A *határozat*.¹⁰ A bíróság megállapította, hogy a máltai jog szerint valóban vitatható, volt-e a kérelmezőnek lehetősége az apasági vélelem megdöntésére. Továbbá rögzítette: az a tény, hogy határidőt állapított meg a máltai törvényhozó, mindössze egy eljárási előfeltételt fogalmazott meg a helyi bíróságok igénybevételére. Ugyanakkor a bíróság azt is megállapította, hogy az Alkotmánybíróságnak a polgári bí-

róság döntését hatályon kívül helyező rendelkezése, valamint a máltai jog megfogalmazása megfosztotta a kérelmezőt attól a lehetőségtől, hogy ügyében bírói utat vegyen igénybe. A határidő megállapítása az ilyen ügyekben szükséges lehet, hiszen az egyrészt a jogbiztonságot, másrészt a gyermek érdekét szolgálja, hogy ne hagyják bizonytalan helyzetben a családi állapotot érintő lényeges kérdést illetően. Ugyanakkor ilyen esetekben lehetőséget kell adni a jogorvoslati eszközök igénybevételére. A bíróság arra a következtetésre jutott, hogy a hazai igazságszolgáltató szervek elmulasztottak megfelelően egyensúlyozni a kérelmező magánélethez való jogának védelme és más személyek érdekeinek védelme között. Mindez túlzott eljárási terhet jelentett a kérelmező számára, amelyre figyelemmel a bíróság az egyezmény 6. cikke (1) bekezdésének sérelmét állapította meg.

A bíróság emellett foglalkozott az ügynek a magánélethez való joggal kapcsolatos aspektusaival is. Megállapította, hogy a kislány érvizsgálatának bírói felülvizsgálatát a kérelmező nem végeztethette el a hatályos szabályozás szerint. 1993 előtt csak abban az esetben indíthatott az érintett az apaság vélelmének megdöntésére irányuló eljárást, ha bizonyította, hogy az anya eltitkolta előle az újszülött világrajövetelét, ráadásul a szabályozás a módosítást követően csak hathónapos határidőn belül tette lehetővé az eljárás kezdeményezését. A polgári bíróság és az Alkotmánybíróság is befogadta a panaszos beadványát, és abban is egyetértett, hogy a kérelmezőnek jogos érdeke, hogy apaságáról egyértelmű döntést kapjon. Az eljárási szabályok azonban a strasbourgi bíróság szerint a kérelmező jogát nagymértékben korlátozták. A gyermeknek az az érdeke, hogy biztonságban éljen és hogy egyértelmű legyen, ki az édesapja, nem írhatja felül az „apa” azon jogát, hogy legalább egy alkalommal egyértelmű megállapítást nyerjen apasága. Mivel a kérdéses ügyben a kérelmezőnek egyszer sem volt lehetősége apaságának megkérdőjelezésére, a máltai hatóságok aránytalanul korlátozták a kérelmező egyezményben foglalt jogait. Egyidejűleg, mivel az eljárást a bíróság diszkriminatívnak minősítette, kimondta az egyezmény 14. cikkének megsértését is.

AZ EGYEZMÉNY 9. CIKKE: A VALLÁSSZABADSÁG JOGA

*Leyla Sahin kontra Törökország*¹¹

A *határozat*.¹² A kamara 2004. június 29-én hozott döntésében megállapította, hogy a török hatóságok nem sértették meg az egyezmény 9., illetve az azzal kapcsolatban vizsgált 8., 10. és 14. cikkeit. A döntés ellen

a kérelmező 2004. szeptember 27-én a bíróság nagykamarájához fordult.

A nagykamara a kamarához hasonlóan megállapította, hogy a szekularizmus elve az egyezmény értékeivel összeegyeztethető, annak védelme a demokratikus rendszer szükséges feltétele Törökországban. A török alkotmányos rendszer emellett nagy hangsúlyt helyez a nők jogainak védelmére is, a nemi egyenlőség pedig az egyezmény kiemelkedő jelentőségű elve. A bíróság utalt arra, hogy a fejkendőviselés jogszerűségének vizsgálata kapcsán figyelembe kell venni, hogy ennek a vallásos jelképnek a viselése milyen hatást vált ki a török társadalomban. Különösen fontos ez egy olyan országban, ahol a társadalom nagy része elismeri ugyan a nők jogait és tisztában van a közrend védelmének szükségességével, ugyanakkor szoros kapcsolatban áll az iszlám vallással és ragaszkodik hitéhez. A bíróság döntésében utalt azokra a szélsőséges politikai mozgalmakra, amelyek a teljes török társadalomra igyekeztek gondolkodásukat ráerőltetni és egy olyan társadalmi környezetet kialakítani, amelyben a vallási szimbólumok használata kötelező. Ezzel szemben az egyetemeken bevezetett tiltás alapja a szekularizmus elve, amely a pluralizmus nélkülözhetetlen része, és szorosan kapcsolódik a törvény előtti egyenlőséghez és a diszkrimináció tilalmához. A bíróság döntésében utalt arra, hogy az egyetemen hallgatói jogviszonyt létesítő diákok mohamedán hitüket korlátozás nélkül gyakorolhatták. Mielőtt az isztambuli egyetem 1998-ban meghozta vitatott döntését, párbeszédet folytatott a diákok érdekvédelmi szerveivel és a vallásos mozgalmakkal. A bíróság utalt arra is, hogy a 9. cikkben foglalt vallásszabadság elve nem jelenti azt, hogy mindenki minden körülmények között jogosult vallásos hitének nyilvánosságra hozatalára, semmibe véve esetleges más, a jogrendszerben meglévő előírásokat. Mindezen körülmények figyelembevételével a nagykamara is arra a következtetésre jutott, hogy az egyetem fejkendő-viselési szabálya egy demokratikus társadalomban szükséges korlátozásnak tekinthető.

A nagykamara egyidejűleg megvizsgálta a kérdéses szabálynak az egyezmény első kiegészítő jegyzőkönyve 2. cikkében szereplő, az oktatáshoz való joghoz való viszonyát is. A bíróság álláspontja szerint az a körülmény, hogy a kérelmezőt egy meghatározott ruhadarab viselése esetén nem engedték bizonyos órákon megjelenni, vizsgákon részt venni, egyértelműen az érintett oktatáshoz való jogának korlátozása. Ez a korlátozás ugyanakkor előrelátható és törvényes célt szolgál. Nem tette lehetetlenné a diákok számára, hogy a vallásos előírásoknak a szokásos formában eleget tegyenek. A kérelmező előre láthatóan annak a veszélyét, hogy az iszlám fejkendő viselése

esetén nem teszik lehetővé számára az előadásokon és vizsgákon való részvételt. Ilyen körülmények között az öltözködésre vonatkozó előírás nem korlátozta a kérelmező oktatáshoz való jogának lényeges tartalmát.

A nagykamara nem állapította meg az egyezmény 8. és 10. cikkének sérelmét sem. Ami pedig a 14. cikket illeti, a bíróság hangsúlyozta: a kérelmező nem bizonyított olyan körülményeket, amelyek a hátrányos megkülönböztetés tilalmának megsértése alapján szolgáltak volna. A korlátozások nem egy embercsoport hátrányos helyzetbe hozását célozták, hanem mások jogának védelméül szolgáltak annak érdekében, hogy az oktatási intézményekben az egyháznak az államtól való elválasztását maradéktalanul biztosítsák. Erre figyelemmel a bíróság ebben a vonatkozásban is elutasította a kérelmet.

Kommentár. A nagykamara megerősítette a kamara 2004. június 29-én hozott döntését. A bíróság ismételen hangsúlyozta, hogy a szekularizmus elve az egyezmény által védett értékekkel összeegyeztethető, és annak védelme a demokratikus rendszer szükséges feltétele Törökországban. A határozat részletesen foglalkozik az isztambuli egyetem kifogásolt döntésének társadalompolitikai vonatkozásaival és azzal, hogy a felsőoktatási intézménybe jelentkező kérelmező beiratkozásakor tisztában volt azzal, milyen keretek között hozhatja nyilvánosságra vallásos meggyőződését. Az ítélet kimondva-kimondatlanul jelzés a török állam számára, hogy az európai integráció csak szekuláris viszonyok között valósulhat meg.

ELSŐ KIEGÉSZÍTŐ JEGYZŐKÖNYV 3. CIKK: A SZABAD VÁLASZTÁSHOZ VALÓ JOG

*Hirst kontra Egyesült Királyság*¹³

A *határozat*.¹⁴ A kamara 2004. március 30-án hozott döntésében megállapította, hogy a brit hatóságok megsértették az egyezmény első kiegészítő jegyzőkönyvének 3. cikkét. A döntés ellen a brit állam a bíróság nagykamarájához fordult.

A nagykamara ítéletében megállapította: ez volt az első olyan eset, amikor a bíróságnak arra nyílt lehetősége, hogy a jogerősen elítélt fogva tartott személyek szavazati jogának általános és automatikus megvonását megvizsgálja. A bíróság hangsúlyozta, hogy a fogvatartott nem veszíti el az egyezmény alapján számára biztosított jogokat pusztán amiatt, mert a bírói elítélést követően fogvatartotti státuszba kerül. Az egyezmény alapján – amelyben a demokratikus társa-

dalom ismertetőjegye a tolerancia és a nyitott gondolkodás – annak sincs helye, hogy pusztán arra alapozva fosszák meg automatikusan a fogvatartottakat szavazati joguktól, hogy e jog gyakorlása sértheti a közvéleményt.

A tolerancia követelménye azonban nem akadályozhat meg egy demokratikus társadalmat abban, hogy lépéseket tegyen annak érdekében, hogy megvédje magát az olyan cselekedetekkel szemben, amelyek célja az egyezményben védett jogok és szabadságok lerombolása. Ezért az első jegyzőkönyv 3. cikke – amely biztosítja az egyén lehetőségét arra, hogy befolyásolja a jogalkotó hatalom összetételét – nem zárja ki, hogy az állam a választójogot olyan egyén esetében korlátozza, aki például súlyosan visszaél közhivatalával vagy akinek a magatartása a jogállamiság vagy a demokratikus alapok aláásásával fenyeget. (Lásd például Glimmerveen és Hagenbeek kontra Hollandia,¹⁵ amelyben a bizottság elfogadhatatlannak nyilvánított két olyan kérelmet, amelyben a kérelmezők – akik egy rasszizmus és xenofóbia miatt betiltott szervezet vezetői voltak – azt panaszolták, hogy nem indulhattak jelöltként a választásokon.) A szavazati jogtól való megfosztás azonban nem alkalmazható automatikusan, a jogkorlátozás arányossága azt követeli meg, hogy valós kapcsolat legyen az alkalmazott szankció és az érintett egyén magatartása, körülményei között. A bíróság ebben a tekintetben emlékeztetett a Velencei Bizottság ajánlására, mely szerint a politikai jogok megvonására csak a kifejezetten erről rendelkező bírósági határozat alapján kerülhetne sor. Mint más esetben is, egy kontradiktórius eljárást alkalmazó független bíróság erős garanciát jelent az önkényesség ellen.

A bíróságnak ebben az ügyben azt kellett eldöntenie – tekintettel a fent azonosított elvekre –, hogy a szóban forgó intézkedés arányos módon törekedett-e a törvényes cél elérésére.

A bíróság nem tekintette döntő szempontnak, hogy hány elítéltet érint a szabályozás. Tény, hogy jelentős számról volt szó (48 000 fő), s nem lehetett azt állítani, hogy a jogkorlátozás elhanyagolható hatású. A fogvatartottaknak ugyan vannak olyan csoportjaik, amelyeket nem érint a tiltás, de nagyon sokféle elkövetőre érvényes és nagyon sokféle ítélet esetében alkalmazandó.

A határozat szerint nincs bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a brit parlament súlyozta volna a versengő érdekeket vagy az arányosság szempontjából értékelte volna a jogerősen elítélt fogvatartottak szavazati jogának általános megvonását. A Divisional Court ítéletéből az is egyértelmű, hogy a bíróságok az elítélt fogvatartottak szavazati jogával kapcsolatos korlátozásokat általában olyan természetű kérdésnek tekintették, amely a par-

lamentre és nem a nemzeti bíróságokra tartozik. A bíróság megjegyezte: vitathatatlan, hogy az Egyesült Királyság nem az egyetlen olyan, az egyezményben részes állam, amely minden fogvatartottat megfoszt szavazati jogától. Tény viszont, hogy kisebbségben vannak azok a tagállamok, amelyekben az elítéltek szavazati joga általános korlátozás alá esik, vagy amelyekben nincs olyan rendelkezés, amely lehetővé teszi számukra a szavazást. Még a brit kormány saját kimutatása alapján is csak tizenhárom ilyen állam van. Az azonban, hogy e problémával kapcsolatosan nincs közös európai álláspont, önmagában nem dönti el a kérdést.

A brit szabályozást vizsgálva a bíróság megállapította, hogy a 2000. évi törvény már szavazati jogot biztosít az előzetesen fogva tartottak számára, szemben az 1983. évi törvény 3. §-ával, amely a személyek jelentős csoportját fosztotta meg az egyezményben biztosított jogaitól, s ezt diszkriminatív módon tette. A rendelkezés általánosan korlátozta a büntetés-végrehajtási intézetekben lévő összes elítélt fogvatartott szavazati jogát. Automatikusan, függetlenül büntetésük időtartamától, az általuk elkövetett bűncselekmény természetétől és súlyától, továbbá egyedi körülményeiktől. Az egyezmény által védett egyik alapvető fontosságú jog ilyen általános, automatikus és válogatás nélküli korlátozása kívül esik minden elfogadható mérlegelési jogkörön, bármilyen széles legyen is ez a jogkör, ezért ez a korlátozás összeegyeztethetetlen az első jegyzőkönyv 3. cikkével.

Tallódi Zoltán

JEGYZETEK

1. Appl. No. 24919/03.
2. Judgment of 29 September 2005.
3. Appl. No. 517/02.
4. Judgment of 21 June 2005.
5. Appl. No. 55723/00.
6. Judgment of 9 June 2005.
7. Appl. No. 61827/00.
8. Judgment of 9. March 2004.
9. Appl. No. 26111/02.
10. Judgment of 12 January 2006.
11. Appl. No. 44774/98.
12. Judgment of 10 November 2005. Az ügy körülményeinek leírását és a kamara döntésének ismertetését lásd a *Fundamentum* 2004. évi 4. számában.
13. Appl. No. 74025/01.
14. Judgment of 6 October 2005. Az ügy körülményeinek leírását és a kamara döntésének ismertetését lásd a *Fundamentum* 2004. évi 3. számában.
15. Appl. Nos. 8348/78, 8406/78, Commission decision of 11 October 1979, DR 18, p. 187.

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG LEGUTÓBBI DÖNTÉSEIBŐL

45/2005. (XII. 14.) AB HATÁROZAT

A KISEBBSÉGI KÉPVISELETRŐL

Alkotmány 59. § (1) bekezdés – a személyes adatok védelme

Alkotmány 68. § – a kisebbségek jogai

A nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési biztosához a 2002–2003. évi választások után nagyon sok panasz érkezett, melyek kivizsgálásakor megállapítható volt, hogy a kisebbségi önkormányzatok választásakor minden kisebbség körében előfordultak visszaélések. Az ombudsman véleménye szerint ennek az az oka, hogy a hatályos jogi szabályozás szerint a kisebbségi önkormányzati választásokon minden választópolgár választhat és választható, nem csak azok, akik a kisebbségi közösségnek ténylegesen tagjai.

E visszas helyzet felszámolása érdekében az országgyűlési biztos indítványt nyújtott be az Alkotmánybírósághoz. Ebben kérte az alkotmánynak a személyes adatok védelméről szóló 59. § (1) bekezdése és a kisebbségi önkormányzatok létrehozásának kötelezettségéről szóló 68. § (4) bekezdése együttes értelmezését. Az indítványozó arra a kérdésre szeretett volna választ kapni, hogy a kisebbségi önkormányzathoz fűződő jog érvényesülése érdekében korlátozható-e a személyes adatok védelméhez fűződő alkotmányos jog oly módon, hogy a választópolgárokat a kisebbségi közösséghez tartozásukról nyilatkoztatják, és e nyilatkozat valóságtartalmát az állam törvényben meghatározott keretek között ellenőrzi. Az országgyűlési biztos meglátása szerint ennek hiányában a kisebbségi önkormányzathoz való jog csorbul. Mivel erre a jogi szabályozás szerint nincs lehetőség, indítványozta az önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról szóló 1990. évi LXIV. törvénynek a kisebbségi önkormányzati választásokat szabályozó hatályos szakaszai megsemmisítését és mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapítását. Időközben az Országgyűlés a 2005. évi CXIV. törvénnyel hatályon kívül helyezte az indítvány által támadott rendelkezéseket, és a kisebbségi választásokra vonatkozó szabályokat lényegesen más tartalommal a választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvénybe illesztette. Az ombudsman szerint a fent vázolt problémát e törvénymódosítás lényegében nem oldotta meg, így módosított indítványában az új

rendelkezések vonatkozásában kérte az alkotmányellenesség megállapítását és azok megsemmisítését. Az ügy előadó bírása Harmathy Attila volt.

Az Alkotmánybíróság határozatában abból indult ki, hogy a nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozás vállalása és annak nyilvánosságra hozatala az egyén önrendelkezési jogon alapuló döntése, melyet az alkotmány 54. § (1) bekezdése védelemben részesít. Az alkotmánybírák arra is felhívták a figyelmet, hogy a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozásra vonatkozó adat az adatvédelmi törvény rendelkezései szerint különleges adatnak minősül, így fokozott védelmet élvez. Ugyanakkor a nemzeti és etnikai kisebbségi önkormányzatok létrehozásának joga alapja lehet a kisebbséghez tartozás kinyilvánításával kapcsolatos önrendelkezési jog valamilyen korlátozásának. Az alkotmányból nem következik egyetlen megoldás erre nézve, ezért alkotmányértelmezéssel nem határozható meg, hogy az információs önrendelkezési jog milyen korlátozása fogadható el alkotmányosnak a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozásról szóló nyilatkozat valódiságának ellenőrzése érdekében. Az Alkotmánybíróság az alkotmány értelmezésével nem veheti át a jogalkotó feladatát. A törvényhozó döntési kompetenciája széles e kérdésben, és az Alkotmánybíróság csak a konkrét szabályozás alkotmányosságával kapcsolatban tud ítéletet alkotni. Az alkotmánybírák alkotmányértelmezésük megfogalmazásakor a kisebbségi önkormányzatokra vonatkozó szabályozás fejlődésére és hazánk nemzetközi jogi kötelezettségeire is tekintettel voltak.

Az Alkotmánybíróság nem állapított meg mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet sem. Indokolása szerint az indítványozó által felvázolt szabályozási hiány megszüntetése maga után vonná a nyilatkozattevő személyek önrendelkezési és magántitkuk védelméhez való jogának korlátozását. Az alkotmánybírák meglátása szerint a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség nem járhat együtt azzal, hogy az Alkotmánybíróság alapjogok korlátozásával járó konkrét jogszabály megalkotására kötelezze a jogalkotót. Mivel a hatályos szabályozás esetében nem állapította meg az alkotmányellenes mulasztást, így a választási eljárási törvény rendelkezéseinek megsemmisítésére irányuló indítványt is elutasította az Alkotmánybíróság.

A határozathoz két alkotmánybíró párhuzamos indokolást csatolt.

Bragyova András szerint a kisebbségi jogok speciális alkotmányos jogok, melyek létét a többségtől eltérő, elsősorban kulturális sajátosságok indokolják. Ezek teszik lehetővé a kisebbségekhez tartozók számára a többségek által természetesen gyakorolható jogok tényleges érvényesítését. Ezért a nemzeti és etnikai kisebbségek jogainak alanyai csakis azok lehetnek, akik a többségtől nemzeti és etnikai tekintetben különböznek. Bragyova András véleménye szerint kiegészítésre szorul az a megállapítás, hogy a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozás meghatározása az egyéni önrendelkezési jogon alapul. A nemzeti és etnikai identitás az egyén olyan tulajdonsága, amely csak részben múlik az egyén elhatározásán, saját döntésén, egyébként nagy részben az egyén létezésének egzisztenciális adottsága. Ebből következik, hogy bár az állam alkotmányosan nem határozhatja meg senki nemzeti-etnikai azonosságát, de az nem is az egyén önrendelkezési jogon alapuló kétségbevonhatatlan döntése. Ezért megkövetelhető, hogy az egyén az identitás kinyilvánítása során jóhiszeműen járjon el, az állam e nyilatkozat „komolyságát” vizsgálhatja. Bragyova András szerint a határozat indokolásában fel kellett volna hívni a törvényhozót, hogy a fennálló szabályozás alkalmazását és érvényesülését különös gonddal figyelje, és akadályozza meg az esetlegesen előforduló visszaéléseket.

Kovács Péter alkotmánybíró szerint a határozatban a törvényhozó szerepének átvétele nélkül is világossá lehetett volna tenni a kereteket, amelyek között az alkotmány 68. §-ának szabályai érvényesülhetnek. Meglátása szerint a „szabad identitásválasztás” és a kisebbségi regisztráció bármely formájának elutasítása nincs összhangban a nemzetközi joggal. Ennek alátámasztására a Nemzeti kisebbségek védelmének európai keretegyezményét idézi, mely szerint az egyént nem illeti meg az a jog, hogy tetszése szerint válasszon kisebbségi identitást. Kovács Péter úgy látja, a választási eljárási törvény jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlásra vonatkozó rendelkezéseinek megfelelő alkalmazásával lehetőség van az anomáliák meggátolására, és szükség esetén további törvényi rendelkezések megalkotása is számításba jöhet.

1/2006. (I. 30.) AB HATÁROZAT

A KÖLTSÉGVETÉSI TÖRVÉNYRŐL

Alkotmány 2. § (1) – jogállamiság, jogbiztonság

Alkotmány 19. § (3) d) – költségvetési törvényalkotás

Egy indítványozó a Magyar Köztársaság 2005. évi költségvetéséről szóló 2004. évi CXXXV. törvény

(a továbbiakban költségvetési törvény) nagy részének utólagos alkotmányossági felülvizsgálatát kezdeményezte. Indítványában a költségvetési törvény „salátatörvény” jellegét sérelmezte. Rámutatott, hogy a költségvetési törvény negyvennégy törvény kisebb-nagyobb módosítását tartalmazza. Szerinte e módosításoknak a költségvetési törvényben történő „elrejtése” a jogalkalmazók számára bizonytalanságot okoz, és ez egyértelműen veszélyezteti a jogbiztonságot mint a jogállamiság egyik legfőbb pillérét, ezáltal az alkotmány 2. § (1) bekezdésébe ütközik. Ezért indítványozta, hogy az Alkotmánybíróság állapítsa meg: a jogbiztonság érdekében kerülni kell salátatörvények alkotását. Ezen felül kezdeményezte a költségvetési törvény azon rendelkezéseinek megsemmisítését, melyek a költségvetési törvénnyel közvetett kapcsolatban sem álló törvényhelyeket módosítottak. Az ügy előadó bírója Tesztyánszkyne Vasadi Éva és Kiss László volt.

Az Alkotmánybíróság az indítvány elbírálásakor az állami költségvetésről szóló törvény jellegének és természetének vizsgálatából indult ki. Az alkotmánybírák megállapították, hogy a költségvetési törvény rendeltetését és jellegét tekintve eltér más törvényektől: a költségvetés elfogadásának módját tekintve törvény, azonban tartalmát tekintve inkább egyedi pénzügyi döntések sorozatának tekinthető. A költségvetési törvénynek ez a sajátos, speciális jellege kizárja, hogy a költségvetési törvény más törvényeket módosítson, de ugyanúgy az is kizárt, hogy a költségvetési törvényt más, későbbi, nem költségvetési tárgyú törvény módosítsa.

A költségvetést az alkotmány 19. § (3) bekezdés d) pontja külön, önálló jogi aktussal (törvénnyel) rendeli elfogadni. E tárgykör külön említése kötelezővé, érvényességi feltétellé teszi, hogy az Országgyűlés e tárgykörrel más tárgyköröktől elkülönítve döntsön. Az Alkotmánybíróság rámutat, hogy a költségvetés külön kezelését, sajátos jellegét és jogi természetét juttatja kifejezésre az elfogadására előírt eljárási rend is. Az államháztartásról szóló törvénynek egy külön fejezete szól az állami költségvetés megalkotásáról, és az Országgyűlés házszabálya is különleges eljárási szabályokat állapít meg a költségvetés elfogadására. Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy a költségvetés a törvényhozási tárgyak között kitüntetett szerepet kap és az Országgyűlésnek külön kell róla döntenie.

A költségvetési törvény salátatörvény jellege nem csak a költségvetés természetének és jellegének szemszögéből problémás. Ez a megoldás a költségvetési törvényben szabályozott többi tárgykör vonatkozásában sérti az alkotmány 35. §-ában lefektetett demokratikus törvényalkotási eljárás szabályait, ugyanis ezek önálló megvitatásának lehetsége ki-

zárt. Itt lényegében két – világosan elhatárolandó – törvényalkotási eljárás csúszott össze. Ez a törvényalkotás alkotmányos rendjét még akkor is sérti, ha a költségvetési törvény tárgyával, tartalmával kapcsolatba hozható törvények módosításáról, kiegészítéséről van szó. Mindez jelentősen megnehezítheti a tervezett törvény módosítások megvitatását, formálissá teheti a törvényalkotási eljárást. Erre tekintettel az Alkotmánybíróság az indítványozó kérelmével ellentétben a költségvetési törvénynek nemcsak azokat a törvény módosító rendelkezéseit semmisítette meg, amelyek a költségvetés tárgykörével egyáltalán nincsenek összefüggésben, hanem azokat is, ahol valamiféle kapcsolat kimutatható volt. Vagyis a testület minden olyan rendelkezést megsemmisített, amely nem tartozott szorosan a költségvetésbe mint törvénnyel elfogadott pénzügyi mérlegbe.

Az Alkotmánybíróság indoklásában hangsúlyozza, hogy a költségvetési törvény törvény módosító szakaszait kizárólag formai szempontból vizsgálta, a költségvetési törvény által módosított jogszabályokban foglaltak érdemi alkotmányossági vizsgálatát – erre irányuló indítvány hiányában – nem végezte el, azokat a megsemmisítés tehát nem érinti.

A salátatörvényt illetően az alkotmánybírák rámutattak: önmagában nem tekinthető alkotmányellenesnek, ha egy törvény számos más, tárgyukban össze nem függő törvények módosításáról szól. Deregulációs törvények esetében gyakorlatilag ez az egyetlen járható út.

A határozathoz több párhuzamos indoklást és különvéleményt fűztek az alkotmánybírák. Bihari Mihály párhuzamos indoklásában a többségi indoklás hiányosságaira hívja föl a figyelmet. Szerinte a határozat indoklásában le kellett volna vezetni a költségvetés mint az alkotmány 19. § (3) bekezdés d) pontja alapján védett tárgykör határait. Ezt követően a költségvetési törvényben található törvény módosításokat a levezetett alkotmányos követelmények alapján kellett volna megítélni. Bihari Mihály párhuzamos indoklásában kifejti, hogy a költségvetési törvény természeténél fogva „vegyes tárgyú” törvény. Ezért az állami költségvetés bevételi és kiadási előirányzatainak megalapozását szolgáló törvények módosítása nem zárható ki a költségvetési törvényből, ezek a törvény módosítások idegen jogpolitikai célokat nem szolgálhatnak.

Bragyova András párhuzamos indoklásában azt hangsúlyozza, hogy a költségvetési törvény vitatott szakaszainak alkotmányellenességét az alkotmány költségvetésről szóló 19. § (3) bekezdés d) pontja alapján tökéletesen meg lehetett volna alapozni, és szükségtelen a jogállamiságot deklaráló 2. § (1) bekezdés beemelése az érvelésbe. Bragyova András

hangsúlyozza, hogy a törvény módosító rendelkezések *ex nunc* hatályú megsemmisítése nem érintheti a törvény módosítások által megváltoztatott törvények alkotmányosságának kérdését, ezáltal nem járhat a fennálló jogviszonyok megbolygatásával. Párhuzamos indoklásához Kukorelli István is csatlakozott.

Erdei Árpád különvéleményében úgy érvel, az Alkotmánybíróságnak a módosított törvények költségvetési törvénnyel érintett szakaszait is meg kellett volna semmisítenie *pro futuro* hatállyal. Hivatkozik az Alkotmánybíróság állandó gyakorlatára, mely szerint nem a törvény módosító törvény alkotmányosságát szokás megítélni, hanem a normakontroll tárgya a megváltoztatott törvény, amely az új rendelkezést magába foglalja (inkorporálja).

Lényegében Harmathy Attila is így vélekedik különvéleményében, és felhívja a figyelmet arra, hogy az Alkotmánybíróság eljárása indítványhoz kötött. Ennek megfelelően a határozatnak az indítványról kell döntést tartalmaznia, tehát csak az abban támasztott törvényhelyek esetében élhet a megsemmisítés eszközével, szemben e döntés rendelkező részében foglaltakkal.

A határozathoz Holló András is különvéleményt fűzött. Álláspontja szerint az Alkotmánybíróság eltért eddigi gyakorlatától, mely szerint az alkotmánysértő módosító és módosított jogszabályi rendelkezéseket együttesen kell megsemmisíteni. Harmathy Attilával szemben azonban nem javasolta a költségvetési törvény által módosított törvényhelyek megsemmisítését. Szerinte a jogbiztonság érdekében ez esetben elegendő lett volna az alkotmányellenesség kimondása a módosító rendelkezések megsemmisítésének mellőzésével. Mindez persze nem zárta volna ki, hogy a jövőben hasonló eset a módosított jogszabály megsemmisítését eredményezze.

2/2006. (I. 30.) AB HATÁROZAT

NÉPI KEZDEMÉNYEZÉS A ZSIDÓSÁG NEMZETI KISEBBSÉGKÉNT VALÓ ELISMERÉSÉÉRT

Alkotmány 28/D. § – az országos népi kezdeményezésről

42/2002. (X. 1.) AB határozat

Az nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény (a továbbiakban kisebbségi törvény) 61. § (2) bekezdése szerinti népi kezdeményezés elindítása érdekében a következő tartalmú aláírásgyűjtő ívet terjesztették az Országos Választási Bizottság (továbbiakban OVB) elé hitelesítésre: „A

nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény (a továbbiakban: kisebbségi törvény) 61. § 2. bekezdésének értelmében alulírott magyar állampolgárok kijelentjük, hogy a magyarországi zsidó kisebbséghez tartozunk, és a kisebbségi törvényben foglalt feltételeknek megfelelünk. Kérjük a T. Országgyűlést, hogy a kisebbségi törvény 61. § 1. bekezdésében a népcsoportok felsorolását a zsidó kisebbségi népcsoporttal egészítse ki.” A kisebbségi törvény 61. § (2) bekezdése szerint egy népi kezdeményezés sikeréhez a főszabálytól eltérően elegendő ezer, magát az adott kisebbséghez tartozónak valló választópolgár aláírása.

Az OVB 38/2005. (X. 20.) határozatában megállapította, hogy a kezdeményezés megfelel a népszavazásról és a népi kezdeményezésről szóló törvény és a választási eljárási törvény által támasztott követelményeknek, ezért az aláírásgyűjtő ívet hitelesítette. Az OVB e határozata ellen négy kifogás érkezett az Alkotmánybíróságra. E kifogásokban nem azt vitatták, hogy a kezdeményezés megfelel-e a népi kezdeményezéssel szemben támasztott formai kritériumoknak. Az indítványozók azzal érveltek, hogy a zsidóság nemzetiséggé nyilvánítása nem felel meg a kisebbségi törvény 1. § (2) bekezdése által támasztott törvényi feltételeknek, ezért az OVB-nek meg kellett volna tagadnia az aláírásgyűjtő ív hitelesítését. A kisebbségi törvény hivatkozott rendelkezése szerint nemzeti és etnikai kisebbség minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok, és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul. Az ügy előadó bírja Holló András volt.

Az Alkotmánybíróság megállapította: a népi kezdeményezés arra kötelezi az Országgyűlést, hogy a kezdeményezés tárgyát tűzze napirendre, vitassa meg, végül hozzon róla döntést. A döntés tartalmát a kezdeményezés nem köti, arról az Országgyűlés saját belátása szerint határoz. Az alkotmánybírák véleménye szerint a kisebbségi törvény 61. § (2) bekezdése szerinti népi kezdeményezés sem jelent ez alól kivételt. Így abban, hogy a népi kezdeményezésben megjelölt

kisebbség eleget tesz-e a kisebbségi törvény által meghatározott követelményeknek, kizárólag az Országgyűlés jogosult dönteni. Mindezek alapján az Alkotmánybíróság az OVB határozatát helybenhagyta, az ugyanis törvényesen gyakorolta hatáskörét, amikor az aláírásgyűjtő ív hitelesítése mellett döntött.

A határozathoz Kovács Péter alkotmánybíró különvéleményt csatolt. Ebben kifejti azt a véleményét, hogy a népi kezdeményezésnek a kisebbségi törvény által meghatározott változata több szempontból különbözik annak alkotmányban szabályozott általános formájától. Szerinte az Országgyűlésnek ebben az esetben jóval szűkebb a mozgásteret, mint általában a népi kezdeményezések esetében, hiszen a kisebbségi törvény kritériumainak megvalósulása esetén csak egyféle döntést hozhat: el kell ismernie a kisebbséget. Kovács Péter felhívja a figyelmet arra a speciális helyzetre, hogy a kisebbségi törvényen alapuló népi kezdeményezés előterjesztői nem a maguk nevében, hanem a közösség nevében járnak el. Véleménye szerint a közösséget annak tiltakozása ellenére nem lehet közjogi jogalanyként elismerni, függetlenül attól, hogy hány egyén akar élni az e státusból fakadó jogokkal.

A 2005. évi CXIV. törvény a kisebbségi törvénybe építette azt a rendelkezést, mely szerint a kisebbségi törvény alapján beadott aláírásgyűjtő ív hitelesítésének kérdésében ki kell kérni az MTA elnökének állásfoglalását. Az OVB-nek tehát figyelemmel kell lennie arra, hogy a kezdeményezés megfeleljen a kisebbségi törvény követelményeinek. Kovács Péter szerint a kezdeményezés megfogalmazásában használt „népcsoport” kifejezés formailag sem megfelelő, nem illeszkedik a kisebbségi törvény fogalomrendszerébe. Kovács Péter végül arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar kormány és a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége (Mazsihisz) között hatályban van egy megállapodás, amely deklarálja, hogy a kormány a Mazsihiszt tekinti partnerének. Miután a Mazsihisz köztudottan ellenzi a zsidóság nemzeti kisebbségként való elismerését, így ezt a magyar államnak is tekintetbe kell vennie. Míg a Mazsihisz álláspontját fenntartja, addig nincs jogi lehetőség a zsidóság kisebbségként való elismerésére, hiszen az jogilag releváns ígéret megszegését jelentené.

Enyedi Krisztián

Kovács József

A PSZICHIÁTRIAI BETEGJOGI KÉPVISELŐ SZEREPE

EGY MODELLKÍSÉRLET TAPASZTALATAI

A BETEGJOGI SZEMLÉLET KIALAKULÁSA

A XX. század második felétől kezdve világszerte megfigyelhető tendencia az egészségügyi ellátás elszemélytelenedése, elbürokratizálódása. A század elején még általánosan jellemző kétszemélyes, meghitt orvos-beteg viszonyt felváltotta az egészségügyi intézmény-beteg jóval formalizáltabb viszonya. Míg a beteg otthonában vagy a családorvos rendelőjében zajló orvos-beteg találkozás emberibb, személyesebb, addig a kórházba vagy egyéb fekvőbeteg-intézménybe kerülő beteg szükségszerűen az intézmény bürokratikus és személytelen szabályaival találja magát szembe. Az egyre inkább kórházcentrikus gyógyítás tehát – noha kétségtelen előrelépés szakmai-technikai értelemben, hiszen a terápiát egyre inkább szigorú tudománnyá változtatja – a kezelés emberi vonatkozásai terén visszalépést jelent. Sokan egyenesen az orvoslás modern kori dehumanizálódásáról beszélnek. Míg a gyógyítás szakmai-tudományos színvonala kétségtelenül egyre magasabb, addig ennek az emberi-személyes tényezői sokszor elsikkadnak. A kórházba került beteg kiszolgáltatottnak érzi magát, egyre kevésbé képes átlátni saját kezelésének részleteit, egyre kevesebb a személyes kontaktusa orvosával, hiszen ma mindennél orvosi teamek végzik a kezelést, mert a specializálódás lehetetlenné teszi, hogy egyetlen orvos vizsgálja ki a beteget.

A betegek kiszolgáltatottságának növekedése, az orvoslás személyes oldalának háttérbe szorulása számos ellenreakciót szült. Az egyik ilyen kétségtelenül az orvosok elleni műhibaperek számának növekedése, elsősorban az USA-ban, de más országokban is. Megnőtt az orvosetikai kérdések iránti érdeklődés is, ami egy új tudományág, a bioetika kialakulásához vezetett. S az 1960-as évek polgárjogi mozgalmainak egyik hatásaként a betegek egyre nagyobb beleszólást kezdtek követelni saját egészségügyi ellátásukba, mind egyénileg, mind kollektívan. Mindezek eredményeként kialakult az a meggyőződés, hogy a dehumanizálódó, elszemélytelenedő, elbürokratizálódó egészségügyi ellátás elleni védekezés olyan új eljárásokkal lehetséges, melyek intézményesen biztosítják a beteg kiszolgáltatottságának csökkentését, a beteg beleszólását az egészségügyi ellátás elveinek és gyakorlatának meghatározásába, s így lehetővé teszik a valóban betegcentrikus egészségügyi ellátás kialakítását. Kialakult a betegek jogainak a nyelve: különböző betegjogokat kezdtek deklarálni, melyek először csak mint erkölcsi jogok fogalmazódtak meg, majd egyre több országban törvény adta jogként kodifikálták azokat. Ezzel párhuzamosan alakult ki az a meggyőződés, hogy az orvosok, illetve a kórházak ellen indított műhibaperek nem az egyetlen és nem is feltétlenül a leghatékonyabb megoldását jelentik az egészségügyi ellátásukkal elégedetlen betegek panaszainak orvoslására. Sokkal jobb megoldásnak látszott az egészségügyi intézményekben létrehozni azokat a

* Ez a cikk egy fejezete a Medicina Könyvkiadónál várhatóan 2006 folyamán megjelenő, *Bioetikai kérdések a pszichiátriában és a pszichoterápiában* című könyvemnek. Ez a fejezet az 1999–2000 között a Szószóló alapítvány a betegek jogaiért, a Pszichiátriai Érdekvédelmi Fórum (PÉF) és az MDRI (Mental Disability Rights International) együttműködésével, a Soros Alapítvány támogatásával végzett pszichiátriai ombudsman programunk tapasztalatainak összefoglalója. Az összefoglalás megírása során a pszichiátriai ombudsman programban részt vevő betegjogi képviselők (dr. Ballay Mária, Csató Zsuzsa, Csöbi Tünde, Gombosné Juhász Katalin, dr. László Klára, Novák Ádám, Simon Zsuzsa és dr. Torma Albert) írásos beszámolóira támaszkodtam, azok megfogalmazásait sok esetben szövegszerűen is felhasználtam. A betegjogi képviselők beszámolóinak idézésével azonban az adott intézmény, ahol a problémát tapasztaltuk, esetleg utólag azonosítható lenne. Mivel el akartam kerülni, hogy az egészségügyi intézmények a betegjogi képviselők neve alapján felismerhetők legyenek, ezért adatvédelmi okokból az eredeti kéziratok pontos idézésétől is el kellett tekintenem. Itt szeretnék köszönetet mondani a programban részt vevő betegjogi képviselőknek kézírataik rendelkezésemre bocsátásért s az összefoglaláshoz fűzött megjegyzéseikért. Köszönettel tartozom Sándor Juditnak, a CEU Politikatudományi Tanszéke professzorának az e cikk kapcsán adott tanácsaiért.

mechanizmusokat, melyek a betegpanaszok kezelésének és lehetőség szerint helyben történő orvoslásának teremtik meg a feltételeit. Az összegyűlt tapasztalatok fényében abból kell kiindulni, hogy az egészségügy mind a szó konkrét, mind etikai-jogi értelmében veszélyes üzem. Nem szabad azt gondolni, hogy betegpanaszok csak elvétve fordulnak elő. Sokkal hasznosabbnak tűnik azt elfogadni, hogy az egészségügy „veszélyes üzem” jellegéből következően szinte szükségszerű, hogy lesznek az ellátásukkal elégedetlen, jogaikat megsértve érző emberek, s ki kell alakítani azokat az intézményeket és mechanizmusokat, melyek lehetővé teszik a betegek jogainak helyben történő védelmét, a panaszok lehetőleg helyben történő orvoslását.

A nemzetközi tendenciáknak megfelelően ezt az utat követte a magyar törvényhozás is. Az 1997-es egészségügyi törvény¹ a betegek jogainak részletes felsorolása mellett bevezette a betegjogi képviselő intézményét is. A betegjogi képviselő feladatává tette, hogy segítse a beteget panaszai megfogalmazásában, megismertesse azt az egészségügyi személyzettel, s segítsen neki ezek orvoslásában.

A törvény megfogalmazása előtti időszakban, amikor már intenzív vita folyt arról, hogy melyek a legjobb mechanizmusai a betegjogok hazai érvényesítésének, sokszor elhangzott a betegjogi képviselő intézményének hazai bevezetése elleni érvként, hogy az túlságosan „amerikai” intézmény, melynek nincsenek hagyományai hazánkban, s ezért itt nem is alkalmazható. A Szószóló alapítvány a betegek jogaiért nevű civil szervezet ekkor modellkísérletet kezdett több, önként jelentkező hazai egészségügyi intézményben. Ösztöndíjas betegjogi képviselőket alkalmazott, s őket önként befogadó egészségügyi intézményeket keresett. Ezt követően azt vizsgálta, hogy ezekben az intézményekben mik a tipikus betegjogi problémák, hogyan képes ezek megoldásában segítséget nyújtani a betegjogi képviselő, mik a betegjogi képviselő munkájának optimális feltételei, hogyan célszerű ezt a tevékenységet megszervezni stb. Ez a kísérlet nagyon sikeresen zárult, s a részt vevő intézmények is olyannyira elégedettek voltak a betegjogi képviselő működésével, hogy akadt kórház, mely az ösztöndíj lejárta után saját anyagi erőből kívánta tovább foglalkoztatni a betegjogi képviselőt, mert az 1997-es egészségügyi törvény csak 2000 januárjától írta elő kötelezően a betegjogi képviselő működését.

A modellkísérletben szerzett kedvező tapasztalatok birtokában sor került a kísérlet második fázisára is. Mivel úgy tűnt, hogy Magyarországon – akárcsak más országokban – a pszichiátriai betegek különösen stigmatizáltak, a velük szemben érvényesülő társadalmi előítéletek különösen erősek, ezért célszerűnek

látszott egy speciálisan a pszichiátriai intézményekre koncentráló betegjogi képviselői modellkísérletet is lefolytatni. Ezt a feladatot kezdte el a Szószóló alapítvány, együttműködve a pszichiátriai betegek érdekképviseletében már komoly tapasztalatokkal rendelkező Pszichiátriai Érdekvédelmi Fórummal (PÉF), továbbá a washingtoni székhelyű Mental Disability Rights Internationallel (MDRI), melynek a magyarországi elmeszociális otthonokról korábban készült jelentése (az úgynevezett Rosenthal-jelentés) komoly visszhangot keltett mind a szűkebb szakma, mind a közvélemény körében.²

A modellkísérletben közreműködő betegjogi képviselők – az USA-ban folytatott rövid kiképzésük után – a programban való részvételre jelentkező, a betegjogi képviselőket befogadni hajlandó pszichiátriai osztályokon, illetve kórházakban kezdtek dolgozni. Az eredmények a hét pszichiátriai osztályon, illetve intézményben szerzett tapasztalatokat tükrözik. A kísérlet egyik fontos újdonsága annak a külföldön már bevált, de Magyarországon meglehetősen szokatlan gyakorlatnak a kipróbálása volt, mely szerint úgynevezett exuserék (volt pszichiátriai betegek) is pszichiátriai betegjogi képviselőként dolgoznak. Az az általános tapasztalat ugyanis, hogy aki kiszolgáltatót, kezelt betegként maga is megjárta a pszichiátriai intézményeket, sokkal jobban ismeri az ott előforduló betegjogi problémákat és sokkal érzékenyebb az esetleg előforduló jogsértésekre, betegpanaszokra. A kísérlet 1999 novemberétől 2000 novemberéig zajlott, így hét intézményben dolgozó nyolc pszichiátriai betegjogi képviselő egyéves tapasztalatait tükrözi. Ezek a tapasztalatok kvantitatív-szociológiai elemzésre nem alkalmasak, egyrészt a kísérletben részt vevő intézmények és a betegjogi képviselők kis száma miatt, másrészt azért, mert valószínűleg a kísérletben önként részt vevő pszichiátriai intézmények a legnyitottabbak az ilyen kérdések iránt. Így az itt kialakult kép valószínűleg sokkal jobb, mint amilyen egy átlagos intézményben volna.

A kísérlet értékelése ezért csak általános benyomásokra és korlátozott tapasztalatokra támaszkodhat. Ugyanakkor már ez alatt a rövid idő alatt is nyilvánvaló lett sok, korábban nem ismert, de tipikusnak talált probléma. Az alábbiakban ezeket szeretnénk ismertetni. A konkrét esetekre a kórház és az azonosításra alkalmas részletek elhagyásával fogunk utalni, hiszen semmiképpen nem célunk azon kórházak kipelegérezése, melyek elég nagylelkűek voltak ahhoz, hogy ezt a modellkísérletet befogadják, napi gyakorlatukat a betegjogi képviselő előtt feltárják, s készek voltak ezeket nyíltan, demokratikus szellemben megvitatni. Úgy gondoljuk, bármennyi hibát, problémát és hiányosságot tárt is fel ez a vizsgálat, ezek az intézmények valószínűleg még így is a legjobbak kö-

zött található Magyarországon. Ezért nem lenne méltányos megnevezésükkel olyan színben feltüntetni őket, mintha csak rájuk lenne jellemző a bírált gyakorlat. A cél nem az egyes intézmények bírálata, hanem az, hogy néhány – tipikusnak érzett – problémára felhívjuk a figyelmet.

NÉHÁNY ÁLTALÁNOS TAPASZTALAT

Tapasztalataink szerint a pszichiátriai osztályok s általában az egészségügyi intézmények munkaszervezési módszerei nem hatékonyak és sok szempontból nem érik el azt a célt, melynek megvalósítására létrejöttek. Az orvosi vizitek hazai rendjét már sokan bírálták, hiszen az osztályvezető főorvos után vonuló népes személyzet ellehetetleníti a vizit voltaképpeni célját: az egyes betegek megfelelő ellátásának ellenőrzését, a munkatársak tanítását és továbbképzését. Pszichiátriai osztályokon ezek a problémák fokozottan jelentkeznek. A pszichiátriai betegségek jellegéből következően az orvos és a beteg közötti őszinte, zavarmentes kommunikáció kialakulása elengedhetetlen, s ezt a népes vizit nem teszi lehetővé. Jelentős probléma az orvosok túlterheltsége is. Egy pszichiáter hazai viszonyok között a fekvőbeteg-intézetekben lelkiismeretesen egyszerre kb. nyolc beteget (ágyat) tudna ellátni. A valóságban egy pszichiáternek az osztályon sokszor tizenöt-húsz-harminc ágyat kell ellátnia, azaz a lelkiismeretesen ellátható mennyiség három-négyeszeresét.³ A pszichiáternek ilyen munkaterhelés mellett csak „tűzoltásra” van ideje: az új betegek felvételére, a dokumentáció vezetésére, a hazamenők zárójelentéseinek megírására, a vizitekre s a visszatérő ambuláns betegek ellátására. Egyéni beszélgetésre legfeljebb csak az ügyelet idején marad idő. Nagyon kevés alkalom jut a betegekkel való kapcsolattartásra, a jó orvos-beteg kapcsolat kialakítására, mely minden orvosi diszciplínában fontos, de a pszichiátriában különösen az. Az orvos leterheltségét még fokozza az őt segítő egészségügyi személyzet hiánya, mely azzal jár, hogy az orvos munkaidejének tekintélyes részét nem orvosi munkával tölti. Ez pazarlás, hiszen szervezés-technikai alapelv, hogy egy magasán képzett munkatártnak nem szabad egy alacsonyabban képzett által is korrekt módon elvégezhető munka elvégzésével töltenie a munkaidejét, mert ez azt jelenti, hogy a magasabban képzettnek járó magasabb munkabérral látnak el alacsonyabb képzettségű által (és így kevesebb fizetéssel) is ellátható munkákat. Másrészt az ilyen munkaszervezés következményeként a csak magasabban képzettek által elvégezhető munka elvégzésére nem marad idő.

A rossz munkaszervezésnek egyéb hátrányos velejárói is vannak. A pszichiátriai betegségek keletkezésével kapcsolatos modern felfogás a betegségek biopszichoszociális etiológiájának tana. Ez azt jelenti, hogy noha egyes betegségek keletkezésénél a biológiai, a pszichológiai és a szociális tényezők egymáshoz viszonyított relatív súlya változik, végül is mindegyiknek szerepe van a betegség létrejöttében. Ennek fontos terápiás konzekvenciája az, hogy a terápiának is három lábón kell állnia: biológiai terápiákat (nagy részét gyógyszeres kezelés), pszichoterápiát és szocioterápiát egyaránt végezni kell (természetesen a betegségtől függően más-más arányban) az optimális kezelés során. A hazai pszichiátriai osztályok szervezésének és finanszírozásának hiányosságai miatt azonban a gyakorlatban nálunk a legtöbb helyen a betegek csak biológiai terápiában, vagyis gyógyszeres kezelésben részesülnek. Általában nem vagy csak nagyon korlátozottan érhető el az ingyenes pszichoterápia, s nagyon korlátozottak a szocioterápia lehetőségei is.⁴ A sokszorosan túlterhelt pszichiáternek alig van lehetősége a nagyon időigényes pszichoterápia végzésére, s nagyon sok beteg panaszolta, hogy lenne rá igénye, de nem jut hozzá. Volt olyan eset, amikor a beteg ilyen jellegű panaszára az orvos azt a választ adta, hogy nem a beteg, hanem a kezelőorvos dönt, milyen gyakran szükséges a terápiás beszélgetés. Egy ilyen válasz nem veszi figyelembe, hogy a betegnek joga van részt venni terápiás tervének kidolgozásában, a kivizsgálásában és a kezelését érintő döntésekben.⁵ Az „így döntöttem és kész!” üzenet tekintélyelvűséget és paternalizmust sugall, s nem azt az egyenrangú, bizalmon alapuló kapcsolatot, melyre minden betegnek, de egy pszichiátriai betegnek különösen szüksége van.

Mivel a pszichoterápia és a szocioterápia a korrekt pszichiátriai ellátás része, az orvosi kezeléshez való jog sérül, ha ezekhez nem jut hozzá még a kórházi osztályra felvett beteg sem.

AZ ORVOSOK, EGÉSZSÉGÜGYI DOLGOZÓK JOGAI

A betegek jogainak érvényesülését nem tárgyalhatjuk anélkül, hogy ne ejtenénk néhány szót az orvosok, illetve az egészségügyi dolgozók jogainak érvényesüléséről, illetve munkakörülményeiről. Az egészségügyi dolgozók jogainak érvényesülése nélkül ugyanis a betegek jogai sem érvényesíthetők. Frustrált, túlterhelt, rossz munkakörülmények között dolgozó, elégedetlen egészségügyi személyzet nem tudja teljes mértékben tiszteletben tartani a betegek jogait, hiszen naponta érzi, hogy az ő jogai sincsenek tiszte-

letben tartva. Ebben a vonatkozásban is számos – aggodalomra okot adó – jelenséget figyeltünk meg. Volt olyan kórházi osztály, ahol – helyszűke miatt – a betegjogi képviselő elhelyezése csak egy pszichológus szobájában volt biztosítható. A szoba közös használata azonban sok problémát okozott, hiszen a pszichológus sokszor nem tudott hova menni a betegével, amikor pszichoterápiát akart végezni, s fordítva is igaz volt: a betegjogi képviselőnek ki kellett ideiglenesen költözködnie a szobából, ha a pszichológus pszichoterápiát akart kezdeni odabent. Az említett osztály infrastrukturális hiányosságai nem elsősorban a rövid ideig ott dolgozó betegjogi képviselőnek okoztak problémát, hanem az egészségügyi személyzetnek. A pszichológus szobájában például nem volt telefon és számítógép. Csak a folyósóra kihelyezett telefont tudták használni, négy orvosi szobára jutott egy telefon. Ez adatvédelmi szempontból is problematikus, hiszen ezek a telefonok elsősorban a betegellátás intézésére szolgálnak, ami így a folyosón, mások által is jól hallhatóan történik. Az osztályirodán található egyetlen számítógép természetesen szintén nem elegendő az adminisztrációs munka elvégzésére.

Az intézmény, melyben az osztály működött, már a bejáratnál sivár, lehangoló, reménytelenséget sugárzó képet mutat külsőleg is. Egy lepotyogott betűs tábla, majd egy ugyancsak betűhiányos irányítótábla, omladozó oszlopok fogadják a belépőt, aki így nem tudja, merre menjen, hol találja meg az osztályt.

Volt olyan kórház, ahol az intenzív osztály azért szűnt meg, mert a betegjogi képviselő látogatása előtt néhány hónappal az egész személyzet felmondott, így be kellett olvasztani azt egy sürgősségi belosztályba. A legtöbb osztály súlyos munkaerőgondokkal küzd. Nincs elég nővér, így a meglévőkre aránytalanul nagy teher nehezedik, nagyon sok a túlóra. Kevés a takarító is, s a takarításra több panasz is volt.

A rossz munkakörülmények, a túlterheltség az egészségügyben dolgozók kiégéséhez vezethet. Ennek jeleit több helyen lehetett tapasztalni, s ezért megelőzésére – akár rendszeres tréning szervezésével is – nagyobb gondot kellene fordítani.

AZ EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁSHOZ VALÓ JOG

Az egészségügyi törvény szerint minden betegnek joga van megfelelő egészségügyi ellátáshoz.⁶ Pszichiátriai betegeknel – mint láttuk – ez általában gyógyszeres kezelés (biológiai terápia), pszichoterápia és szocioterápia együttes (bár a betegség jellegétől függően különböző arányú) alkalmazását jelenti. Tapasztalataink szerint azonban a gyakorlatban jóformán csak

gyógyszeres kezelést kapnak a betegek, pszichoterápiát nem. A betegek maguk is hiányolják a rendszeres „beszélgetést”. Úgy érzik, gyógyszert túl sokat, pszichoterápiát pedig túl keveset kapnak. Arra panaszkodnak, hogy a gyógyszerek miatt eltompulnak, egyébként pedig „nem történik velük semmi”, nem mondanak nekik semmit. Más helyen is úgy érezték a betegek, hogy az orvosoknak nincs idejük rájuk. Általában az orvosok is elismerik e panasz jogosságát, azt, hogy túlterheltségük, időhiányuk a gyakorlatban valóban ritkán teszi lehetővé a pszichoterápia alkalmazását. Volt olyan osztály, ahol a betegek panaszkodtak, hogy pszichoterápiás kezelést csak pénzért hajlandó végezni az intézmény pszichológusa. Mindez a gyakorlatban a beteg egészségügyi ellátáshoz való hozzájutási jogának csorbítását jelenti, hiszen így bizonyítottan hasznos gyógyító eljárásokhoz nem fér jut hozzá.

Fontos gond az egészségügyi ellátáshoz való hozzájutás konkrét, fizikai akadályainak felszámolása is. Volt olyan intézmény, ahol a mozgássérültek bejutása nem volt biztosított, hiszen lépcső vezetett az intézménybe, rámpa, kapaszkodó azonban nem volt, s a portán még csengőt sem szereltek fel. Az esélyegyenlőségi törvény ugyan csak 2005. január 1-jétől teszi kötelezővé a közintézmények akadálymentesítését a mozgássérültek számára, de utal rá, hogy ennek elérésére folyamatosan törekedni kell.⁷

A pszichiátriai betegnek pszichiátriai betegségén kívül természetesen más betegsége is lehet, mellyel ápolásra, kezelésre szorulhat. Mégis azt tapasztaltuk, hogyha egy betegről, akit valamilyen más osztályon kezelnek (például nőgyógyászat, sebészet), kiderül, hogy pszichiátriai beteg is, rögtön áthelyezik a pszichiátriai osztályra, ahonnan a nem pszichiátriai betegségeinek kezelése már nehézkes és távolról sem optimális. Ez nem kis részben a pszichiátriai betegekkel szembeni előítéleteknek, a pszichiátriai betegek stigmatizáltságának tulajdonítható, annak, hogy a nem pszichiáter szakorvosok „félnek” ilyen betegeket kezelni. Ez a gyakorlat súlyosan sérti a pszichiátriai betegek egészségügyi ellátáshoz való jogát. Ennek a problémának a gyökere tehát a nem pszichiátriai intézmények vonakodása attól, hogy feladatuknak tekintsék egy profiljukba tartozó beteg kezelését akkor, ha annak pszichiátriai problémái is vannak (természetesen pszichiátriai konziliárius segítségével). Mindez a konzultációs (*liason*) pszichiátria hazai elterjedésének szükségességére világít rá, hiszen ilyen szolgálat kiépülésével a nem pszichiátriai osztályok is szívesebben látnának el pszichiátriai betegségben is szenvedő beteget. Azonban a fordított irányú problémát is tapasztaltuk. Előfordul ugyanis, hogy pszichiátriai intézményben fekvő krónikus beteget

néha még akkor sem küldenek el konzíliumba, ha kéri. Volt olyan beteg, aki sebészhez szeretett volna menni, mert az egyik lába elfertőződött, de megtagadták a kérését. Csak egy hét után került sebészhez, már szkeptikus állapotban.

Az azonnali orvosi kezeléshez való hozzájutás lehetőségének hiánya jelentős anyagi károkat is okozhat a betegnek. Egy bipoláris zavarban szenvedő, betegségét jól ismerő, mániás fázisban levő beteg beutalót kapott a kerületi pszichiátriai gondozótól azzal, hogy másnap reggel jelentkezzen egy meghatározott pszichiátriai intézményben. A beteg azonban késő este úgy érezte, „hülyeségeket” fog csinálni, ezért még aznap éjjel bement a megadott pszichiátriai intézmény ügyeletére. Az ügyeletes orvos azonban elküldte azzal, hogy jöjjön másnap, amikor a beutalója szól. A beteg – ahogyan sejtette – nem bírta ki másnapig, még aznap éjjel minden pénzét elköltötte, sőt jelentős adósságot is csinált. Nemcsak az lehet a beteg számára problematikus tehát, ha sürgősséggel akarata ellenére utalják pszichiátriai intézménybe, de az is, ha – jogosan – úgy érzi, sürgős orvosi segítségre lenne szüksége, amit azonban nem kap meg. A példában szereplő betegnél is felmerült a kártérítés igénye: nem felelős-e az ügyeletes orvos jogilag is azért az anyagi kárért, ami a beteget azért érte, mert későn jutott orvosi kezeléshez?

Találkoztunk olyan esettel, amikor az aznapi felvételre berendelt beteget helyhiány miatt nem tudták felvenni a pszichiátriai intézménybe, ezért azt mondták neki, jöjjön vissza egy hét múlva. Ez a rokkantnyugdíjas, vidéken élő betegnek komoly anyagi terhet is okozott, hiszen sok pénzébe került felutaznia a fővárosba a férje kíséretében, aki szabadságot vett ki aznapra. Mindez jobb munkaszervezéssel elkerülhető lett volna.

AZ EMBERI MÉLTÓSÁGHOZ VALÓ JOG

Az egyik kórház zárt osztályán az volt a gyakorlat, hogy a betegektől minden személyes értéktárgyat elvették (óra, rádió stb.) arra való hivatkozással, hogy a kórház felelős a betegek értéktárgyaiért, mondván, a zárt osztályon fekvő betegek nem tudnak vigyázni értékeikre, többnyire hozzátartozó nélkül érkeznek, s az értéktárgyak elvesztése, ellopása esetén a kórháznak kártérítést kellene fizetnie. Mindez ellentétes az egészségügyi törvény előírásával, mely szerint a beteg jogosult saját ruháinak, illetve személyes használati tárgyainak használatára.⁸

Zárt osztályon természetesen bonyolultabb a helyzet, hiszen itt a beteg biztonságát veszélyeztethetik

bizonyos tárgyak. Mégis sérti az emberi méltóságot, hogy az egyik intézményben még a szemüvegüket és a fogsorukat is elvették a betegektől. Kést, villát nem tarthattak maguknál, s a hozzátartozóiktól sem kaphattak, így még egy vajas kenyeret sem tudtak megkenni.

Az egyik intézmény zárt osztályán a betegjogi képviselő egy „századvégi tébolydának” megfelelő állapotokat talált. Az ápoltak nagyon elhanyagoltak voltak, gyakori volt a meztelen beteg. Kényszerintézkedés esetén jegyzőkönyvet nem vezettek. A betegek teljesen be voltak zárva a „négy fal közé”, az udvarra sem mehettek le. Gyakran lehetett orvostól, nővértől rosszalló megjegyzéseket hallani egy-egy beteg „kritikátlan viselkedéséről”, mely pszichiátriai betegség esetén némiképp a betegség velejárójának is tekinthető, s a beteget ezzel vádolni nem egészen helytálló. Mindennapos probléma volt az ambuláns rendelésre érkező betegek hosszú órákon keresztül való várakoztatása. Ez az orvosok túlterheltségével magyarázható. Más helyen is hallottunk olyan panaszt, hogy az orvosok nem tartják be a megígért időpontokat. Visszatérő panasz volt az is, hogy a betegek nem kapnak tiszta ruhát, noha ismételtlen kérik. Esetenként tegeztek is a beteget.

Az emberi méltósághoz nemcsak a betegeknek, de hozzátartozóiknak is joguk van. Joguk van arra, hogy velük is tisztelettel bánjanak. Az egyik esetünkben egy súlyos állapotban lévő pszichiátriai beteget – aki betegsége következtében nem tartotta a kapcsolatot a hozzátartozóival – a vele egyedül törődő hozzátartozó juttatott orvosi kezeléshez, nem csekély terhet vállalva ezzel. A beteget felvevő orvos azonban, nem ismervé az eset részleteit, a hozzátartozót tekintette felelősnek a beteg állapotáért. Ezt durván meg is mondta neki anélkül, hogy meghallgatta volna őt, majd többé nem állt vele szóba. Az eset fontos tanulsága, hogy a hozzátartozót is megilleti, erkölcsileg is, az ártatlanság védelme, s a vele való megfelelő kommunikáció, a tisztességes bánásmód nemcsak tiszteletben tartja az emberi méltósághoz való jogát, de segít is az ilyen hibákat és igazságtalan vádakot elkerülni.

Igazságtalan vádak a beteget is érhetik. Volt olyan esetünk, hogy a kórházban fekvő beteg elesett a folyosón és ennek következtében zavarttá vált. Mentőt hívtak, s az a felvételes másik kórházba szállította őt. A mentősök a beteget részegnek titulálták, noha a beteg édesanyja elmondta, hogy az eséstől vált zavarttá. A beteggel részeg embernek „kijáró” módon bántak: lökdösték, szidalmazták, gorombák voltak vele. A felvétel során kiderült, hogy a betegnek agyzúzódása van, emiatt meg is operálták. A beteg és édesanyja egyaránt felháborítottan tartotta, ami velük történt.

A kórtermek gyakran kicsik, túlszűfoltak; volt olyan osztály, ahol az ágyak között mindössze fél méter volt a távolság! Itt egy betegre kb. négy négyzetméternyi terület jutott. Más helyen is tapasztaltuk, hogy az eredetileg négyágyasra tervezett kórtermet hat-hétágyassá alakították át. A nagy zsúfoltság természetesen önmagában is fokozza a betegek egymással szembeni agresszióját, ami ezt követően folyamatos figyelmet igényel. Szekrénynek, asztalnak, széknak sem jut hely a kórteremben. Az egyszemélyes, zárható szekrények hiánya mindennapi konfliktusok forrása, így ugyanis a betegek nem tudnak vigyázni értékeikre, azokat ellopják, s emiatt állandók a panaszok. Volt olyan intézmény, ahol az éjjeliszekrényekből hiányoztak a fiókok. Másfél éve(!) ugyan megrendelték a javítást, de az asztalosműhelynek ez idő alatt nem volt módja foglalkozni vele. Volt olyan „bejárós”, csak napközben az osztályon tartózkodó beteg, aki este hazamehetett a családjához, és minden nap magával kellett hoznia szabadidőruháját, papucsát, mert nem akadt szekrény, ahol ezeket másnapig elhelyezhette volna.

Még ott, ahol a beteg magánál tarthatja személyes használati tárgyait, ott sincs mód azok biztonságos elhelyezésére, mikor a beteg vizsgálaton, csoportfoglalkozáson van, ezért gyakran fordul elő lopás. Nincs elég fogas és a törölközők szárítására alkalmas törölközőtartó. Ezért konfliktus konfliktust követ. Jól ismert az a panasz, hogy a kórházi ételmezés nem elegendő, ki kell egészíteni. A közös hűtőszekrényben elhelyezett étel azonban sokszor eltűnik: a betegek megesszik egymás enivalóját; ez eléggé általános jelenség.

A betegek alvását, kényelmét az is zavarja, hogy az ágyakban rossz a sodrony. Kevés a mosdó, a zuhanyozó, a vécé, a mellékhelyiségek ajtaját a betegek nem zárhatják be belülről. A fürdőkre jellemzők a törött zuhanytálcák, a piszkos falak. Sokszor hiányzik az ebédlő, a betegek a folyosón elhelyezett asztaloknál étkeznek. Máshol a mennyezeti lámpák közül csak minden harmadik-negyedik égett, s legtöbbször már búra sem volt. Sok probléma akadt a jelzőcsengőkkel is. Jelzőcsengő általában minden kórteremben s a betegek által használt fürdőszobákban is van, azonban volt olyan, hogy egy helyen az összes csengőt kikapcsolták, egy másik intézményben pedig egyetlen csengő sem működött. Ha egy beteg éjjel rosszul van, a betegtársának kell felszólnia az emeleten lévő nővérállomásra. Az ilyen elhanyagolt, reménytelenséget, demoralizáltságot sugalló környezet nem méltó betegek ápolásához, kezeléséhez. Ez a zsúfoltság, a menekülttáborra emlékeztető életmód még egészséges emberek idegeit is megviselné, pszichiátriai osztályon azonban mindenképpen a gyógyulás ellen hat.

Ugyancsak visszatérő probléma a kórházak munkaszervezése, mely szinte félkatonai, század eleji kaszárnyáéra emlékeztető napirendet kényszerít a betegekre. A legkeményebb katonaéletre emlékeztet annak az idős hölgynek az esete, akit hajnali fél ötkor felébresztettek és fürdeni küldték – és persze ilyen korán csak hideg víz volt a fürdőben. Egy másik intézményben az volt a szokás, hogy fürdési lehetőséget csak reggel fél öt és fél hat között biztosítottak az ápolottnak, ezen kívül a fürdőszobát lezárták. Az egyik helyen az ebéd negyed 1-kor, a vacsora negyed 6-kor volt, s a betegek egyöntetűen arról panaszkodtak, hogy a vacsora túl korán van, lefekvéskor már ismét éhesek.

A pszichiátriai betegek gyógykezelésének egyik fontos eszköze a szocioterápia lenne, vagyis a beteg kórházi osztályon eltöltött idejének strukturálása, annak lehetővé tétele, hogy kreatív tevékenység végzésével visszanyerhesse pszichológiai egyensúlyát. A napi gyakorlatban azonban nemcsak a szocioterápia nem érhető el a kórházi osztályokon, hanem a szabadidő értelmes eltöltésének minimális feltételei is hiányoznak. Volt olyan intézmény, ahol még a társalgóból is kórtermet alakítottak ki, így hely sem maradt arra, hogy a betegek valamiféle társas tevékenységben vehessenek részt. A betegek számára komoly lelki szenvedést okoz, hogy az osztályokon sokszor nincsen televízió, a rádió rossz minőségű, foglalkoztatás nincs. Említettük már, hogy a szocioterápián kívül érdemleges pszichoterápia is alig történik, s ezt a legtöbb beteg szóvá is teszi.

KORLÁTOZÓ INTÉZKEDÉSEK, BÜNTETÉSEK

Az egészségügyi törvény a beteg személyes szabadságát korlátozó fizikai, kémiai vagy biológiai módszerek alkalmazását szigorú feltételekhez köti, melyek között szerepel a korlátozás írásban való elrendelése, annak oka, időtartama dokumentálása stb.⁹ Ezeket a szabályokat sok esetben a gyakorlatban nem tartják be. Többször lehetett tapasztalni a kéz, a láb ágyhoz való kikötését, a törzs toloszékhez rögzítését és egyéb fizikai korlátozó intézkedéseket. Gyakran hiányzott viszont a fizikai korlátozás pusztá tényének a dokumentálása is, nem beszélve annak indoklásáról. Séről az a betegjog is, hogy korlátozó intézkedést állandó orvosi felügyelet esetén csak orvos rendelhet el.¹⁰ Volt olyan intézmény, ahol az állandó orvosi felügyelet ellenére nem orvos rendelte el a korlátozó intézkedést, azt nem dokumentálták, így a beteg állapotának törvény által előírt rendszeres ellenőrzését (vagy legalábbis annak dokumentálását) elmulasztották.

A pszichiátriai szakmai kollégium kidolgozott egy adatlapot a kényszerintézkedés dokumentálására. Célszerű lenne ezt használni minden pszichiátriai intézményben. További probléma, hogy az egészségügyi törvény szerint személyes szabadság korlátozása esetén a beteg jogi képviselőt haladéktalanul értesíteni kell.¹¹ Ugyanakkor a mai gyakorlat az, hogy a beteg jogi képviselő csak heti egy-két alkalommal van a kórházban. Nem világos tehát, mit jelent ebben az esetben az azonnali értesítés, s nincs jogilag tisztázva, hogy ilyenkor mi a beteg jogi képviselő azonnali teendője.

Egy helyen tapasztaltuk, hogy a nyugtalan beteget éjszakára az ágyhoz rögzítették, ez azonban nem szerepelt a dokumentációban. Az egyik intézményben azt tapasztaltuk, hogy a főleg gerontológiai eseteket ápoló osztályon a nővérek gyakran az ágyhoz rögzítik az idős embereket „az ő védelmük érdekében”. Több esetben előfordult, hogy a délután 3-4 óra körül a kórterembe érkező beteg jogi képviselő megtalálta a kikötött beteg kihűlt, érintetlenül álló ebédjét az éjjeliszekrényen. Zárt osztályon gyakran előfordul a hálós ágyak használata.

Noha sem a fizikai, sem a kémiai korlátozás nem lehet büntetés, a tapasztalatok szerint sok beteg – többször nem is alaptalanul – mégis annak tekinti. Volt olyan beteg, akit önkéntes belegegyezése alapján, saját kérelmére kezeltek nyílt osztályon, de amikor egyszer eltávozásról alkoholos állapotban tért vissza, sürgősséggel zárt osztályra helyezték. Később ismét nyílt osztályra került, ahol az ápolók durva hangon, büntetésként emlegették az ő zárt osztályra helyezését. Úgy tűnik, a fenti esetben a zárt osztályra helyezés valóban egyfajta büntetés volt, hiszen pusztán alkoholos állapot miatt nem indokolt valakinek a zárt osztályra helyezése, a beteg pszichiátriai állapota egyébként pedig csak nyílt osztályon való kezelést tett szükségessé. Mindez természetesen sértette a betegnek az egészségügyi törvényben is elismert emberi méltósághoz való jogát, mely hangsúlyozza, hogy a beteg személyes szabadságának korlátozása nem lehet büntető jellegű.¹² Az egyik intézményben a betegekkel való durva bánásmódot tapasztaltunk, sőt az egyik beteg tetteleges bántalmazását is az éjszakai ápoló részéről.

Több alkalommal találkoztunk erőszakosan, agresszívan viselkedő beteggel. Volt, hogy a beteg agressziója betegtársa ellen irányult, máskor az egészségügyi személyzet tagja ellen. Az ilyen cselekmények egy pszichiátriai osztályon teljesen nem kiküszöbölhetők, fontos lenne azonban, hogy az egészségügyi személyzet megfelelő képzést kapjon egyrészt az ilyen beteggel való „leszerelő” kommuni-

kációról, másrészt az agresszív beteg fizikai megfékezéséről. Ezt biztonságosan csak jól összeszokott és begyakorolt team tudja elvégezni. Az ilyen jellegű gyakorlatok hiánya komoly veszélyhelyzeteket jelent mind a betegek, mind az egészségügyi személyzet számára. Ha az agresszió fizikai leszerelésében, megfékezésében nem begyakorolt és nem elegendő létszámú csoport áll rendelkezésre, akkor az agresszív beteget leszerelni akaró ápolók – gyakorlatlanságuk és ebből fakadó ijedtségük miatt – elsősorban magukra fognak vigyázni, ami az ilyen betegek szükségtelen sérülésének kockázatával jár. Fontos, hogy minden erőszakos cselekményt megbeszélés kövessen: hogyan lehetne úgy módosítani az osztály életét, hogy a jövőben kevesebb ilyen cselekmény fordulhasson elő. Az agressziót csökkenti, ha a betegeknek megfelelő alkalmat biztosítanak feszültségeik levezetésére (testgyakorlás), s csökkentik a frusztráló tényezők számát.¹³ Az agresszió sokszor a beteg által az egészségügyben elszenvedett komoly korábbi frusztrációk kumulálódásának eredménye. Tapasztaltuk például, hogy az ápolók betegeket fordítottak egymás ellen, ami aztán tettelegességgé fajult. Vagyis az ápolók részéről nem volt ugyan közvetlen agresszió, indirekt módon mégis ők okozták a tettelegességet, az ő agressziójuk csapódott le a betegre. Ezen az osztályon az ápolók szakképzetlensége nem is adott reményt arra, hogy a helyzetet meg lehetne változtatni.

SÜRGŐSSÉGI GYÓGYKEZELÉS

Egyik esetünkben egy feltételezett beteget rokona valamilyen ürüggyel becsalt a pszichiátriai intézménybe, ahol lefoglák, gyógyszert adtak be neki akaratlan ellenére s az osztályon tartották. Utólag valószínűsíthető volt a súlyos pszichiátriai megbetegedés, melynek hatása alatt a beteg anyagi-vagyoni helyzetét súlyosan sértő döntést hozott volna, s ezt akarta a hozzátartozó megakadályozni a pszichiátriai kezeléssel. Noha a bírói szemle utólag a jogosnak tartotta a pszichiátriai kezelést, a beteg ilyen módon való kezelésére a hatályos egészségügyi törvény nem ad lehetőséget. Azonnali intézeti gyógykezelésre (úgynevezett sürgősségi gyógykezelésre) ugyanis a hatályos törvény értelmében csak a beteg közvetlen veszélyeztető magatartása esetén van lehetőség.¹⁴ Közvetlen veszélyeztető magatartás a törvény szerint az, amikor a beteg pszichés állapota következtében „saját vagy mások életére, testi épségére, egészségére közvetlen és súlyos veszélyt jelent”.¹⁵ A törvény szerint tehát nem számít közvetlen veszélyeztető magatartásnak, ha a beteg saját vagyonára, anyagi helyzetére jelent veszélyt. Ebben az esetben tehát a sürgős-

ségi gyógykezelés a beteg (és hozzátartozója) érdekében, de törvénytelenül történt. Az egészségügyi személyzet jó szándéka itt nem vitatható, mégsem megnyugtató ilyen súlyú döntéseket nem törvényesen elintézni, illetve nem megnyugtató, ha az ilyen jellegű problémákat – a törvény hiányosságai miatt – csak törvényellenesen lehet megoldani.

Tapasztaltunk olyan esetet, hogy egy sürgősséggel pszichiátriai intézménybe szállított beteget hozzátartozója beleegyezése nélkül gyógyszerkísérletbe vontak be. A beteg korábban sokféle gyógyszerre súlyosan allergiás volt, és ezt a hozzátartozó felvételkor közölte is a kezelőorvossal, ennek ellenére a gyógyszerkísérletbe való bevonás a hozzátartozó beleegyezése nélkül megtörtént. A beteg a beadott kísérleti gyógyszerre is allergiásnak bizonyult, és ennek következtében súlyos, életveszélyes állapotba került, melyet csak intenzív osztályon való kezeléssel lehetett elhárítani. Az esethez tartozik, hogy a hozzátartozóval az osztályos főnővér közölte: a beteg kísérleti gyógyszert kapott, a kezelőorvos viszont tagadta ezt.

A kapcsolattartás jogának érvényesülése a gyakorlatban meglehetősen hiányos. Nem minden osztályon van a betegek által szabadon használható telefon, így a betegek nem mindig kezdeményezhetnek hívást. Hasonló logikával a zárt osztályon levő betegek levelezését csak orvosi ellenőrzés mellett engedélyezték, azzal érvelve, hogy „a kórházat terhelné a felelősség az önmagáért nem felelős beteg írásaival kapcsolatban”, s ha a betegek cenzúrázatlanul küldhetnének leveleket, ezzel a kórház veszélyeztetné a betegek jó hírnévhez való jogát. Ez is sérti a betegnek azt a jogát, hogy az általa vagy neki küldött leveleket ne bontsák fel.¹⁶ Másról a betegek levelei napokig heverték az osztályon, nem akadt, aki bedobta volna őket a postaládába.

Egy nyílt pszichiátriai osztályon az volt a gyakorlat, hogy minden betegnek elvették a személyi igazolványát, s azt csak távozáskor adták vissza. A személyi igazolvány ilyen „bevonása” akadályozza a beteg szabad mozgását, hiszen nélküle nem hagyhatja el a kórházat, amire az egészségügyi törvény szerint azonban joga van.¹⁷ A gyakorlat nyilván annak akarja elejét venni, hogy a beteg bejelentés nélkül hagyja el az osztályt. Természetesen törekedni kell arra, hogy a beteg jelentse be távozási szándékát a kezelőorvosnak, az azonban nem elfogadható, hogy kényszerítsék erre.

Ennek a betegjognak az érvényesülésével volt a legtöbb probléma. Az egészségügyi törvény előírása szerint a pszichiátriai intézménybe felvett beteget – a minden betegnél kötelező részletes tájékoztatáson túl – szóban és írásban is tájékoztatni kell a jogairól, különös tekintettel a bírósági eljárásról s az azzal kap-

csolatos jogairól.¹⁸ Tapasztalataink szerint ez a tájékoztatás sok esetben elmarad. Gyakran sérül a betegnek az a joga is, hogy megismerhesse az ellátásában közreműködő személyek nevét, szakképesítését, beosztását.¹⁹ Ezt a legkönnyebben kitűzők használatával lehetne megoldani, ahonnan a betegek ezeket az adatokat leolvashatnák. Kitűzőket azonban sok helyen nem használnak.

A tapasztalatok szerint a beteg nem mindig érti vagy korábbi állapota miatt nem mindig emlékszik vissza rá világosan, hogy milyen dokumentumokat írtak alá vele. Ez sok felesleges félelmet okoz, volt olyan beteg, aki (tévesen) azt hitte, hogy amit aláírtak vele, arra szolgált, hogy őt gondnokság alá helyezték, kislányát pedig elvegyék tőle. Fontos lenne tehát, hogy csak olyan beteggel írassanak alá dokumentumokat, aki képes azokat megérteni, vagy ha ez mégsem így történt, legalább kérdésre utólag magyarázzák el a betegnek, mit írt alá. Így mindenképpen sérül a beteg joga arra, hogy számára érthető módon kapjon tájékoztatást.²⁰

Ehhez kapcsolódó probléma, hogy a betegek azzal sincsenek tisztában, hogy a pszichiátriai osztályon az orvos által eltölteni javasolt idő, illetve az általa előírt gyógyszerek szedése pusztán javaslat-e vagy pedig kötelező. Sokszor nem mondják meg a betegnek, milyen gyógyszert kap, mennyi ideig, miért éppen azt stb. Mindez természetesen sérti az egészségügyi törvény rendelkezéseit, mely még cselekvőképtelen vagy korlátozottan cselekvőképes betegek esetén is előírja az állapotnak megfelelő tájékoztatást.²¹ Ha a beteg az orvostól mégis részletesebb tájékoztatást kér, azt az orvos – időhiányra hivatkozva – sokszor elutasítja. Volt olyan beteg, aki senkitől nem kapott tájékoztatást arról, hogy az aznap készült CT-vizsgálat eredménye mikorra várható, s a betegjogi képviselő érdeklődésére derült ki a válasz: általában két-három nap alatt van meg az eredmény. Az is gyakori érv az egészségügyi személyzet részéről, hogy a pszichiátriai betegek nincsenek olyan állapotban, hogy a kezelésükkel kapcsolatos tájékoztatást megértsék. Ez azonban a részben időhiányból fakadó gyakorlat racionalizálásának tűnik, hiszen ha teljes tájékoztatás nem is, a pszichés állapotnak megfelelő tájékoztatás mindenkinek adható, s a betegek maguk is sokkal több információt igényelnének, hiszen egyik legfőbb panaszuk ennek hiánya volt. Egy pszichiátriai betegnél éppen olyan fontos a tájékoztatás, mint bármely más betegnél.

Sok helyen tapasztalt hiányosság, hogy az egyes beavatkozások leírásához nem lehet írásban hozzájutni valamilyen kiadványban vagy nyomtatványon. A betegek a kezelőorvosuktól csak szóbeli tájékoztatást kapnak. A betegjogokról szóló tájékoztatás is megle-

hetősen hiányos, ami nélkül azonban a betegjogok érvényesítése nem képzelhető el.

A beteg sokszor fontos – bár a kórházi dolgozók számára evidens – dolgokról sem tájékoztatják. Például nem kap tájékoztatást az intézményben lehetséges diétás étkezési lehetőségekről, holott diétára lenne szüksége; nem tudja, kit kérhet meg inzulin felírására, vagy a kezelőorvos úgy megy szabadságra, hogy erről a beteget nem tájékoztatja, s így a beteg azt sem tudja, ki fogja orvosát helyettesíteni.

Sok helyen az egészségügyi személyzet nem tekinti fontosnak a beteg hozzátartozójának tájékoztatását. Ennek tudható be, hogy gyakori a téves felvilágosítás. Előfordult például, hogy egy beteg hozzátartozóját a nővér megnyugtatta a beteg állapotáról, miközben kiderült, hogy az már korábban elhunyt. Más helyen egy beteget egy másik kórházból helyeztek át pszichiátriai osztályra, de hozzátartozóit elmulasztották értesíteni, hogy a beteg már egy másik kórházban fekszik.

Találkoztunk olyan esettel, amikor egy hosszabb ideje az osztályon fekvő betegnél az orvos úgy kezdeményezte a gyámügyi hivatalnál a beteg elmeszociális otthonban való elhelyezését, hogy ezt sem a beteggel, sem az édesanyjával, aki gondnoka volt, nem beszélte meg, ők nem is akarták ezt az elhelyezést, s csak véletlenül szereztek róla tudomást.

Az ilyen gyakorlat – melyekről a betegek tudomást szereznek – jó arra, hogy a betegeket gyanakvóvá tegye, megrendítse az orvosba és az egészségügyi intézménybe vetett bizalmukat. Ugyanakkor az ilyesmire gyanakvó (mert az ilyen gyakorlatról mégiscsak tudomást szerző) beteget, illetve hozzátartozóit meg lehet „vádolni” paranoid tendenciákkal, s ezt pszichiátriai betegségük számlájára lehet írni, mikor pedig a nem becsületes kórházi gyakorlat is oka az ilyen irányú félelmeknek. Több esetben lehetett tapasztalni, hogy a betegek, mikor egy „ártatlan” s érdekükben álló dokumentumot írtak velük alá (például egy űrlapot, mely az elvesztett rokkantnyugdíj visszaszerzésére irányuló eljárás elindításához volt szükséges), melynek tartalmára később nem voltak képesek pontosan visszaemlékezni, attól féltek, hogy a dokumentum aláírásával egy érdekeik ellen irányuló eljárásba „egyeztek bele” (például gyermekük elvételébe). Mindez tehát nem mindig vagy talán sokszor nem a beteg paranoiditásának tulajdonítható, hanem a titkolózó kórházi-intézményi gyakorlatnak, melynek a betegek tudatában vannak. Ilyenkor könnyű a beteg pszichiátriai betegség-

gére fogni a gyanakvást, holott ez adekvát reakció a titkolózó intézményi gyakorlatra.

Volt olyan osztály, ahol az volt az álláspont, hogy zárt osztályon fekvő beteg nem írhat alá hivatalos dokumentumot, hanem ilyen esetben eseti gondnokot kell kijelölteni a beteg számára, s ő ad beleegyezést s ír alá a beteg helyett dokumentumokat. A gyakorlatban azonban sokszor előfordult, hogy nyílt osztályról zárt osztályra áthelyezett beteg számára heteken keresztül nem jelöltek ki eseti gondnokot, s mivel így nyugdíjához nem juthatott hozzá (hiszen meghatalmazását, hogy más felveheti a nyugdíját, nem fogadták el érvényesnek), napi szükségletei fedezésére, például cigarettára sem volt pénze.

Több alkalommal nem kapott zárójelentést a hazabocsátott beteg. Ennek az az indoka, hogy az orvosok, túlterheltségük miatt, gyakran több hónappal elvannak maradva a zárójelentések megírásával. Volt olyan intézmény, ahol azt a gyakorlatot folytatták, hogy csak a háziornosnak küldték el a zárójelentést, s a betegnek nem adták oda az ő példányát, ha ezt nem kérte. Noha ezt a beteg nyugalmit, gyógyulását segítő gesztusnak vélték, ez a megoldás semmiképpen nem fogadható el mint intézményi politika. Egyrészt ugyanis sok beteg nem ismeri ezt a gyakorlatot, vagyis nem tudja, hogy csak akkor kapja meg a zárójelentését, ha azt kifejezetten kéri. Másrészt a zárójelentés fontos edukatív, tájékoztató funkciót is betölt. A beteg ebből ismerheti meg pontosan, mi történt vele a kórházban, ha más orvoshoz, pszichoterapeutához stb. fordul, a zárójelentésből tudhatja meg a másik szakember megbízhatóan, hogy mi történt a beteggel a kórházban stb. Ez a gyakorlat tehát káros és jogsértő, hiszen az egészségügyi törvény kifejezetten elismeri a beteg jogát arra, hogy az egészségügyi intézményből való elbocsátáskor zárójelentést kapjon.²²

A titoktartáshoz, intimitáshoz való jog sok esetben sérül. Nem mindig van lehetőség arra, hogy a beteg az orvossal, illetve az egészségügyi személyzettel a számára kínos témákról mások kizárásával, négy szemközt beszélhessen. Sok esetben már az anamnézis felvétele is a kórteremben, a betegtársak jelenlétében folyik. Az orvosi vizitek is veszélyeztetik a betegek titoktartáshoz, intimitáshoz való jogát, hiszen állapotuk, gyógykezelésük megtárgyalására is a betegtársak jelenlétében kerül sor.

Bizonyos – sokak által intimnek tartott – ápolási teendők is nyilvánosan történnek. Volt beteg, aki sérelmezte, hogy a súlymérés a kórteremben nyilvános, sőt egy elhízott betegre rászólt a nővér, ne álljon rá a

AZ ORVOSI VIZITEK IS VESZÉLYEZTETIK A BETEGEK TITOKTARTÁSHOZ, INTIMITÁSHOZ VALÓ JOGÁT, HISZEN ÁLLAPOTUK, GYÓGYKEZELÉSÜK MEGTÁRGYALÁSÁRA IS A BETEGTÁRSOK JELENLÉTÉBEN KERÜL SOR.

mérlegre, mert az „kiakad alatta”. Általában is megfigyelhető, hogy a betegnek sokszor kell levetkőznie a betegtársak előtt, és sokszor érzi úgy, hogy az intim szféra nem kellő tisztelete miatt kínos, szégyenteljes helyzeteket kell elviselnie. Ez nem elsősorban a pénzhiány és a rossz körülmények függvénye, hiszen parván minden kórházban van, így viszonylag könnyen megoldható lenne a beteg intimitásának védelme – parván azonban a hazai kórházi gyakorlat szerint csak a haldoklónak jár.

Oktatókórházban tapasztalható gyakori panasz, hogy a betegek sokszor zaklatásnak érzik az oktatás során az ismétlődő betegbemutatót, illetve a többszöri anamnéziszfelvételt.

A PANASZOK ELBÍRÁLÁSA

Az egészségügyi törvény a nem önkéntes (kötelező vagy sürgősségi) pszichiátriai gyógykezelés esetén előírja a kezelés kötelező bírói felülvizsgálatát. A tapasztalatok szerint azonban ez a gyakorlatban sokszor csak formális ellenőrzést jelent. A bíróság képviselője egy beteg meghallgatására csak kb. két percet tud szánni. A betegek visszatérően panaszoznak, hogy hiába szeretnék a bírói szemlén elmondani problémájukat, nem hallgatják meg őket. Ha a beteg nem ért egyet intézeti kezelésével, az egészségügyi törvény előírása szerint független pszichiátriai szakértői véleményt kell kérni a panasz elbírálása során. Volt olyan kórház, ahol – más pszichiáter híján – ugyanannak az intézménynek a másik részlegén dolgozó pszichiáter szakorvost kértek fel erre a feladatra. Sok helyen tehát nincs lehetőség független szakember felkérésére.

Az egyik kórház betegjogi képviselője azt találta, hogy az 1999-es évben megvizsgált több mint négyszáz ügyben egyetlenegyszer sem határozott a felülvizsgáló bíróság az orvosi szakvélemény alapján az osztályos orvossal ellentétesen.

A bírói felülvizsgálatban ügygondnokként részt vevő ügyvéd a gyakorlatban – a vizsgált kórházban – nem világosította fel a betegeket az őket megillető jogokról, noha a jegyzőkönyvek tanúsága szerint ezt megtette. A jegyzőkönyvek tehát nem a valóságos gyakorlatot tükrözték. További probléma, hogy az ügygondnok nem mindig ismeri meg a szükséges mélységig kliense betegségének, kórházba kerülésének történetét, s így nem mindig tudja megfelelően képviselni a beteget, illetve megfelelően védeni annak jogait. Tapasztalatunk szerint a gondnokság alatt álló beteg kapcsolata a gondnokával általában felületes, formális. A gondnok a gondnokoltat általában csak ritkán látogatja

meg, s nem mindig biztosítja számára a szükséges használati tárgyakat.

A gyakorlatban nem működnek jól azok a mechanizmusok, melyek a gondnokolt érdekeit védnék nem megfelelő, érdekeit nem képviselő gondnokával szemben, így a gondnokolt nagyon kiszolgáltatott helyzetben van, sok szempontból csak a gondnok lelkiismeretén múlik, hogy milyen szinten gondoskodik róla.

A betegek jogai érvényesülésének egyik alapvető feltétele, hogy a betegek és a hozzátartozóik egyáltalán megismerhessék e jogokat. A betegnek ezt a jogát az egészségügyi törvény is rögzíti.²³ Mégis volt olyan osztály, ahol az osztályvezető főorvos elzárkózott attól, hogy a betegjogokra vonatkozó törvény szövegét az egyes részlegekben kifüggeszék.

A betegek általában inkább mernek panaszkodni egészségügyi ellátásuk körülményeire, mint a kezelő személyzetre. A betegek nagyon gyakran, külön kérdés nélkül is panaszkodtak például a mellékhelyiségek állapotára, a rossz kórházi kosztra s egyéb ellátási hiányosságra. Ugyanakkor az orvosokkal, nővérekkel kapcsolatos problémáikat sokkal nehezebben mondták el, mert úgy érezték: még vissza kell jönniük a kórházba többször is, függeni fognak az orvostól, a nővértől, ezért nem akartak konfrontálódni velük. Gyakran fordult elő, hogy a beteg csak a kórházból való távozás után, levélben és névtelenül merete megírni panaszait. Ez nagyon beszédesen mutatja, mennyire kiszolgáltatottnak érzi magát a beteg.

A betegjogi képviselő fontos feladata, hogy az egészségügyi személyzet és a betegek közötti kommunikációt javítsa, a közöttük levő félreértéseket tisztázza, s így segítse a beteget jogainak hatékony helyi érvényesítésében. A betegjogi képviselő fontos feladata a közvetítés az egymással egyet nem értő felek között. Az a jó, ha ezt a betegjogi képviselő meggyőzéssel, rábeszéléssel, információadással, diplomáciai ügyességgel tudja megvalósítani. Mindehhez az szükséges, hogy a betegjogi képviselő beilleszkedjen az egészségügyi intézménybe, azt jól megismerje, annak munkatársaival jó, személyes emberi kapcsolatokat alakítson ki. Ehhez azonban állandó jelenlét kell, hiszen egyrészt a betegjogi problémák folyamatosan merülnek fel egy egészségügyi intézményben, másrészt a folyamatos és jó munkakapcsolat kialakítása is csak egymást jól ismerő, egymással folyamatos kapcsolatot fenntartó emberek között lehetséges. Ezért úgy tűnik, hogy a betegjogi képviselet Magyarországon megvalósulni látszó rendszere, melyben egy betegjogi képviselő több egészségügyi intézményt lát el, s ezért egy-egy intézményben nincs folyamatosan jelen, csak hetente egyszer-kétszer látogatja meg az intézményt, nem megfelelő, mert nem teszi lehetővé

számára a kórházi személyzettel való folyamatos munkakapcsolatot, s így a betegjogi problémák hatékony kezelését sem. Így a betegjogi képviselői rendszer a jelenlegi gyakorlat szerint jelentős kiegészítésekre szorul.

Nagyon nagy szerepe lenne a mai egészségügyi intézményekben egy jóval aktívabb, a beteget érdekérvényesítésében sokkal jobban segítő rendszer kiépülésének. Külföldi tapasztalatok ennek a modellnek az életképességét bizonyítják. Az USA-ban például a szociális-gazdasági nővérek feladata – a hazai gyakorlattól eltérően – nem pusztán a meglévő pénz kiosztása a betegek között, hanem azon lehetőségek felderítése, melyekkel pénzt lehet szerezni a beteg számára, s segítséget nyújtani e források megpályázásában.

A szakképzett ápolók hiánya, a nagy fluktuáció, a nővérek túlterheltsége és hiánya kiégést és demoralizálódást eredményezhet. Az ilyen problémákkal küzdő egyik intézményben a betegjogi képviselő azt tapasztalta, hogy az intézetvezető főnővérrel végiglátogatva a kórházat, a kezelőben a nővérek a lábukat az asztalra feltéve dohányoztak, s nem vették le a lábukat az asztalról akkor sem, amikor a főnővér a betegjogi képviselővel belépett. Az intézetvezető főnővér mindezt szó nélkül tudomásul vette. Ebben az intézményben az is gyakori panasz volt, hogy az éjszakai ápolók éjjel hangos zene mellett nagy társasági életet éltek, s emiatt a betegek nem tudtak aludni.

A szakképzetlen, hivatástudattal nem rendelkező ápolók sok egyéb problémának is okozói. Tapasztaltuk, hogy gyakori a munkaidő alatti italozás és hogy nem végzik el a munkájukat (például elmarad a napi fürdetés, tisztába tevés, illetve az ápoló a beteget kényszeríti e munkák elvégzésére apró előnyöket ajánlva nekik vagy büntetést kilátásba helyezve, ha a beteg nem engedelmeskedik).

A sajtó etikátlan magatartása komoly szenvedések forrása lehet. A pszichiátriai betegekkel kapcsolatban a sajtó előszeretettel eltúlozza a tényeket, a betegséget súlyosabbnak, a pszichiátriai beteget veszélyesebbnek állítva be, mint amilyen. Volt olyan beteg, aki egy kereskedelmi tévének nyilatkozott kórházi kezeléséről és öngyilkossági kísérletéről. Ezt a riportert a beszélgetés levetítése során eltorzítva, a valóságnak nem megfelelően kommentálta, úgy állítva be a helyzetet, mintha a nyilatkozó alkalmatlan lenne gyereke további nevelésére.

KÖVETKEZTETÉSEK

Mint a bevezetőben is jeleztük, a fenti tapasztalatok nem általánosíthatók a hazai elmeegészségügy egé-

szére, hiszen ehhez túl kevés intézményt vizsgáltunk. Úgy gondoljuk, az általunk tapasztalt problémák mégis meglehetősen tipikusak és általánosak, s emiatt sok más intézményben is fellelhetők. Ezért fontosnak tűnik a betegjogi képviselő munkája, aki számos hasonló problémára fel tudja hívni az intézmény figyelmét, illetve közvetíteni tud a nyíltan panaszkodni ritkán merő beteg és az egészségügyi személyzet között. Erre annál is inkább szükség van, mert pszichiátriai intézményekben túl könnyen tulajdonítják a beteg panaszát betegségére következményének, s ritkán kérdezik meg, ésszerűek-e azok az igények, melyeket a beteg az intézménnyel vagy az egészségügyi személyzettel szemben támaszt. Nagyon könnyű egy panaszkodó betegre azt mondani, hogy depressziós, egy vitatkozó betegre azt mondani, hogy személyiségzavara van, egy gyanakvó betegre azt mondani, hogy paranoid, a körülményekkel elégedetlen, ezért a kórházból távozni akaró betegre azt mondani, hogy nem motivált a terápiára s nem is akar igazán meggyógyulni stb. Ezek a manőverek arra jók, hogy ne kelljen érdemben foglalkozni a beteg panaszával, ne kelljen szembenézni az egészségügyi intézmény helytelen gyakorlatával vagy az egészségügyi személyzet munkájának hiányosságaival. Ez a módszer minden egyes betegpanaszt visszafordít a beteg ellen: annak minden egyes vádja a beteg hibájaként vagy betegségére tüneteként jelenik meg. Az eredmény: az intézményi gyakorlat javítása, a szakmai munka színvonalának emelése helyett a beteg „vádolása”, hibáztatása. Ilyen esetekben a betegjogi képviselő nagyon jó „ellensúlyt” jelent a túlságosan pszichopatológiai szemléletű személyzettel szemben: egyfajta távolságtartással, objektivitással jelezheti, hogy a beteg panaszra ésszerű, az nem betegségéből, hanem ésszerű emberi igényei kielégíttetlenségéből következik.

Mindehhez természetesen az szükséges, hogy a betegjogi képviselő folyamatosan legyen elérhető (vagy személyesen vagy telefonon) az egészségügyi intézményekben, hiszen a kórházi munka folyamatos jellege folyamatos jelenléte tétel fel a betegjogi képviselő részéről is. Az a jelenlegi gyakorlat, hogy a betegjogi képviselő csak heti egy-két alkalommal van jelen egy-egy kórházban, mint már említettük, nem elfogadható, mert összecsegyeztetetlen a betegjogi képviselői munka jellegével.

Még a vizsgálat relatíve rövid ideje alatt is azt tapasztaltuk, hogy a betegjogi képviselő javaslatát többször megfogadták. Például egy helyen, ahol a betegek egy része meztelen volt, illetve ritkán kaptak tiszta ruhát, a helyzet megváltozott. A betegjo-

gi képviselő fellépésének eredményeként gyakrabban kaptak tiszta ruhát, elküldték a betegeket konzíliumra, megkapták a szemüvegüket, fogsorukat. Úgy tűnik tehát, hogy a betegjogi képviselő fontos katalizáló szerepet tölthet be a kórházakban, ezért erőteljesebb jelenlétük az egészségügyi intézményekben mindenképpen indokolt. Ez nemcsak az egészségügyi ellátás színvonalát javítja, hanem segíti a betegek jogainak teljesebb tiszteletben tartását is. Modellkísérletünkkel is ezt a célt szerettük volna szolgálni.

JEGYZETEK

1. 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről.
2. Mental Disability Rights International (1997): *Human Rights & Mental Health: Hungary* (Emberi Jogok és Elmegészségügy: Magyarország). Washington College of Law, American University.
3. SÜLE Ferenc: *Előadás a Szószóló Alapítványnál a betegjogi képviselők számára*, 2000. április 7.
4. *Uo.*

5. 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről (a továbbiakban Eütv.) 15. § (3).
6. Eütv. 7. § (1).
7. 1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról 29. § (6).
8. Eütv. 11. § (7).
9. Eütv. 10. § (4)–(5).
10. Eütv. 10. § (5).
11. Eütv. 194. § (1).
12. Eütv. 10. § (4)
13. Michael GELDER, Dennis GATH, Richard MAYOU: *Oxford Textbook of Psychiatry*, Oxford, New York, Oxford University Press, 1989.
14. Eütv. 199. § (1).
15. Eütv. 188. §.
16. Polgári törvénykönyv 81. §.
17. Eütv. 12. § (1).
18. Eütv. 191. § (2).
19. Eütv. 13. § (6).
20. Eütv. 13. § (8).
21. Eütv. 13. § (5).
22. Eütv. 24. § (3) (d).
23. Eütv. 28. §.

AZ ALAPJOGOK HELYZETE MAGYARORSZÁGON 2005-BEN*

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Az Európai Parlament (EP) 2001. július 5-i ajánlására az Európai Unió Bizottsága 2002 szeptemberében létrehozott egy független szakértői testületet (European Network of Independent Experts on Fundamental Rights) azzal a mandátummal, hogy tájékoztassa az Európai Parlamentet az EU alapjogi kartájában foglalt jogok érvényesüléséről a tagállamokban és az unió intézményeiben.¹ A bizottság már 2003-ban kiegészült a 2004-ben felveendő tíz új tagállam egy-egy szakértőjével. A szakértői testület éves összefoglaló jelentésének alapját képező nemzeti jelentések a karta egyes cikkelyei kapcsán bemutatják és elemzik a nemzeti jogalkotás, a nemzeti bíróságok és egyéb hatóságok gyakorlatát, valamint a különböző európai fórumoknak (Európai Bíróság, Elsőfokú Bíróság, Emberi Jogok Európai Bírósága, Európai Szociális Bizottság, Európai Rasszizmus- és Intoleranciaellenes Bizottság, az Európa Tanács Kínzás Megelőzésével Foglalkozó Bizottsága), illetve az ENSZ emberi jogi intézményeinek az országgal kapcsolatos esetjogát, jelentéseit, valamint kiemelik az egyes jogok kapcsán fontos pozitív fejleményeket, a követendő gyakorlatot és az aggodalomra okot adó eseményeket. A 2004. december 1. és 2005. november 30. közötti időszakra kiterjedő nemzeti jelentések, köztük a magyar is, 2006. január elejére készültek el. A nemzeti jelentésekből készült, azokat szintetizáló összefoglaló jelentés tervezetét az Európai Bizottságnak történő átadást megelőzően, 2006 februárjában és márciusában tartott ülésén vitatta meg a szakértői testület, ezt követően annak szövege a testület, a teljes angol nyelvű magyar jelentés pedig az INDOK honlapján (www.indok.hu) olvasható.

Az alábbiakban a magyar jelentés rövidített változatának fordítását közöljük abban a reményben, hogy ezzel alkalmat teremtünk az alapvető jogok magyarországi helyzetének megvitatására a kormányzat, az emberi jogi szervezetek és a tudomány képviselőinek bevonásával.

Az alapvető jogok magyarországi érvényesülése 2005-ben sem volt konfliktusoktól mentes. Több pozitív kormányzati kezdeményezés ellenére a hazai hatóságok gyakorlata és döntései sok esetben aggodalomra adnak okot.

1. Mint arról már a tavalyi jelentés is beszámolt, közel egymillió nőt és gyermeket érint közvetlenül a *családon belüli erőszak*. 2005. január 26-án az ENSZ-nek a nőkkel szemben alkalmazott megkülönböztetés kiküszöbölésének kérdéseivel foglalkozó bizottsága nyilvánosságra hozta állásfoglalását egy magyarországi nő panaszával kapcsolatban. A bizottság méltányolta Magyarország törekvéseit a családon belüli erőszak leküzdésére, de felhívta a figyelmet arra, hogy a családon belüli erőszak megelőzésére és hatékony kezelésére irányuló átfogó nemzeti stratégia elfogadása ellenére az ilyen jellegű ügyek kiemelkedő jelentőségét a bíróságok nem ismerik fel. A kormány 2005 októberében benyújtott törvényjavaslatát, amely a távoltartás intézményét beilleszti a büntetőeljárás kódex rendszerébe, az Országgyűlés csak 2006. február közepén fogadta el. 2006 januárjában az ENSZ-nek a gyermekek jogaival foglalkozó bizottsága is értékelt Magyarországot második időszaki jelentését a gyermekek jogairól szóló nemzetközi egyezmény végrehajtásában. A bizottság megállapította: bár Magyarország komoly előrehaladást ért el a gyermekjogok védelme terén, a hátrányos megkülönböztetés és a xenofóbia jelensége még mindig aggodalomra ad okot, különösen a roma gyerekek szenvednek ennek következményeitől.

2. 2005 márciusában a kínzás és embertelen vagy megalázó bánásmód megelőzésére alakult Európai Bizottság (CPT) harmadik időszaki látogatására érkezett Magyarországra. Ennek során a CPT számos olyan kérdést megvizsgált, amely korábbi jelentéseiben problémaként vagy hiányosságként szerepelt. Március végén a kormány nyilvánosságra hozta a *büntetések és intézkedések végrehajtásáról szóló törvényjavaslatát*, mely elfogadása esetén az 1979. évi 11. törvényerejű rendeletet váltja majd fel. A törvény-

* A jelentés összeállításában részt vett Bárd Petra, Mészáros Gábor, Polgári Eszter, D. Tóth Balázs és Varsányi Benedek.

javaslat sajnos lényegében fenntartja a korábbi szabályozást az egy fogvatartottra jutó minimális terület tekintetében, így nem várható tőle, hogy érdemi változást hozna a túlszűfolt börtönök ügyében.

3. 2003-ban az esélyegyenlőségért felelős (akkor még tárca nélküli) miniszter felvetette az *azonos nemű párok regisztrált partnerkapcsolata* rendezésének szükségességét. Sem az új Polgári törvénykönyv, sem a regisztrált partnerkapcsolatról szóló törvényjavaslat nem kezdeményezi a meglegházasság bevezetését. A jelenlegi javaslat még ennél is visszafogottabb, és elfogadása meglehetősen kétséges. Legnagyobb hiányossága, hogy nem ismeri el az azonos nemű párokat törvényes örökösökként és az örökbefogadás lehetővé tétele sem szerepel a javaslatban.

4. 2005. július 4-én az Országgyűlés elfogadta az *elektronikus információszabadságról* szóló 2005. évi XC. törvényt, amelynek elsődleges célja, hogy meghatározott közérdekű adatok internetes közzétételével átláthatóbbá tegye az állami szervek működését. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem világos például, miért nem kell közzétenni az országos népszavazásra nem bocsátható tartalmú, a fizetési kötelezettségekről, az ármegállapításról, az állami támogatásról, valamint a szervezetalapításról szóló jogszabályok tervezetét. Ezen felül a jogszabálytervezetet készítő szervezetje kizárhatja tervezetek közzétételét, ha az a Magyar Köztársaság különösen fontos honvédelmi, nemzetbiztonsági, pénzügyi, külügyi, természetvédelmi vagy örökségvédelmi érdekeinek védelmét veszélyeztetné, vagy ha a jogszabály különösen gyors elfogadásához kiemelkedő társadalmi érdek fűződik.

5. Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény előírta egy, az egyenlő bánásmód követelményének érvényesülését országosan ellenőrző hatóság felállítását. Az *Egyenlő Bánásmód Hatóság* 2005 márciusában kezdte meg működését. 2005 végéig 491 panaszt iktattak, közülük 144 ügyben született döntés. Ugyanakkor a bíróságok ebben az évben is elfogadták egy olyan iskola kimentését, amelyik szegregáltan oktatja a roma gyerekeket, és nem állapítottak meg jogsértést a homoszexuális diákokat kizáró református egyetemmel szemben sem.

1. CIKK: EMBERI MÉLTÓSÁG

Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog, a magyar hatóságok gyakorlata

1. A 2005. évi XXII. törvény módosította a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. tör-

vénnyt, a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvényt és a magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvényt. Az Országgyűlés 2005. április 18-i ülésnapján elfogadott törvény az egészségügyi intézmény által működtetett inkubátorban elhelyezett újszülöttek érdekében megköveteli, hogy az állapotos nő tájékoztatást kapjon az egészségügyi intézményeknél működő inkubátorokról, illetve abban a gyermek örökbefogadásához való hozzájárulás szándékával történő elhelyezésének lehetőségéről. A törvény rendezi az inkubátorban elhelyezett gyermek örökbefogadásának kérdését is.

2. A Fővárosi Ítéltábla négy pándi lakosnak nem vagyoni kártérítés címén emberi méltóságuk és az egészséghez fűződő személyiségi jogaik megsértése miatt 600 000 forintot ítélt meg. A döntés háttérében álló egyik ügyben az önkormányzat vezetése két várandós nőt közmunka keretében ároktisztításra rendelt ki, holott terhességükre tekintettel mentesíteni kellett volna őket a feladat alól.

2. CIKK: ÉLETHEZ VALÓ JOG

Családon belüli erőszak (általában) Nemzetközi gyakorlat. Nemzetközi szervezetek elmarasztalásai

2005. január 26-án az ENSZ nőkkel szemben alkalmazott megkülönböztetések kiküszöbölésének kérdéseivel foglalkozó bizottsága a nőkkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról szóló egyezmény (CEDAW) kiegészítő jegyzőkönyvének 7. cikk (3) bekezdése alapján kihirdette véleményét az A. T. kontra Magyarország ügyben. A tényállás szerint a kérelmezőt a kérelem benyújtása előtti négy évben élettársa, két gyermekének apja rendszeresen és súlyosan bántalmazta és fenyegette. Bár a férfi állítólag fegyverrel is rendelkezett, és a kérelmezőt és a gyermekeit megerőszakolásukkal fenyegette, A. T. nem kapott védelmet, mivel Magyarországon nincs olyan, megfelelően felszerelt otthon, amely befogadna egy súlyosan fogyatékos gyermeket, anyjával és lánytestvérével együtt. A kérelmező továbbá nem kapott jogi védelmet sem, távoltartó rendelkezés kibocsátására nem került sor. 1999 márciusában a férj elköltözött, és a bútorok nagy részét is elvitte új partnerével közös lakásába. Bár a kérelmező lecserélte a zárat, a férfi ismételen, erőszak alkalmazásával betört a lakásba. A kérelmező a rendszeres és súlyos fizikai erőszakot orvosi leletekkel igazolni tudta.

Polgári eljárás indult a férfinak a kérelmezővel közös tulajdonban álló lakásba való bejárása ügyében: a Fővárosi Bíróság jogerős döntésében úgy határozott, hogy a férfi visszatérhet a lakásba és használhatja azt. Az indokok: a kérelmező általi rendszeres bántalmazás bizonyításának hiánya és a tulajdonhoz való jog korlátozhatatlansága. A. T. ezzel szemben azt állította, hogy testi épsége, testi és lelki egészsége és az élete van komoly veszélyben, továbbá állandó félelemben él.

Magyarország elmulasztott a szexuális zaklatásra és a családon belüli erőszakra vonatkozó részletes szabályozást bevezetni. Mivel az egyezmény 2. cikk (a), (b) és (c) pontja szerint az állam felelőssége kiterjed az erőszak megelőzésére és az erőszakkal szembeni védelemre, a jelen ügyben Magyarország megsértette A. T. személyes biztonsághoz való jogát. Továbbá a bizottság újra megerősítette a Magyarországról szóló 2002-es jelentésében foglaltakat, mely szerint a nők és férfiak családban betöltött szerepére és felelősségére vonatkozó hagyományos sztereotípiák folyamatos fenntartása hozzájárul a családon belüli erőszak fennmaradásához.

A bizottság az alábbi ajánlásokat tette:

I. a kérelmezőt illetően: a) a kérelmező és gyermekei testi és lelki épségét biztosítandó azonnali és hatékony lépéseket kell tenni; b) gondoskodni kell arról, hogy otthona biztonságos legyen.

II. általában: a) a nők emberi jogait védeni, tisztelni kell, ki kell teljesíteni, valamint azok érvényesülését elő kell segíteni, beleértve a családon belüli erőszak minden formájának felszámolását; b) a családon belüli erőszak áldozatai számára biztosítani kell a jog teljes védelmét, kellő gondossággal eljárva a nők elleni ilyen jellegű erőszak megelőzése és az erre adandó válaszok megtalálása érdekében; c) meg kell tenni a megfelelő lépéseket, hogy a családon belüli erőszak megelőzésére és hatékony kezelésére irányuló átfogó nemzeti stratégiát megfelelően végrehajtsák és értékeljék; d) meg kell tenni a megfelelő lépéseket, hogy a jogászok, bírák és jogérvényesítő hivatalnokok az egyezményvel kapcsolatban rendszeres képzésben részesüljenek; e) végre kell hajtani a bizottság Magyarországról szóló negyedik és ötödik egyesített, 2002 augusztusában kiadott jelentésének összefoglaló megjegyzéseit; f) azonnal, gondosan, alaposan, függetlenül eljárva és komolyan ki kell vizsgálni a családon belüli erőszakkal kapcsolatos vádakot, és az elkövetőket, a nemzetközi joggal összhangban, bíróság elé kell állítani; g) biztosítani kell a családon belüli erőszak áldozatai számára az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés biztonságos és azonnali lehetőségét; h) az elkövetők számára rehabilitációs programokat kell in-

dítani, valamint erőszakmentes vitarendezési módszereket kell biztosítani.

Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog, a magyar hatóságok gyakorlata

1. A nők és gyermekek elleni családon belüli erőszak halállal végződő esetei csak a jéghegy csúcsát jelentik. A gyermekek vonatkozásában a szexuális bűncselekmények többsége családon belül történik. Az áldozatok 70%-a lány. A látencia miatt nehéz pontos számokat mondani, de a becslések szerint az összes szexuális bűncselekmény 20%-a gyermekek ellen irányul.

Sok elkövető visszaeső, ahogy egy szomorú, 2005-ös eset is illusztrálja. Szécsény városában egy nemi erőszakért elítélt, majd másfél év elteltével szabadult férfi nemi erőszak kísérlete után brutálisan bántalmazott, majd meggyilkolt egy 14. életévét még be nem töltött lányt.

2. A 2005. évi XCI. törvény módosította a Büntető törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvényt. A módosítás szerint „aki a bírósági vagy hatósági határozat alapján nála elhelyezett kiskorú és a kiskorúval kapcsolattartásra jogosult személy közötti kapcsolat kialakítását vagy fenntartását a kapcsolattartás kikényszerítése érdekében alkalmazott bírság kiszabását követően is akadályozza, vétséget követ el, és egy évig terjedő szabadságvesztéssel, közérdekű munkával vagy pénzbüntetéssel büntetendő”.

A Habeas Corpus Munkacsoport aggályosnak tartja a Btk.-kiegészítést. A civil jogvédő szervezet érvelése szerint a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény 72/A. §-a értelmében „a bíróság a gyermeket annál a szülőnél helyezi el, akinél a kedvezőbb testi, értelmi és erkölcsi fejlődése biztosított”. A Habeas Corpus szerint a módosítással érintett esetek túlnyomó többségében az anya az, aki nem adja át a gyermeket az apának láthatásra. Az esetek nagy részében ennek az oka, hogy az apa korábbi bántalmazó magatartása olyan rettegést váltott ki a gyermekben, amelynek következtében a gyermek nem kíván az apjával találkozni. Az anya ezt felmerve a gyermek érdekében jár el, amikor nem szolgáltatja ki őt az erőszakos apának. A törvénymódosítás pedig oda vezethet, hogy a gyermek nevelésére alkalmasabb szülő, akinél a bíróság a gyermeket elhelyezte, börtönbe kerül, amennyiben nem kényszeríti gyermekét akár az akarata ellenére is arra, hogy a másik szülővel találkozzon.

A törvénymódosítás nyilvánvalóan azt az esetkört kívánta szabályozni, amikor az egyik szülő *indokolatlanul* tiltja meg a másik szülő számára a gyermekkel való kapcsolattartást. Ugyanakkor a módosítás szöve-

gezése az ilyen mérleget kizárja, és általános jelleggel írja elő a szülő megbüntetését.

3. CIKK: A SZEMÉLYI SÉRTHETET- LENSÉGHEZ VALÓ JOG

Betegjogok

Aggasztó események, fejlemények

A szülő nő önrendelkezési joga, valamint a gyermek érdeke ütközhet abban az esetben, ha az anya az otthonszülés mellett dönt. A jogi helyzet nem egyértelmű: elvileg amennyiben a szülés kockázatmentesnek ígérkezik és a lakásból húsz percen belül elérhető egy kórház, az otthonszülés megengedett. Ugyanakkor az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény szerint a magzat és az anya egészségének ellenőrzése, állapotuk figyelemmel kísérése állami feladat. A szülésre vonatkozóan ugyan nincs hatályban részletes szabályozás, de a Magyar Orvosi Kamara szülészeti és nőgyógyászati szakmai kollégiumának állásfoglalásai szerint az a szülésorvos, aki tervezett otthonszülést vállal vagy erre biztat, vét hivatásának esküje és a szakmai irányelvek ellen. Az otthonszülés mellett érvelők sem vonják kétségbe a gyermek védelmének jogosságát, de úgy vélik, a háborítatlan szülés mellett, hogy a nők önrendelkezési jogát tiszteltben tartja, a gyermeknek is kedvez.

A gyakorlatban komoly hátrányt szenved az, aki az otthonszülés mellett dönt: például ha Rh-pozitív vércsoportú gyermeke születik egy Rh-negatív anyának, a gyermeknek 72 órán belül az egészségét biztosító ellenanyagot kell beadni. Ezt az otthon született gyermekek nehezen kapják meg. További adminisztratív akadály gördül a gyermek anyakönyveztetése elé. Ahogy egy 2005-ös példa illusztrálja, az orvosok gyakran tartanak attól, hogy nem a születés után a kórházban megjelent szülők vér szerinti gyermekét anyakönyvezzik, hanem egy illegális „adásvételt” szentesítenek.

4. CIKK: A KÍNZÁS ÉS AZ EMBERTELEN VAGY MEGALÁZÓ BÁNÁSMÓD ÉS BÜNTETÉS TILALMA

Fogvatartási intézmények és mentálisan sérült fogvatartottak elhelyezésére szolgáló intézmények
*A nemzetközi gyakorlat. Nemzetközi intézmények
elmarasztalásai*

Az Európa Tanács kínzás és embertelen vagy megalázó bánásmód vagy büntetések megelőzésére létre-

hozott bizottságának (CPT) küldöttsége harmadik időszakos látogatása 2005. március 30-án kezdődött. A látogatás során a CPT nyomon követte a korábbi látogatásai során vizsgált kérdésekkel kapcsolatos fejleményeket, különös tekintettel az előzetes letartóztatásban lévők rendőrségi intézményekben történő fogva tartására, az idegenrendészeti őrizetben lévő külföldi állampolgárokra, valamint a börtönök és a szociális otthonok helyzetére. A küldöttség – most először – látogatást tett az Igazságügyi Megfigyelő és Elmegyógyító Intézetben (IMEI), amely az egyetlen olyan intézet Magyarországon, ahol kényszergyógykezelést végeznek. A CPT küldöttségének látogatásával kapcsolatos jelentést még nem hozták nyilvánosságra.

Jogalkotási kezdeményezések, nemzeti esetjog, a magyar hatóságok gyakorlata

2005. március 30-án nyilvánosságra hozták a kormány előtt lévő, a büntetések és az intézkedések végrehajtásáról szóló törvény tervezetét. A tervezet célja a büntetések és az intézkedések végrehajtásáról szóló 1979. évi 11. törvényerejű rendelet és ezt végrehajtó egyéb rendeletek felváltása, de az új törvény magába foglalna olyan rendelkezéseket is, amelyek korábban a büntetés-végrehajtási szervezetről szóló 1995. évi CVII. törvényben kaptak helyet.

A tervezettel kapcsolatos egyik lényeges kérdés a börtönök túlszűfoltóságának kezelése, amely érinti a karta 4. cikke által védett jogok érvényesülését is. A fogvatartottaknak biztosított lakótér tekintetében a tervezet fenntartja az eddigi szabályozást (főszabályként 6 m³ légtér és 3 m² mozgástér). Szükséges lenne, hogy a mozgástér számításának meghatározása – amely most a szabadságvesztés és az előzetes letartóztatás végrehajtásának szabályairól szóló 6/1996. (VII. 12.) IM-rendelet 137. § (2) bekezdésében található, és előírja, hogy a mozgástér meghatározása szempontjából a zárka (lakóhelyiség) alapterületéből az azt csökkentő berendezési és felszerelési tárgyak által elfoglalt területet figyelmen kívül kell hagyni – helyet kapjon az új törvényben is.

Aggasztó események, fejlemények

A börtönök túlszűfoltósága különböző fokozatokat mutatott a vizsgált időszakban a különböző büntetés-végrehajtási intézetekben: Fejér Megyei Büntetés-végrehajtási Intézet 143% (2005. június 8–9.), Nagyfai Országos Büntetés-végrehajtási Intézet 112% (2005. április 13–15.), Váci Fegyház és Börtön 151% (2005. január 31. – február 2.), néhány pozitív kivétel: Somogy Megyei Büntetés-végrehajtási Intézet

96% (2005. május 19–20.) és a Fiatalkorúak Büntetés-végrehajtási Intézete (Tököl) 85% (2004. november 23–24.) – de mindent összevetve országos szinten a fogvatartottak száma még mindig 144%-a volt a büntetés-végrehajtási intézetek teljes befogadóképességének (2004. december 31.).²

A Fejér Megyei Büntetés-végrehajtási Intézetben tett látogatása alkalmával a Magyar Helsinki Bizottság megállapította, hogy a kisebb cellákban a zsúfoltság elviselhetetlen mértéket ért el, minthogy esetenként három vagy négy fogvatartottat helyeztek el 7 m²-nél kisebb alapterületű cellákban; ebből levonva az ágyak, a mosdó, a WC és a szekrények területét, előfordult, hogy 2 m²-nél is kisebb mozgástér maradt a három vagy négy előzetes fogvatartottnak, akik ilyen körülmények között voltak kénytelenek eltölteni napi huszonhárom órát.³

A rendőrségi fogdák rendjéről szóló 19/1995. (XII. 13.) BM-rendelet 18. §-a, a szabadságvesztés és az előzetes letartóztatás végrehajtásának szabályairól szóló 6/1996. (VII. 12.) IM-rendelet 39. §-a, valamint az elzárás, illetőleg a pénzbírságot helyettesítő elzárás végrehajtásának részletes szabályairól szóló 7/2000. (III. 29.) IM–BM együttes rendelet 38. §-a előírja a HIV-fertőzött fogvatartottak elkülönítését a többi fogvatartottól. A fogvatartottak egészségügyi ellátásáról szóló 5/1998. (III. 6.) IM-rendelet 43. §-a előírja, hogy a HIV-pozitív fogvatartottakat – fokozott védelmükre, a közösség védelmére és sajátos egészségi állapotukra figyelemmel – fokozattól függetlenül, külön büntetés-végrehajtási intézetben kell elhelyezni. Az előbbieken ismertetett jogszabályi rendelkezések még mindig nem egyeztethetők össze a CPT ajánlásával.

A CPT ajánlásai értelmében a HIV-fertőzöttség ténye nem elégséges ok a HIV-fertőzött fogvatartottak elkülönített fogva tartásának igazolására. A CPT erre tekintettel küldöttségének minden látogatása után ajánlásában felhívta a magyar hatóságokat, hogy a HIV-fertőzöttekkel kapcsolatos eljárásukat hozzák összhangba a releváns nemzetközi követelményekkel.⁴

A Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) 2004. október 12-i sajtóközleményében felhívta a figyelmet a HIV-pozitív fogvatartottakat sújtó elkülönítési joggyakorlatra. A tököli úgynevezett K-körlet lakói a büntetés-végrehajtási intézet közös helyiségeit (például könyvtár, étkező) nem látogathatják, a közös programokon nem vehetnek részt. Tekintettel arra, hogy az AIDS betegséget okozó HIV-vírus köznapi érintkezés útján nem terjed, a TASZ álláspontja szerint az elkülönítéssel az érintettek emberi jogainak szükségtelen, indokolatlan és aránytalan korlátozása valósul

meg. A TASZ indítvánnyal fordult az Alkotmánybírósághoz az ügyben.⁵

5. CIKK: A RABSZOLGASÁG ÉS A KÉNYSZERMUNKA TILALMA

A kényszerprostitúció elleni küzdelem *Aggasztó események, fejlemények*

A szexuális kizsákmányolás céljából folytatott nőkereskedelem továbbra is komoly problémát jelent. Magyarország elsősorban tranzitország, de célország is egyben. A legtöbb áldozat bolgár, moldáv, orosz, román és ukrán származású, akiket hazánkban keresztül Nyugat-Európába vagy az Amerikai Egyesült Államokba szállítanak. Évente magyar nők ezrei esnek a csábító külföldi állásajánlatok csapdájába. Ahogy Fehér Lenke, az MTA Jogtudományi Intézetének tudományos tanácsadója és Tóth Györgyi, a NANE Egyesület vezető munkatársa rámutatott, pontos adatokat nem ismerünk, de évente nők ezreit használják rabszolgaként. A gyermekek és férfiak kihasználásával, kényszermunkájával kapcsolatos adatok nem ismertek.

6. CIKK: A SZABADSÁGHOZ ÉS BIZTONSÁGHOZ VALÓ JOG

Előzetes letartóztatás *Jogalkotási kezdeményezések, nemzeti esetjog, a magyar hatóságok gyakorlata*

A büntetések és az intézkedések végrehajtásáról szóló törvény említett tervezete,⁶ amely a büntetés-végrehajtás hatályos szabályozását hivatott felváltani, a karta jelen cikkével kapcsolatban a következő releváns szabályozást tartalmazza: a tervezet 284. § (2) bekezdés e) pontja szerint a rendelkezési jogkör gyakorlója (rendszerint a büntetés-végrehajtási bíró) dönt az előzetesen letartóztatott fokozott őrzéséről, illetve felügyeletéről; mindazonáltal a 287. § (4) bekezdése alapján a börtönparancsnok rendeli el a szigorúbb szabályok alkalmazását. Ezzel a lehetőséggel élve a parancsnok gyakorlatilag átveheti a rendelkezési jog gyakorlójának hatáskörét és döntést hozhat olyan módon, hogy annak még értesítését is mellőzi. Az előzetes letartóztatásban lévőkkel szemben elméletileg csak a büntetőeljárás sikerességének biztosítása érdekében alkalmazhatók korlátozások, és különleges indokok hiányában nem lehetnek kedvezőtlenebb helyzetben (például szigorúbb végrehajtási fokozat szerinti szabályok, konkrétan a fegyházakra

irányadók hatálya alatt), mint a jogerősen elítéltek. A Magyar Helsinki Bizottság véleménye szerint a tervezet úgy kellene módosítani, hogy az lehetővé tegye a parancsnok számára szigorúbb szabályok alkalmazását (abban az esetben, ha az előzetes letartóztatott magatartása veszélyeztetné az intézet rendjét), azonban legfeljebb három napra – minden további hosszabbítás a rendelkezési jog gyakorlója döntésének függvénye kellene hogy legyen.⁷

Jogerős büntetőítéletet követő fogva tartás (beleértve a szabadságvesztést kiváltó alternatív büntetési módokat és a feltételes szabadlábra helyezés feltételeit)

*Jogalkotási kezdeményezések, nemzeti esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

A következő tárgyköröknek, amelyek a büntetések és az intézkedések végrehajtásáról szóló törvény tervezetéhez kapcsolódnak, fontos hatásuk van a karta 6. cikke által védett jogokra:⁸

Az úgynevezett enyhébb végrehajtási szabályok (EVSZ) a büntetés egy részének letöltése után lehetővé tették az elítélt számára a büntetés-végrehajtási intézet elhagyását havonta több alkalommal, valamint azt is, hogy az intézeten kívüli munkahelyen is munkát végezzen. 1999-től kezdve jogszabályi változások és a jogalkalmazási gyakorlat átalakulása miatt az EVSZ (a korábbival megegyező célú és hatású) alkalmazása gyakorlatilag ellehetetlenült. Annak ellenére, hogy a tervezettől az EVSZ újraintézményesítése lett volna várható (végrehajtva a szükséges módosításokat, például megfelelő engedélyezési eljárás kialakítását), abból az EVSZ szabályozását különösebb indoklás nélkül kihagyták.

A büntetések végrehajtását a Büntető törvénykönyv által előírt végrehajtási fokozatokhoz igazodóan kell szabályozni (erre különösen szigorú, szigorú és enyhébb körülmények között van lehetőség). A büntetés-végrehajtási szervezetnek nem áll jogában az elítélteket további „rezsimekbe” (azaz térbelileg elkülönített, a fogvatartottak jogai tekintetében is különböző végrehajtási osztályokba) sorolni. Mindazonáltal a „rezsimerendszernek” van ésszerű alapja is, mivel ezáltal a büntetés-végrehajtási intézet képessé válik a fogvatartott magatartásának függvényében annak jutalmazására vagy büntetésére. A MHB ajánlása a probléma megoldására: 1) a rezsimeknek egységet kell alkotniuk, a fogvatartottnak a fokozata és a rezsimesorolása tekintetében pontosan tudnia kell, mihez van joga és mihez nincs; 2) a rezsimek nem fedhetik át egymást, a legsúlyosabb börtönrezsime sem lehet olyan szigorú, mint a legenyhébb fegyházrezsime; 3) a besorolást indokolt határozatban kell közölni a fogvatartottal; 4) a fogvatartott évente leg-

alább egyszer besorolása felülvizsgálatát kérheti a büntetés-végrehajtási bírótól. A tervezet a fent említett garanciákat csak részben tartalmazza, rendelkezéseit az elítélt szempontjából kedvezőbb és sokkal kedvezőtlenebb módokon is lehet értelmezni, ami az elítéltek személyes szabadsághoz való jogának akár további jelentős korlátozásához is vezethet, bírósági határozat nélkül.

8. CIKK: A SZEMÉLYES ADATOK VÉDELME

Adatvédelem (általában, a kezelt adatokhoz való hozzáféréshez való jog, az adatok helyesbítéséhez való jog, jogorvoslathoz való jog)

*Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

Az adatvédelmi ombudsman 2005. október 25-én hozta meg állásfoglalását az örökbefogadott gyermekek egészségügyi adatainak nyilvántartásával kapcsolatban. A jelenlegi helyzet szerint az örökbefogadást megelőzően a gyermek születésével, esetleges gyógykezelésével kapcsolatos adatok a gyermek eredeti nevén, a születéskor kapott taj számával szerepelnek az egészségügyi szolgáltató nyilvántartásában, a vér szerinti anya feltüntetése mellett. A gyermek örökbefogadása esetén az örökbe fogadó szülőknek új taj számot kell igényelniük a gyermek számára, akit az anyakönyvvezető oly módon anyakönyvez, hogy az örökbe fogadó szülőket vér szerinti szülőként vezeti be az anyakönyvbe, és az anyakönyvi kivonat nem tartalmaz az örökbefogadás tényére utaló adatot. Ugyanakkor a gyermek egészséghez való alkotmányos joga megkívánhatja a korábbi kezelési vagy egészségi állapottal összefüggő adatokhoz való hozzáférést.

Az adatvédelmi ombudsman állásfoglalásában hangsúlyozta, hogy titkos örökbefogadás esetén az örökbefogadás titkossága a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény értelmében a vér szerinti és az örökbe fogadó szülők közötti viszonyt jellemzi, vagyis elvileg csak azt zárja ki, hogy a szülők egymás adatait megismerjék, illetve a vér szerinti szülők az örökbefogadás tényéről értesítést kapjanak. Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény 24. § (2) bekezdése alapján az egészségügyi dokumentációval az egészségügyi szolgáltató, az abban szereplő adattal a beteg rendelkezik.

Mindezekre tekintettel az ombudsman a gyermek egészséghez való alkotmányos joga érdekében adatvédelmi szempontból elfogadható megoldásnak

tartaná, ha – a vonatkozó jogi szabályozás módosításával – a gyámhatóság kapna megbízást arra, hogy az Országos Egészségbiztosítási Pénztár nyilvántartásából megkeresse a gyermek régi személyazonosító adataihoz rendelt egészségügyi szolgáltatásokat elvégzett egészségügyi szolgáltatókat, és határozatában felszólítsa őket az egészségügyi dokumentációban szereplő régi személyazonosító adatok törlésére és egyidejűleg az új személyazonosító adatok feltüntetésére.

Az adatvédelmi ombudsman javasolta, hogy az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, illetve az Egészségügyi Minisztérium gondoskodjanak az adatkezelésre vonatkozó jogszabályok módosításáról.

10. CIKK: A GONDOLAT, A LELKIISMERET ÉS A VALLÁS SZABADSÁGA

A vallásszabadság biztosítása érdekében megvalósított ösztönző eszközök és ésszerű alkalmazkodás
*Jogalkotási kezdeményezések, nemzeti esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

Amint azt a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény 19. § (1) bekezdése előírja, az állam – külön törvény rendelkezései szerint – normatív módon meghatározott, a hasonló állami intézményekkel azonos mértékű költségvetési támogatást nyújt az egyházi jogi személy nevelési-oktatási, szociális és egészségügyi, sport, gyermek- és ifjúságvédelmi intézményei működéséhez, illetőleg a támogatás az ilyen ellátásokra elkülönített pénzeszközökből történik. Az előbb leírt szabályozást az Alkotmánybíróság 22/1997. (IV. 25.) AB határozatában, azon túl, hogy nem minősítette alkotmányellenesnek, egyenesen alkotmányos követelményként határozta meg. Az egyházak által ellátott közfeladatok finanszírozásának szabályai az egyházak hitéleti és közcélú tevékenységének anyagi feltételeiről szóló 1997. évi CXXIV. törvény 5. és 6. §-ában kerültek részletesebb szabályozásra, mindazonáltal a támogatások (normatívák) konkrét összegéről minden évben a költségvetési törvény rendelkezik.

Az előző évhez hasonlóan idén is komoly vita bontakozott az Oktatási Minisztérium és néhány egyház között a 2006-os évi költségvetési törvény előkészítésével párhuzamosan. A vita középpontjában az a probléma áll, hogy az Oktatási Minisztérium állítása szerint az egyházi fenntartók által működtetett oktatási intézmények a helyi önkormányzati fenntartású oktatási intézményeknél magasabb összegű normatív

állami támogatást kapnak, és emiatt az egyházi fenntartású intézmények támogatását csökkenteni kell.⁹ Mindeközben több egyház állítása szerint az általuk fenntartott iskolákban tanuló diákok gyakorlatilag már így is kevesebb támogatást kapnak, és amennyiben az állam a támogatást nem növeli meg vagy esetleg tovább csökkenti, sérül az egyházi iskolákban tanuló gyermekek oktatáshoz és egyenlő bánásmódhoz való joga. A vita ebben az évben kiterjedt az egyházi fenntartású szociális intézmények állami támogatásának kérdésére is.¹⁰

Aggasztó események, fejlemények

A Tököli Fiatalkorúak Büntetés-végrehajtási Intézetében fogva tartott HIV-pozitív elítéltek számára még mindig nem megengedett a közös helyiségek használata, illetve a közös programokon való részvétel, így nem lehetnek jelen a börtönkápolnában tartott istentiszteleteken sem. Figyelemmel arra a tényre, hogy a HIV-vírusnál a mindennapi érintkezés útján nem áll fenn a fertőzés veszélye, az elkülönítés – egyéb jogok mellett – a szóban forgó elítéltek szabad vallásgyakorláshoz való jogának szükségtelen és aránytalan korlátozásához vezet. A Társaság a Szabadságjogokért az Alkotmánybírósághoz fordult az ügyben.¹¹

11. CIKK: A VÉLEMÉNYNYIL- VÁNÍTÁS ÉS A TÁJÉKOZÓDÁS SZABADSÁGA

*A véleménynyilvánítás szabadsága és a tájékozódás
szabadsága (általában)
Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

1. 12/2004. (IV. 7.) AB határozatában az Alkotmánybíróság mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet állapított meg és – 2004. december 31-i határidővel – felhívta a törvényhozót, hogy biztosítsa azokat a jogállami garanciákat, amelyek a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény 19. § (5) bekezdése szerinti közérdekű adatok megismerését lehetővé teszik.

Az Avtv. módosítás előtti 19. § (5) bekezdése szerint „ha törvény másként nem rendelkezik, a belső használatra készült, valamint a döntés-előkészítéssel összefüggő adat a kezelését követő húsz éven belül nem nyilvános. Kérelemre az adatok megismerését a szerv vezetője e határidőn belül is engedélyezheti.” Az AB szerint nemcsak az vet fel alkotmányossági problémát, hogy a „belső használatra készült”, valamint a

„döntés-előkészítéssel összefüggő adat” fogalmait nem határozza meg az Avtv., hanem az is, hogy a belső használatra készült adat fogalma széles körű mérlegelési jogkört biztosít az adatkezelő szerv számára, mivel a nyilvánosságkorlátozás nem az adat tartalmán, hanem az adatkezelő szándékán alapul. Az AB hangsúlyozza, hogy ezen adatok esetében is biztosítani kell „a nyilvánosságkorlátozás feletti érdemi és hatékony bírói jogorvoslati lehetőséget, melynek a formai kritériumok vizsgálatán túlmenően ki kell terjednie a nyilvánosságkorlátozás indokoltságának tartalmi vizsgálatára”.

Az Országgyűlés a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról 1992. évi LXIII. törvényt módosító szóló 2005. évi XIX. törvény elfogadásával tett eleget jogalkotási kötelezettségének. A módosítás alapján az állami vagy helyi önkormányzati feladatot, valamint jogszabályban meghatározott egyéb közfeladatot ellátó szerv vagy személy feladat- és hatáskörébe tartozó döntés meghozatala előtt készített vagy rögzített, a döntés megalapozását szolgáló adatok esetében a keletkezésüktől számított tíz évig ad lehetőséget az adatok megismerésének korlátozására. A „döntés megalapozását szolgáló” fordulat az adat készítése vagy rögzítése céljára utal, vagyis az Avtv. új 19/A. §-ának alkalmazhatósága nem függ attól, hogy ténylegesen születik-e döntés az azt megalapozó adatok alapján. A tízéves védelmi idő letelte előtt az adatot kezelő szerv vezetője engedélyezheti az adat megismerését. A döntés meghozatalát követően azonban a megismerésre irányuló igény elutasítására a szerv vezetőjének a törvény szerint csak akkor van lehetősége, ha – figyelemmel az Avtv. 21. § (2) bekezdésére – bizonyítani tudja, hogy az adat megismerése a szerv törvényes működési rendjét vagy feladat- és hatáskörének illetéktelen külső befolyástól mentes ellátását, így különösen az adatot keletkeztető álláspontjának a döntések előkészítése során történő szabad kifejtését veszélyeztetné. A módosítás lehetőséget ad arra, hogy jogszabály egyes adatok megismerését a főszabályként érvényesülő tízéves időtartamnál rövidebb időkorláttal tegye lehetővé.

2. Az Országgyűlés 2005. július 5-i ülésnapján fogadta el az elektronikus információszabadságról szóló 2005. évi XC. törvényt (Einfoszabtv.). Figyelemmel az alkotmány 2. § (1) bekezdésében foglalt jogállamiságból és az alkotmány 61. § (1) bekezdése által biztosított, a közérdekű adatok megismeréséhez és terjesztéséhez való jogból eredő követelményekre, a jogszabály elsődleges célja – a közérdekű adatok meghatározott körének az interneten történő közzétételével – az állam átláthatóbbá tétele.

A törvény 6. § (1) bekezdése szerint a 3. § (1)–(3) bekezdésében meghatározott közfeladatot ellátó szervek – tevékenységükhöz kapcsolódóan – közzéteszik az általános közzétételi listában meghatározott adatokat. Az általános közzétételi lista a közfeladatot ellátó szervek működésével kapcsolatos legfontosabb közérdekű adatokat tartalmazza: személyzeti, szervezeti, pénzügyi adataikat. Ezekhez az adatokhoz bárki azonosítás nélkül és ingyenesen férhet hozzá. (A törvény emellett lehetőséget ad különös és egyedi közzétételi listák elkészítésére is.) Míg a legfontosabb állami, országos hatáskörű szerveknek, valamint a megyei (fővárosi) közigazgatási hivataloknak 2006. január 1-jétől kell eleget tenniük e törvényi követelménynek, addig a megyei önkormányzatoknak és az 50 000-nél nagyobb lélekszámú településeknek 2007. január 1-jétől, az ennél kevesebb lakosú településeknek, valamint a közintézményeknek pedig 2008. január 1-jétől.

A jogszabályalkotás nyilvánossága érdekében az Einfoszabtv. előírja a törvényjavaslatok tervezeteinek és egyéb jogszabálytervezeteknek az előkészítő honlapján való közzétételét. A honlapot alkalmassá kell tenni arra, hogy a polgárok kifejezhessék véleményüket a jogszabálytervezetekkel kapcsolatban. Nemesak a normaszöveg-tervezeteket, hanem a koncepciót és a normaszöveg-tervezethez kapcsolódó indokolást is közzé kell tenni.

A 9. § (3) bekezdése rendelkezik azokról a jogszabálytervezetekről, amelyeket az előkészítőnek tárgyük miatt nem kell közzétennie [az alkotmány 28/C. § (5) bekezdése alapján országos népszavazásra nem bocsátható tartalmú; a fizetési kötelezettségekről, az ármegállapításról, az állami támogatásról, valamint a szervezetalapításról szóló jogszabálytervezetek]. Ehhez kapcsolódóan a törvény 9. § (4) bekezdése indoklás és felülvizsgálat nélküli, ezért széles körű döntési lehetőséget (diszkréciót) biztosít arra az esetre, ha egy jogszabálytervezet a Magyar Köztársaság különösen fontos honvédelmi, nemzetbiztonsági, pénzügyi, külügyi, természetvédelmi vagy örökségvédelmi érdekeinek védelmét veszélyeztetné vagy ha a jogszabály különösen gyors elfogadásához kiemelkedő társadalmi érdek fűződik.

A törvényalkotási eljárás nyilvánosságára vonatkozik a 11. §. E rendelkezés alapján az Országgyűlés a honlapján közzéteszi a törvényjavaslatokat, a törvényjavaslatokhoz kapcsolódó, az Országgyűlés irománnyilvántartásában szereplő dokumentumokat, így különösen a módosító javaslatokat, kapcsolódó módosító javaslatokat, a törvényjavaslatához készült bizottsági ajánlásokat, valamint az egységes javaslatot, a törvényjavaslat plenáris ülésen folytatott általános vitájáról, részletes vitájáról, záró vitájáról, a módosító ja-

vaslatokról való határozathozatalról, valamint a zárószavazásról készült jegyzőkönyveket, azon bizottsági ülések jegyzőkönyveit, amelyeken az adott bizottság a törvényjavaslattal foglalkozott.

A 12. § alapján a Magyar Közlöny mindenki számára ingyenesen hozzáférhetővé válik. Ezzel párhuzamosan – a jogrendszer hatályos normáiban való könnyebb eligazodás érdekében – a 13. § (1) bekezdése rendelkezik a hatályos jogszabályok elektronikus gyűjteményének közzétételéről, amely a jogszabályoknak és az állami irányítás egyéb jogi eszközeinek az aktuális napon hatályos szövegét tartalmazza. Ebben az adatbázisban nemcsak a jogszabályok száma és címe, hanem a szövegük is kereshető.

A 15. § szerint a központi jogszabályoktól eltérően a helyi önkormányzati rendeletek közzétételéről a belügyminiszter az erre a célra fenntartott honlapon gondoskodik.

A bírósági határozatokhoz való hozzáférés érdekében közzé kell tenni a jogegységi határozatokat, az elvi bírósági határozatokat, kollégiumi véleményeket, elvi döntéseket és kollégiumi állásfoglalásokat, a Legfelsőbb Bíróságnak és az ítélőtábláknak az ügy érdemében hozott határozatait, valamint az ezekhez a határozatokhoz kapcsolódó alsóbb bírósági döntéseket. Az információs önrendelkezési jog és a személyiségi jogok védelmében ugyanakkor egyes polgári és büntetőügyekben lehetőség van a közzététel mellőzésére, valamint a határozat anonimizálására. A törvény 2007. július 1-jétől teszi kötelezővé e közzétételi kötelezettségek teljesítését a Bírósági Határozatok Gyűjteménye elnevezésű elektronikus adatbázisban, amely személyazonosítás nélkül, díjmentesen hozzáférhető.

3. Az Országgyűlés 2005. május 30-i ülésnapján több ponton módosította az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról szóló 2003. évi III. törvényt. A köztársasági elnök a törvényt nem hirdette ki, hanem előzetes normakontrollra megküldte az Alkotmánybíróságnak.

A törvénymódosítás alapján az operatív kapcsolatok, a hálózati személyek és hivatásos alkalmazottak azonosításához szükséges, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban levéltár) kezelésében lévő személyes adatok nyilvánosságra hozandók. E rendelkezés a köztársasági elnök véleménye szerint sérti az alkotmány 59. § (1) bekezdésében garantált személyes adatok védelméhez való jogot. Meglátása szerint nincs olyan alkotmányos cél, amely ezt az alapjog-korlátozást indokolttá és szükségessé tenné. A köztársasági elnök indítványában rámutatott arra is, hogy a hivatásos alkalmazottaknak, tehát a beszerzőknek és tartótiszteknek, illetve a

hálózati személyeknek, vagyis a beszervezett ügynököknek a titkosszolgálatok működtetésében és tevékenységében jelentősen eltérő szerepük volt. Kérte ezért, hogy az Alkotmánybíróság az alkotmányossági vizsgálatot a felsorolt személyi körök tekintetében külön-külön folytassa le. Az indítvány sérelmesnek tartja azt is, hogy a nyilvánosságra hozatalról szóló döntés ellen nem vehető igénybe megfelelő jogorvoslat, ami sérti az alkotmány 57. § (5) bekezdésében biztosított jogorvoslathoz való jogot.

Az Alkotmánybíróság határozatának indokolásában felidézte a 60/1994. (XII. 24.) AB határozatot, amely megállapította, hogy a titkosszolgálati nyilvántartások titkosságának megszüntetése nem eredményezheti az ott szereplő összes adat közérdekűvé válását. Személyes adatok attól függően válhatnak közérdekűvé, hogy az adott személy részt vesz-e a politikai életben. A törvény jelenleg hatályos szövege megfelelő egyensúlyt teremt a személyes adatok védelme és az információszabadság között. Ezt a jogszabály a fokozatosságra épülő nyilvánossági struktúrával éri el. A törvény módosítása ezt a fokozatosságot megbontja azáltal, hogy korlátozás nélkül az adatok megismeréséhez fűződő alkotmányos jog érvényesülésének biztosít feltétlen elsőbbséget. Márpedig az alkotmánybírósági gyakorlatra figyelemmel ez a megoldás nem állja ki az alkotmányosság próbáját.

Aggasztó események, jelenségek

1. 2003. június 13-án – másokkal együtt – egy országgyűlési képviselő indítványt nyújtott be az Alkotmánybírósághoz a Büntető törvénykönyv kábítószerrel kapcsolatos egyes rendelkezései alkotmányellenességének megállapítása és megsemmisítése érdekében. [Az AB 54/2004. (XII. 14.) AB határozatában bírálta el az indítványt.] A Társaság a Szabadságjogokért az Avtv. 19. §-ára hivatkozva kérte az AB-t, hogy bocssássa rendelkezésére az indítványt. 2004. október 12-én az AB arról értesítette a TASZ-t, hogy állandó gyakorlatának megfelelően csak akkor bocssáthatja rendelkezésre az indítványt, ha ahhoz az indítványozó hozzájárul.

2004. november 10-én a TASZ az indítvány megismerésére irányuló keresetet nyújtott be a Fővárosi Bíróságon. Az elsőfokú bíróság álláspontja szerint az AB az Avtv. 2. § 9. pontja szerinti adatkezelőnek minősül, és bizonyos körben közérdekű adatot is kezel, ugyanakkor az indítvány nem minősül adatnak. Az információszabadság szempontjából sem az Avtv., sem az AB, sem a Legfelsőbb Bíróság nem határozza meg az adat fogalmát. Jogszabályi és jogalkalmazói definíció hiányában az elsőfokú bíróság a Magyar Értelmező Kéziszótár fogalom meghatározását vette ala-

pul. E szerint „adat: valakinek vagy valaminek a megismeréséhez hozzásegítő (nyilvántartott) tény, részlet”. Mivel nincsen olyan tény az indítványban, amely adatnak minősülne, így az AB jogosan tagadta meg a TASZ kérelmének teljesítését.

2005. június 5-én – a TASZ fellebbezése nyomán – a Fővárosi Ítéltábla ugyancsak elutasította a TASZ keresetét. A Fővárosi Ítéltábla álláspontja szerint az elsőfokú bíróság tévedett, amikor nem arra az álláspontra helyezkedett, hogy az indítvány nem minősül adatnak. Ugyanakkor az indítványban kifejezett álláspont személyes adatnak minősül az Avtv. 2. § 1. pontja alapján, mivel abból azonosítható természetes személyre következtetést lehet levonni. Így jogszerűen járt el az AB, hiszen az indítványozó nem járult hozzá személyes adatai közléséhez.

A jogerős döntés ellen a TASZ felülvizsgálati kérelmet nyújtott be. 2005. október 3-i döntésében a Legfelsőbb Bíróság is elutasította a TASZ kérelmét. A testület álláspontja szerint az indítványt önmagában nem teszi közérdekű adattá, hogy az utólagos normakontroll-eljárás célja mindenkire kötelező jogszabály felülvizsgálata. Szemben a TASZ álláspontjával nem csupán az indítványozó neve, lakcíme minősül közérdekű adatnak, hanem az indítvány tartalmi része is, így az indítványban nem választhatók el egymástól a személyes adatot és közérdekű adatot tartalmazó részek.

2. 2004 májusában a TASZ felmérést indított a Budapesten és néhány vidéki városban működő közterületi kamerás térfelügyelő rendszerek vizsgálatára. A térfelügyelő rendszereket működtető önkormányzati és rendőri szervezetekhez szülő kérdéseiket harminchat, illetve nyolcvan pontban foglalták össze. Kérték a kamerás hálózatok működésének statisztikáit, a hozzájuk kapcsolódó szerződéseket, megállapodásokat, valamint a városi térfelügyelő rendszer kamerabültetési térképvázlatát is. Minden alkalommal ugyanazokat a – térfelügyelő rendszer telepítési, technikai körülményeire, a lakosság körében való ismertségére, jogi, illetve gazdasági hátterére és a rendszer ellenőrzésére vonatkozó – kérdőíveket használták. Az összes kérdés a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény (a továbbiakban Avtv.) 19. § (1)–(2) bekezdésében megszabott kereteken belül maradt.

Szinte mindegyik adatkezelő túllépte válaszával a tizenöt napos törvényi határidőt. A TASZ a kérdőíveket először a budapesti kerületi rendőrkapitányságoknak küldte el. Ezekre – egyesítve, a törvényben előírt határidőt jócskán túllépve – a BRFK hivatalának vezetője válaszolt. A TASZ 2004. november 24-én keresetet nyújtott be a Pesti Központi Kerületi Bíróságon. Az elsőfokú bíróság a kere-

setet idézés kibocsátása nélkül elutasította. A végzés indokolásában arra hivatkozott, hogy „a bíróság megvizsgálta a kérdőívet és abban közérdekű adatot nem talált, a kérdésekből nem derül ki, hogy mely kerület adatait kéri, és nem adatok vannak benne, hanem kérdések vannak megfogalmazva”.

A végzés ellen a Fővárosi Bíróságnál fellebbezést nyújtott be a TASZ, melynek indokolásában kifejtette: mivel a kérdőív tartalmazza a közérdekű adatok kiadására vonatkozó kérdéseket, magának a kérdőívnek a megválaszolása lett volna a közérdekű adatok szolgáltatása. Az Avtv. 21. § (6) bekezdése alapján ezek az ügyek ugyan soron kívül bírálandók el, a fellebbezést csak augusztus 23-án szignálták, és az első tárgyalás sem lett kitűzve.

3. 2005 márciusában az Élet és Irodalom című hetilap (a továbbiakban ÉS) oknyomozó cikksorozatot indított. A cikksorozat szerzője szerint Orbán Viktor részt vett a Szárhegy dűlő–Sárazsádány–Tokaj-Hegyalja Kft. (a továbbiakban kft.) taggyűlésein és tanácsot adott a kft.-nek, hogyan lehet az állami támogatást, valamint az állami tulajdonú Tokaj Kereskedőház Rt. részvényeit megszerezni. A kérdéses időszakban Orbán Viktor miniszterelnök volt, felesége, Lévai Anikó pedig a kft. egyik tulajdonosa. Az ÉS birtokába jutott a taggyűléseken készült jegyzőkönyveknek és közzétette azokat. A kft. helyreigazítás iránti keresetét nyújtott be, mivel 2000. szeptember 6-án, 2001. június 4-én, illetve december 2-án nem tartott taggyűlést. Az elsőfokú bíróság elutasította kft. keresetét. Döntésében hangsúlyozta, hogy a Ptk. 79. § (1) bekezdése alapján a helyreigazítás iránti keresetindításnak nem előfeltétele, hogy a kifogásolt kitétel az érintett személy jó hírnevét is sértse, ezért az alperesnek az erre vonatkozó védekezését nem fogadta el. Megítélése szerint az alperes által csatolt másolatok nem felelnek meg a gazdasági társaságokról szóló 1997. évi CXLIV. törvény (Gt.) által támasztott követelményeknek, ezért nem volt megállapítható, hogy a keresetben kifogásolt három alkalommal szabályos taggyűlés zajlott volna le. Ennek azonban az újságcikk egészét tekintve a felperes cég megítélését illetően nem tulajdonított jelentőséget, és a PK 12. számú állásfoglalására tekintettel a keresetét elutasította.

A másodfokon eljáró bíróság az elsőfokú bíróság ítéletét megváltoztatta és helyreigazítás közlésére kötelezte a hetilapot. Indokolása szerint az alperes a taggyűlési jegyzőkönyvként csatolt fénymásolatok eredeti példányát nem tudta felmutatni, azok valóságát a perben nem bizonyította. A csatolt iratok formailag és tartalmilag sem felelnek meg a Gt. korlátozott felelősségű társaságok taggyűléseire vonatkozó 152–155. §-a rendelkezéseinek. Miután a felperes

személyének megítélése szempontjából jelentősége van annak, hogy a dokumentumokból az alperes által idézett gazdálkodási, illetve üzleti elképzelések, eszmecserék a felperes cég taggyűlésén hangzottak-e el, ezért – a bizonyítatlanság következményeit levonva – az alperest helyreigazításra kötelezte.

A jogerős döntés ellen az ÉS felülvizsgálati kérelmet nyújtott be a Legfelsőbb Bíróságon, amelyet 2005. október 5-én elutasítottak. A döntés indokolása szerint a gazdasági társaságokról szóló 1997. évi CXLV. törvény 150. § (1) bekezdése szerint a gazdasági társaságok legfőbb döntéshozó szerve a taggyűlés, amely a tulajdonosi jog gyakorlásának elsődleges színtere. Ezért a kft. tevékenységének megítélése szempontjából lényeges kérdésnek minősül, hogy a társaság tagjai vagy a képviselőikben eljáró személyek a cég tevékenységére vonatkozó elképzeléseiket taggyűlésen vetették-e fel. Helyesen jutott ezért a másodfokú bíróság arra a következtetésre, hogy a keresettel helyreigazítani kért tényállítás, a taggyűlések tartása, azok valós vagy valótlansága a felperes megítélése szempontjából lényeges kérdésnek minősül. A felperest ugyanis az újságcikk kizárólag ebben a vonatkozásban érintette, ezért az újságcikk más személyre vonatkozó közlései a felperes igényét nem jelentékteleníthették el.

Az újságíró információforrásainak titkossága
*Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

Csík Rita, a Népszava újságírója ellen 2004. november 6-án emeltek vádat a Büntető törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény 221. §-ába ütköző szándékos államtitoksértés miatt. 2004 májusában írt cikkében egy rendőrségi feljegyzésből idézett, amely a rendőrség által egy országgyűlési képviselő ellen összegyűjtött, büntetőüggyel kapcsolatos bizonyítékokat tartalmazott. A feljegyzésben a rendőrség indítványozta az országgyűlési képviselő mentelmi jogának felfüggesztését. Míg a fővárosi főügyész álláspontja szerint a feljegyzés államtitkot tartalmazott és ezért vádemelésre került sor, addig az adatvédelmi biztos amellett érvelt, hogy jogellenes volt a titkosítási eljárás, ezért a feljegyzés nem minősül államtitoknak. A 2005. július 12-én megtartott tárgyalási napon az ügyészség amellett érvelt, hogy az újságírónak tudnia kellett volna a feljegyzés tartalmából, hogy az államtitoknak minősül, mivel jogi végzettségű. Az újságíró vallomásaiban elmondta, hogy nem az ő feladata annak eldöntése, hogy egy dokumentum tartalma államtitok-e vagy sem, újságíróként arról kellett meggyőződnie, hogy pontos és valós információt tartalmaz-e a feljegyzés. A 2005. november 18-án kihirdet-

tett elsőfokú felmentő ítélet szerint a közléssel nem valósult meg bűncselekmény, mert szabálytalan volt a titkosítási eljárás.

A kormány által 2005 decemberében benyújtott, a minősített adat védelméről szóló törvényjavaslat újr szabályozza ugyan a titokfajtákat, de nem rendelkezik az államtitoksértés bűncselekmények módosításáról, annak elkövetői így a jövőben is lehetnek újságírók.

12. CIKK: A GYÜLEKEZÉS ÉS EGYESÜLÉS SZABADSÁGA

Egyesületi szabadság
*Jogalkotási kezdeményezések, nemzeti esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

A Főváros Bíróság 2004. december 1-jén kelt döntésével feloszlatta a Vér és Becsület Kulturális Egyesületet, 2005. október 27-én pedig a Fővárosi Ítéltábla másodfokú bírósággént helybenhagyta a döntést. 2003 februárjában a Fővárosi Főügyészség az egyesületi jogról szóló 1989. évi II. törvény 14. és 16. §-a alapján a bíróságtól a szervezet megszűnésének megállapítását kérte, mivel tagjainak száma az előírt tíz alá csökkent, illetve arra hivatkozva kérte a bíróságtól a szervezet feloszlását, hogy annak tagjai jogellenes tevékenységet folytatnak. A bíróság az ítélet indoklásában kiemelte, hogy az egyesület bevallottan olyan nézetekkel azonosult és olyan tevékenységet folytatott, amely ellentétes a 1947-es párizsi szerződéssel, amelyben Magyarország kötelezettséget vállalt arra, hogy nem teszi lehetővé területén fasiszta szervezetek működését a jövőben.¹²

13. CIKK: A TUDOMÁNY ÉS A MŰVÉSZETEK SZABADSÁGA

A kutatás és az egyetemek szabadsága
*Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

Az Országgyűlés 2005. május 23-án elfogadta az új felsőoktatási törvényt (a továbbiakban újFot.), amelynek előzetes alkotmányossági vizsgálatát a köztársasági elnök kezdeményezte az Alkotmánybíróságnál. Véleménye szerint az állami fenntartású intézményekben kötelezően létrehozandó stratégiai döntéshozó szervek, az irányító testületek, olyan jogosítványokat kaptak, melyek sértik a felsőoktatási intézmények autonómiáját, ezáltal az alkotmánynak a tudományos élet szabadságát bizto-

sító 70/G. §-át. Az indítvány szerint alkotmányosértő az a rendelkezés is, amely a kormányt felhatalmazza azon tudományterületek meghatározására, amelyekben doktori képzés folyhat. Nemcsak a 70/G. §-át, hanem a jogorvoslathoz való jogot [alkotmány 57. § (1) bekezdés] és a bírósági jogvédelemhez való jogot (alkotmány 70/K. §) is sérti az a rendelkezés, amely az oktatási miniszternek bizonyos feltételek mellett lehetővé teszi a felsőoktatási intézmény átszervezését vagy megszüntetését. E döntés ellen jogorvoslatot nem biztosít az újFot. A köztársasági elnök szerint alkotmányellenes az is, hogy a régi felsőoktatási törvényt addig kell alkalmazni, amíg a törvény bevezetése nem kezdődik meg. Egy törvény alkalmazhatóságának ilyen bizonytalan fogalommal való meghatározása az indítvány szerint sérti a jogbiztonság alkotmányos elvét.

17. CIKK: A TULAJDONHOZ VALÓ JOG

A tulajdonhoz való jog és korlátozásai
*Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

35/2005. (IX. 29.) AB határozatában az Alkotmánybíróság – hivatalból – mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet állapított meg amiatt, mert a törvényhozó nem hozta összhangba a kisajátításról szóló 1976. évi 24. törvényerejű rendeletet az alkotmány 13. § (2) bekezdésében foglaltakkal. Az Országgyűlés 2007. június 30-áig köteles jogalkotási feladatának eleget tenni. A határozat összefoglalóját lásd a Fundamentum 2005/4. számában.

20. CIKK: TÖRVÉNY ELŐTTI EGYENLŐSÉG

*Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

1999. március 4-én kiraboltak és agyonverték egy férfit a Hajdú-Bihar megyei Újszentmargitán. A gyilkossággal két helybéli – apát és fiát – gyanúsítottak. Ifjabb és idősebb Burka Ferenc a gyilkosság estéjén a helyi kocsmában elfogyasztott néhány italt az áldozattal. A következő napon a két férfit letartóztatták és nyomozást indítottak ellenük. Két tanúvallomás elegendő volt a vádemeléshez. Az első tanú a kocsmáros volt, aki szerint a két roma férfi látta, hogy az áldozatnál nagyobb összegű készpénz

van. A másik tanú, egy helybéli látta a két férfit az áldozat háza felé gyalogolni.

A nyomozás során a rendőrség is csak közvetett bizonyítékokat talált. Egy helyi rendőr a következőket vallotta a bírósági meghallgatáson: „Rögtön Burka Ferencre gondoltam. Amolyan megérezés volt. Arra gondoltam, talán ő az elkövető.” Az eljárás során az ügyész többször hangoztatta: az elkövetés módja jellegzetesen cigány. Bár semmilyen megsemmisített vagy elásott csizmát nem találtak, a vádiratban mégis szerepelt, hogy a csizma elégetése és eltüntetése, valamint a ruhák kimosása és kitergetése tipikusan cigány elkövetésre utal. Hasonlóan bizonyítékértékűnek tekintette a vád, hogy a gyilkosságot a tettes olyan hidegvérrel követte el, hogy még csak nem is verejtékezett, így nem hagyott szagmintát. A nyomozás és a tárgyalás során a hatóságok teljesen figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy az áldozat markában vörös hajszálát találtak, míg mindkét gyanúsított fekete hajú. DNS-vizsgálatot nem kért a bíróság.

2002. április 2-án az elsőfokú bíróság bűnösnek találta a két férfit, és 15, illetve 13 év szabadságvesztésre ítélte. A másodfokú bíróság 2003 szeptemberében megsemmisítette az elsőfokú döntést és új eljárást rendelt el. 2005 márciusában a megisméltelt eljárásban a bíróság a két férfit 2100 nap őrizet után szabadon bocsátotta és házi őrizetet rendelt el. Az új eljárásban több tanúvallomás a két roma férfi ártatlansága mellett szólt. Egy tanú megnevezett egy másik férfit, aki bevallotta, hogy ő követte el a gyilkosságot, mivel azt hitte, az áldozat szerszámokat lopott tőle. 2005. július 9-én a Hajdú-Bihar Megyei Bíróság felmentette az apát és fiát. Mivel az ügyész fellebbezett, az ítélet nem jogerős.¹³

21. CIKK: A HÁTRÁNYOS MEGKÜLÖNBÖZTETÉS TILALMA

A diszkrimináció elleni védelem
*Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

1. A Háttér Társaság a Melegekért Egyesületnek a Károli Gáspár Református Egyetem ellen indított perének felülvizsgálati eljárásában hozott legfelsőbb bírósági ítéletet és annak kommentárját lásd a Fundamentum 2005/3. számában.

2. Az Alkotmánybíróság a 4/2005. (II. 22.) AB határozatban alkotmányellenesnek találta a Budapest Főváros Óbuda–Békásmegyér Önkormányzata Képviselő-testületének a tulajdonában álló lakások bérbeadásának feltételeiről szóló 46/2001. (2002. I. 2.) rendeletének egyes rendelkezéseit. Az indítvány

nyozó European Roma Rights Center szerint a rendelet aránytalanul hátrányosan érinti a kerület roma lakosságát. A rendelet értelmében a képviselőtestület az önkormányzati lakások szociális, jövedelmi és vagyoni helyzet alapján történő bérbeadásából kizárja azokat a személyeket, akik birtokháborítással vagy egyéb módon önkényesen költöztek bármely lakásba, illetve ellenük lakbér vagy egyéb szolgáltatás díjának nemfizetése miatt bírósági eljárás van vagy volt folyamatban. Az Alkotmánybíróság a fenti rendelkezést az alkotmány 44. § (2) bekezdésébe ütközőnek találta, mivel a rendelettel érintett jogviszonyra vonatkozó magasabb szintű jogszabályok azzal ellentétes szabályokat tartalmaznak. Az AB gyakorlata szerint ha az indítvánnyal támadott jogszabályt vagy annak egy részét az alkotmány valamely rendelkezésével ellentétesnek minősíti és ezért megsemmisíti, akkor az alkotmány egyéb rendelkezéseinek esetleges sérelmét – jelen esetben a hátrányos megkülönböztetést tiltó 70/A. §-t – már nem vizsgálja.

Pozitív tapasztalatok

Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXV. törvény 13. §-ának megfelelően 2005-ben megalakult és márciusban megkezdte működését az Egyenlő Bánásmód Hatóság, amely az egyenlő bánásmód követelményének megsértése esetén – a jogaiban sértett fél kezdeményezésére vagy a törvényben meghatározott esetekben hivatalból – lefolytatja a hatósági eljárást annak megállapítása érdekében, hogy történt-e hátrányos megkülönböztetés. Emellett a hatóság a közérdekű igényérvényesítés joga alapján pert indít a jogaiban sértett személyek vagy csoportok védelmében; véleményezi az egyenlő bánásmód követelményét érintő jogszabályokat; javaslatot tesz az egyenlő bánásmódot érintő kormányzati döntésekre, jogi szabályozásra; folyamatos tájékoztatást ad és segítséget nyújt a hátrányos megkülönböztetés elleni fellépéshez; közreműködik a feladatkörét érintő kormányzati jelentések elkészítésében; évente jelentést készít a kormánynak és munkája során együttműködik a társadalmi és érdekképviselői szervekkel és az érintett állami szervekkel.

A hatóság előtti eljárás részletes szabályait a 362/2004. (XII. 26.) kormányrendelet tartalmazza. A hatóság vezetőjét a miniszterelnök nevezi ki, eljárására a közigazgatási eljárás szabályai megfelelően irányadók. A hatóság munkáját az Egyenlő Bánásmód Tanácsadó Testület segíti. A Tanácsadó Testület hat tagját a hatóság felügyeletét ellátó két miniszter jelöli és a miniszterelnök nevezi ki.

A hatóságtól 2006. február elején kapott adatok szerint összesen 491 panaszt regisztráltak, ebből 144 esetet zártak le határozattal. A marasztaló határozatok közül háromban szabott ki a hatóság bírságot, két esetben a határozatot nyilvánosságra is hozta. A bírság legmagasabb összege 500 000 forint volt. A hatóság döntésével szemben 14 esetben fordultak a felek bírósághoz felülvizsgálati kérelemmel. A bíróság három esetben elutasította a keresetet, a többi ügy még folyamatban van. Emellett a hatóság 250 hatósági bizonyítványt adott ki megváltozott munkaképességű munkavállalókat foglalkoztató munkáltatóknak.

Küzdelem a faji, etnikai, nemzeti és vallási kisebbségekkel szembeni igazítás ellen Aggasztó események, fejlemények

2005. május 8-án Patai Józsefet, egy tizenöt éves roma fiataalt, egy hatfős társaság egyik tagja hason szúrta a Moszkva téren várakozó egyik buszon. A társaság és maga az elkövető is egyenruhába öltözött, kardot viselő fiatal volt. Mivel maga az elkövető is romának vallotta magát, a rasszista motiváció kérdése tisztázatlan maradt.

A European Roma Rights Center véleménye szerint a romák elleni támadások szükségessé teszik nyilvános standardok kidolgozását, amelyek mentén a rendőrség eldöntheti, vajon az adott bűncselekményt rasszista indítatásból követték-e el. Nem világos, hogy a jelenleg alkalmazott kritériumok alkalmasak-e arra, hogy figyelembe vegyék a fajt mint esetlegesen meghatározó tényezőt.

Jogorvoslat a diszkrimináció áldozatainak Aggasztó események, fejlemények

Az Egyenlő Bánásmód Hatóság eljárása során alkalmazott bizonyítási szabályok ellentmondások: sokszor nem érvényesül a bizonyítási teher megfordítása, ami ellentétes mind az Ebktv. mind az EU-irányelv rendelkezéseivel. A hatóság vélekedése szerint a bizonyítási teher áthárítása nehezen értelmezhető eljárásuk során, mivel a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló 2004. évi CXL. törvény 50. § (1) bekezdése szerint a „hatóság köteles a döntéshozatalhoz szükséges tényállást tisztázni. Ha ehhez nem elegendőek a rendelkezésre álló adatok, hivatalból vagy kérelemre bizonyítási eljárást folytat le.” Ez az értelmezés azonban két problémát is felvet. Először, ez a megközelítés ellentétes a vonatkozó EU-irányelvvel. Másodszor, az okozati összefüggés bizonyítása sokszor lehetetlen, így az eljárás a panasz elutasításával végződik. Az Ebktv. 19. § (1) bekezdése szerint az „egyenlő bánásmód köve-

telményének megsértése miatt indított eljárásokban a jogsérelmet szenvedett félnek vagy a közérdekű igényérvényesítésre jogosultnak kell bizonyítania, hogy a) a jogsérelmet szenvedő személyt vagy csoportot hátrány érte, és b) a jogsérelmet szenvedő személy vagy csoport a jogsértéskor – ténylegesen vagy a jogsértő feltételezés szerint – rendelkezett a 8. §-ban meghatározott valamely tulajdonsággal”. Ugyanezen szakasz (2) bekezdése szerint az „(1) bekezdésben foglaltak bizonyítása esetén a másik felet terheli annak bizonyítása, hogy a) megtartotta, vagy b) az adott jogviszony tekintetében nem volt köteles megtartani az egyenlő bánásmód követelményét”. Azzal, hogy a hatóság kísérletet tesz az okozati összefüggés megállapítására az elszenvedett hátrány és az esetlegesen azt okozó magatartás között, valójában a másik – az állítólagosan joghátrányt okozó – felet mentesíti bizonyítási kötelezettsége alól.

Az egyes csoportok szakmai integrálására
tett intézkedések
Pozitív tapasztalatok

Az Egyenlő Bánásmód Hatóság számos ügyben foglalkozott roma származású munkavállalókkal szembeni diszkriminációval. Általánosságban megállapítható, hogy azokban az esetekben, amelyekkel a hatóság érdemben foglalkozott, a munkáltató békés megegyezést ajánlott.

A romák védelme
Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog, a magyar hatóságok gyakorlata

Szórakozóhelyekről való kizárás. 1. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság 2005. július 12-én kelt határozatában 500 000 forintos bírsággal sújtotta azt a nonstop kalcosai bárt, melynek munkatársa megtagadta egy roma család kiszolgálását. A tulajdonos szerint a „helyet nem romáknak tartják fenn”, és ennek megfelelően az alkalmazott megtagadta a család kiszolgálását és fegyverrel fenyegette meg őket. A hatóság megállapította, hogy a presszó megsértette az egyenlő bánásmód követelményét.

2. Az Ebktv. alapján elbírált egyik első ügyben a bíróság 600 000 forintos bírságot szabott ki arra a nagyhalászi diszkóra, amely nem engedett be négy roma fiatalt. A szórakozóhely bejáratánál a biztonsági őr tagsági igazolványt kért tőlük, míg a nem roma származású vendégek irat nélkül beléphettek. Az ERRC és a NEKI közösen tesztelést végzett annak kiderítésére, vajon a különbségtétel faji alapon történt-e. A tesztelés alátámasztotta, hogy csak a roma

fiataloktól kértek tagsági kártyát. Az összegyűjtött bizonyítékok alapján a két jogvédő szervezet pert indított a diszkó ellen: keresetükben egyrészt a Ptk. 76. §-ában foglalt személyiségi jogok, valamint az Ebktv. által meghatározott egyenlő bánásmód követelménye megsértésének megállapítását kérték. 2005. június 13-án kelt ítéletében a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Bíróság elmarasztalta a diszkót, és a sértetteknek 150 000 forint nem vagyoni kártérítést ítelt meg. Emellett eltiltotta a szórakozóhelyet a további jogsértéstől, és kötelezte, hogy az ítéletet két hónapra függeszse ki.

3. Az ERRC egy helyi ügyvéddel közösen pert indított a budapesti Zöld Pardon nevű szórakozóhely ellen, miután 2002 szeptemberében két roma férfitől megtagadták a belépést származásukra hivatkozva. A két férfi két világosabb bőrű roma hölgy társaságában kívánt belépni; a hölgyek minden gond nélkül bejutottak, míg a férfiktól az örök elkérték személyi igazolványukat. A két férfi magyarázatot kért, mivel ezalatt több fiatal is bement az okmányok felmutatása nélkül. Annak ellenére, hogy egyikük igazolta magát, nem mehettek be. Tanúvallomások és a szolgálati kamera felvételei felhasználásával a jogvédő szervezet pert indított a szórakozóhely ellen az egyenlő bánásmód követelményének megsértése miatt. Mivel az ügy az Ebktv. elfogadása előtt történt, a keresetet a Ptk. 76. §-ára és a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló egyezmény 2. cikk (1) bekezdésére alapították. Az elsőfokú bíróság elutasította a keresetet. A fellebbezést követően a Fővárosi Bíróság a sértettek méltóságának megsértése miatt elmarasztalta a Zöld Pardon-t. A bocsánatkérés mellett a bíróság 100 000 forintos nem vagyoni kártérítést is megítélt.

Munkahelyi diszkrimináció. A munkaügyi bíróság megbírságolta azt a biztonsági őroket foglalkoztató céget, amely felvételi eljárása során hátrányosan megkülönböztette a roma jelentkezőket. Egy megfelelő végzettséggel rendelkező férfi jelentkezett az újsághirdetésre. Kitöltötte a papírokat, de a cég munkatársai nem léptek vele kapcsolatba. Másfél évvel később ismét látta a hirdetést, ez alkalommal a cég munkatársa nem is engedte neki kitölteni a formanyomtatványt, mondván, romákat nem alkalmaznak. A sértett először a munkaügyi felügyeletnél keresett jogorvoslatot. Az eljárás során a cég vezetője elismerte, hogy a partnerek kérésére nem alkalmaznak roma származású munkavállalókat. Bár a munkaügyi felügyelet megbírságolta a céget, nem ítelt meg kártérítést a sértettnek, mivel indokolása szerint nem szenvedett vagyoni hátrányt. A munkaügyi bíróság – mind első, mind másodfokon – megállapította az egyenlő bánásmód követelményének megsértését, és

500 000 forint nem vagyoni kártérítést ítélt meg a sértettnek.

Aggasztó események, fejlemények

Az Esély a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány (Chance for Children Foundation) keresetet nyújtott be az iskolák szegregációs gyakorlata miatt Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzata ellen. A felperes szerint az önkormányzat megsértette mind a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvényt, mind pedig az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvényt, amikor úgy szervezte meg az oktatást a város több iskolájában, hogy a roma és a hátrányos helyzetű gyerekek egyazon iskolán belül elkülönítve tanuljanak. A felperes alapítvány annak megállapítását is kérte a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bíróságtól, hogy az önkormányzat elmulasztotta az alapító okiratban vállalt roma és hátrányos helyzetű gyermekek integrációját megvalósítani, hiszen etnikai hovatartozásuk, illetve társadalmi helyzetük alapján jogellenesen különítették el gyermekeket a bázisintézményekben tanulóktól. A felperes szerint az elkülönítés hátrány, mert az azonos emberi méltóságot kérdőjelezi meg. A megyei bíróság úgy ítélte meg, hogy az alperes nem követett el jogsértést. A szakmai integráció megvalósítása az egyes oktatási intézmények feladata. Az iskolák pedagógiai programjai ezzel összefüggésben a feladatokat meghatározzák. Az alperes mint fenntartó a pedagógiai programok jóváhagyását nem tagadhatta meg, mert azok a jogszabályoknak megfelelnek. Az alperes bizonyította, hogy a perbeli jogvitával kapcsolatosan a jogszabályok által előírt kötelezettségeinek eleget tett, ezzel szemben a felperes általános megállapításokon túlmenően semmilyen konkrét bizonyítékkal nem tudta bizonyítani az alperes olyan tevőleges magatartását, melyből a jogsértés megállapítható lenne. Mindezekre tekintettel a megyei bíróság a felperes keresetét elutasította. A felperes fellebbezett a döntés ellen. Az elsőfokú ítéletet és annak kommentárját lásd a Fundamentum 2005/4. számában.

22. CIKK: KULTURÁLIS, VALLÁSI ÉS NYELVI SOKSZÍNŰSÉG

Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog, a magyar hatóságok gyakorlata

1. A köztársasági elnök a 2005. június 13-án elfogadott, a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról szóló törvénnyel kapcsolatban annak ki-

hirdetése előtt előzetes normakontrollt kért az Alkotmánybíróságtól. A 34/2005. (IX. 29.) AB határozatban a testület alkotmányellenesnek ítélte az elfogadott törvényt. Az Országgyűlés – követve az Alkotmánybíróság iránymutatását – 2005. október 17-én újra elfogadta a kisebbségi képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról szóló törvényt (2005. évi CXIV. törvény). A törvény 2. § (1) bekezdése szerint a „települési kisebbségi önkormányzati választásokon választó és választható (továbbiakban: kisebbségi választópolgár), aki a) a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvényben meghatározott kisebbséghez tartozik, és a kisebbséghez tartozását vállalja és nyilvánítja, b) magyar állampolgár, c) a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásán választójoggal rendelkezik, és d) a kisebbségi választói jegyzékben szerepel”.

A választást akkor kell kitzűzni, ha a településen a kisebbségi választói jegyzékben szereplő kisebbségi választópolgárok száma a választás kitzűzésének napján eléri a harmincat. A megválasztható képviselők száma öt, minden kisebbségi választópolgár legfeljebb öt jelöltre szavazhat. A területi kisebbségi önkormányzati választásokra a törvény elektori rendszert vezet be: a települési kisebbségi önkormányzatok tagjai választhatnak és választhatók. Települési önkormányzati választásra akkor kerül sor, ha a választás kitzűzésekor a megye legalább tíz településén települési kisebbségi önkormányzat működik. Területi szinten kilenc képviselőt választanak. Az országos kisebbségi önkormányzatot a területihez hasonlóan választják: akkor kell a választást kitzűzni, ha az adott kisebbségnek legalább négy települési kisebbségi önkormányzata működik.

A kisebbségi választói névjegyzéket a helyi választási irodák kezelik. Egy választópolgár csak egy kisebbségi választói jegyzékben szerepelhet, ellenkező esetben valamennyi regisztrációja érvénytelen. A regisztráció iránti kérelemben meg kell jelölni a választópolgár nevét, címét, személyi számát, nyilatkozatát a kisebbséghez tartozásról. A helyi választási iroda vezetője dönt a jegyzékbe történő felvételről, ő ellenőrzi az állampolgárság és a választójog meglétét. Amennyiben a kérelem tartalmazza a törvényben előírt adatokat, a kérelmet nem lehet elutasítani. Az elutasítás ellen a helyi választási iroda vezetőjénél lehet kifogást benyújtani (vagyis ugyanannál a személynél, aki a döntést hozta).

A törvénymódosítás érintette a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvényt; ez a jogszabály tartalmazza a kisebbségi önkormányzatok működésének részletes szabályait.

24. CIKK: FÉRFIAK ÉS NŐK KÖZÖTTI EGYENLŐSÉG

Munkahelyi nemi diszkrimináció
*Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

1. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság ez idáig nem állapított meg nemi szereppel kapcsolatos diszkriminációt, bár egyik ügyében foglalkozott az anyaság (terhesség) miatti hátrányos megkülönböztetéssel. Egy nő az illetékes munkügyi központ két helyre is kiközvetített, mivel már régóta munkanélküli volt. Az egyik lehetséges munkahely a helyi önkormányzat polgármesteri hivatala volt, ahol ügyintézőt kerestek, a másik pedig egy általános iskola. Mindkét helyen azt írták a jelentkező közvetítő lapjára, hogy tervezett gyermekvállalása miatt nem alkalmazzák. A nő mindkét interjúja során bevallotta, hogy lombikbébi programra jár, és emiatt néha munkaidő alatt is vizsgálatokon kell részt vennie. A hatóság a polgármesteri hivattal szemben megállapította az egyenlő bánásmód megsértését, de a hivatal javára értékelték, hogy egy későbbi időpontban megkeresték a jelentkezőt és határozott idejű munkát ajánlottak neki, de terhessége miatt ezt már nem tudta elfogadni. Az iskola eredményesen kimentette magát a hatóság előtti eljárásban, mivel olyan munkakört kellett volna ellátnia, amelyhez nem rendelkezett megfelelő végzettséggel, másrészt a tárgyaláson kiderült, hogy állapota miatt vállalni sem tudta volna a nyolcórás folyamatos jelenlétet a fogyatékos gyermekek mellett.

2. A hatóság nem állapított meg nemi szereppel kapcsolatos diszkriminációt azoknak az ötven év feletti kérelmezőknek az ügyében sem, akiket egy utazási iroda bocsátott el és helyükre harminc év körüli nőket alkalmazott. A hatóság életkorral kapcsolatos hátrányos megkülönböztetés miatt 450 000 forintra bírságolta meg a céget.

Jogorvoslat a nemi szereppel kapcsolatos diszkrimináció áldozatainak (bizonyítási teher, büntetések, szervezetek perbeli legitimációja)
Aggasztó események, fejlemények

Az Európai Unió tagországai és a csatlakozó államok jogszabályait és gyakorlatát vizsgáló, Egyenlő esélyeket a nőknek és férfiaknak elnevezésű keretprogram keretében az Open Society Network Women's Program információs füzetet adott ki Magyarországról.¹⁴ A jelentés üdvözlö az átfogó antidiszkriminációs törvény elfogadását, ugyanakkor sajnálattal nyugtázza, hogy a törvény nem tartalmaz speciális rendelkezéseket a nemi szereppel kapcsolatos hátrányos megkülönböztetésre, így például

a zaklatás törvényi fogalma nem nevesíti külön a szexuális zaklatást. A Magyarországi Női Alapítvány (MONA) által készített országjelentésre hivatkozva az információs füzet kiemeli, hogy jelenleg a nők bruttó átlagkeresete 19%-kal elmarad a férfiakétól. A nők felülreprezentáltak az alacsony jövedelmet biztosító állami szektorban, így többek között az egészségügyben és az oktatásban, és alacsony a nők száma az országos politikában is. A nők és férfiak egyenlőségének kérdése nem szerepel prioritásként a magyarországi politikában, a *gender mainstreaming* inkább retorikai fordulat, mint valós cselekvési terv, ezért mind az OSI Women's Program, mind a MONA átfogó cselekvési terv és átfogó stratégia megalkotását sürgeti.

24. CIKK: A GYERMEKEK JOGAI

Nemzetközi gyakorlat. Nemzetközi szervezetek elmarasztalásai

2006 januárjában az ENSZ-nek a gyermekek jogaival foglalkozó bizottsága is értékelt Magyarországot második időszaki jelentését a gyermekek jogairól szóló nemzetközi egyezmény végrehajtásában. A bizottság megállapította, hogy bár Magyarország komoly előrehaladást ért el a gyermekjogok védelme terén, a hátrányos megkülönböztetés és a xenofóbia jelensége még mindig aggodalomra ad okot, különösen a roma gyerekek szenvednek ennek következményeitől.¹⁵

*Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

A 2005. évi XCI. törvény módosította a Büntető törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvényt. A kormány elfogadott javaslata szerint a 12 év alatti gyermekkel szemben szexuális visszaélést elkövető az eddigi 5-10 év helyett csak 2-8 év börtönbüntetésre ítéltető, amennyiben nem bizonyítható, hogy egyben fizikai erőszakot, illetve az élet vagy testi épség elleni fenyegetést is alkalmazott. A kormány a módosítást azzal indokolta, hogy a korábbi szabályozás „súlyos jogalkalmazási problémákhoz vezetett”. Ugyanakkor a Habeas Corpus Munkacsoport megjegyezte, hogy vizsgálatuk szerint ez a jogalkalmazási probléma a Legfelsőbb Bíróság által szerkesztett Bírósági Határozatokban egyetlen alkalommal sem mutatkozott. Amellett, hogy a civil szervezet aggályosnak tartotta az új szabályozást, azt javasolta, hogy a Btk.-t a következő szempontok figyelembevételével módosítsa a jogalkotó: (1) a szexuális erőszak alapesetét az erőszakra vonatkozó eddigi kritériumok helyett beleegyezés nélküli szexuális aktusként határozzák meg; (2) a fi-

zikai erőszak alkalmazása minősített eset legyen; (3) rögzítsék, hogy a gyermekkorúakkal folytatott bármiféle szexuális aktus tilos, és a büntetési tétel alsó határa legyen legalább öt év szabadságvesztés.

35. CIKK: EGÉSZSÉGVÉDELEM

*Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

1. Az Alkotmánybíróság 43/2005. (XI. 14.) AB határozatával alkotmányellenesnek nyilvánította és 2006. június 30-i hatállyal megsemmisítette az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény 187. § (2) bekezdését, mely szerint művi meddővé tétel családtervezési célból a 35. életévét betöltött vagy három vér szerinti gyermekkel rendelkező személynél végezhető el.

A többségi vélemény szerint az alkotmány 54. § (1) bekezdésében szereplő emberi méltósághoz való jog széles körű védelemben részesíti a szabad, tájékozott és felelősségteljes döntésre képes ember saját teste és sorsa feletti rendelkezési jogát. Az önrendelkezéshez való jog alapján az emberek – az alkotmánnyal összhangban lévő jogszabályi korlátok között – szabadon dönthetnek a családi élet, a házasság, a gyermekváltás kérdéseiben. Az Alkotmánybíróság határozata szerint sem népesedéspolitikai szempontok, sem az állam egészségvédelmi kötelessége nem teszi alkotmányosan elfogadhatóvá, hogy a törvény a vér szerinti gyermekek számától teszi függővé az önkéntes művi meddővé tétel elvégzésének lehetőségét, azaz az önrendelkezési jog gyakorlását. A határozat részletes ismertetését lásd a Fundamentum 2005/4. számában.

2. Az emberi alkalmazásra kerülő gyógyszerekről és egyéb, a gyógyszerpiacot szabályozó törvények módosításáról szóló 2005. évi XCV. törvény megszüntette a védőoltások szövődményeiért fennálló állami kártalanítási kötelezettséget. A korábbi, hatályon kívül helyezett 1998. évi XXV. törvény 21. § (1) bekezdés e) pontja szerint az állam kártalanította azt a kárt szenvedett személyt, illetve halála esetén a hozzátartozóját, aki egy vizsgálati készítmény klinikai vizsgálata során, illetve annak következményeként egészségkárosodást szenvedett, ha más felelőssége nem volt megállapítható.

Ezzel párhuzamosan a 2005. évi XCV. törvény hatályon kívül helyezte az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény 58. § (7) bekezdését, amely szerint ha a védőoltásra kötelezett személyt a védőoltás adásával kapcsolatban kár érte vagy meghalt, akkor őt, illetve általa eltartott hozzátartozóját az állam kártalanította.

Két civil szervezet, a Társaság a Szabadságjogokért és a Védegylet nyílt levélben tiltakozott a védőoltások szövődményeiért fennálló állami kártalanítási kötele-

zettség megszüntetése ellen. Az emberi jogi szervezetek képviselői hangsúlyozták, hogy az állam mögöttes felelősségének megszüntetése annál is inkább aggályos, minthogy egyes védőoltások – népegészségügyi okokból – kötelezők. Számos esetben büntetőjogi szankciók is sújtják azt a szülőt, aki nem engedi, hogy gyermeke a kötelező védőoltást megkapja. A védőoltás mellékhatásaival kapcsolatos szülői félelmeket az állami felelősség megszüntetése csak felerősíti.

39. CIKK – AKTÍV ÉS PASSZÍV VÁLASZTÓJOG AZ EURÓPAI PARLAMENTI VÁLASZTÁSOKON

*Jogalkotási kezdeményezések, nemzeti esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

A 22/2005. (VI. 17.) AB határozatban az Alkotmánybíróság az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1989. évi XXXIV. törvény 2. számú mellékletét és az országgyűlési egyéni és területi választókerületek megállapításáról szóló 2/1990. (I. 11.) MT-rendelet mellékletét támadó utólagos normakontrollra irányuló indítványt bírálta el. Az indítvány azon alapult, hogy a támadott szabályozás nem tartalmazta a szükséges garanciákat az egyenlő választójog elvének érvényesüléséhez, mivel nem írta elő törvény a választókerületek határainak rendszeres felülvizsgálatát, és számos választókerület népességében (a szavazók számában) beállt változás nagymértékű aránytalanságokhoz vezetett az egy országgyűlési mandátum elnyeréséhez szükséges szavazatszám tekintetében. Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az alkotmány 71. § (1) bekezdésébe foglalt egyenlő választójog alapelvéből következő alkotmányos követelmény, hogy az egyéni választókerületekben a választásra jogosultak száma a lehető legkisebb mértékben térjen el egymástól, továbbá az egyes területi választókerületenként megszerzhető országgyűlési képviselői mandátumok száma szorosan igazodjon a választásra jogosultak számához. Az Alkotmánybíróság hivatalból eljárva úgy találta, hogy az Országgyűlés alkotmányellenes helyzetet idézett elő azáltal, hogy nem teremtette meg maradéktalanul az alkotmány 71. § (1) bekezdésébe foglalt egyenlő választójog alapelvéből következő követelmények érvényesülését biztosító jogszabályi feltételeket. Az Alkotmánybíróság visszautasította az indítványozó által támadott mellékletek megsemmisítését, azzal érvelve, hogy azok nem teljes egészükben alkotmányellenesek, és megsemmisítésük súlyos működési zavarokat eredményezne az egész választási rendszerben; mindazonáltal felhívta az Országgyűlést, hogy jogalkotói feladatának – az országgyűlési képviselő-

selők 2006 tavaszán esedékes választását követően – 2007. június 30-i határidővel tegyen eleget.

47. CIKK: A JOGORVOSLATHOZ ÉS A TISZTESSÉGES ELJÁRÁSHOZ VALÓ JOG

Függetlenség és pártatlanság
*Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

Az Alkotmánybíróság jogszabály nemzetközi szerződésbe ütközésének, valamint alkotmányellenességének utólagos vizsgálatára és megsemmisítésére, illetve mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapítására irányuló indítványok és egy alkotmányjogi panasz alapján a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvénynek (a továbbiakban Be.) a fellebbezés tanácsülésen történő elbírálásával kapcsolatos több rendelkezésről megállapította, hogy alkotmányellenes. A Be. 360. §-a szerint „(1) A tanács elnöke az ügy érkezésétől számított harminc napon belüli határrnapra a fellebbezés elbírálására tanácsülést, nyilvános ülést vagy tárgyalást tűz ki. (2) A tanács elnöke a tanácsülésre tartozó ügyben nyilvános ülést, illetőleg tárgyalást tűzhet ki, ha úgy látja, hogy a fellebbezés csak nyilvános ülésen, illetőleg tárgyaláson bírálható el. (3) A másodfokú bíróság a tanácsülésen hozható határozatot nyilvános ülésen, illetőleg tárgyaláson is meghozhatja, ha az ennek alapjául szolgáló okot a nyilvános ülésen, illetőleg a tárgyaláson észleli.”

Az Alkotmánybíróság határozatának indokolásában összefoglalta a jogorvoslathoz való joggal kapcsolatos korábbi esetjogát, az Európai Emberi Jogi Bíróság gyakorlatát, a történeti háttérrel és a jogorvoslati rendszer fejlődését, valamint a hatályos szabályozást. Az Alkotmánybíróság több határozatában foglalkozott korábban a jogorvoslathoz való joggal. E határozatában is kiemelte: „a perorvoslat az a jogi eszköz, amelynek segítségével a vád és a védelem az elsőfokú bíróság határozatát és eljárását kifogásolhatja úgy, hogy a magasabb bírói fórum annak felülvizsgálatára és az arról való döntésre kötelezett. Sem a jogorvoslathoz való jog alkotmányos tartalma, sem a jogorvoslati jogosultságnak a Be. 7. §-ában rögzített garanciális eljárási alapelve nem biztosít alanyi jogot arra, hogy a büntető felelősségre vonás alapjául szolgáló tényállás-megállapítást minden esetben az elsőfokú bíróság végezze, illetve hogy tényállási hiba esetén a másodfokú bíróság korrigáló döntése ellen újabb jogorvoslati lehetőség nyíljon, avagy ténykérdésekben a másodfokú bíróság csupán korlátozott reformatórius jogkörrel vagy azzal sem rendelkezék.” A részletes garanciák biztosítása sem feltétlenül eredményez anyagi igazságosságot.

A Be. hatályos szabályozása széles körű revíziós jogkört biztosít a másodfokú bíróságnak. A fellebbezés elbírálásának kereteit a törvény egyfelől a bíróság eljárásának új formáihoz – tárgyalás, nyilvános ülés, tanácsülés –, másfelől pedig a másodfokú döntés típusához köti. A határozat formája és az eljárás nincs összekötve: a másodfokú bíróság megváltoztathatja az elsőfokú döntést tanácsülésen is, és így a döntést nem nyilvánosan hirdeti ki, a feleket előzetesen nem értesíti és jegyzőkönyvet sem vezet. Ez a hiányos, eltérő értelmezésre lehetőséget adó szabályozás – az Alkotmánybíróság szerint – közvetlenül sérti az alkotmány 2. § (1) bekezdéséből fakadó jogbiztonság követelményét, és kiszámíthatatlan hatást gyakorol a jogorvoslathoz való jog tartalmi érvényesülésére.

Az alkotmány 46. § (1) bekezdése rögzíti a társasbíráskodás elvét. A társasbíráskodás és a bírói függetlenség szoros összefüggésben lévő alkotmányos követelmények. A tanács valamennyi tagja meggyőződésének megfelelően hoz egyénileg döntést, a tanács jogerős döntéséhez két bíró egyetértése szükséges. A társasbíráskodás elve azonban feltételezi, hogy az egyes bírák a döntésnek keretet adó eljárási kérdések megítélésére is egyenrangú befolyást gyakorolnak. A Be. 360. § (1) bekezdése az alkalmazandó eljárás feletti döntést kizárólag a tanács elnökének döntési jogkörébe utalja.

Az Alkotmánybíróság működésének kezdete óta különbséget tett a bírói függetlenség külső és belső aspektusa között. A bírónak mindenkitől, még más bíraktól is, függetlennek kell lennie, és függetlenségét garanciákkal kell biztosítani. A Be. hatályos szabálya azonban egyfajta szervezeten belüli hatáskörelvonást tartalmaz. Az eljárási forma megválasztása ugyanis mintegy előkérdése annak, hogy az elsőfokú felülvizsgálata során a tételes jog mely további rendelkezései kerülhetnek alkalmazásra. Az eljárási kérdésekben diszkrecionális döntésre jogosító tanácselnöki státusz így végső soron lehetőséget teremt tartalmi kérdésekben a döntés jogának a tanács tagjaitól történő elvonására.

A tisztességes eljárás alapvető eleme a nyilvánosság. A büntetőeljárásban részt vevők alkotmányos jogait – így a nyilvános tárgyaláshoz és a védelemhez való jogot, valamint a fegyverek egyenlőségének elvét – korlátozza, hogy amikor a másodfokú bíróság tanácselnöke a tanácsülési elbírálást tartja indokoltnak, a felek erről a fellebbezés időtartama alatt nem értesülnek. A tanácsülésen nem készül jegyzőkönyv: a bíróság összetétele például csak a határozat aláírásaiból, utólag állapítható meg. A felek nem emelhetnek kifogást az egyes bírák elfoglaltsága ellen, ami ellentétes az Alkotmánybíróság korábbi álláspontjával, mely szerint minden olyan helyzetet kerülni kell, amely alapot adhat a bíró pártatlanságának megkérdőjelezésére.

A védelemhez való joggal kapcsolatban az Alkotmánybíróság arra a következtetésre jutott, hogy ez a jog a büntetőeljárás egészében érvényesülő alapelv, amely számos részletszabályban ölt testet. A vádlottnak joga van a vele szembeni vádat megismerni, arról álláspontját kifejteni, a hatóságok tevékenységével kapcsolatos indítványait előterjeszteni és védő segítségét igénybe venni. A védelemhez való jog nem abszolút: korlátozhatóságát az Alkotmánybíróság a szükségesség-arányosság követelményeinek megfelelően vizsgálja. Szükségtelen korlátozást jelent azonban az, hogy a bíróság a tanácsülés megtartásáról sem a vádlottat, sem a védőt nem tájékoztatja.

A tanácsülésen meghozott határozat problémákat vet fel a jogerő szempontjából is, mivel a bírósági határozatok általában nyilvános kihirdetésükkel egy időben válnak jogerőssé. A tanácsülésen meghozott határozat esetében a kihirdetés fogalmilag kizárt, ezért a hatályos szabályozás sérti a jogbiztonság követelményét. Mivel a Be. nem biztosítja a megfelelő eljárási garanciákat, az Alkotmánybíróság alkotmányellenes mulasztást állapított meg, és kötelezte az Országgyűlést, hogy 2005. október 31-ig tegyen eleget ezzel kapcsolatos jogalkotási kötelezettségének.¹⁶

A bírósági eljárások indokolatlan elhúzódása
*Nemzetközi gyakorlat. Nemzetközi szervezetek
elmarasztalásai*

2005. november 22-ig az Európai Emberi Jogi Bíróság tizenegy esetben marasztalta el Magyarországot az egyezmény 6. cikk (1) bekezdésének megsértése miatt.

*Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

1. Az Alkotmánybíróságnak a választási eljárásban alkalmazott jogorvoslati határidőkkel kapcsolatban hozott 23/2005. (VI. 17.) határozata összefoglalóját lásd a *Fundamentum* 2005/3. számában.

2. A jogegységi határozatok felülvizsgálatáról szóló 42/2005. (XI. 14.) AB határozat összefoglalóját lásd a *Fundamentum* 2005/4. számában, a döntéssel kapcsolatos kommentárokat pedig ebben a számban.

48. CIKK: AZ ÁRTATLANSÁG
VÉLELMÉ

*Jogalkotási kezdeményezések, hazai esetjog,
a magyar hatóságok gyakorlata*

A büntetőeljárásban kérelmezett másolatok illetékmentességével foglalkozó 17/2005. (IV. 28.) AB határozat összefoglalóját lásd a *Fundamentum* 2005/2. számában.

1. A testület éves összefoglaló jelentéseit és a tevékenységével kapcsolatos egyéb információkat lásd http://europa.eu.int/comm/justice_home/cfr_cdf/index_en.htm.
2. <http://www.helsinki.hu/docs/Szekesfehervar%20jelent%202005%20junius.PDF>; <http://www.helsinki.hu/docs/Nagyfa%20jelent%202005%20aprilis.PDF>; <http://www.helsinki.hu/docs/Magyar%20Helsinki%20Bizotts%20E1g%20jelent%20E9se%20a%20V%20E1c%20Fegyh%20E1z%20E9s%20B%20F6rt%20F6nr%20F5l.PDF>; <http://www.helsinki.hu/docs/Magyar%20Helsinki%20Bizotts%20E1g%20jelent%20E9se%20a%20kaposv%20E1ri%20BV-int%20E9zet%20F5l.PDF>; <http://www.helsinki.hu/docs/Magyar%20Helsinki%20Bizotts%20E1g%20jelent%20E9se%20a%20T%20F6k%20F6li%20Fiatalkor%20F5l%20Bv.%20Int%20E9zet%20E9r%20F5l%202004november.PDF>; <http://www.bvop.hu/download/chart5.doc/chart5.doc>.
3. <http://www.helsinki.hu/docs/Szekesfehervar%20jelent%202005%20junius.PDF>.
4. §§ 121–122 of the Report to the Hungarian Government on the visit to Hungary carried out by CPT in 1999. <http://www.cpt.coe.int/reports/inf2001-02en.pdf>; and CPT/Inf (2004) 18, point 47.
5. A TASZ 2004. október 12-i sajtóközleménye, <http://www.tasz.hu/dl.php?type=mm&goto=194>.
6. A további részleteket lásd a 4. cikk tárgyalásánál.
7. A Magyar Helsinki Bizottság véleménye a büntetések és az intézkedések végrehajtásáról szóló törvény tervezetéről, 2005. május 30.; http://www.helsinki.hu/docs/MHB%20velemen%20BVTV%202_%20tervezet%20200505.pdf.
8. A Magyar Helsinki Bizottság véleménye a büntetések és az intézkedések végrehajtásáról szóló törvény tervezetéről. 2005. május 30.; http://www.helsinki.hu/docs/MHB%20velemen%20BVTV%202_%20tervezet%2020050505.pdf.
9. <http://www.om.hu/main.php?folderID=4&articleID=6555&ctag=articlelist&iid=1>.
10. <http://uj.katolikus.hu/nyomtat.php?h=463.11>. <http://tasz.mool.hu/download/AB%20ind%20EDtv%20E1ny%20%202004%20okt%20-%20c%20EDmek%20n%20E9lk%20FC1.pdf?id=13386&time=1132058658&cop=cont>.
12. <http://hvg.hu/itthon/20041201veresbecsulet.aspx>; <http://hvg.hu/itthon/20051027veresbecsulet.aspx>.
13. Forrás: <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=2355>.
14. A jelentés elérhető a következő honlapon: http://www.soros.org/initiatives/women/articles_publications/publications/equal_20050502/hungary.pdf.
15. A bizottság megállapításainak teljes angol nyelvű szövegét lásd: http://www.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/crc/CRC_C_HUN_CO_2.pdf.
16. Az Országgyűlés ez idáig még nem teljesítette ezt a kötelezettségét.

Bernard G. Prusak

A „LIBERÁLIS EUGENETIKA” ÚJRAGONDOLÁSA*

MEGJEGYZÉSEK ÉS KÉRDÉSEK HABERMAS BIOETIKÁJÁHOZ

„Eugenetika, eutanázia és kiválasztódás: olyan fogalmak, amelyek Németországban borzalmas emlékekhez kötődnek” – jegyezte meg Johannes Rau német államfő egy 2001-es beszédében. „Ezért érzelmi ellenállást provokálnak – éspedig joggal.”¹ Jól ismert annak története, hogyan vezetett 1989-ben a súlyosan sérült újszülött gyermekek eutanáziájának elképzelésével szembeni „érzelmi ellenállás” Peter Singer „elhallgattatásához” németországi tartózkodása alatt.² Újabban az emberi őssejt-kutatás, az embrióbeültetés előtti genetikai diagnózis (*Preimplantation Genetic Diagnosis*, PGD) és a születés előtti genetikai tervezés, illetve tökéletesítés hasonlóan heves reakciókat váltott ki.³ Két német kommentátor szavaival: a németek számára, legyenek idősek vagy fiatalok, „az a tény, hogy majdnem a teljes lakosság passzívan tolerálta a náci tömeggyilkosságokat, elégséges figyelmeztetésnek tekintendő az emberi élet sérthetlenségére vonatkozó bármilyen relativizálási szándékkal szemben”.⁴

Ugyanakkor nemrégiben indult meg az a folyamat, amelyet egy értelmező a következőképpen írt le: „a német intellektuális világ lázadása a náci múlthoz való viszonyt uraló »politikai korrektséggel« szemben.”⁵ A tiltakozók szerint „a társadalmi értékek erodálódásától való mélyen gyökerező félelem – egy nagyon is német érv – elhamarkodott és meggondolatlan jogi tilalmakhoz vezetett”, amelyek között megtalálható egy 1990-es, az emberi embriókat védő törvény.⁶ Johannes Rau államfő azok nevében beszél, akik bizalmatlanok a biotechnológiai előrelépésekkel szemben: „A nemzetiszocializmus, különösen a Harmadik Birodalom kutatásai és tudománya kapcsán szerzett tapasztalatainknak jelentős szerepet kell játszaniuk etikai döntéseinkben – és nem csak a mieinkben (németekében).”⁷ Az ellenzők viszont, szemben velük, úgy tartják, hogy „a hanyatló Weimari Köztársaság és a nemzetiszocialista rezsim számos jelentős tekintetben különbözött Németország jelenle-

gi demokráciájától”.⁸ Ebből a nézőpontból tekintve a németeknek sok tanulnivalójuk lehet a liberális angol és amerikai bioetikai diskurzusból, több, mint amennyit az angolok és amerikaiak és mások tanulhatnak a német történelemből.

Ez tehát a háttere a neves politikafilozófus, Jürgen Habermas 2001-es könyvének, melynek címe *Az emberi természet jövője: a liberális eugenetika útján?*⁹ A szöveget most lefordították angolra,¹⁰ de még a fordításban is „nagyon németnek” tűnik, mind témájában, mind módszereiben.¹¹ Habermas érdeklődésének középpontjában ebben a könyvben a születés előtti genetikai tervezés és tökéletesítés áll – olyan futurisztikusan, amennyire az csak lehetséges –, ami érvelése szerint károsíthatja az érintett személy saját testihez való viszonyát, és így kockáztathatja önrendelkezési jogát. E megfontolások alapján Habermas kiáll mind az emberi embriók őssejtkinyerés céljából való elpusztítása, mind a PGD ellen. Habermas szerint „az embrióbeültetés előtti genetikai diagnózis eljárásai és az emberi embriókból származó őssejtekhez kapcsolódó kutatások olyan magatartásformák széles körét követelik meg, amelyek a negatívól egy pozitív eugenetika felé való elmozdulás elősegítésére irányulnak”, azaz a súlyosan korlátozott állapotok átöröklésének megakadályozásától a születendő gyermek genetikai felépítésének optimalizálását célzó eljárások felé (158/96).¹² Azaz, ebből a nézőpontból tekintve, az emberi őssejtekhez kapcsolódó kutatások és a PGD „megtisztítja az utat a liberális eugenetika számára”, amely az állami beavatkozás tekintetében jelentősen különbözne a régimódi, autoriter eugenetikától, amelyben a szülők sokkal inkább szabad kezlet élveznének „a személyiséget módosító beavatkozások céljának kiválasztásában” (122, 39/71, 19).

Habermas elsősorban a liberális politikaelmélet területén végzett munkájáról ismert. Életművének fő célkitűzése a liberális eszmerendszer védelme és igazolása. Így aztán nem igazán nagy meglepetés, hogy nem támogatja az autoriter eugenetikát, de az már

* Bernard G. PRUSAK: *Rethinking „Liberal Eugenics”. Reflections and Questions on Habermas on Bioethics*, Hastings Center Report, 6 (2005), 31–42.

meglephet némelyeket, hogy a liberális eugenetika sincs túlságosan az ínyére. A születés előtti genetikai tervezésben és tökéletesítésben látott kockázatok miatt Habermas úgy véli, hogy a társadalomnak biztosítékként „az embriókkal való bánásmódra vonatkozó (n)ormatív korlátozásokat” kell bevezetnie (122/71–72). Ennek az írásnak a további részét Habermas azon érveinek kritikai vizsgálatára szánom, amelyek a pozitív eugenetika ellen szólnak – azaz olyan eljárások ellen, amelyek tökéletesítik egy gyermek genetikai felépítését. A végén Habermas egyetérteni látszik az olyan konzervatív németekkel, mint Rau, akik a „pszichoszociális lecsúszás és erodálódás” miatt aggódnak. Habermas még inkább kidolgozza ezt az álláspontot, csatlakozva – ha nem is nyíltan – a liberális angolszász bioetika képviselőihez. Közülük is elsőként és leginkább Nicholas Agarhoz, akinek *Liberális eugenetika* című írása mintegy a Habermas által indított vita keretét szolgál. De Habermas (ha általában inkább csak a lábjegyzetekben, mégis) utal John Harrisra, John A. Robertsonra, Allen Buchanarra, Dan W. Brockra, Norman Danielsre és Daniel Wiklerre is, akik mindannyian a széles körben elismert, *A véletlentől a választásig: genetika és igazságosság* című kötet társszerzői.¹³ Másképp fogalmazva: szemben a német bioetika képviselőivel, akik úgy tekintenek az angolszász bioetikai diskurzusra, mint az „eugenetika árnyékából” való menekülés eszközére, Habermas igyekszik megvédeni Rau intuícióit az angolszász elmélet előőrseitől.¹⁴

Azonban az angolszász olvasóknak is van okuk arra, hogy érdeklődést tanúsítsanak e német intellektuális esemény iránt. Előrebocsátom, hogy véleményem szerint Habermas angolszász vitapartnerének még némi munkájába kerül, hogy megválaszolhassák az általa felvetett kérdéseket. Emellett azt is fenntartom, hogy arról gondolkodva, hogy egy eugenikusan programozott személyre milyen hatással lehet az, ha szembesül ennek tényével, *nem tudhatjuk előre, végül milyen eredményekre juthatunk*.¹⁵ Egyelőre nem állnak rendelkezésünkre nagykorúak tapasztalatai. Így aztán, ahogy Habermas teszi és ahogy azt a következőkben én is fogom, a képzeletünkre kell támaszkodnunk, ha tudni szeretnénk, milyen lehet eugenetika-ileg programozva felnőni.

A LIBERÁLIS EUGENETIKA MELLETT

Tekintetbe véve, hogy mennyire fontos szerepet játszik a Habermas indította vitában Agar írása, a *Liberális eugenetika*, újbóli áttekintése segítségünkre lesz Habermas érvrendszerének megértésében. Miköz-

ben elismeri, hogy „a liberálisok [...] nehéz feladattal szembesülnének, ha a személyes döntési szabadság korlátozása mellett érvelnének”, Agar arra törekszik, hogy liberális alapokon tudjon különbséget tenni a genetikai beavatkozások megengedhető és meg nem engedhető formái között (171).¹⁶ Ugyanakkor, más liberális gondolkodókkal együtt, Agar elvet „két, az emberek alakítására vonatkozó konvencionális megkülönböztetést”. Az első megkülönböztetést „az emberek fejlesztése környezetük megváltoztatásával, illetve génjeik megváltoztatásával”, a másodikat „a gyógyászati célú, illetve az eugenetikai célú géntechnológia” között szokás tenni (172, 173). Szerinte mindkét különbségtétel problematikus, és ezért máshol kell keresnünk a megengedhető és a megengedhetetlen géntechnológiai eljárások közötti határvonalat. Agar érve amellet, hogy vessük el „az emberek fejlesztése környezetük, illetve génjeik megváltoztatásával” között tételezett különbségtételt, az, hogy „nincs erkölcsi különbség az eugenetika és az emberek számára előnyös, a környezetben számos változást okozó beavatkozások között, mint amilyenek például a nevelés-oktatás és az élelmezés” (172).

Agar ebben a kérdésben Harrisra és Robertsonra hivatkozik. Robertson írja: a születés előtti tökéletesítést, mint az utódok felnevelésének a szülő megítélése körébe tartozó részét, jogi problémaként is felfoghatnánk. Ha a különtanárok és táborkok, képzések, sőt még a növekedési hormon adagolása néhány centiméternyi növekedésért is a szülők döntési hatáskörébe tartozik, miért kellene az átlagos utódok tulajdonságait javító genetikai beavatkozásokat bármennyivel kevésbé törvényesnek tekintenünk?¹⁷ Feltűnő, hogy Agar „kockázatosnak” nevezi Robertsonnak ezt az érvét, mint amely annak egyik példája, amit Erik Parens „a már megcsináltuk (és teljesen rendben ment) érvnek” nevez, azaz egy egyedi esetre épített érv, amelyet gyakran használnak új biotechnikai eljárásokhoz kapcsolódó kételyek eloszlatására.¹⁸ Ezt az érvet a következőképpen formalizálhatjuk: „ha X a múltban morálisan elfogadható volt és ha Y gyakorlat teljesen olyan, mint X gyakorlat, akkor az Y gyakorlatnak is morálisan elfogadhatónak kell lennie, most és a jövőben is.”¹⁹ De attól, hogy Y gyakorlat „teljesen olyan”, mint X gyakorlat, még alaposabb vizsgálatot is igényelhet. És néha arra is jó okunk lehet, hogy újra megvizsgáljuk, X gyakorlat valóban „teljesen rendben megy”-e. Agar szerint „a genetikai és a környezeti tervezés egyenértékűsége melletti érvek alapjai a géneknek, illetve a környezetnek a fejlődésre gyakorolt párhuzamos hatását való modern felfogásban található meg”, amely szemben áll a leegyszerűsítő genetikai determinizmussal (173).²⁰

A végkövetkeztetés az, hogy „ha a gének és a környezet hasonlóan fontos szerepet töltenek be a ránk jellemző vonások kialakításában, akkor azok a próbálkozások, amelyek során az embereket ezek valamelyikén keresztül kísérlik meg módosítani, hasonló mértékű vizsgálatot és elővigyázatosságot érdemelnek” (173). Konkrétabban fogalmazva: mivel már engedélyezzük, sőt kifejezetten helyeseljük az emberek megváltoztatását a környezet megváltoztatásán keresztül, ebből következik, hogy helye kell legyen mindkét típusú „próbálkozásnak”, bár bizonyos határokon belül. (Tehát amit Robertson „az utódok felnevelése szülői megítélésének” nevez, egyáltalán nem korlátlan érvényű.)

Buchanan, Brock, Daniels és Wikler, akik könyve későbbi Agar tanulmányánál, még nagyobb nyomatókat adnak ennek az érveknek.²¹ Alapjában véve az érv a korábbiak egy új változata, csak éppen biológiával telítve. Elvetve az „embereknek a környezetük, illetve a génjeik módosításával történő tökéletesítése közötti” éles különbségtételt, de fenntartva, hogy az ilyen módosításoknak is vannak határai, Agar a következőkben elutasítja azt a korlátozást, melynek értelmében „a géntechnológia gyógyászati alkalmazásait” engedélyezni kell, de „eugenetikai célokra” nem szabad felhasználni – ahol is a „gyógyászati célok” olyan módosítások, amelyek legyőzik a betegségeket és helyreállítják az egészséget, míg az „eugenetikai célok” olyan módosítások, amelyek az egészség elérésén túlra mutatnak. Röviden, az engedélyezett és a megengedhetetlen közötti határvonalat nem lehet a gyógyászati és az eugenetikai közötti különbségre tekintve meghúzni, érvel Agar, mivel ez a határvonal túlságosan elmosódott (173–174).

Agar itt Philip Kitcher kritikáját hozza fel a betegségek „objektivisták” felfogásáról – egy olyan felfogásról, amely a „normális és meghibásodott működésre” összpontosít. Kitcher amellet érvel, hogy azok a „próbálkozások, amelyek a betegség objektív – azaz értékmentes – fogalmát kívánták megalkotni”, vagy kudarcot vallottak vagy hasznavetetlennek bizonyultak. Egyrésztől kudarcot vallanak, ha a „normális működésről” kiderül, hogy az a társadalmi értékrendszer függvénye: „Ha a normális működés egyszerűen azt teszi lehetővé, hogy az emberek úgy viselkedjenek és tevékenykedjenek, ami egybeesik a társadalmilag értékes tevékenység normáival, akkor a feladatkörökön keresztül csak a konstruktivizmushoz juthatunk vissza”, azaz ahhoz az elvhez, mely szerint ami rendellenességnek számít, az maga is visszatükrözi a társadalmi értékeket.²³ Más-

MIVEL HELYESELJÜK AZ EMBEREK MEGVÁLTOZTATÁSÁT A KÖRNYEZET MEGVÁLTOZTATÁSÁN KERESZTÜL, HELYE KELL LEGYEN MINDKÉT TÍPUSÚ „PRÓBÁLKOZÁSNAK”, BÁR BIZONYOS HATÁROKON BELÜL.

részről, ha (az evolúcióelmélet szempontjából) a „funkcionális jellegzetességeket” úgy fogjuk fel, mint „amelyek növelik a reprodukció sikerét”, akkor kiderül, hogy nem mindig a „normális” működés helyreállítása az, amit az egészségügytől várunk. Kitcher felidézi azt a hipotézist, mely szerint a mellrákos megbetegedések száma emelkedésének oka a jóléti társadalmakban, hogy a fiatal nők halogatják a gyermekszülést, amit evolúciós szempontból ezek szerint „mélységesen diszfunkcionálisnak” kellene tekintenünk. De „sok nyugati nő nem akarja helyreállítani a normális működést, remélve, hogy az orvostudomány majd más megoldásokat talál” erre a problémára.²³ Egyszóval „a normális működés” felemlgetése itt nem érinti a lényegét. „A betegség fogalmának kiiktatásával – írja Agar – nincs többé stabil határvonal, amely elválasztaná a betegségorientált gyógyászati célú beavatkozást az eugenetikai beavatkozástól. Bármely szándék, amely a szenvedés csökkentésére irányul, egyesít bennünket abban, amit Kitcher »elkerülhetetlen eugenetikának« nevez” (174). Más szavakkal: mivel a betegség „objektivisták” felfogása nem állja meg a helyét a tüzetesebb vizsgálat előtt – mert az, hogy mi számít betegségnek, a társadalmilag elfogadott értékek függvénye –, úgy tűnik, hogy a betegségek leküzdését és az egészség helyreállítását célzó beavatkozások is eugenetikai szándékot képviselnek: az élet jobbításának szándékát, amelyet inkább társadalmi értékek határoznak meg, semmint a normális működésnek valamifajta objektívan megadott szabványja.

Úgy látszik, igazolást nyer Agar állítása, mely szerint akik különbséget akarnak tenni a genetikai beavatkozások megengedhető és megengedhetetlen formái között, ebben nem támaszkodhatnak a gyógyászati és eugenetikai közötti határvonalra. Ezért, bármit is szeretnénk gondolni erről, nem létezik ilyen határvonal. Buchanan és szerzőtársai egyetértenek ezzel, bár némileg vonakodva.²⁴ Habermas viszont tiltakozik mindkét következtetés ellen.

Mielőtt azonban ezzel az érveléssel foglalkoznánk, még egy lépést meg kell tennünk: meg kell vizsgálnunk, hogyan gondolkodik Agar a megengedhető genetikai beavatkozás határainak liberális alapon történő meghúzásáról. Amint az kiderül, Habermas egyetért vele, és tulajdonképpen követi is Agar megközelítését ebben a kérdésben; de Habermas úgy gondolja, Agar nem megy eléggé messzire elemzésében. Miután elvetette az „emberek formálásának két hagyományos felfogását”, Agar azt állítja, hogy „az eugenetika és az oktatás liberális egymás mellé ren-

lése alkalmasabb útmutatást képes nyújtani a leendő szülők genetikai tökéletesítést célzó törekvéseihez”. Az elképzelés a következő: „amikor valaki mellé oktatási forrásokat rendelünk, nem pusztán a betegség elkerülésére törekszünk, hanem inkább az adott személy egészségével, jólétével és életminőségével törődünk. Ugyanígy kellene lennie a géntechnológia nyújtotta javakkal is” (174). Ez az elképzelés elsősorban kevés útmutatást látszik nyújtani, de rövidesen a kivetítő út is képbe kerül. Egy liberális államban minden állampolgárnak joga van kialakítani saját élettervét. Agar szerint a „teljesítőképeség javítása nem játszhat kiemelt szerepet az életlehetőségek széles skálájában, és csak másodlagos fontosságú lehet bármely adott élettervben” (176). Más szavakkal: javaslatot tesz egy John Rawls-inspirálta „maximum-minimum megszorításra a teljesítménynövelésben”: „A géntechnológia jótéteményeit egy adott személy vonatkozásában úgy kell megállapítani, hogy az képes legyen bármely életterv kilátásainak javítására – különös tekintettel a legrosszabb, tervén kívüli életlehetőségre –, ami alatt azt az élettervet értjük, amelyet a *szülők* a legkevésbé tartanak kívánatosnak a gyermek számára” (178),²⁵ mivel „a cél az, hogy a leendő személyt olyan tulajdonságokkal lássák el, hogy az alkalmassá tegye rá, bármilyen életformát is választ” (179). Az engedélyezhető genetikai beavatkozások így azok lesznek, amelyek képesek „bármely életterv kilátásainak javítására”, a nem engedélyezhetőek pedig azok, amelyek indokolatlanul korlátozzák az adott személy választási szabadságát életformáját illetően.

Itt két fontos állítás is található a háttérben. Az első, hogy jelentős különbség van „egyrészt a génektől a képességekig, másrészt a génektől az élettervekig vezető okozati láncok között” (176). Annak képessége, hogy meghatározzuk egy személy képességeit, nem terjed ki céljainak meghatározására. Az mindazonáltal igaz, hogy „a képességek hatással vannak az élettervekre”, mint amikor olyan természetes adottságunk fejlesztésébe fogunk, amelyről tudjuk, hogy rendelkezünk vele; de ebben sokféle más tényező és megfontolás is szerepet játszhat (177). Végeredményben egy életforma választása pszichológiailag közvetített. Ennek megfelelően ebben az egyenletben a környezetnek legalább akkora szerepe van, mint a genetikai felépítésnek; ami ennél többet számít, az eldöntetlen kérdés. Bármi történjék is, váljék a képességek megtervezésére való képességünk még a tudósok (vagy bioetikusok) legvadabb álmainál is hatékonyabbá, egy gyermek élettervének – azaz hosszú távú szándékainak, vágyainak – genetikai szinten történő meghatározása még a legambiciózusabb szülők hatáskörén is túlmutat. Agar a következőkben azt állítja, hogy a géntechnológiával történő

teljesítménynövelés némely vívmánya „inkább a tervek szélesebb skáláját támogatja”, míg mások „tervspecifikusak” lesznek (179). Ahogy egy korábbi tanulmányában írja: „Kétféle változtatást tudunk végezni. Képesek vagyunk javítani egy személy képességeit, amivel kitágítjuk számára életlehetőségeit. Ebben az esetben felsorolhatjuk az összes erkölcsileg elfogadható emberi célt, és olyan képességek elérését célozhatjuk meg, amelyek használata nem rekeszti ki [előre] a többi. [...] Van egy másfajta, kifinomultabb beavatkozás is. Ez ahelyett, hogy nagy általánosságban tökéletesítene úgy, hogy előre ne zárjon ki semmit, inkább nyers képességek olyan készletével ruházza fel az adott személyt, amelyek bizonyos célokra vannak optimalizálva.”²⁶

Ami vitatható ezekben a tervspecifikus képességeknek a kifejlesztésében, az Agar szerint az, hogy korlátozzák „a leendő utód szabadságát” (181). A vesztély abban rejlik, hogy előfordulhat az „élettervek és a képességek rossz párosítása is”, ami egy olyan lehetőség, amelyet soha nem lehet teljesen kiiktatni, mivel adva van „az adott személy céljai, illetve képességei – amelyeket géntechnológiával módosítani lehet – közötti különbség”.²⁷ Ha ez így van, a gyermek úgy nőhet fel, hogy olyan életet kényszerítettek rá, amelyhez nem vonzódik, vagy hogy olyan életformát szántak neki, amelyet valaki más választott.²⁸ Agar természetesen azt is felteszi, hogy a gyakorlatban képesek leszünk különbséget tenni a „kétféle változtatás”, a megengedhető és a megengedhetetlen között. Talán okosan teszi, de feltűnően kevés példát hoz fel arra, ami kiállja ezt a próbát. Korábbi írásában a tökéletesített intelligenciát és a fizikai élénkséget említi mint „világosan és kultúráktól függetlenül kívánatos” erényeket.²⁹ A *Liberális eugenetikában* az influenzával szemben tanúsított rezisztenciát hozza fel (bár a védőoltásokat inkább megelőzési formának, semmint tökéletesítésnek kellene tekintenünk³⁰), de Howard Gardner elméletének fényében aggodalmának ad hangot a többszörös és valószínűsíthetően egymással összeütközésbe kerülő intelligenciákkal kapcsolatban – mint amilyen például a zenei, amely szembekerülhet a matematikai vagy a társadalmi intelligenciával (179–180).

Buchanan – és mások is, akik nagyon hasonló eseteket vonultatnak fel³¹ – úgy véli, hogy „egy számottevő növekedés az átlagos emberi lények emlékezőképességében egyben általános előnyt is jelentene, amennyiben javítaná az emberek képességeit, gyakorlatilag bármilyen életformát is válasszanak”.³² Dena S. Davis visszahoz minket a jelenbe, az *ellen* érvelve, hogy a szülőknek megengedjék, hogy szándékosan süket gyermeket hozzanak a világra: egy ilyen döntés, írja, örökre bebörtönözné a gyermeket

„emberek egy szűk csoportjába és az életpályájának választása is erősen korlátozott lenne”, ezért „drámaian leszűkítené a születendő gyermek önrendelkezését”.³³ Davis azt is felteszi, még ennél is provokatívabb módon, hogy „a születendő gyermek nemének kiválasztása is ártalmas lehet, amennyiben korlátozza a nyitott jövőhöz való jogát”, ami alatt „a gyermek jövőbeli képességét” érti, „amellyel saját döntései szerint választhatna az életmódok különféle változatai között”.³⁴ A kérdés, amelyet fel kell tenni, hogy vajon „azoknak a szülőknek, akik maguk választják ki gyermekük nemét, eleve nemhez kötődő elvárásaik lesznek-e”, ami „áttételesen korlátozná a gyermek személyes kibontakozását”.³⁵

MÁSODLAGOS MEGFONTOLÁSOK

Térjünk vissza Habermashoz. Csakúgy, mint Agar (illetve Buchanan és Davis), Habermas is úgy véli, hogy „a leendő utód szabadságának” korlátoznia kell a szülői szabadságot.³⁶ Mindezen gondolkodók számára egy olyan eugenetikai program, amely nem venné figyelembe a gyermekek „megelőlegezett jogait”, antiliberálisnak bizonyulna. Egy ilyen programmal való szembenállás során a liberális állam jogosan korlátozná a szülők döntési hatáskörét. Habermas szavaival: a „kívánatos hajlamok és vonások eugenetikai programozása [...] morálisan kifogásolhatóvá válik, amint egy bizonyos életformára korlátozná az érintett személyt, vagy korlátozná a szabadságát abban, hogy saját életformát válasszon” (105/61). Ugyanakkor Habermas szerint egy liberális eugenetika védelmezői, még ha így szabályoznák is, nem mérnék fel megfelelően a saját élet választásának feltételeit.

Ezen a ponton Habermas szembe is fordul Agarral, Buchanannal és másokkal, amikor azt mondja, hogy „csak a természetes fejlődés biztosítja számunkra, hogy saját életünk szerzőjeként gondolhassuk magunkra” (77/42). Másképp fogalmazva: feltevése szerint genetikai felépítésünk esetlegessége – azaz a tény, hogy „létrehozása” senki irányítása alatt nem állt, ami igaz a megszokott *in utero* megtermékenyítés esetére, és nem kell másképp lennie az *in vitro* megtermékenyítéskor sem – szükséges ahhoz, hogy autonóm lényként tekinthessünk magunkra. Ezek a legutóbbi mondatok már önmagukban is hosszabb magyarázatot igényelnek. Elsőként azt kell figyelembe vennünk, hogy Habermas érve elméleti jellegű, és szükségszerűen az. Mivel egyelőre még nem lehetséges megtervezni egy ember genetikai felépítését, és ha valaha is az lesz, még nem tudható, pszichikailag hogyan érintené az adott személyt, ha tudomására

jutna, hogy nem pusztán világra, de létre is hozták, sőt, előre megtervezték.

Agar a következőket mondja erről a kérdéstről: „Sokan problematikusnak találhatják azt az elképzelésemet, mely szerint a szándékaimat kialakító működések mögött egy másik személy szándékai állhatnak. Számomra nem látszik nagy különbség a között, ha egy adott pszichológiai vonás, legyen az jó vagy rossz, a genotípusomat kialakító szülői ivarsejtek génjeinek véletlenszerű zsonglőrmutatványának vagy egy másik személy közbeavatkozásának eredménye. A második esetben vádolhatok valakit, de ez nem hoz létre olyan körülményt, amely jobbá vagy rosszabbá teszi az állapotom.”³⁷ Ennél kétségekívül többet is el lehet mondani. Vajon az egyetlen elképzelhető „különbség” az, hogy a sorsa által feldühített, genetikailag megtervezett személy, eltérően Shakespeare III. Richárdjától, már nem pusztán a „képmutató Természetnek” mondhatja el panaszát?

Ezzel szemben Ronald Dworkin véleménye az, hogy „genetikai identitásunk [...] a természet felelőssége volt, nem a miénk”, és hogy a genetikai felépítésünk feletti irányítás „bármilyen lényeges részének átirányítása saját felelősségi körünkbe hagyományos erkölcsiségünk nagy részét destabilizálná”.³⁹ Dworkin ugyanakkor nem nagyon foglalkozik azzal, hogyan hat egy személyre genetikai programozásának tudata, míg Habermas igen.³⁹ Habermas kérdése az, hogy az ilyenfajta programozás aláásná-e „a bennünket saját életét irányító személyként ábrázoló önképünket” (55/29). Hipotetikus felteszi, hogy ez lehetséges, és úgy mutatja be tanulmányát, mint „néhány nehezen kibogozható meglátást világosabbá tevő kísérletet” (44/22). Továbbá, szemben Agarral, Habermas érvel is „meglátásainak” védelmében. Tehát, bár érvelése hipotetikus, nem alaptalan. Értékeléséhez képzőművészre van szükség, de nem olyan sokra, hogy „pusztán spekulatívként” vessük el.⁴⁰

A LIBERÁLIS EUGENETIKA ELLEN

Habermas véleménye öt lényeges ponton különbözik angolszász párbeszédpartnereitől.

1. A test fenomenológiája. Szemben az angolszász filozófia nagy részével, amely, egyik jeles művelőjének szavaival élve, „időnként egy olyan folyamatos összeesküvésnek tűnik, amely megpróbálja elkenődzni azt aényt, hogy az embereknek testük is van”,⁴¹ Habermas figyelmet fordít „testiségünkre”.⁴² Helmuth Plessner kategóriáira és a fejlődépszichológia kutatásaira támaszkodva Habermas megállapítja, hogy „valaki csak annyiban birtokolja a tes-

tét, amennyiben ő maga ez a test, amelyben megvalósítja az életét” (89/50). Plessner fogalmaival: egyszerűen létezőnk testben és testként.

Ez a kétféle tapasztalat szükségyszerű hatással van ránk. A testem egyszerűen a környezetemben található „minden dolog abszolút viszonyítási pontja” és egy dolog a többi között, amelyben titokzatos módon tartózkodom, miközben valahogy felette és vele szemben is állok.⁴³ Röviden, az ember fizikai létéből adódik számára a testként *létezésnek* és a test *birtoklásának* dualitása. A test birtoklását az életünk során, és élettörténeteinkből származtatjuk. A testként létezés tapasztalata ezzel szemben elsődleges. A gyermekkor korai stádiumai után még csak bizonytalanul birtokoljuk azt a testet, amelyek valójában vagyunk. A testnek, amelyben „lakozunk” és amellyel általában azt teszünk, amit akarunk, időnként mintha meglenne a saját akarata. Ahogy Plessner megjegyzi, „csak valami szokatlan tevékenységre kell megpróbálnunk rávenni a testünket, hogy problémákat okozzon nekünk, mint például amikor a gyermekek járnak tanulnak”.⁴⁴

Habermas azt kéri tőlünk, képzeljük el, hogyan befolyásolja egy személy genetikai felépítésének születése előtti módosítása azt, „amit magától értetődőnek veszünk: hogy testként létezőnk és bizonyos értelemben a testünk »vagyunk«” (77/42). Másként fogalmazva, hogyan érintheti egy személynek a saját testéhez való viszonyát az a tény, hogy eugenetikailag programozták? Azt is feltehetnénk erre: egyáltalán sehogy. Mivel, ahogy Habermas elismeri, el tudjuk képzelni, hogy egy fiatal magáévá is teheti „az eredetileg »idegen« szándékot”, amely szüleit vezérelte, amikor beavatkoztak genetikai struktúrájába (105/61). Tétélezzük fel, ahogy azt Habermas is teszi, hogy egy fiatalembert „matematikai vagy zenei tehetségre” programozták. Ha a zene szeretetével nő fel, milyen különbséget jelent majd számára, hogy ez a tehetség, amelyet most kiaknázhathat, valakinek a választása és nem a vakszerencse gyümölcse? (Mi megdöbbenénk, ha a szüleink ma ezt mondanánk nekünk, de képzeljük el egy jövőt, ahol az eugenetikai programozást már szabályozták, és bevett gyakorlattá vált, csakúgy, mint ma az IVF.) Ahogy Habermas megjegyzi, elvetni nem tudjuk „a *disszonáns esetek* lehetőségét”, mivel a „saját és idegen szándékok harmonizálása” nem garantált – ezt az érvet Agarnál is megtaláljuk (106/61).

Talán a kérdéses fiatalember nem akar zongoraleckéket venni, mert nem akar zenei östehetség lenni. Ebben az esetben hogyan képzelhetnénk el vi-

szonyát a saját testéhez? Talán nem is lehet erről sok mindent mondani, talán minden további nélkül úgy

él majd, ahogy kedve tartja, anélkül, hogy visszatekintene, és arról kezdene gondolkodni, mi lehetett volna – vagy a szülei szempontjából nézve, mivé *kellett volna* válnia. Végeredményben genetikai felépítése nem határozza meg, hogy egy bizonyos módon kell élnie vagy hogy nem lehet sikeres más, előre nem látott területeken. A környezeti tényezők fontosságára való tekintettel az is elképzelhető, hogy semmilyen kiugró

képességet nem fog mutatni a matematikában vagy a zenében! De a szüleinek nyilvánvalóan voltak elvárásai vele kapcsolatban. Még Robertson is elismeri, hogy „a szülőknek lehetnek valószínűtlen elvárásai az őket tökéletesíteni próbáló erőfeszítéseik eredményeként születő gyermekeikkel kapcsolatban”. Ugyanakkor, nem túlságosan meggyőző módon, reménykedik abban, hogy „a szakemberekkel való konzultáció és a megfelelő előkészítés minimalizálni fogja” a veszélyeket.⁴⁵ Ezzel a segítséggel a szülők, akik „szeretettel és a gyermek iránt érzett felelősségtől vezetve” a géntechnológiához folyamodtak, megtanulhatnak, hogyan hagyják majd a szóban forgó fiatal, hogy ugyanolyan szabadon fedezze fel saját személyiségét, mint bármelyik másik fiatal. De ez így eddig borzasztóan negédes történet, és egyáltalán nem biztos, hogy nem minden eset majd így alakul.⁴⁶

A konfliktus, de legalábbis a csalódottság sokkal valószínűbb, mindenestre nem kevésbé valószínű. Ezt a fajta történetet jobban is ismerjük – csak most itt egy különös csavarral bővült. Jelen esetben a fiatal *saját teste* testesíti meg az elvárásokat, amelyek elől nem menekülhet. A szóban forgó fiatal szülei eggyel még annál is tovább lépnek, mint a legambiciózusabb szülők, akiket ma ismerhetünk. Már nem pusztán csak gyermekük „fejébe” fogják elültetni elvárásait, hanem génjein keresztül egyenesen a testébe, a lábujjától egészen a feje búbjáig. Mindenestre a szülők ilyenek szándékozták őket alkotni, bármi legyen is a válasz az örökre eldöntetlen kérdésre, hogy mennyire számítanak a gének. Most elképzelhetjük, ahogy a teste szüntelen emlékezteti a fiatalt ezekre a szülői elvárásokra. Habermas szavaival: „Függetlenül attól, hogy a géntechnológia milyen messzire jut a leendő személy tulajdonságainak, hajlamainak és képességeinek meghatározásában, »létrehozásának« *post factum* szerzett ismerete saját magától történő elidegenedést okozhat benne” (94/53).

A veszély abban áll, hogy majd esetleg „nem érzi otthon magát” a saját testében, és így nem lesz egy-

ségben önmagával (100/57). El tudjuk képzelni, hogy a saját testébe bőrtönözve érezné magát, és azt is olyan módon, ahogyan a filozófiai hagyomány sem láthatta előre? Érezheti-e idegennek a *saját* testét – mintha az nem is a sajátja lenne? Ha valaki úgy érzi, a testét előállították vagy egyenesen gyártották, akkor neheztelhet majd a szüleire, hogy nem hagyták egyszerűen megszületni, hanem *készítették* is őt; de saját testére is neheztelhet, mint amely idegen szándékokat jelenít meg. Elképzeltük, amint azt mondja szüleinek: „Nem hagytátok, hogy valaha is saját magam lehessenek!”, ahelyett, hogy a megszokott fordulattal élne: „Nem hagyjátok, hogy önmagam legyek!” De ami még ennél is különösebb, hogy ezzel a szokásos váddal is élhet – saját testével szemben, mintha saját maga ellen fordulna. Ami azt illeti, ebben az esetben ez igaz is lenne. Vagy legalábbis Habermas ennek elképzelésére kér minket. Nos, ezek után elvethetnénk-e ezt az „érvet” – egy történet rövid összefoglalásának értelmében – mint „tiszta elméleti és spekulatív” elképzelést, vagy inkább okot ad arra, hogy megálljunk és elgondoljunk egy pillanatra? Amit a személyiségfejlődés dinamikájáról tudunk, annak szerepelnie kell ebben az analízisben. „Testiségünket” is tovább kell gondolnunk, pontosabban azt, hogy milyen szerepet játszik a testünk identitásunk kialakításában.

2. Az önrendelkezés mint teljesítmény. Ahogy azt korábban megjegyeztem, Habermas felteszi a kérdést, hogy vajon egy személy, aki „a benne genetikailag rögzített szándékokkal nem ért egyet”, szabadnak érezné-e magát; Habermas fogalmaival: vajon saját élete szerzőjének, illetve „autonóm módon cselekvő személynek” vallhatná-e magát (108, 49/62, 25). Agar és Buchanan azt állítja, hogy egy ilyen személy egy olyan életformába zárva érezné magát, amelyre ő maga nem vágyott,⁴⁷ de Habermas mintha ennél többet szeretne mondani. A legközelebb akkor kerülünk ahhoz, amit Habermas gondol, ha megvizsgálunk egy, a gondolatmenetével szemben gyakran felhozott érvet. Ezen ellenvetés szerint az az érv, hogy „például a zenei tehetség vagy az atlétikai ügyesség genetikai tökéletesítése bizonyos meghatározott választások felé irányítja a gyermekeket, és ezért a megtervezett utódok soha nem lehetnek szabadok” – „az autonómia érve” – azon a téves feltételezésen alapul, mely szerint „az őt megtervező szülő hiányában a gyermekek teljesen szabadok tulajdonságaik megválasztásában. De valójában senki sem választhatja meg genetikai örökségét.”⁴⁸ Ehelyett „irányításunk, sőt képzelőerőnk felett álló események következtében vagyunk azok, akik vagyunk”, „olyan folyamatok által, amelyek zigóta korunkig és megszámlálhatatlan molekuláris körülményig nyúlnak vissza”.⁴⁹

Vajon mi készíthet bennünket arra, hogy azt gondoljuk, hogy egy „megtervezett gyermeknek”, még ha „genetikailag meghatározott esélyekkel” született is, több gondot fog okozni az, hogy szabadnak éri-e magát, mint egy másik gyermeknek az, hogy magasabb vagy alacsonyabb szeretett volna lenni vagy más testfelépítéssel szeretett volna rendelkezni, vagy akár az, hogy inkább lány és nem fiú szeretett volna lenni – de akinek a genetikai felépítése szerencse és nem tervezés kérdése volt? Ahhoz, hogy megválaszolhassuk ezt az ellenvetést, előbb el kell gondolkodnunk arról, mit is értünk az alatt, ha azt mondjuk valakiről, hogy „szabad” vagy „autonóm”. Félretehettük a kérdést, hogy minden cselekedetünket megelőzik-e okságilag elégséges feltételek – a „szabad akarat kérdésének” egyik interpretációja – vagy ehelyett megvizsgálhatjuk, milyen elégséges feltételeknek kell egy cselekedetnek teljesülnie ahhoz, hogy szabadnak számítson a szó hétköznapi értelmében. Mindezt azért, mivel ez az a kérdés, amely a háttérben áll, amikor megkérdezzük, hogy „a benne genetikailag rögzített szándékokkal egyet nem értő személy” szabadnak érezhetné-e magát. Kitcher sok mai filozófus nevében beszél, amikor azt mondja, hogy ami az emberi szabadság szempontjából döntőnek számít, az az, hogy „céljaink, eszméink, terveink és szándékaink legyenek cselekedeteink forrásai”. Más szavakkal: egy cselekedetet jogosan hívunk szabadnak, ha azt a vágyat fejezi ki, amely összhangban van a magunkról alkotott képpel és azzal az általános elképzeléssel, hogy hogyan akarjuk élni az életünket – nem pusztán azt, hogyan akarunk cselekedni az adott pillanatban, hanem hogy hogyan és kik akarunk lenni egy általánosabb értelemben.

Nem minden olyan cselekedetünk számít szabadnak, amely kifejezi valamely vágyunkat: a függőségben szenvedők vágyaiknak engedelmessé válnak, de nem állítjuk, hogy szabadon cselekszenek. Ellenben „a szabad lét kifejezi, hogy kik is vagyunk” és lehetővé teszi, hogy úgy cselekedjünk, hogy az összhangban legyen az önképünkkel.⁵⁰ A szabadságot itt mint autonómiát értelmezik. Az én olvasatomban Habermas elképzelése az, hogy „a benne genetikailag rögzített szándékokkal egyet nem értő személy” – drámaiban fogalmazva: egy olyan testbe bebörtönözött személy, amely folyamatosan a vele szemben támasztott idegen elvárásokra emlékezteti – meg lehet fosztva attól, hogy olyan önképe vagy „céljai, eszméi, tervei és szándékai” legyenek, amelyeket *sajátjaiként* ismerhetne fel. Ha ebben ilyen mértékben gátolnák – ha az arról alkotott képe, hogy ki is ő vagy ki akar lenni valójában, helyzetéből adódóan csak zavaros képzetként jelenhetne meg, ami nagyon is elképzelhető –, akkor nem érezhetné magát szabadnak, mivel

nem lehetne egész életére szóló terve, amelyhez cselekedeteit igazíthatná. Röviden: azon képzetének hiánya miatt, hogy ki is akar ő lenni valójában, az arra való szabadsággal sem rendelkezhetne, amely összhangban lenne az önmagáról alkotott képével.

Visszatérve az eredeti ellenvetéshez: a különbség egy ilyen és egy eugenetikailag érintetlen személy között, aki ugyancsak elégedetlen bizonyos adottságaival, az lenne, hogy a második személynek soha nem kellene saját fizikai valójában megtestesült idegen szándékokkal viaskodnia. Ha lány szeretne lenni, teste nyilvánvalóan akadályt jelentene; de teste ekkor sem jelenítené meg számára más emberek szándékait. (Viszont az is érdekes kérdéseket vetne fel, ha a nemét a szülei választották volna ki. Ha a nemét „megtervezték” volna, az még nehezebbé tenné a helyzetet.⁵¹) Azt az ellenvetést, hogy egyikünk sem „szabad” genetikai örökségének megválasztásában, el kell fogadnunk. Ugyanakkor ez az ellenvetés irreleváns Habermas szempontjából, aki szerint „az autonómia [...] a véges lények számára kétes vívmány”, és valószínűleg még inkább az lehet az eugenetikailag programozott emberek számára (63/34).⁵² Az önrendelkezés és a szabadság önmagukban is „kétes vívmányokká” váltak már manapság is, példának okáért a nemüket megváltoztató emberek számára. Habermas azt kéri, hogy képzeljük el, milyen kétséges lenne ez a vívmány annak az embernek a számára, akit a szülei úgy módosítottak, hogy életének ilyen vagy olyan iránya járt a fejükben. Habermas szavaival: „azzal, hogy *másvalaki életének társszerzőjévé* válik, a tervező betolakszik a másik autonómiájának tudatába, mintha ő is azon belül lenne, és ezzel veszélybe is sodorja azt” (136/81). Talán filozófiailag az a legérdekesebb állítás Habermas szövegében, hogy kapcsolat áll fenn genetikai felépítésünk esetlegessége és „szabadságunk tudata” között (104/60).

A tudatunkban lévő, önmagunkról mint szabad lényről alkotott kép Habermas szerint megköveteli, hogy legyen „egy olyan viszonyítási pontunk, amely a hagyomány és azon interakciók mögé tud hatolni, amelyek alakulásunk folyamatait alkotják”, amelyben a személyes identitás formálódik (103/59). Más szóval: ahhoz hogy szabadnak érezhessünk magunkat, többnek kell éreznünk magunkat, mint szocializációnk puszta termékének, olyanak, ami meghaladja ennek határait. (Jegyezzük meg, hogy ez egy szükséges, nem pedig elégséges feltétel.) Eddig a pontig testi létünk természetessége – az a tény, hogy a természet által vagyunk, ami nem áll más ellenőrzés alatt – Habermas számára kulcsfontosságú tényező. Ahhoz, hogy szabad lényként gondolhassuk el magunkat, a mások irányítása alatt nem álló „természetes sors”, „a múltunk előtti múlt” hordozóiként kell

tudnunk elképzelni magunkat (104/60).⁵³ Ezt a „természetes sorsot” a testiünk jeleníti meg számunkra. Ez a tétel további kidolgozásra szorul – vajon Oidipuszt „múltja előtti múltja” nem béklyózta-e meg? –, de talán támogatást kaphat Joel Feinbergnek az általa „önmeghatározási körnek” nevezett jelenségről való elmékedéseire.⁵⁴ Vegyük figyelembe azt a különös tény is, hogy Ágoston életének (pontosabban megtérésének) történetét a születése előtti időszakal kezdi.⁵⁵

3. Sorsváltozatok. Szemben angolszász vitapartnereivel, Habermas megvédi az (Agar szavaival) „az embereknek környezetük, illetve génjeik megváltoztatásával való fejlesztése közötti különbségtételt”. Ahogy azt már láttuk, Agar fenntartja, hogy „nincs erkölcsi értelemben vett különbség az eugenetikával és az embereknek a környezetükön végzett számos változtatással elért tökéletesítése között”, amely állítás szerinte „támogatásra talál a géneknek és a környezetnek a fejlődésben betöltött párhuzamos szerepéről alkotott modern felfogásban” (172, 173). Robertson, Buchanan és szerzőtársai, másokkal együtt, egyetértenek ezzel. Habermasnak az erre adott válasza a következőképpen foglalható össze: „a különböző »dolgozon« [...] működő eszközök néha ugyanahhoz a végeredményhez vezetnek, ami változtathat az értékelésen.”⁵⁶ Míg a környezeten végzett változtatások a fenotípusra hatnak, addig a születés előtti genetikai módosítások természetesen a genotípusra.⁵⁷ Ha így fogalmazzuk meg Habermas választát, az félrevezető is lehet, mivel Habermas is tisztában van vele, milyen jelentősége van a környezeti tényezőknek a genotípus érvényesülésében. Számára az a fontos kérdés, hogy „teljesen különböző szabadságot jelent, amit a szocializációnk esetlegességeiből összeálló sorsban tapasztalunk, attól, ami génállományunk születésünk előtt tervezett előállításából adódhat” (31/14). Míg az lehetséges, hogy valaki neveltetésének „kritikai megközelítésével” éljen és felülvizsgálja szülei személyiségépítő kezdeményezései (különtanárok, táborok, miegymás) mögött húzódó elvárásokat, addig „a szülők [...] előre programozott szándékai az egyoldalú és megkérdőjelezhetetlen elvárások státuszával rendelkeznek” (108, 90/62, 51). Másként fogalmazva, bármennyire internalizálttá válnának is szüleink elvárásai számunkra – és kétségtelenül becsapnánk magunkat, ha azt gondolnánk, lehetséges fátylat borítani a múltra –, csak úgy lehetne őket felülvizsgálni, amit az adott személy testébe születése előtt beírt szándékok elutasítanak.

Ezeket az elvárásokat nem lehet szemtől szembe kétségbevonni, és mindörökké szólnak, még akkor is, ha a szülők biztosítják gyermeküket arról, hogy szeretik őt, függetlenül attól, milyen várakozásaik voltak

vele kapcsolatban. Habermas számára „a természetes és a szocializációs sors erkölcsi szempontból is lényeges módon különbözik”, nevezetesen abban, hogy másként köt bennünket (106/1).⁵⁸ Mivel ez az érv a „genetikai determinizmus – téves – premisszáin” alapul, Habermas szembehelyezkedik vele: „főként a genetikai beavatkozást vezérlő szándék számít” (108–109, 66. jegyzet/124, 54. jegyzet). Bizonyos esetekben kiderülhet, hogy, figyelembevéve a természeti tényezők okozta viszontagságokat, valaki egyáltalán nem élvezi azokat a tulajdonságokat, amelyeket beléprogramoztak. Ugyanakkor ha a kérdéses személy tudja, hogy „a beavatkozást [...] azzal a szándékkal vitték végbe, hogy egy adott genetikai program fenotipikus öntőformájaként szolgáljon, és természetesen feltéve, hogy az ehhez szükséges technológiák sikeresnek bizonyulnak”, a genetikai determinizmus mértéke irreleváns. Az elvárások, amelyek az érintett személyben kifejlődnének, így vagy úgy uralmuk alá hajtának.⁵⁹

4. A gyógyászat és az eugenetika. Agar szerint az engedélyezett és a nem megengedhető genetikai beavatkozások közötti határvonal nem húzható meg egyértelműen, mivel ez a határ elmosódik. Válaszul Habermas elismeri, hogy a „gyógyászati beavatkozások – a rossz megelőzése – és a tökéletesítő beavatkozások” közötti különbségtétel bizonyos esetekben megkérdőjelezhető lehet (mint például az oltások esetében), de ellenveti, hogy „létezik olyan szabályozási elképzelés, [...] amely egy ilyen határvonal meghúzását tenné lehetővé” (91, 149/51, 90). „Szabályozási elképzelésen” a klinikai gyakorlat irányítását érti, és mint ilyet, a „gyógyítás logikájának” is nevezhetnénk. Ezt a célt azért nevezhetjük „elvinek”, mert bár törekedni rá mindig szükséges, nem mindig lehetséges érvényesíteni.

Magyarázatul: Habermas szerint a klinikai szabályozási gyakorlat elve szerint csak az érintett személy egyetértésével lehet beavatkozást végezni – ez olyan elv, amely kétségtől érvényesnek tűnik az utóbbi ötven évben tapasztalható trend fényében, „amely az érintett személyek megfelelő tájékoztatás utáni beleegyezésének szilárd és rendíthetetlen álláspontja felé mutat”.⁶⁰ Ugyanakkor nem minden esetben lehet biztosítani az érintett személy beleegyezését, például számos gyógyászati beavatkozás esetében, mint amilyenek a születés előtti, amelyeket viszont az érintett vagy leendő személlyel köthető „feltételezett konszenzus lehetőségére” kell építeni (79/43). Más szóval, feltételezni kell az érintett személy „virtuális egyetértését” (92/52). Emellett

ugyanakkor Habermas azt is állítja, hogy „a feltételezett konszenzusra csak a mindenki által elutasított, megkérdőjelezhetetlenül súlyos rendellenességek megelőzésének esetében” lehet hivatkozni (79/43). Ez az állítás is vitathatlannak tűnik, bár néha közismerten nehéz meghatározni, mely rendellenességeket kell mindenképpen megelőzni, például az öregségben való elhalálozás vagy éppen a születés esetében. Habermas számára minden esetben az a lényeges, hogy az eugenetikai programozás számos, ha nem egyenesen a legtöbb esetben ezt a konszenzust nem lehet jogosan feltételezni. Ebből pedig az következik, hogy a gyógyászati célú és a tökéletesítő beavatkozások között nem csupán húzhatunk, hanem húznunk is *kell* határvonalat.

5. Áldások és átkok. Az utolsó különbségtétel, amelyet meg szeretnék vitatni, az, hogy Habermas szerint sohasem lehet megalapozott az a feltételezésünk, hogy egy leendő személy egyetértene egy eugenetikai célkitűzéssel, kivéve a súlyos rendellenességek elkerülését (109/63). Ezentúl, szemben Agarral, Buchanannal és szerzőtársaival, Habermas azt is tagadja, hogy legitim módon feltételezhetnénk, hogy egy leendő személy akár még „képességeinek *kiterjesztésével* és alapvető genetikai adottságainak *magasabb szintre* emelésével” is egyetértene (145/85). A megfontolandó kérdés, hogy „vajon valaha is tudni fogjuk-e, hogy *bármely* természetes adottság kiterjeszti-e a lehetőségeket, amelyekkel az adott személy saját élete alakításában élhet”. Ahogy a kérdést Habermas felteszi: „Vajon a szülők, akik csak a legjobbat akarják gyermeküknek, valóban előre láthatják-e az összes körülményt [...] amelyben például a nagyszerű emlékezőtehetség vagy a magas intelligencia (bár-hogy is határozzuk meg) előnyösnek bizonyul?” (141–142/85). Az ő szavaival folytatva: „A jó memória gyakran, de nem mindig áldás. A felejtésre való képesség pedig egyenesen átok lehet” (142/85).

Az irodalom bővelkedik példákban. Felidézhetjük Heléna és udvartartásának esetét Homérosz *Odüsszeiájának* negyedik énekéből: miután visszatér Trójából, Heléna különleges ajándéka udvartartásának egy olyan szer, amely súlyos feledékenységet okoz. Nekik már túl sok mindenre kellett emlékezniük. A filozófia is szolgáltat példákat. Tétélezük fel, hogy egy kiemelkedően jó emlékezőtehetséggel megáldott személy túlságosan a múltban élne, és nem találná a helyét a gyorsan válto-

zó világban, hasonlóan ahhoz, ahogy Nietzsche féltette a késő XIX. századi németiséget *A történelem hasznáról és káráról* írott 1874-es esszéjében. Habermas

HABERMAS SZERINT SOHASEM LEHET MEGALAPOZOTT AZ A FELTÉTELEZÉSÜNK, HOGY EGY LEENDŐ SZEMÉLY EGYETÉRTENE EGY EUGENETIKAI CÉLKITŰZÉSSEL, KIVÉVE A SÜLYOS RENDELLENESSEGEK ELKERÜLÉSÉT.

elismeri, hogy a kiemelkedő intelligencia „számos helyzetben megjósolható előnyt jelent”, de megfontolásra ajánlja, hogy „a magas intelligencia »fejhossznyi« előnye mihez vezet egy kompetitív társadalomban – például egy rendkívül tehetséges ember jellemformálódásában” (142/86). Valóban bízhatunk-e abban, hogy az ilyen – vagy más elképzelhető – körülmények közé került személy nem kezd el „neheztelni” az őt ért „áldásra”? Hogyan fog – teszi fel a kérdést Habermas – „ez az ember boldogulni képességeivel társadalmi kapcsolataiban”, ahol „azokat mások irigysége övezheti”? Egyértelmű-e, hogy a magas intelligencia csakis adomány lehet, vagy „túl-ságosan is igénybe vesszük vele az emberi elme véges forrásait”, amikor úgy teszünk, mintha birtokunkban lenne „az az előrejelzési képesség, amire szükségünk lenne ahhoz, hogy megmondhassuk a genetikai beavatkozások következményeit egy másik ember életének kontextusában” (148/90)? Habermas válasza némi kétséget hagy maga után. De véleményem szerint most is, akárcsak az előzőekben, lényegi kérdéseket vet fel, és a legkevesebb, hogy gondolkodásra készítet bennünket. Akik nem értenek vele egyet, meg kell indokolják, miért nem.

TOVÁBBI MEGFONTOLÁSRA ÉRDEMES KÉRDÉSEK

Habermas könyve máris kritikus kérdéseket provokált. Ludwig Siep azt kérdezi, hogy „mi köze van a beültetés előtti diagnózisnak és az őssejtkutatásnak a pozitív eugenikához”, miközben azon gondolkodik, vajon Habermasnak ebben a tekintetben is csak „gátszakadás típusú érvei” vannak-e.⁶¹ Habermas válasza, hogy az emberi embriókból származó őssejtek felhasználása és az embrióbeültetés előtti genetikai diagnózis (PGD) elleni érve valójában az, hogy ezek a liberális eugenetika „romlásba tartó útjára” visznek bennünket.⁶² Ezt megismételve, Habermas fenntartja, hogy az emberi embriókból származó őssejtek felhasználása és az embrióbeültetés előtti genetikai diagnózis olyan hozzáállást alakítana ki az individualitást megelőző emberi élethez, amely „a negatívtól a pozitív eugenetika felé való elmozdulást támogatná” (158/96). Különösen az emberi őssejtkutatás „igényli természeténél fogva az »embrionális sejtvonalhöz« való instrumentalizáló hozzáállást, amely azt pusztán egy tárgynak látja (»sejtvonala«, nem pedig embrió), amelyet a mi érdekünkben használnak fel” (161/98). A beültetés előtti genetikai diagnózis, amennyiben a célja az, hogy lehetővé tegye a szülők számára, hogy a legjobb embriót válasszák ki, „már önmagában *tökéletesítési szándékot* árul el”, és így olyan mentalitást ho-

nosít meg, amely a liberális eugenetika egyik feltétele (159/97). Mindkét esetben „a fajok öninstrumentalizálásához” csatlakozunk (122/71).

Habermas érveinek ereje világos, de elemzésük már csak egy másik írás tárgya lehetne. Zárásként inkább az úgynevezett pozitív eugenetika elleni érvéhez kapcsolódó kérdéssel foglalkoznék. Ahogy azt korábban már láttuk, Habermas a pozitív eugenetika ellen érvel, attól tartva, hogy olyan embereket hoznak majd a világra, akiket megfosztanak attól – de legalábbis nagy akadályok elé állítanak abban –, hogy a saját életüket a jóról alkotott saját képzetük szerint éljék. A kérdés az, mennyiben különbözik Habermasnak a liberális, pozitív eugenetika elleni érve egy autoriter, „negatív” eugenetika *melletti* érvétől; vagy, másként fogalmazva, vajon a liberális eugenetika elleni érvét nem lehet-e bevetni, akár tisztán szándékai ellenére is, az autoriter eugenetika mellett, például megtiltva az anyáknak, hogy kihordhassák súlyosan sérült vagy rendellenesen fejlődött magzataikat. Vajon nem lehetne úgy érvelni, hogy egy súlyosan sérült személy meg lenne fosztva attól – de legalábbis nagy akadályok elé lenne állítva abban –, hogy a jó életéről alkotott saját elképzelése szerint éljen? És hogy emiatt egy ilyen személyt nem lenne szabad a világra hozni?⁶³

Az erre az ellenvetésre adott megfelelő válasznak szerintem három oldala van. Először is, az autoriter, negatív eugenetika iránti ellenszenv még nem jelenti, hogy engedékenynek kell lennünk a liberális, pozitív eugenetikával szemben. Még ha Habermas érvei a liberális eugenetikával szemben felhasználhatók is az autoriter eugenetika mellett, attól még jó okot szolgáltatnak arra, hogy óvatosak legyünk a liberális eugenetikával szemben. Ugyanakkor az sem biztos, hogy Habermas érveit fel lehetne használni ilyen módon, mivel komoly különbség látszik „a benne genetikailag rögzített szándékokkal szembenálló” és egy súlyos születési rendellenességekkel élő személy között. A súlyosan sérült személynek nem kell saját testébe kódolt idegen szándékokkal viaskodnia, míg Habermas azt sugallja nekünk, hogy „a benne genetikailag rögzített szándékokkal szembenálló” személynek igen. A súlyosan sérült személy ugyanúgy korlátozva lehet, de az ő autonómiáját érő sérelem nem ugyanolyan lenne, mint egy eugenetikailag programozott emberé. Idevág „az autonómiai érvre” adott korábbi válaszom is. Harmadszor és utoljára, egy súlyosan sérült gyermeket megszületni hagyni – tegyük fel, hogy minden elképzelhető megtettünk azért, hogy megelőzzük betegségeit – lényegesen különbözik attól, hogy eugenetikailag beleavatkozunk egy embrió ge-

netikai felépítésébe. Az első esetben egy ember megszületéséért vagyunk felelősek, a másodikban az adott személy későbbi állapotáért is. Figyelembe véve azokat a kérdéseket, amelyeket ebben az írásban vitattam meg, mi indokolhatna egy ilyen kísérletet? Akárhogy is lesz, képzelőerőnknek továbbképzésre van szüksége ahhoz, hogy felfoghassuk, mi ennek a kérdésnek a valódi tétje.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Szeretném megköszönni Lydia Molandnak és Margaret Kowalskynak az inspiráló beszélgetéseket, amelyeket ezen írás korábbi vázlatáról folytattunk.

(Fordította: Kiss Dávid)

JEGYZETEK

- Johannes RAU: *Berliner Rede, Wird alles gut? Für einen Fortschritt nach menschlichem Maß*. Online elérhető: www.fuente.de/bioethik/rau_rede.htm.
- A Singer-afférről és utóhatásairól szóló beszámolóért és elemzésért lásd Bettina SCHÖNE-SEIFERT, Klaus-Peter RIPPE: *Silencing the Singer. Anti-Bioethics in Germany*, Hastings Center Report, 6 (1991), 20–27. Singer saját beszámolójához lásd *Bioethics and Academic Freedom*, *Bioethics* 4 (1990), 33–44, újrakiadás: Peter SINGER: *Unsanctifying Human Life. Essays on Ethics*, ed. Helga KUHSE, Oxford, Blackwell, 2002, 66–76. Singerral kapcsolatban lásd még Halmi Gábor vele készült interjút: „Provokatív nézetem az életről és a halálról elgondolkodásra serkentik az embereket”, *Fundamentum*, 2001/1, 61–67.
- Az utóbbi néhány év vitáihoz lásd Eric BROWN: *The Dilemma of German Bioethics*, *The New Atlantis*, Spring (2004), 37–53. A „tervezés” kifejezés idézőjeleit az a különbség indokolja, ami az élettelen alapanyagokból való termékek előállítására – Hans Jonas megjegyzése szerint: „amit rendszeren »tervezés« alatt értünk – és az emberi élet »tervezése» között áll fenn. Ennek megvitatásához lásd Hans JONAS: *Biological Engineering – A Preview*, in H. J.: *Philosophical Essays. From Ancient Creed to Technological Man*, Chicago, The University of Chicago Press, 1974, 142–146.
- SCHÖNE-SEIFERT, RIPPE: *I. m.*, 22.
- BROWN: *I. m.*, 48.
- SCHÖNE-SEIFERT, RIPPE: *I. m.*, 23.
- RAU: *I. m.*
- SCHÖNE-SEIFERT, RIPPE: *I. m.*, 22.
- Jürgen HABERMAS: *Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik?*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2001, bővített kiadás 2002 (a továbbiakban HABERMAS: *Die Zukunft*...). A bővített kiadás, amelyből a továbbiakban idézni fogok, számos olyan választ tartalmaz, amelyek eredetileg a következő helyen jelentek meg: J. H. : *Die Zukunft der menschlichen Natur*, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 50 (2002), 283–298.
- Jürgen HABERMAS: *The Future of Human Nature*, translated Hella BEISTER, Max PENSKY, William REHG, Cambridge, Polity Press, 2003. Az angol szöveg Habermas egy beszédének fordítását is tartalmazza: *Faith and Knowledge*. Online elérhető: http://amsterdam.nettime.org/Lists-Archives/nettime-l-0111/msg_00100.html.
- A szöveg eredeti német kontextusában zajló vitájához lásd Thomas ASSHEUER és Jens JESSEN 2002. áprilisi interjút Habermas-szal: „Auf schiefer Ebene. Vor der Bundestagsdebatte: Ein Gespräch mit Jürgen Habermas über Gefahren der Gentechnik und neue Menschenbilder”, *Die Zeit*, 05/2002. Online elérhető: http://www.zeit.de/archiv/2002/05/200205_habermasint.xml. Magyar nyelven: Jürgen HABERMAS: *A géntechnika veszélyeiről*, ford. KARÁDI Éva, *Magyar Lettre Internationale*, 44, 2002, 75–77. Online elérhető: http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre44/habermas_int.htm.
- HABERMAS: *Die Zukunft*..., 158; angol fordítás: *The Future of Human Nature*, 96. Minden további hivatkozást zárójelben adok meg a főszövegben, a következőképpen: (158/96), a saját fordításomban.
- Allen BUCHANAN, Dann W. BROCK, Norman DANIELS and Daniel WIKLER: *From Chance to Choice. Genetics and Justice*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000 (a továbbiakban *From Chance*...).
- Habermas Rau generációjához tartozik és számos egyéb véleményt is osztanak. Lásd például Habermasnak a Nicolas Truong által készített interjút a nyitó kérdésre adott válaszáat: Nicolas TRUONG: *Un référendum pour une Constitution européenne*, in *Le Monde de l'éducation*, 290 (March 2001). Online elérhető: <http://www.lemonde.fr/mde/ete2001/habermas.html> („Ön 1929-ben született; hogyan élte meg – személyes életében és gondolkodásában – a „szélsőségek évszázadát”?)
- Vesd össze Ludwig WITTGENSTEIN: *Philosophical Investigations*, 3rd, bilingual ed., translated G. E. M. Anscombe, Oxford, Basil Blackwell, 1958, I, 123, 49. Magyarul lásd Ludwig WITTGENSTEIN: *Filozófiai vizsgálódások*, ford. NEUMER Katalin, Budapest, Atlantisz Kiadó, 1998, I, 123, 82.
- Nicholas AGAR: *Liberal Eugenics*, in *Bioethics. An Anthology*, ed. Helga KUHSE, Peter SINGER, Oxford, Blackwell, 1999 (a továbbiakban *Bioethics*), 171. Minden további hivatkozást a főszövegben adok meg zárójelben, a következő formában: (171).
- John A. ROBERTSON: *Children of Choice. Freedom and the New Reproductive Technologies*, Princeton, Princeton University Press, 1994, 167, idézi AGAR, 172–173 és HABERMAS, 87/49.

18. Erik PARENS: *Should We Hold the (Germ) Line?*, Journal of Law, Medicine and Ethics 23 (1995) (a továbbiakban PARENS: *Should We...?*), 173. Lásd még UÓ.: *Is Better Always Good? The Enhancement Project* (a továbbiakban PARENS: *Is Better...?*), in *Enhancing Human Traits. Ethical and Social Implications*, ed. UÓ, Washington, D. C., Georgetown University Press, 1998, 12–14.
19. PARENS: *Should We...?*, 173.
20. Vesd össze például Philip KITCHER: *The Lives to Come: The Genetic Revolution and Human Possibilities*, New York, Simon & Schuster, 1996, 245–254 vagy Richard C. LEWONTIN: *Cloning and the Fallacy of Biological Determinism*, in *Human Cloning: Science, Ethics, and Public Policy*, ed. B. MACKINNON, Urbana, University of Illinois Press, 2000, 35–49.
21. Lásd *From Chance...*, 160–161.
22. Vesd össze John HARRIS: *Is Gene Therapy a Form of Eugenics?*, in *Bioethics*, 166: „ami a normális, egészséges életet jelenti, azt részben a technológiai, orvosi, és más jellegű fejlesztések határozzák meg (mint amilyen például a higiénia és a közegészségügy).”
23. KITCHER: *The Lives to Come*, 208, 210, 212, 213–214.
24. Lásd *From Chance...*, 115–126.
25. Agar megfogalmazása emlékeztet John Rawlsnak az igazságosságról adott két alapelvehez, lásd *A Theory of Justice*, Cambridge, Harvard University Press, 1971, 302–303. Magyarul lásd John RAWLS: *Az igazságosság elmélete*, Budapest, Osiris Kiadó, 1997, 191–192.
26. Nicholas AGAR: *Designing Babies. Morally Permissible Ways to Modify the Human Genome*, *Bioethics* 9 (1995) (a továbbiakban AGAR: *Designing Babies*), 13–14.
27. *Uo.*, 10.
28. *Uo.*, 14.
29. *Uo.*
30. Lásd PARENS: *Is Better...?*, 5, 9–10.
31. Buchanan és kollégáinak javaslatát ahhoz hasonlíthatnánk, amit Rawls „elsőleges természetes javaknak” hív, vagyis azokhoz az „általános célú” eszközökhöz, amelyek hasznosak vagy értékesek lehetnek szinte bármilyen életterv megvalósításához. (Lásd *A Theory of Justice*, 92.) Később Joel Feinberg *A gyermek nyitott jövőhöz való joga* című művét követve, azt írják, hogy „a szülők kötelessége gyermekeik segítése [...] abban, hogy képessé váljanak a gyakorlati ítéletalkotásra és önálló döntésekre, és hogy legalább elfogadható képességekkel rendelkezzenek ahhoz, hogy viszonylag nagyszámú életterv közül választhassanak.” Tiszteletben tartani egy gyermek „jogát a nyitott jövőre” – vagy más szóval, „megelőlegezett jogainak” érvényesítése – nem zárja ki a genetikai tökéletesítést, állapítják meg, de megkívánják, hogy ezek a tökéletesítések indokolatlanul ne szűkítsék a gyermek életlehetőségeinek sorát. Lásd *From Chance to Choice*, 167–171. Feinberg írása megjelent kötetében is: *Freedom and Fulfillment: Philosophical Essays* Princeton, Princeton University Press, 1992, 76–97.
32. *From Chance...*, 168. Az „átlagos ember” kifejezést is használják, mivel úgy vélik, hogy a tökéletesedés csak akkor lenne előnyös, ha „funkcionálisan kapcsolódna más kognitív képességekhez, mint a normális memória esetében”.
33. Dena S. DAVIS: *Genetic Dilemmas and the Child's Right to an Open Future*, *Hastings Center Report*, 2 (1997), 14.
34. *Uo.*, 11, 14.
35. *Uo.*, 14. Lásd Dena S. DAVIS: *Genetic Dilemmas. Reproductive Technology, Parental Choices, and Children's Futures*, New York, Routledge, 2001, 100–106.
36. Vesd össze John Locke klasszikus elemzését az „apai hatalomról”: *Second Treatise of Government*, ed. C. B. MACPHERSON, Indianapolis, Hackett, 1980, VI. fejezet, 30–42. Magyarul lásd John LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzatról*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1986, 74–91.
37. AGAR: *Designing Babies*, 10.
38. Ronald DWORKIN: *Playing God. Genes, Clones, and Luck*, in R. D.: *Sovereign Virtue. The Theory and Practice of Equality*, Cambridge, Harvard University Press, 2000, 448.
39. Habermas idéz Dworkin esszéjéből, 54/28. Amint azzal Habermas is tisztában van, az eugenetikai programozáson átesett személy egzisztenciális „helyzetéről” adott elemzése nagyban hasonlít Jonas elemzéséhez, amelyet az emberi klón egzisztenciális helyzetéről írt. Lásd 108/62–63 és JONAS: *Biological Engineering*, in H. J.: *I. m.*, 159–163.
40. Ahogy azt Andrew Lustig megjegyzi, a bioetikai diskurzusban újabban megfigyelhető egy tendencia, amely „leszűkíti a morális szempontjaink hatókörét, azzal, hogy pusztán »spekulatív« elmékedésnek bélyegzi a képzelőerőnkre és intuíciónkra való támaszkodást. Lásd a következő cikkét: Andrew LUSTIG: *Immortality*, *Commonweal*, February 13, 2004, 8. Lásd még ROBERTSON: *Children of Choice*, 166, 168.
41. Stuart HAMPSHIRE: *Biology, Machines, and Humanity in The Boundaries of Humanity. Humans, Animals, Machines*, ed. James J. SHEEHAN, Morton SOSNA, Berkeley, University of California Press, 1991, 253.
42. Habermas nem mindig fordított ekkora figyelmet „testiségünkre”. A hetvenes évektől a verbális kommunikáció struktúrájára helyezte a hangsúlyt, nyíltan szembe helyezkedve azokkal a kutatókkal, akik a testre koncentráltak. Ehhez lásd Habermas alábbi írását: *Aus einem Brief an Helmuth Plessner, 1972*, in J. H.: *Kultur und Kritik. Verstreute Aufsätze*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1973, 232–235.
43. Helmuth PLESSNER: *Lachen und Weinen. Eine Untersuchung nach den Grenzen menschlichen Verhaltens*, in vol. 7 *Gesammelte Schriften, Ausdruck und menschliche Natur*, ed. Günther DUX et al., Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1982, 240; angol fordításban: *Laughing and Crying. A*

Study of the Limits of Human Behavior, translated James Spencer CHURCHILL, Marjorie GRENE, Evanston, Northwestern University Press, 1970, 36. Vegyük figyelembe, hogy Plessner előnyben részesíti tapasztalataink leírását, ahelyett, hogy dualista szembeállítást hoznánk létre.

44. PLESSNER: *I. m.*, 242; angol fordításban: *Laughing and Crying*, 37.
45. ROBERTSON: *Children of Choice*, 165–166.
46. Vesd össze a Leon KASS által írottakat arról, hogy mire számíthatunk azoktól a szülőktől, akik úgy döntöttek, hogy „klónozzanak egy Rubinsteint”. Lásd *Making Babies. The New Biology and the „Old” Morality*, in *Toward a More Natural Science. Biology and Human Affairs*, New York, Free Press, 1985, 68–69. Továbbá *From Chance to Choice*, 177–178, idézi HABERMAS, 106, 64. jegyzet/123, 52. jegyzet: „Even if an individual is no more locked in by the effects of a parental choice than he or she would have been by unmodified nature, most of us might feel differently about accepting the results of a natural lottery versus the imposed values of our parents. The force of feeling locked in may well be different.”
47. Lásd AGAR: *Designing Babies*, 14, valamint UŐ: *From Chance to Choice*, 177–178 (idézve az előző jegyzetben).
48. Michael SANDEL: *The Case against Perfection. What’s Wrong with Designer Children, Bionic Athletes, and Genetic Engineering*, *The Atlantic Monthly*, April 2004, 51. Lásd továbbá *From Chance to Choice*, 91. Buchanan és szerzőtársai szerint „az a félelem [...] mely szerint annak megismerése, hogyan befolyásolják a gének az emberi természetet, aláássza az önmagunkról mint szabad lényekről alkotott képet, egy téves előfeltevésen alapul, nevezetesen azon, hogy a genetikai kauzalitásról szerzett egyre bővülő tudásunk igazolhatja [...] az inkompatibilista determinizmust – azt a tételt, mely szerint minden eseménynek oka van, és ez az univerzális kauzalitás kizárja a szabadság lehetőségét.” Habermasnak az „autonómiai érvről” adott verziója nem ezen a feltevésen alapszik. Az autonómiáról vallott felfogása egyaránt összeegyeztethető a „kompatibilizmussal” és a „libertarianizmussal”.
49. KITCHER: *The Lives to Come*, 279–280, 282.
50. *Uo.*, 279–281. Kitcher nagyrészt Harry G. FRANKFURT írását követi: *Freedom of the Will and the Concept of a Person*, *The Journal of Philosophy* 68 (1971), 5–20, különösen 15. Frankfurt szerint az az állítás, hogy valakinek az akarata szabad, „azt jelenti, hogy szabadon akarhat, amit csak kíván, vagy hogy olyan akarata lehet, amelyet csak szeretne”.
51. Amint Habermas utószavában megjegyzi, egy 2001-es New York-i kollokviumon Ronald Dworkin kétségbevonta Habermas érvelését a „gondolatkísérletében” használt fogalmak kicserélésével. Habermas azt sugallja ebben a szövegében, hogy az eugenetikailag programozott személy „olyan módon gondolkodik magáról, mint olyan valaki, akinek némely genetikai vonását módosították, de ettől eltekintve azonos marad önmagával, és így hipotetikus viszonya lehet a genetikai beavatkozáshoz” (143/86). Azaz jogosan mondhatja, hogy „ezt és ezt tetted velem, de én az kívánom, hogy ne tetted volna, és nem is lett volna szabad. Ártottál nekem” – ami egy olyan vád, amelynek feltétele, hogy önmagát akkori én-jével azonosnak fogja fel. Ellenben ha „a genetikai program felülírja a leendő személy teljes biológiai identitását”, azaz „identitásgenerálónak válik” (145, 146/88, 89), akkor már nem mondhatja jogosan, hogy „ártottál nekem”. Mivel, bár az érintett személy nagyon is szenvedhet programozottságának tényétől, de mivel nem lehet más, mint amilyen, nem is tudhat megjelölni olyan időpontot, amikor állapota számára kedvezőbb volt. Ez nem más, mint az úgynevezett identitáshiány problémájának esete. Habermas a szex vagy a nem (*Geschlecht*) fogalmát javasolja, „identitásgeneráló tulajdonságnak”, tagadva, hogy valaki képes lehet igazolható módon „saját identitását nem semleges múltjára visszavetíteni”. A kérdés a továbbiakban az, hogy ha valakinek a biológiai nemét genetikailag „tervezték meg,” akkor azzal szemben jogos kritikának nem is lehet helye.

52. Habermasnak az autonómiáról alkotott elgondolását lásd Mark WARREN: *The Self in Discursive Democracy*, in *The Cambridge Companion to Habermas*, ed. Stephen K. WHITE, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, 172–175, különösen 172: „Szívesebben használom azt a kevésbé drámai képet, ahogy egyre lejjebb csúszunk a lejtőn, mert már nincs miben megvessük a lábunk.”
53. Habermas ebben a kontextusban idézi Hannah Arendt rövid töprengését a „születésről”, lásd 102–105/58–60 és Hannah ARENDT: *The Human Condition*, Chicago, The University of Chicago Press, 1958, 9, 247.
54. Feinberg a következőképpen írja le az „önmeghatározási kört”: „Ha felnőtt utódnak magának kell meghatároznia sorsát és személyisége legalábbis nagyrészt ennek az »önmeghatározásnak« az eredménye lesz, akkor már eleve rendelkeznie kell egy teljesen kialakult személyiséggel, amely képes erre a definíciós feladatra. De ez utóbbi személyiséget nem lehet képes teljes egészében meghatározni, mert ahhoz már megint rendelkeznie kellene egy megelőző személyiséggel és így tovább, ad infinitum.” Ebből úgy tűnik, az önmeghatározás nem lehetséges. A kör Feinberg által ajánlott megoldása azon múlik, hogy „az mindenképpen túlzó megállapítás, mely szerint van egy olyan korai fejlődési szakasz, amelyben a gyermek jelleme teljesen kialakulatlan, képességei és szellemi alkata pedig teljes egészében alakíthatók”. Ami a döntő, hogy a gyermeknek vannak szellemi és jellembeli irányultságai, Feinberg szavaival: „valódi természeténél fogva”. Ennek megfelelően „nincs olyan pont, amely előtt a gyermek ne lenne részese saját for-

- málódásának”. Lásd *The Child's Right to an Open Future*, in *Freedom and Fulfillment*, 94–97. A kérdés a továbbiakban az, hogy a gyermek továbbra is önmeghatározónak tarthatja-e magát, ha amit „valódi természetének” nevezünk, azt is bizonyos tekintetben a szülők határozták meg.
55. AUGUSTINE: *Confessions*, ed. James J. O'DONNELL, Oxford, Oxford University Press, 1992, 5–6; angol fordításban: *Confessions*, translated F. J. SHEED, Indianapolis, Hackett, 1993, 6–7. Magyarul lásd AUGUSTINUS: *Vallomások*, ford. VÁROSI István, Budapest, Gondolat Kiadó, 1982, 28–29.
56. PARENS: *Is Better Always Good?*, 12.
57. Compare KASS: *The Age of Genetic Technology Arrives*, in *Life, Liberty and the Defense of Dignity. The Challenge for Bioethics*, San Francisco, Encounter Books, 2002, 121–122, 2. jegyzet.
58. A növekedési hormon nem orvosilag szükséges adagolása – Robertson másik példája az olyan környezeti manipulációnak, amelyről úgy véli, hogy „a szülői nevelési döntési körbe tartozik” – annyiban hasonlónak látszik a génmanipulációhoz, hogy mindkettő visszafordíthatatlan. A növekedési hormon-kezelés esetében ugyanakkor lehetséges a gyermek beleegyezését kérni, bár az továbbra is nehéz kérdés marad, hogy a gyermek kívánságai számítnak-e döntőnek. Mindenesetre ha a gyermek nem kívánna növekedési hormon-kezelést, az igencsak megnehezítené annak lefolytatását. Ellenben ha a kezelés a gyermek kívánsága lenne, abból nem következik, hogy a szülőknek bele is kellene egyezniük. Robertson arra is céloz, hogyha a növekedési hormon adagolása a szülői nevelési döntések körébe tartozik, akkor „az utód átlagos tulajdonságainak genetikai tökéletesítését” szintén „jogosan indokoltnak” kellene tekinteni. Mindeközben nem vesz tudomást arról a tényről, hogy a növekedési hormon adagolása problematikus, ami a genetikai beavatkozással kapcsolatban levont következtetését is kérdéssé teszi.
59. Vesd össze JONAS: *Biological Engineering*, 160. Amint azt Habermas megjegyzi, ez az ellenérv Jonas klónozással szemben felhozott, a genetikai determinizmust támadó érveit ért kritikára is érvényes. Lásd például *From Chance to Choice*, 197–198 és Bonnie STEINBOCK: *Cloning Human Beings. Sorting through the Ethical Issues*, in *Human Cloning. Science, Ethics, and Public Policy*, 71–72.
60. Daniel CALLAHAN: *What Price Better Health? Hazards of the Research Imperative*, Berkeley, University of California Press, 2003, 162.
61. Ludwig SIEP: *Moral und Gattungsethik*, Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 50 (2002), 116.
62. Lásd Habermas Die Zeit-beli interjúját. A „gátszakadás érv” használata helyett, a nyitó kérdésre válaszolva mondja: „Szívesebben használnom a »a romlásba vivő út« kevésbé harsány képét, amelyen lefelé csúszunk, mert már nincs, miben megvessük a lábunk.” Habermas szerint az embrió státusza nem fogalmazható meg a közösségi megvitatás során, azaz a „nyilvános okoskodás” (*public reason*) fogalmi keretében – számára ez metafizikai kérdés (58–59/31).
63. Gavin Colvert és Patrick Corrigan vetette fel ezt az ellenérvet egy beszélgetésünk során.